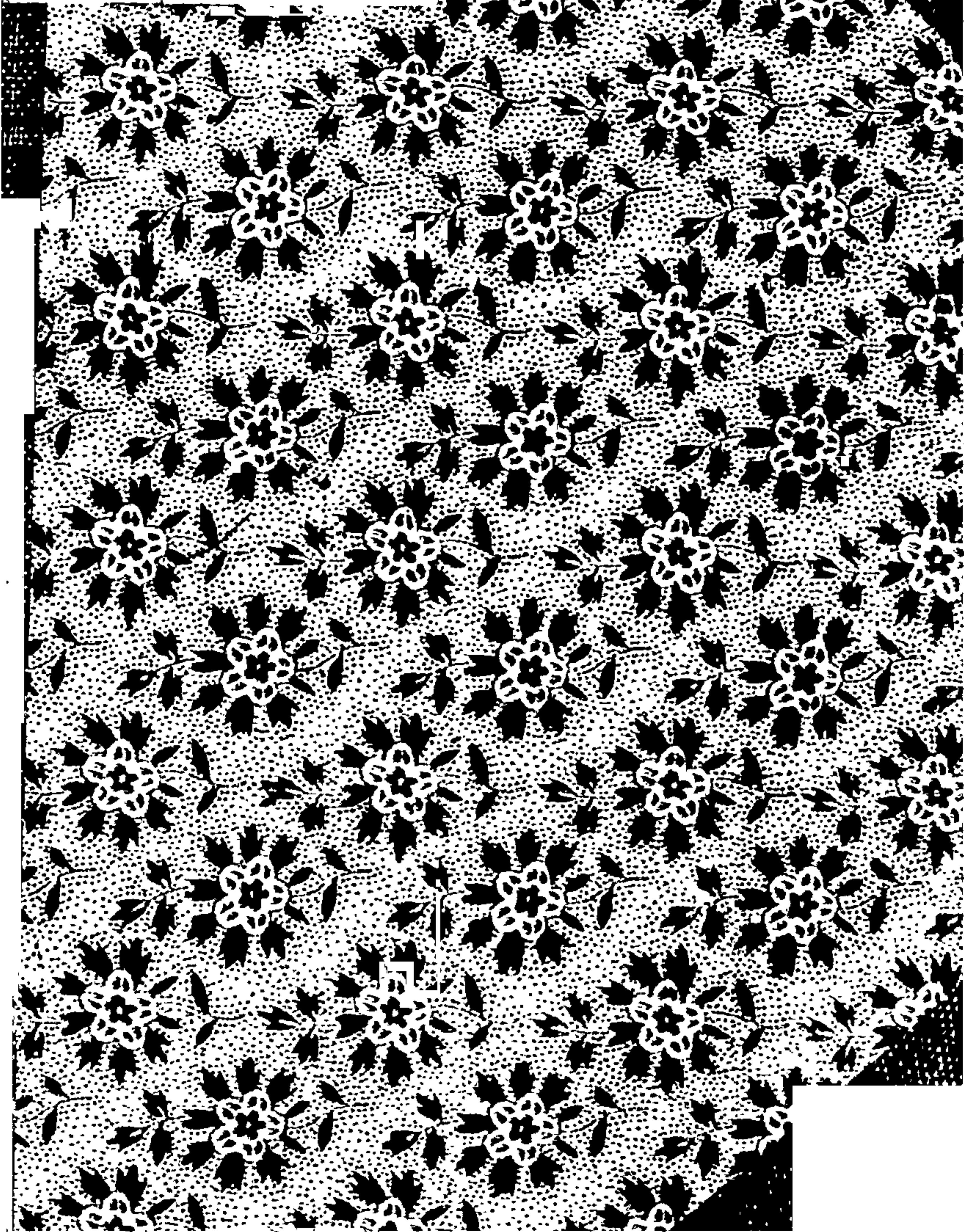

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय - *अज्ञान*

सं. क्र. *१००*

१००

मनोरंजक ग्रंथप्रसारक मंडळीची पुस्तकमाला.

पुस्तक ५२ वें.

आमच्या आयुष्यांतील कांहीं आठवणी.

हे पुस्तक

श्रीमती रमाबाई रानडे

यांनी लिहिले.

[तृतीयावृत्ति.]

मनोरंजक ग्रंथप्रसारक मंडळी,

गिरगांव मुंबई.

किंमत १-४-०.]

[दिसेंबर, १९१०.

Printed by H. G. Limaye, at the Bombay V.S. Press, No.54 Kandevasdi,
Girgaon-Bombay, and Published by KASHINATH R. MITRA,
Managing Proprietor of the Manoranjak Granth Prasarak Mandali,
at No 526, Girgaon Rd, BOMBAY.

विषय.	पृष्ठ.
भाग २१ वा, १८९९.	
१ महाबळेश्वरची स्वारी.	२५०
२ महाबळेश्वरींचा नित्यक्रम.	२५१
३ सन्सूत्रोक.	२५३
४ पारमार्थिक चिंतन. ...	२५९
५ खाण्याची मर्यादा. ...	२६१
६ जिभेची परीक्षा. ...	२६३
७ गुप्त पोलीस.	२६५
८ महत्त्वाचा खटला. ...	२६७
९ जजमेंट.	२६९
१० दोघांचा जीव वांचविला.	२७१
११ वांच्यास जडलेला आजार.	२७३
भाग २२ वा.	
१ १९००, सप्टेंबर महिना.	२७४
२ माझ्या आजाराचें कुलंगडें.	२७७

विषय.	पृष्ठ.
३ माझे ऑपरेशन. ...	२७९
४ माथेरान.	२९१
५ Angina-Pectoris.	२९३
भाग शेवटचा.	
१ लाहोरची काँग्रेस. ...	२९६
२ सहा महिन्यांची रजा....	३०३
३ एक हृदयद्रावक प्रसंग.	३०५
४ निरवानिरवीच्या गोष्टी.	३०७
५ माझी विवंचना. ...	३०९
६ निराशा.	३११
७ जानेवारीची १४वी तारीख	३१३
८ काळजानें ठाव सोडला.	३१५
९ मनाची शोकाकुल स्थिति.	३१७
१० शेवटचा दिवस. ...	३१९
उपसंहार.	३२०

प्रकाशकांचे दोन शब्द.

महाराष्ट्र वाङ्मयांतोळ हें अपूर्व पुस्तक आमच्या महाराष्ट्र बंधुभागीनींस सादर करितांना आह्माला अत्यंत आनंद व धन्यता वाटते !

प्रस्तुत पुस्तकाची पहिली आवृत्ति तयार होत असतां त्याची एक कर्च अत आह्माला सुदैवानें वाचावयास मिळाली, व ती पहातांच ह्या अमोलिक पुस्तकाची जोड आमच्या मनोरंजनाच्या वाचकांस करून देतां आल्यास फार चांगलें होईल असें वाटून आमचा हा मनोदय आह्मी श्रीमती रमाबाईसाहेब रानडे यांच्या कानांवर घातला; आणि त्या थोर पुरुषाच्या थोर सहधर्मचारिणीं आमची विनंति उदार मनानें तत्काळ मान्य करून अत्यंत संतोषानें हें पुस्तक प्रसिद्ध करण्याची आह्माला परवानगी दिली. श्रीमती रमाबाईसाहेबांचे हे आमच्यावर महदुपकार झाले आहेत.

ही सेवा वाचकांस आवडो, व प्रत्येक महाराष्ट्र कुटुंबाच्या पुस्तकसंग्रहांत ह्या पुस्तकाला बहुमानाचें स्थळ मिळो, अशी परमेश्वरापाशीं प्रार्थना आहे.

ता० १ जून, १९१० इसवी.

तिसऱ्या आवृत्तीसंबंधीं दोन शब्द.

अवध्या सहा महिन्यांच्या आंतच हें पुस्तक ३ री आवृत्ति पहात आहे, ही अत्यंत समाधानाची गोष्ट होय. आतांपर्यंत ह्या पुस्तकाच्या १० हजार प्रती प्रसिद्ध कराव्या लागल्या, ही एकच गोष्ट या पुस्तकाच्या लोकप्रियतेची साक्ष पटवील.

ह्या आवृत्तींत चारदोन जागीं अल्पस्वल्प फेरफार करण्यांत आले आहेत.

काशीनाथ रघुनाथ मित्र.

मनोरंजक ग्रंथ प्रसारक मंडळीचें कार्यालय,

गिरगांव-पुणे, ता.२३ डिसेंबर, १९१०.

प्रस्तावना.

कै. न्या. रावसाहेब रानडे यांचे संबंधाचा ग्रंथ व तो श्री. वहिनी-बाईसाहेब रानडे यांनी लिहिलेला—तेव्हा अशा ग्रंथास इतर कोणी प्रस्तावना लिहिण्याचे वास्तविक कारण नाही; पण श्री. वहिनीबाईंनी प्रदर्शित केलेली इच्छा ह्मणजे एक प्रकारची आज्ञा, तिचे उलंघन करणे मला शक्य नाही, ह्मणून मी पुढील दोन शब्द लिहित आहे.

रावसाहेब रानडे हे एकोणिसाव्या शतकाची शेवटची तीस वर्षे प्रथम महाराष्ट्रातील व पुढे सर्व हिंदुस्थानातील राष्ट्रोन्नतीच्या नानाविध चळवळींचे केवळ आधारस्तंभच नव्हेत तर आद्य प्रवर्तक होते, ही गोष्ट आतां कोणास नव्याने सांगितली पाहिजे असे नाही. त्यांची विशाल, व्यापक व तेजस्वी बुद्धि, अगाध ज्ञान, प्रचंड व्यासंग व अलौकिक आकर्षणशक्ति, हीं सर्व त्यांनी एकनिष्ठपणे देशसेवेस वाहिली होती. ही आपली आर्यभूमि सर्वांगसुंदर कराने होईल, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, नैतिक, औद्योगिक, शिक्षणविषयक या सर्व वावतींत हिचे पाऊल पुढे कसे पडेल, इष्टप्रकारची प्रगति घडून येण्यास अवश्य असणारे गुण आपल्या समाजातील स्त्रीपुरुषांचे अंगी कसे येतील, या गोष्टीं-शिवाय दुसरा विचार त्यांचे मनास रात्रंदिवस माहित नव्हता. अशी उज्वल देशभक्ति, व देशोन्नतीसाठीं चाललेल्या प्रयत्नांवर एवढी दृढ श्रद्धा, कोठल्याही देशांत कां होईना, क्वचित्च आढळून येते. पण रावसाहेब रानडेयांची गणना या देशांतीलच नव्हे तर सर्व जगांतील अत्यंत श्रेष्ठ विभूतींमध्ये जी करावयाची ती केवळ त्यांच्या बुद्धिवैभवा-मुळे, विद्वत्तेमुळे, अगर देशभक्तीमुळे नव्हे. हे गुण तर अगदी असामान्य खरेच—इतके असामान्य, कीं, पुष्कळांना त्यांकीं केवळ एकेकाच्या जोरावरच जगांत मोठे नांव मिळवून जातां आले असते—पण त्यांहीपेक्षां असामान्य अशी चित्तवृत्ति रावसाहेबांचे ठायीं वसत होती.

अशी चित्तवृत्ति सहसा महान् साधुसंत खेरीजकरून इतरांचे ठिकाणी दिसून येत नाही. या चित्तवृत्तीमध्ये अनेक सात्विक गुणांचा पूर्ण विकास झाला होता, व रावसाहेवांचे अंगी असलेल्या ईश्वरी अंशाची ही साक्ष मनास पूर्णपणे पटवीत असे. रावसाहेवांचा जन्म जर कांहीं शतकांपूर्वी झाला असता तर त्यांची गणना अवतारी पुरुषांमध्ये खास झाली असती. अशी विभूती ज्या राष्ट्रास हल्लींच्या काळांत लाभली त्यास आपल्या भावि स्थितीद्वल निराश होण्याचे कारण नाही.

रावसाहेवांच्या सार्वजनिक कामाचा व्याप इतका मोठा असे, की, त्यांची सविस्तर हकीकत लिहून झटल्यास लिहिणारास या देशाचा सुमारे तीस वर्षांचा इतिहास लिहावा लागेल. निदान तेवढ्या अवधीत ज्या अनेक महत्त्वाच्या सार्वजनिक संस्था निघाल्या व चळवळी अस्तित्वांत आल्या त्यांपैकी बहुतेकांची हकीकत द्यावी लागेल. हे काम कांहीं सोपे नाही, तथापि राष्ट्रहिताच्या दृष्टीने व भावि पिढ्यांस मार्ग दाखवून देण्यासाठी ते झाले पाहिजे, हे उघड आहे. रावसाहेवांच्या चरणांपाशी वसून देशकार्याचा धडा शिकण्याची ज्यांना अमोल संधि मिळाली, व पुत्रवत् प्रेमाने वागवून मोठ्या आस्थेने व काळजीने ज्यांना रावसाहेवांना सार्वजनिक कामाचा मार्ग सुलभ करून दिला, त्यांच्या शिरावर ही एक पवित्र जबाबदारी आहे, यांत शंका नाही. त्या जबाबदारीतून ते कधी व कसे पार पडतील ते पडोत. पण रावसाहेवांच्या लोकोत्तर गुणांमुळे त्यांच्या आयुष्याचा सार्वजनिक भाग जसा अत्यंत महत्त्वाचा व चिरस्मरणीय होऊन गेला, त्याचप्रमाणे वर सांगितलेल्या साधुसंतांस साजे अशा त्यांच्या स्वभावामुळे त्यांचा खाजगी आयुष्यक्रमही अत्यंत हृदयंगम व बोधप्रद झाला. या खाजगी आयुष्यक्रमाचे चित्र प्रस्तुत पुस्तकांत काढून श्री. वहिनीबाईनीं ते वाचकांपुढे ठेविले आहे.

या पुस्तकांत रावसाहेवांच्या सार्वजनिक चरित्राचा भाग मुळींच आलेला नाही, असे नाही. रावसाहेव अहर्निश देशकार्यात इतके मग्न

असत, की त्यांच्या अत्यंत खासगी विचारांत, वर्तनेत अगर् बोलण्यात देखील सार्वजनिक कामाचा कांहींतरी संबंध आल्यामात्रून रहणें शक्य नव्हतें; पण या 'आठवणी' लिहितांना वहिनीबाईंचा प्रधान हेतु सार्वजनिक गोष्टींचा उल्लेख करण्याचा नसून रावसाहेबांच्या एकंदर आयुष्यक्रमाचें चित्र महाराष्ट्रीयानुद्धे नीटपणें ठेवण्यासाठीं त्यांना स्वतःस असलेली व त्यांनीं इतरांपासून मिळविलेली खासगी माहिती प्रसिद्ध करण्याचा आहे. या पुस्तकास 'आमच्या आयुष्यांतली कांहीं आठवणी' हें नांव दिलें आहे, तें यथायोग्य आहे. हें पुस्तक हणजे रावसाहेबांचें साग्र, संगतवार लिहिलेलें चरित्र नव्हें. तसेंच या 'आठवणी (Reminiscences)' कांहीं रोजनिशीवरून अगर इतर लेखी आधारावरून लिहिलेल्या नाहींत. वेळोवेळीं घडलेल्या गोष्टी व झालेलीं संभाषणें कांहीं सहज व कांहीं विशेष कारणांमुळे ध्यानांत राहिलीं तीं आठवलीं तशीं सध्याचे स्थितींत अंतःकरणाचें सांत्वन करण्यासाठीं व जो श्रेष्ठतम सहवास आतां प्रत्यक्ष राहिला नाहीं त्याचा मानसिक रीतीनें अनुभव घेण्यासाठीं वहिनीबाईंनीं कागदावर मांडलीं व तीं आतां वाचकांस सादर केलीं आहेत. अनुपमेय भक्ति व निःसीम प्रेम या भावांनीं या 'आठवणी' लिहिल्या आहेत, त्या सहानुभूतिपूर्ण अंतःकरणांनीं वाचक वाचतील, अशी आशा आहे.

हा ग्रंथ लिहिण्याचें श्री. वहिनीबाईंनीं मनांत आणिलें व हातीं घेतलेलें काम तडीसही नेलें, हें महाराष्ट्राचें मोठें भाग्य समजलें पाहिजे. पत्नीनें आपल्या पतीबद्दल अशा तऱ्हेनें लिहिलेला हा पहिलाच ग्रंथ हिंदु-स्थानांत आहे असें वाटतें, व तो वहिनीबाईंनीं लिहिला हें फार योग्य झालें. कारण, हल्लींच्या काळांत आपल्या इकडील स्त्रियांत श्री वहिनीबाईंची योग्यता फार मोठी आहे. आपल्या वयाचीं सत्तावीस वर्षे ज्यांनीं त्या विभू-तीबरोबर त्यांची सहधर्मचारिणी या नात्यानें 'सावली' प्रमाणें घालविलीं, ज्यांच्या अंगचें नैसर्गिक तेज शिक्षणानें व अतिथोर सहवासानें अनेक-पटींनीं वृद्धिंगत झालें, व ज्यांचें मन रावसाहेबांच्या भक्तींत कायमचें

गढून राहिले आहे, त्यांनीं आपल्या दिगंतकीर्ति पतीच्या स्वभावाचे व आयुष्यक्रमाचे काढलेले चित्र आपणांस पहावयास मिळाल्याबद्दल महाराष्ट्रांतील लोकांस अभिमान व समाधान वाटणे साहाजिक आहे.

हे पुस्तक वाचणाराचे मनावर ज्या कित्येक गोष्टींचा विशेष ठसा उमटल्याशिवाय राहाणार नाही, त्यांपैकी एकदोहोंचा येथे उल्लेख करणे जरूर वाटते. पाश्चात्य समाजांत पुष्कळ कुटुंबांत पतिपत्नींमध्ये पराकाष्ठेचे प्रेम आढळते, पण त्यांचा परस्परभाव बहुतेक वरोवरीचा असतो; पण तशा तऱ्हेचेच प्रेम उभयतांमध्ये असतां पत्नीनें पतीच्या सेवेस आपणांस सर्वस्वी वाहून घेऊन त्यांतच धन्यता मानावी, हा पूर्वकडील स्त्रियांचा व त्यांतही हिंदुस्थानांतील स्त्रियांचा विशेष मनोधर्म आहे. हा मनोधर्म हजारों वर्षांच्या संस्काराचे व परंपरेचे फल आहे व त्याचे अत्यंत मोहक स्वरूप या पुस्तकांत दिसून येत आहे. नवे शिक्षण, नव्या कल्पना व नवी परिस्थिती यांनीं विचारात व आयुष्यक्रमास नवे दळण लागले असतांही वहिनीबाईसारख्या स्त्रियांचा हा मनोधर्म आहे तसाच कायम रहातो, यापासून पुष्कळ बोध घेतां येण्यासारखा आहे. दुसरी गोष्ट वाचकांच्या विशेष लक्षांत येईल ती जी पिढी आतां बहुतेक जात चालली आहे, तिला स्त्रीशिक्षण वगैरे समाजसुधारणेचे बाबतींत ज्या अडचणी सोसाव्या लागल्या त्यांसंबंधाची होय. सध्यांच्या पिढीस या अडचणींची फारशी कल्पना नाही व कांहीं कालानें त्या अजीबाद नाहीशा होतील हे स्पष्ट दिसत आहे. तथापि आरंभीच्या लोकांस त्यांपासून कसा दुःसह त्रास झाला, व त्यांनीं तो सोसून समाजावर केवढे उपकार केले, याची आठवण आपणांमधून जाऊ देणे कव्हांही इष्ट होणार नाही. ही आठवण कायम ठेवण्याचे कामीं प्रस्तुत ग्रंथाचा उत्कृष्ट उपयोग होईल व याही दृष्टीनें तो लिहिल्याबद्दल श्रीवहिनीबाईंचें अभिनंदन करणे जरूर आहे.

सर्व्हेंट्स ऑफ इंडिया सोसायटी,)
पुणे, त० २० एप्रिल, १९१०.)

गोपाल कृष्ण गोखले.

आमच्या आयुष्यांतील काहीं आठवणी,

अथवा

स्वतःसंबंधीं काहीं गोष्टी.

पवित्र होईन चरित्र उच्चारें ! रूपाच्या आधारेणें गोजिरिया ॥
अपुरती बुद्धि पुण्य नाहीं गांठीं । पायीं घाली मिठी पाहें डोळां ॥
गाईन ओविया शिष्टांच्या आधारेणें । सारीन विचारें आयुष्या या ।
तुका ह्मणे तुझे नाम नारायणा । टेथीन मी मना आपुलीया ॥ १ ॥

—तुकाराम.

भाग पहिला.

पूर्वजांचें वृत्त व स्वतःचें बालपण.

आमच्या पूर्वजांचें (रानड्यांचें) मूळ ठिकाण रत्नागिरी जिल्ह्यांतील चिपळूण तालुक्यांत गुहागरानजीक मोभारंपाचेरी उर्फ पाचेरिसडा या नांवाचें आहे. त्या गांवीं या घराण्याचे वंशज असून त्यांच्याकडे खोतीचें उत्पन्न अद्याप चालू आहे. तेथून भगवंतराव नांवाच पुरुष (स्वतःचे निपणजे) कोकणांतून देशांत पंढरपुराजवळ कसबे करकंब येथें येऊन राहिले. हे जरी गृहस्थ होते, तरी त्यांना ज्योतिष फार चांगलें येत होतें. त्यांनीं एकदा नाना फडनविसांस त्यांच्याविषयीं जें जें भविष्य सांगितलें होतें, तें तें घडून आलें, असें ह्मणतात.

भगवंतराव यांचे चिरंजीव भास्करराव उर्फ अप्पाजी हे आपल्या आईच्या पुष्कळ अपत्यांतून एकटेच वांचले, ते केवळ आपल्या आई-

च्या (कृष्णाबाईच्या) सतत बारा वर्षे अत्यंत निष्ठापूर्वक व खडतर व्रताचरण करण्यानेच वांचले. कृष्णाबाईचीं मुलें वांचत नव्हतीं, ह्मणून त्यांनीं सतत बारा वर्षे अश्वत्थाला व गाईला प्रदक्षिणा घातल्या व त्या कालांत गाईच्या गोमुत्रांत दशमी करून तीच खाऊन राहिल्या; त्यांनीं दुसरा आहार घेतला नाही. त्या भाविक व सात्त्विक वृत्तीच्या होत्या. अतिथि, अभ्यागत कोणत्याही वेळीं आपल्या घरीं आला असतां, न कंटाळतां आधीं उठून त्या त्याला स्वयंपाक करून जेऊं घालीत, आणि अश्वत्थ वृक्षाला हेंच मागणें मागत, कीं, मला पुत्र होऊन त्याचीं पाळें-मुळें तुझ्यासारखीं खोल जावीत व विस्तारही तुझ्यासारखाच मोठा होऊन त्याचा बहुतांना छाया मिळावी. त्या त्यांच्या मागण्याप्रमाणें, देवानें भास्कररावअप्पांना पूर्णायु करून भाग्यवान् व पराक्रमी केलें; आणि एकाचे एकवीस ह्या म्हणीप्रमाणें त्यांचा बेलविस्तार मोठा वाढून उत्तरोत्तर रानडेघराण्यांतील सर्व पुरुष बुद्धिमान्, शूर, पराक्रमी, उद्योगी, उंच व वांध्यानें मजबूद, तसेच मनाचे उदार असेच निपजले; हें त्या महासाध्वीच्या पुण्याईचें फळ आहे, असें ह्मटलें पाहिजे.

अप्पाजां भगवंत हे वर सांगितलेल्या साध्वीचे एकुलते एक पुत्र व स्वतःचे सरुबे पणजे होत. सांगली संस्थानचे अधिपति प्रख्यात चिंतामणराव ऊर्फ अप्पासाहेब पटवर्धन यांच्याजवळ ते प्रथम कारकून होत. पटवर्धनी सैन्यांतील एका तुकडीचें प्रमुखत्व एके काळीं त्यांच्याकडे होतें. त्यांनीं एकदा मोंगलांशीं लढून एक किल्ला सर केला व त्या वेळीं लुटींत जो माल आला, त्यापैकीं ह्यांनीं कशालाही स्पर्श केला नाही असें सांगतात. मग आपल्या गुणांनीं वाढत वाढत जाऊन श्री. अप्पासाहेब यांजकडून इंग्लिश सरकाराकडे ते वकील होते. कोणत्याही गोष्टींत भीड न धरितां, आपल्या बुद्धीला शुद्ध व खरी वाटेल तशी ते आपल्या मालकाला सह्या देत. तेवढ्यापुरती मालकाची थोडी नाराजी झाली तरी ते भीत नसत. प्रामाणिकपणा व बुद्धिमत्ता, या दोन

गुणांवल्ल पटवर्धनांची त्यांच्यावर वहाल मर्जी असे. त्यांनीं वंशपरंपरेनें यांना जी तैनात करून दिली आहे, ती अद्यापि सांगलीतील आमच्या वराण्याकडे चालत आहे. श्रीचिदंबरस्वामी ह्मणून जे कर्नाटक प्रांतांत प्रसिद्धीस आले होते, ते आमच्या अप्पांचे गुरू होते. अप्पांना आपला मरणकाळ माहीत होता, असें ह्मणतात. मरणाच्या पूर्वी सहा महिने अगोदरपर्यंत, ते मोठ्या घोड्यावर चटकन बसत असत. दांत व इतर गात्रें शेवटपर्यंत शाबूद होती. ते आपला सर्व वेळ ईश्वर-ध्यानांत व चिंतनांत घालवीत, व मुखानें नामस्मरण करीत. ते आपल्या वयाच्या पंचाणवाव्या वर्षीं मुखानें नामस्मरण करीत बसल्याबसल्याच कैलासवासी झाले. देहावसान होण्यापूर्वीं त्यांनीं आपल्या पुत्राला आपला निधनकाल सांगून ठेविला होता, असें ह्मणतात.

अप्पांच वडील चिरंजीव ह्मणजे स्वतःचे सरखे आज्ञे, अमृतराव-तात्या, हे सुरू इंग्रजति प्रथम करकंबहून नगर जिल्ह्यांत नोकरीकरितां गेले. तेथें ते शिरस्तेदार होऊन पुढें मामलेदार झाले, व नगर जिल्ह्यांतून पुणें जिल्ह्यांत आले. पुण्यास व आंबेगांवास पुष्कळ वर्षे मामलत केल्यावर पावळ तालुक्यांत त्यांची वदली झाली, व तेथेंच त्यांनीं पेन्शन घेतलें. तात्यांना आमच्या मामंजीसुद्धां चार पुत्र होते. वडील वळवंतरावदादा, दुसरे गोविंदरावभाऊ, तिसरे गोपाळराव आने व चवथे विष्णुपंतअण्णा. या चवथांपैकीं गोविंदराव व विष्णुपंत प्रथम निफाडास नोकरीवर असून पुढें सन १८४१-४२ त कोल्हापुरास जबाबनिशीच्या कामावर आले, व दुसरे दोघे तात्यांजवळ पावळासच राहिले. तात्या हे आपल्या वडिलांप्रमाणेंच वांध्यांन उंच असून अगदीं मजबूत होते. हे घोड्यावर बसणारे उत्तम होते. त्यांना संस्कृताची व शास्त्रांची आवड फार असल्यामुळें त्यांचा त्यांनीं चांगला अभ्यास केला होता. पुष्कळ संस्कृत ग्रंथ वाचून त्यांनीं आपल्या हातानें कित्येक पोथ्यांच्या प्रती लिहून काढलेल्या आहेत. पुरुषसूक्तावर यांनीं टीका व मराठींत अर्थ

केला होता आणि छापविण्याकरितां जवळ देऊन ठेविला होता. त्याप्रमाणें स्वतः तो छापविला होता, असेंही ऐकतें. तात्या भागवत फार उत्तम सांगत. शिवाय, ज्योतिष उत्तम रीतीनें वर्तवीत, पत्रिका पहात व जातीनें करीतही असत.

आमचे मामंजी फडनीस असतांना स्वतःचा जन्म माघ शुद्ध ६ शके १७६३, ह्यणजे ता. १८ जानेवारी, सन १८४२, रोज मंगळवार, या दिवशीं संध्याकाळीं झाला. ती वेळ तात्यांनीं टिपून ठेवून आपल्या हातांनीं स्वतःची पत्रिका विस्तृत लिहून ठेविली आहे.

तात्यांनीं अशा रीतीनें पूर्ववयांतील तसाच उत्तरवयांतील आपला आयुष्यक्रम उत्तम ठेऊन आपल्या वयाच्या ऐशीवे वर्षीं ह्यणजे सन १८६८ सालीं कोल्हापुरास आमच्या मामंजीजवळ येऊन आपली आयुष्ययात्रा संपविली. मामंजी कोल्हापुरास आल्यावर कांहीं दिवस जबाबनिशीचे कामावर होते. पुढें तेथेंच ते मामलेदार झाले. भूधरगड, पन्हाळा, गडहिंग्लज, वगैरे निरनिराळ्या पेट्यांत मामलतीचें काम केल्यावर पुनः त्यांची बदली कोल्हापुरास होऊन सन १८६२।६३ सालीं ते खासगी कारभारान्याच्या जागेवर कायमचे नेमले गेले. या वेळीं त्यांस अडीचशें रूपये पगार मिळत असे.

सन १८४२ सालीं ते करवीराकडे सडेच आले होते. बगेवर मुलें-माणसें आणिलीं नव्हतीं; आमच्या सासूबाई पुढें तीनचार वर्षे वन्संचा (दुर्गा अक्कांचा) जन्म होईपर्यंत, निफाडास आजेसासूबाईच्याजवळ राहिल्या होत्या. वन्संचा जन्म झाला, तेव्हां स्वतःचें वय अडीच वर्षांचें होतें. आंबेगांवास तात्या अजून मामलेदारीवरच होते, त्यांच्याजवळ चारआठ दिवस राहून मग पुढें मामंजीच्याकडे कोल्हापुरीं जाण्याकरितां आमच्या सासूबाई स्वतःला व वन्संना घेऊन बैलगाडीतून निघाल्या. या प्रवासांत स्वतःवर्चे एक संकट ईश्वररूपेनें टळलें. ती हकीकत अशीः—

सासूवाई प्रथम निफाडाहून निवून आंबेगांवीं येतेवेळीं त्यांच्या वरोवर आंबेगांवांहून बोलवावयास आलेला एक शिपाई, व स्वतःचे चुलत चुलते विठ्ठल बाबाजी रानडे, असे दोघे वरोवर होते. विठ्ठकाका घोड्यावर बसून गाडीच्या मार्गे येत होते. दिवस उन्हाळे असल्यामुळे संध्याकाळीं शिळोप्याच्या वेळीं गाडी जुंपून रात्रभर चालवीत असत. हे दिवस काळोख्या रात्रींचे होते. रात्रीं दोन वाजण्याच्या सुमारास गाडीतील सर्व माणसें (सासूवाई व दोन्हीं मुलें) गाढ झोपीं गेलीं होती. तान्हीं मुलगी पोटाशीं घेऊन सासूवाई निजल्या होत्या व वन्संचे पलीकडे वेगळें पांघरूण घालून स्वतःला निजविलें होतें. वेळ थंड असून वारा गार सुटल्यामुळे गाडीवरोवर चालणारा शिपाई या वेळीं पुढील बाजूला गाडीवाल्याच्या शेजारीं जाऊन बसला; नंतर थोड्या वेळानें गाडीवाला व शिपाई दोघेही पेंगूं लागले. बैल रेंगाळतच चालले होते, व विठ्ठकाका बरेच मार्गे राहिले होते; अशा वेळीं एक मोठी ओरंगळ आली, व तींतून बैल जोरानें गाडी घेऊन निवून गेले. या वेळीं स्वतः झोपेंत लोळून गाडीच्या अगदीं कडेला आल्यामुळे गाडी ओरंगळीला लागतांक्षणीं जोरानें लागलेल्या धक्क्यावरोवर पांघरूणासकट स्वतःचें मुटकुळें रस्त्यावर पडलें. सासूवाईना गाढ झोप लागली होती; पण गाडी धांवणीला लागल्यावरोवर शिपाई व गाडीवाला जागे झाले, तरी गाडी धांवण्याच्या आवाजांत मार्गे कांहीं पडल्याचें त्यांना वळलें नाहीं. तशीच गाडी मैल दीड मैल पुढें निवून गेली. मग मागून अर्ध्या पाऊण तासानें स्वतः विठ्ठकाकांच्या घोड्याच्या टापांचा आवाज ऐकून, “विठ्ठकाका !” अशी हांक मारून “ मी येथें पडलों आहे ” असें सांगितलें. हांक ऐकल्यावरोवर विठ्ठकाकांनीं स्वतःचा आवाज ओळखून एकदम घोडा उभा केला, आणि खालीं उतरून स्वतःला उचलून पोटाशीं घेतलें, व गारठलेलें अंग पांघरूणांत गुंडाळून पोटाशीं घट्ट धरून

ते घोड्यावर बसले व सासूबाईच्या गाडीजवळ येतांच ह्मणाले “गोपिका-
बहिनी, जाग्या आहांतना ? मुलांना पांघरूण नीट आहेना ? ”

त्यांनीं निजल्यानिजल्याच “हो, सर्व नीट आहे,” ह्मणून सांगितलें.

त्याबरोबर विठ्ठूकाकांनीं पुन्हा विचारलें “तुम्ही अजून झोपेतच आहां.
दोन्ही मुलें तुमच्याजवळ आहेतना ? नीट पहा. ”

इतकें ह्मटल्यावर त्या चपापून जाग्या झाल्या व गाडीमध्यें चौहोंकडे
चाचपूं लागल्या, तों वन्संशिवाय दुसरें कोणी नाहीं, हें लक्षांत आल्यावर
त्या अतिशय भिऊन रडूं लागल्या. तेव्हां विठ्ठूकाकांनीं स्वतःला पांघ-
रूणांतून काढून सासूबाईकडे दिलें व ह्मटलें “आज परमेश्वरानें
केवढी खैर केली बरें ! ”

ही गोष्ट विठ्ठूकाकांच्या तोंडून मला कळली. अजूनही ही गोष्ट
सांगतेवेळीं ते गहीवरून येत असत.

याप्रमाणें आंबेगांवास आल्यावर कांहीं दिवस तेथें राहून, मग सासू-
बाई उभयतां मुलें घेऊन कोल्हापुरास मांमजीकडे आल्या. स्वतःचें
तीन वर्षांपासून तेरा वर्षांपर्यंत बहुतेक लहानपण कोल्हापुरासच गेलें.
वयाच्या सहाव्यासातव्या वर्षी स्वतःला पांडोबातात्या दिवेकर यांच्या
मराठी शाळेंत घातलें. या वेळच्या स्वतःच्या स्वभावाची व अभ्या-
साची सर्व माहिती ताईसासूबाईच्या वेळेवेळच्या बोलण्यांत आलेली,
त्यांच्याच शब्दांत देत आहे, त्यावरून लहानपणींच्या स्वतःचें स्वभाव-
वळण कसें होतें याची माहिती सहज होईल. ताईसासूबाई एखादे
वेळीं रागावल्या ह्मणजे स्वतःच्या लहानपणींच्या या गोष्टी सांगतः—

“आम्ही कोल्हापुरीं सरकारी कोठींत रहात असतांना कीर्तने
माडीवर व आम्ही खालीं रहात असूं. दोन्ही घरांत खटला मोठा.
आमच्या घरांत मोठीं माणसें जास्त व मुलें कमी व कीर्तन्यांच्या घरीं
तर मुलगे व मुली पुष्कळ. त्यामुळें आमच्या दोन्ही बिन्हाडांतील
माणसांनीं एवढा मोठा कोठीचा वाडा, पण अगदीं गजबजलेला असे.

कीर्तने कऱ्हाडे व आह्मी कोंकणस्थ, हें कोणाला विचारल्यावांचून कळावयाचें नाहीं. दोन्हीं घरचीं आह्मी सर्व लहानमोठीं माणसें व मुलें एका घरांतील व नात्यानें सरुखीं असल्यासारखीं वागत होतो. आमच्या भाऊसाहेबांच्या व आवासाहेव कीर्तन्यांच्यामध्ये भेदाभेद मुळींच नव्हता. तोच ठसा इतर सर्व लहानमोठ्या माणसांच्या वागणुकींत दिसे. आमच्या दोन्हीं विऱ्हाडांपैकीं कोणाच्या घरीं कांहीं असलें, कीं, सगळीं माणसें तिकडे जावयाचीं. दुसरी चूळ पेटावयाची नाहीं. प्रत्येक सणाला 'आह्मी हा सण करणार,' ह्मणून भांडण असावयाचें. मग पुढें अशी तोड काढिली, कीं, कुलवर्म असतील तेवढे वेगळे करावे. बाकीचे सण निमे निमे वांटून दोन्ही घरांत आळीपाळीनें करावे. त्याप्रमाणें आह्मी करीत असूं. कीर्तन्याचीं मुलें लहानपणापासून हुशार व तरतरीत; पण आमचा मुलगा फार थंड व धिमा, याला कांहीं समजत नसे. धड निरोपही सांगतां यावयाचा नाहीं. शालेंत परीक्षा शाली ह्मणजे तीं मुलें 'आह्मी पास झालों, आह्मांला परीक्षक असें असें ह्मणाले,' वगैरे कितीतरी घरीं येऊन सांगत; पण याचें कांहीं नाहीं! आपण होऊन 'मी पास झालों,' असें-सुद्धां सांगावयाचा नाहीं. कीर्तन्यांच्या मुलांकडून हा पास झालेला कळलें ह्मणजे मी विचारीं 'अरे माधवा तूं पास झालास हें आह्मांला नाहीं कुठें सांगितलेंस ? कसली हौसच नाहीं ! तो विनायक पहा. किती हुशार आहे तो.' तेव्हां हा ह्मणावयाचा; कीं, 'त्यात काय सांगावयाचें आहे ! रोज शालेंत जाऊन आह्मी अभ्यास करतो तर पास होणारच; त्यांत काय जास्त आहे ?' असें ह्मणून मुकाट्यानें जावयाचा.

“आईनें तर नित्य काळजी करावी, कीं, या माधवाचें कसें होईल. हा दहा रुपये मिळवून आपल्या बायकोचें पोट भरण्याइतका शहाणा होईल का ! असें त्या मला नेहमीं ह्मणत. तीच दुर्गी पहा !

उलट अतिशय बोलकी, हुशार व तरतरीत असे. ती अजूनही तशीच आहे. बापाच्या व भावाच्या लाडानें व हुशार ह्मणण्यानें फार कजाग मात्र झालेली आहे, व आतां तर त्या अक्रासाहेब झाल्यापासून माधवापेक्षांही शहाण्या झाल्या आहेत. लहानपणापासून ही अशीच आतताई असून ज्या त्या बोलण्यांत आपली छाप वर ठेवावयाची व हा आपला शुद्ध नंदी, एकनादी व सरळ. डावपेंच कांहीं माहीत नाहींत, व ते समजावयाचेही नाहींत. एकदा एका गोष्टीला आरंभ केला, कीं, ती आपली न चुकतां नेमानें करावयाचीच, त्याबद्दल पुनः सांगावें लागत नसे. पण त्यांत कोणीं अडथळा केला, कीं, हट्ट धरून रडत वसावयाचा. मग समजूत लवकर व्हावयाची नाहीं. पहिल्यांदा धुळाक्षराच्या शाळेंत घातल्यावर शाळेंतून आला न आला, कीं, घरीं सारा दिवस तेंच आपल्याशीं हळूहळू बडबडे व बोटांनें भित्तविर अक्षरें व उजळणी काढीत रहावयाचा. हाच याचा खेळ व हीच याची करमणूक ! रस्त्यांत उगाच खेळत असला तरी धुळींत उजळणी काढीत वसावयाचा असा वेडा होता. एकमार्गीपणा तर असा होता, कीं, एकदा जें करावयाचें तें कायम. मुंज झाली तेव्हां वय लहान होतें व मराठी शाळा सकाळीं उशीरां ह्मणजे १० वाजतां सुटे. तेव्हां भूक फार लागे, ह्मणून आमच्या माई (स्वतःची आई) दशमी करून ठेवीत व हा आल्यावर त्यावर तूप घालून याला देत. एके दिवशीं नुकतें ताक केलें होतें. लोणी कढविलें नव्हतें, ह्मणून माईनीं दशमीवर लोणी घातलें. झालें, गेली याची मर्जी ! हा आपला हट्ट धरून वसला, कीं, 'रोजच्या-सारखें पातळ तप वाढ !' 'तूप कढविलें नाहीं, उद्यां घालीन,' ह्मणून त्यांनीं पुष्कळ सांगितलें, पण नाहीं. तेव्हां माईनीं तुपाच्या तांबळींत चमचाभर पाणी घालून ती चुलींत ऊन केली व तांबळी दशमीवर ओतली, त्याचरोबर याची समजूत होऊन हा मुकाट्यानें दशमी खावयास लागला. दुर्गी तेंथें जवळच उभी होती, तिच्या हें लक्षांत येऊन त्ही

मोठ्याने हंसून व टाळ्या वाजवून त्याला चिडवावयाला लागली, कीं, 'दादा, तुला आईने तूप हणून पाणी वाढलें !' पण यानें तिच्याकडे लक्ष दिलें नाहीं. आपली खाली पाहून दशमी खाली व उठून गेला.

“ बहुतकरून दररोज सकाळीं शाळेंतून आल्यावर दशमी खाली, कीं, दुर्गीशीं एक सागरगोट्यांचा (गजग्यांचा) डाव खेळून मग अंधोळीस उठावयाचा व पहिला तांब्या डोक्यावर घेतला, कीं, पुरुष-सूक्त हणण्यास आरंभ करावयाचा. त्यांत काणीं मध्ये बोलून तें चुकविलें, कीं, गेलें गाठोडें ! विठू भाऊजींनीं याला संध्या करतांना थांबवून कांहीं संध्येंतलेंच विचारलें. त्याचें उत्तर दिल्यावर हा आडून बसला, कीं, 'मी पहिल्यापासून पुनः संध्या करावयाचा नाहीं कांठें थांबविलीत ती आणून द्या, मग संध्या पुढें करीन.' असा पुष्कळ वेळ हट्ट धरून बसला. संध्याही करीना व उठूनही जाईना. शेवटीं विठू-भाऊजींनीं अर्धी संध्या करून 'आतां तूं येथून पुढें कर, येथें तुला मीं थांबविल', असें हट्टल्यावर यानें एकदाची संध्या संपविली व उठून गेला.

“ सणा गरीं गोफ, कडीं व आंगठी मोठ्या मिनतवारीनें आईनें याच्या अंगावर घातलीं तर गोफ घातला हणून त्यावरून गळ्याला धोतर गुंडाळावयाचें, कडीं बंडीच्या वाहींत मागें सारून ठेवावयाचीं, व आंगठींचा खडा हातांत पुढें वळवून मूठ मिटून ठेवावयाची, असा तर सदा निरसलेला असे. मी एकदा रागें भरलें, कीं, 'माधव, तुझी आई इतक्या हौसेनें दागिने घालते, ते तूं कां बरें घालूं देत नाहींस ? घातले तर ते वेड्यासारखे झांकून ठेवतोस.' तेव्हां पण हें बाळ काय हणालें, कीं, 'आपल्या घरीं रोज माधुकरा येतात, त्यांना कुठेंग असतात दागिने ?' असें तर लक्षण आहे ! आई तर काळजी करतां करतां मेली विचारी ! आहे कुठें शहाणपण. कांहीं रेषा उमटल्या होत्या हणून मिळताहेत चार पैसे झालें, दुसरें काय ?

“कोल्हापुरी असतांना आमच्या घरीं व कीर्तन्यांच्या घरीं कोजागरीला पुष्कळ ब्राह्मण व मित्रमंडळींना बोलावून दूध द्यावयाची वहिवाट होती, व सगळ्या शाळेच्या मुलांना त्या दिवशीं रात्री दोन वाजेपर्यंत जागून सोंगट्या खेळण्यास परवानगी असे, त्याप्रमाणें दोन्ही घरांचीं सगळीं मुलें जमून सोंगट्या खेळत. माई वारल्याच्या आदल्याच वर्षीं माधवाला नुकतें दहावें वर्ष चाललें असेल. कोजागरी आली, तेव्हां कीर्तन्यांची मंडळी कशालाशी राजुरीस गेली होती, ह्मणून या वेळीं मुलें कोणच घरांत नव्हतीं. दुर्गा होती पण ती आठ नऊ वाजतां निजली. मग खेळण्यास कोणीच नव्हतें, तरी रात्री भाऊसाहेबांचें जेवण झाल्यावर माधव मजजवळ सोंगट्या मागूं लागला. मी हल्लें ‘दुर्गासुद्धां निजली, आणि मग तूं सोंगट्या कोणाशींरे खेळणार?’ तो ह्मणाला ‘मी आपला कोणाशींही खेळन. तूं दे ह्मणजे झालें.’ मी सोंगट्या दिल्या. त्या घेऊन तो ओसरीवर गेला, आणि एका खांब्याच्या पुढें बसून सोंगट्याचा डाव मांडला. आणि एक हात आपला व एक हात खांब्याचा असें ह्मणून खेळण्यास सुरुवात केली व दोन्ही वेळां खांब्याकडून आपल्यावर विनतोडी घेतल्या. तेव्हां मी चिडवून म्हटलें ‘अरेरे, एका माणसाची फजिती झाली ! लांकडाच्या खांब्यानें सुद्धां तुझ्यावर विनतोडी द्यावी ना?’ तेव्हां तो न चिडतां धिमेपणानें ह्मणाला ‘मग त्यांत काय? जें खरें तें खरेंच! खांब्याच्या हाताला डाव पडला ह्मणून त्याची तोडी आधीं झाली. मला पडला नाही, ह्मणून माझी झाली नाही. त्यांत कसली फजिती?’ हा आपला खांब्याचा हात ह्मणून उजव्या हातानें खेळत होता. त्या हाताला खेळण्याची संवय असल्यामुळें डाव चांगला पडे; पण डाव्या हातानें खेळण्याची संवय नसल्यामुळें नाट खेळतांच येत नव्हतें, मग डाव हवा तसा कसा पडणार? दुसरा कोणी मुलगा असता तर खांब्याकडून विन-

तोड घेताका ! पण याचा लहानपणापासून सरळ स्वभाव. जें कराव-
याचें त्यांत प्रतारणा ठाऊकच नाही.

“एकदा माईनीं याला बर्फी दिली व याच्या दुसऱ्या हातांत थोडासा तुकडा देऊन त्या हणाल्या, कीं, ‘ हा तूं खा, व तो त्या मुलाला दे.’ लहान तुकडा यानें आपल्या तोंडांत घालून मोठी वडी मोल-
करणीच्या मुलाला दिली. मुलाच्या हातांत मोठी वडी पाहून माईनीं विचारलें, कीं, ‘ अरे, याला लहान तुकडा घावयाचा तो मोठी वडी दि-
लीस आणि तूं लहान घेतलीस ?’ माधव हणाला, ‘तूं या हातांतील त्याला दे हणालीस, हणून तो दिला.’ तेव्हां त्या हातांतील हणण्यांत आपली चूक झाल्यानें हें असें झालें, असें माईच्या लक्षांत आलें.”

— — —

भाग दुसरा.

मुंबईस विद्याभ्यास व आरंभींची नोकरी.

स्वतःच्या वयाला अकरावें वर्ष होते, त्या वेळीं आमच्या वन्सनां
नुकतें नववें वर्ष लागलें होते. या वर्षी वन्सचें लग्न झालें. त्यांना आज-
च्यास फडनिसाच्या घरीं दिल्या होत्या. पुढें एक वर्षानें स्वतःच्या
वयाला अकरावें वर्ष संपून बारावें वर्ष लागतांच आमच्या सासूबाई
आठव्या खेपस कमी दिवसांच्या वाळंत होऊन लागलीच वारल्या. मग
पुढें स्वतःला व कीर्तन्यांच्या मुलांना कोल्हापूर येथील इंग्रजी शाळेंत
घातलें. त्या वेळीं कृष्णाजी चाफाजी हे इंग्रजी शिक्षक होते.

याच सुमारास मामंजीचें दुसरें लग्न झालें, व स्वतःस तेरावें वर्ष
लागतांच मोरोपंत दांडेकर नांवाच्या वाईतील एका कुटुंबवत्सल सद्-
गृहस्थांची मुलगी सखूबाई इच्याशीं सन १८५४ मध्यें स्वतःचा
विवाह केला.

याच दांडेकरांची वडील मुलगी तात्यासाहेब घोरपडे इचलकरंजी-
कर यांना दिली होती श्री. यशोदाबाई ऊर्फ वहिनीसाहेब घोरपडे अज.

मासे १९०३ सालीं वारल्या. यांची दुसरी मुलगी कोल्हापुरचे जोशी-
राव यांचेकडे दिली होती तिसरी मुलगी आजरेकर फडणीस यांचेकडे
दिली होती, व चवथी सखूबाई आमचेकडे दिली होती. स्वतःचा विवाह
झाल्यावर कीर्तने चौघे बंधु व स्वतः मिळून ही सर्व मंडळी मुंबईस
शिकण्यास गेली.

कोल्हापुरच्या शाळेत दोन वर्षे ह्मणजे १८५६ सालापर्यंत अभ्यास
झाल्यावर 'आतां आह्मांला पुढील अभ्यासाकरितां मुंबईस पाठवा,'
असें ह्मणून दररोज आवासाहेब कीर्तने यांचेमागे स्वतः अगदीं तगादा
लावला. आमचे मामंजी स्वतःला कधींसुद्धां कडकरणांने वागवित
नसत, किंवा रागें भरत नसत. तथापि त्यांच्यापुढें आपण जातीनें
जाऊन कांहीं गोष्ट विचागवयाची किंवा मागावयाची नाही, अशी लहान-
पणापासून शेवटपर्यंत स्वतःची वहिवाट असे. होतां होईतो सर्व गोष्टी
निरोपानिरोपीं दुसऱ्याजवळून करावयाच्या. एखादे वेळीं समक्ष बोल-
ण्याचा प्रसंग आलाच तर अगदीं थोड्या शब्दांत मर्थादेनें बोलावयाचें.
जेवणाच्या वेळेशिवाय इतर केव्हांहि मामंजींच्या समोर स्वतःला बसणें
माहित नव्हतें. कधीं समक्ष बोलण्याचें काम पडलेंच, तर उभें राहून
तेवढ्यापुरतें बोलावयाचें, व लागलीच आपल्या कामाला जावयाचें.
हीच तऱ्हा लहानपणीं असल्यामुळें, मुंबईस शिकावयास जाण्याचें
स्वतःच्या मनांत जरी इतकें भरलें होतें, तरी या भिडस्त स्वभावामुळेंच
मामंजींच्या समोर आपण येऊन कधींच बोलण्यास धीर झाला नाही
ह्मणून प्रत्येक दिवशीं आपण लवकर निजून उठल्यावर आवासाहेब
कीर्तने यांच्या खोलीच्या दाराशीं जाऊन उभें रहावयाचें, व ते उठून
बाहेर येण्याबरोबर त्यांना ह्मणावयाचें, कीं 'आवासाहेब, आजाला मुंब-
ईला केव्हां पाठविणार? भाऊसाहेबांना सांगून आह्मा सगळ्याजणांना
मुंबईला शिकावयाला पाठवा.' याप्रमाणें दोनतीन महिने अगदीं नेमानें
स्वतः आवासाहेबांना ह्मणून त्यांची पाठ पुरविली. मग त्यांनीं व

मामंजीनीं विचार करून, विनायकराव, बळवंतराव, निळकंठराव, त्रिंबकराव व स्वतः अशा पांचजणांस एक गडी व ब्राह्मण बरोबर देऊन १८५६ सालांत मुंबईस अभ्यासाकरितां पाठविलें.

तेथें गेल्यावर तीनच वर्षांनीं ह्मणजे १८५९ सालीं मुंबई युनिव्हर्सिटीची मॅट्रिक्युलेशन परीक्षा दिली, व त्यापूर्वीं एलफिन्स्टन् इन्स्टिट्यूटमध्ये प्रथम दहा, मग पंधरा व नंतर वसि रुपयांची स्कालरशिप मिळूं लागली होती. मॅट्रिक्युलेशन परीक्षेंत पास झाल्यावर पहिलीं तीन वर्षे ज्यानिअर व पुढील तीन वर्षे सीनियर युनिव्हर्सिटीनें केलीं होती, व त्या वेळीं स्वतःला पहिल्यानें साठ रुपये व मागून एकशेंवीस रुपये दरमहा फेलोशिप मिळत असे. मॅट्रिक्युलेशन परीक्षेपासून स्वतःचा नंबर पुढील सर्व परीक्षेंत पहिला असे. १८६१ सालीं स्वतःची लिटलगोची परीक्षा होऊन १८६२ सालांत बी. ए. ची परीक्षा पास झाली व त्याच सालीं इतिहास व अर्थशास्त्र या विषयांची ऑनर्सची परीक्षा होऊन सोन्याचें पदक व दोनशें रुपयांचीं पुस्तकें बक्षीस मिळालीं, आणि १८६४ सालांत एम्. ए., ची डिग्री मिळाली. याच वेळीं ह्मणजे १८६२ सालीं मुंबईस इंदुप्रकाश पत्र निघालें, व त्याच्या चालकांनीं इंग्रजी बाजूच्या एडिटराचें काम स्वतःवर सोंपविलें, व त्याप्रमाणें अभ्यासक्रम संभाळून हें कामही उत्तम रीतीनें चालविलें. पहिल्याच वर्षीं 'पानिपतच्या लढाईचा शतसांवत्सरिक दिवस' या विषयावर एक अग्रलेख लिहिला. या लेखांत दिसून येणारी ऐतिहासिक दृष्टि व देशप्रीति यामुळें सर्व जगाचें लक्ष्य या पत्राकडे लागलें.

हा परीक्षांचा अभ्यास चालू असतां त्याच कॉलेजांत वर्ग शिकविण्याचें काम असे. कोणत्याही कामांत कसर व्हावयाची नाही, असें अपल्यामुळें शिकविण्याच्या विषयासंबंधानें फार वाचावयाचें असे. या सर्व गोष्टींचा परिणाम डोक्यांवर होऊन १८६४ सालीं स्वतःचे डोळे विवडून अगदीं दिसेनासें झालें, व ते पुढें सहा महिने

पर्यंत हिरव्या पट्ट्यांनी बांधलेले होते. डॉक्टर भाऊ दाजी यांनी डोळे उघडून मुळीच पहावयाचे नाही, अशी स्वतःला निष्पन्न ताकीद दिली होती. दररोज सकाळी कोणीतरी मित्राने स्वतःला हातांत धरून भाऊ दाजींच्या घरी न्यावयाचे व तेथे गेल्यावर डॉक्टर आपल्या हाताने डोळे सोडून, धुऊन व औषध घालून पुनः पट्टा बांधत.

याप्रमाणे सहा महिनेपर्यंत स्वतः डोळ्यांचा इतका त्रास सोसला पण अभ्यासक्रम सोडला नाही. डोळे दुखत असतां कांहीं सहा-ध्यायी मित्रमंडळींनी पाळीपाळीने वाचावे व स्वतः ऐकावे, असा क्रम चालू होता. हा डोळ्यांचा दुखरेपणा, कर्माजास्त प्रमाणाने अखेरपर्यंत होताच. पुढे स्वतःच्या एल् एल्. बी., च्या परीक्षा ऑनर्ससुद्धा पास होऊन त्यांतही नंबर पहिला आला. यापूर्वी एल्-फिन्स्टन कॉलेजांत इंग्लिश शिकविण्याचे जे काम केले, त्याबद्दल त्या वेळचे कॉलेजचे प्रिन्सिपाल मि. चॅटफील्ड, इतर प्रोफेसर व विद्यार्थी यांनी मिळून एक तिनशें रुपयांचे सौन्याचे घड्याळ दिले आहे.

१८६६ साली पुण्यास शाळाखात्यातील अॅक्टिंग मराठी ट्रान्सलेटरच्या जागी स्वतःची दोनशें रुपयांवर नेमणून झाली. पुढे अक्कलकोटास कांहीं दिवस कारभार्याचे व कोल्हापुरास न्यायाधीशाचे काम करून पुन्हां १८६८ ते १८७१ पर्यंत मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजांत चारशें रुपये दरमहावर इंग्लिश प्रोफेसराच्या जागी काम केले. ह्या कामावर असतांना हायकोर्टांत टर्म भरून अॅडव्होकेटची परीक्षा दिली व त्यांतही उत्तम विजय मिळविला. मध्यंतरी कोल्हापुरास न्यायाधीशाच्या जागी स्वतःची नेमणूक झाली, तेव्हां आमचे मामंजी खासगी कारभार्याच्या जागेवर होते. स्वतःची बदली कोल्हापुरास झाली, तरी स्वतःच्या लहानपणापासूनच्या भिडस्त व मर्यादेच्या वागणुकीत कांहीं अंतर पडले नाही. विद्यार्थीस्थिति

प्रमाणेंच या वेळींही कधीं कोणावर न रागावतां, व कोणाशीं विशेष न बोलतां, होईल तितकीं मुकाट्यानें आपलीं कामें करावयाचीं, व करवून घ्यावयाचीं, असा क्रम असे.

कोल्हापुरीं मांजींची वस्ती पुष्कळ वर्षे असल्यानें, चांगले चांगले पुष्कळ लोक त्यांचे मित्र असत. शिवाय, विशेष घरोब्याच्या परक्या माणसांची भीड पडण्याचाही पुष्कळ संभव असे. तथापि स्वतःची कामकाजांत सर्व तऱ्हेनें निस्पृहता व चोखपणा असल्यानें, कोणाचीही भीड चालावयाची नाही, हें मांजींना माहित होतें व त्यामुळे कोणी कसेही मनुष्य कामासंबंधीं कांहीं विचारण्यास आलें, तर त्याबद्दल आपला शब्द खर्ची घालण्याचें मांजी साफ नाकारीत. तथापि स्वतः कोल्हापुरीं जाऊन न्यायाधीशाचें काम पाहूं लागल्यास महिना सवामहिना झाल्यावर, एके दिवशीं कोर्टापुढें एक खटला आला. त्यांतिल प्रतिवादी मोठ्या कुळांतिल घरंदाज असून, मांजींच्या विशेष परिचयाचे होते. शिवाय त्यांचा अगदीं दूरच्या नात्याचा कांहीं संबंधही होना. त्यांनीं घरीं येऊन मांजींना अशी भीड घातली कीं, “माझ्याकरितां आपण दोन शब्द माधवरावांच्याजवळ खर्ची घालावेच. आपल्याला हें आवडणार नाही, हें मी समजतो; पण आपल्याला संकट वाटेल असें मी बोलण्यास सांगतच नाही. माझ्याविषयीं शब्द टाकावयाचा ह्मणजे इतकाच, कीं, फुरसतीच्या वेळीं माझे सर्व कागद एक वेळ वाचून पहावेत, व स्वस्थपणानें माझीं सर्व हकीगत ऐकून घ्यावी, ह्याशिवाय माझे दुसरें कांहीं ह्मणणें नाही. एकदां हें सर्व ऐकलें ह्मणजे मग रास्त दिसेल तो निकाल द्यावा, एवढे माझ्यासाठीं आपण शब्द बोलावे.”

असा अतिशय गळ घातल्यामुळेच मांजींनीं कबूल केलें; आणि स्वतः बसावयाचें होतें त्या माडीवर मांजी त्या गृहस्थांना घेऊन गेले. मांजींना पाहिल्याबरोबर स्वतः उठून उभें राहून ते दोषे

खाली बसल्यावर स्वतः बसणें झालें. मामंजी ह्मणाले “ हे कांहीं सगाण्यास आले आहेत, यांचें ह्मणणें ऐकून घ्या.”

स्वतः कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. हें पाहून ते गृहस्थ बोलूं लागले, आणि ह्मणाले “ मीं आज कांहीं कागदपत्र आणलें नाहींत. फुरसत असेल तर आणवितों. ”

तेव्हा सांगितलें “ आज मला लिहिण्याचें काम बरेंच आहे, फुरसतीचा वेळ असेल तो मी आपल्याला कळवीन. ”

हें ऐकल्यावर ते गृहस्थ ह्मणाले “ बरें तर, मला वेळ कळल्याबरोबर मी पुन्हा येईन. आतां जातों. ” असें ह्मणून त्यांनीं नमस्कार केला, व ते उठून गेले.

मग मामंजी खाली जाण्यास उठले, तेव्हां स्वतःही उठून त्यांना हळूच मर्यादेनें पण स्पष्ट शब्दांनीं सांगितले, कीं, “ मी येथें कामावर आलों आहे. सर्व कोल्हापुर आपलें आहे, व जो तो येऊन आपल्या कामाबद्दल भीड घालील, असा प्रकार न झाला तर बरें. नाहीं तर आपल्यास त्रास होईल, ह्मणून मला येथून दुसरीकडे बदली करून घ्यावी लागेल. कोणत्याही पक्षकाराचें काम घरीं पहावयाचें नाहीं किंवा त्याचें बोलणें खासगी रीतीनें एकावयाचें नाहीं असा माझा नियम आहे, तो आपण चालवावा. ”

याप्रमाणें बोलणें झाल्यावर पुढें तीनचार महिने कोल्हापुरासच काम केलें पण अशी पुन्हा वेळ आली नाहीं.

पुढें पुण्यास येईपर्यंत मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजांत प्रोफेसरचें काम केलें. १८७१ च्या नवंबरमध्ये पुण्यास आठशें रुपये दरमहावर सदर अमीनच्या (स्फर्ट क्लास सबज्ज) जागेवर कायमची नेमणूक झाली. इ. स. १८७३ सालीं स्वतःचें पहिलें कुटुंब वारलें. ह्या, पुण्यास आल्यापसून कांहीं महिने जीर्णज्वरानें आजारीच असत. गणेशशास्त्री साकुर्डेकर यांचीं औषधें व काढा सुरू होता. तरीही

त्यांचें दुखणें दिवसेंदिवस न हटतां, जें पहिल्यांदा पांचसात महिने साधें असें वाटत होतें, त्याचें डॉक्टर व वैद्य यांनी क्षय असें नांव ठेविलें. या दुखण्यांत स्वतःला अतिशय दगदग व जागरणें पडलीं. कोर्टाचें काम संभाळून दिवसा व रात्रभर वेळच्यावेळीं आपल्या हातानें औषधें देणें, जागरणें करणें किती कठीण आहे, हें ज्याला त्याबद्दलचा अनुभव असेल त्यालाच कळेल. सौ० रमाबाईंचा स्वभाव अतिशय गरीब व मनमिळाऊ असल्यामुळें, स्वतःचें त्यांच्यावर अत्यंत प्रेम होतें. त्यामुळें त्यांच्या आजारांत होईल तितकें काम आपण करावयाचें, असा स्वतःचा निश्चय असे. पुष्कळ औषधोपचार केले; पण त्याचा कांहींएक उपयोग न होतां, कार्तिक शुद्ध ६, शके १७९५, ह्यणजे सन १८७३ सालीं त्या इहलोक सोडून गेल्या. त्या गेल्यावर एक वर्षभर स्वतःला अतिशय दुःख झालें. त्यांच्या-
करितां डोळ्याला पाणी आल्याशिवाय एक दिवसही गेला नाही. रात्री जेवण झाल्यापासून झोंप लागेपर्यंत तुकारामाच्या अभंगांचें वाचन चालत असे. अभंग करुणापर प्रेमळ आला, कीं, तोच तो दोनचार वेळ ह्यणावयास सांगावयाचें, व गहिवरावयाचें, असें चाले. पण माझें लग्न झाल्यावर माझ्या शिकण्याकडे संध्याकाळचा तास दीड तास जात असे. माझ्या लग्नाची व पुढील हकीकत मी सविस्तर लिहीत आहे; पण त्यापूर्वीं माझ्या माहेरच्या घराण्याची थोडीशी हकीकत दिली, तर कांहीं गैर दिसणार नाही, असें वाटून ती मी अगदीं संक्षेपानें येथें देत आहे.

माझें माहेरचें घराणें ह्यणजे सातारा जिल्ह्यापैकीं खानापूर तालुक्यांत मौजे देवराष्ट्रें येथें राहणारे कुर्लेकर हें होय. कुर्लेकर हे मूळचे रत्नागिरी जिल्ह्यांतील नेवरें गांवचे राहणारे असून देशांत आल्यावर प्रथम औंधाजवळ राजाचें कुलें या गांवीं येऊन राहिले व त्या गांवावरून यांचें कुर्लेकर असें नांव पडलें. यांचे मूळ पुरुष बाळभट

चिपोळकर नांवाचे होते. त्यांना दोन मुलगे होते. कुल्यास राहून लागून कांहीं दिवस झाल्यावर या दोघां मुलांनी शिपायाचे गुणांपैकीं घोड्यावर बसण्याचा बराच अभ्यास केला. या दोघांही भावांचा स्वभाव धाडशी असल्यामुळे त्यांना एकजागीं बसून चैन पडेना. कोठें तरी चांगल्या दरवारीं जाऊन पराक्रम करावा, व आपल्या चांगल्या गुणांनीं उदयास यावे, असें त्यांच्या मनानें घेतल्यावर ते दोघेही पडत्या फळाची आज्ञा घेतल्यासारखे वडिलांची आज्ञा घेऊन पुण्यास निघून गेले. तेथें आपल्या अंगच्या गुणानें प्रथम त्यांनीं आपली पागेत भरती करून घेतली, व पुढें ते एका मोठ्या पागेचे अधिकारी झाले.

सन १७६०-६१ चे सुमारास ही पागा देवराष्ट्रें गांवींच राहून देण्याचा ठराव होऊन तो सबंद गांव त्यांनीं पागेकडे मिळविला. पूर्वीं देवराष्ट्रें या गांवीं पंतप्रतिनिधि यांचें ठाणें होतें; पण त्यांच्यावर पेशव्यांची नाराजी झाल्यामुळे पेशव्यांनीं त्यांचें ठाणें उठवून लावले, व तो गांव पागेकडे लावून दिला, आणि माधवराव बल्लाळ यांनीं कुर्लेकर बंधुद्वयपैकीं वडील बंधूच्या नांवें सनद करून दिली. पुढें ही पागा पटवर्धनपथकांत सामील झाली. हैसूर व कर्नाटक या प्रांतांत स्वारींत जाण्याचे प्रसंग अनेक वेळ येऊन या बंधुद्वयपैकीं वडील बंधु बाजीपंत हे कित्तूरच्या हल्ल्यांत कामास आले, व बंधु माणकोपंतही शिरोळ घुमटाचे मोर्च्यांत गोळी लागून पडले. त्या दोघांनीं निरनिराळ्या ठिकाणीं आपल्या गुणानें व पराक्रमामें इनामें संपादन केलेलीं अद्यापि कुर्लेकर मंडळी उपभोगीत आहेत. यांनीं गुजरार्थेंत गायकवाडी झाल्यानंतर असाम्या व इनामें मिळविलीं होती; पण हे दोघे निवर्तल्यावर तिकडल्या उत्पन्नासंबंधानें खटपट करण्यास कोणी राहिलें नाहीं.

वर सांगितल्याप्रमाणें वडील बंधु बाजीपंत कित्तूरच्या हल्ल्यांत कामास आले, त्या वेळीं त्यांचें कुटुंब गोपिकाबाई या गरोदर

होत्या. त्या बाळंत होऊन मुलगा झाला. त्याचें नांव गणपतरावभाऊ असें ठेविलें. पुढें या मुलाचें नांव पेशव्यांचे दरबारीं दाखल होऊन, पूर्वी बाजीपंतांनीं संपादन केलेलीं इनामें, असाम्या व पागा आतां यापुढें गणपतरावभाऊ यांच्या नांवें चालविण्याविषयी हुकूम झाला.

हे गणपतरावभाऊ माझे सरुखे पणजे होत. हे मोठे बाणेदार शिपाई होते. हे शंकरउपासक व दृढनिश्चयी होते. तथापि वृत्ति फार भाविक असे. हे मोठे मातृभक्त होते. पूर्ववयांत एके वेळीं आपल्या मातोश्रीला ते रागामध्ये कांहीं दुरुत्तर बोलले. थाबद्दल घटकाभरानें त्यांना फार पश्चात्ताप होऊन आमच्या गांवीं एक सागरे-श्वर नांवाचें जागृत शिवालय आहे तेथें जाऊन आपल्या जिभेचा शेंडा कापून तो त्यांनीं सांबाच्या पिंडीवर वाहिला, व “मातोश्रीला दुर्वचन बोलविण्यापेक्षां मला मुकें केलें असतेंस तर बरें झालें असतें !” असें ह्मणून त्यांनीं सांबापुढें साष्टांग नमस्कार घातला. हें कृत्य जवळ असलेल्या ह्याताच्या गुरवानें पहातांच चटकन पुढें येऊन त्यानें सांबाच्या पिंडीवरील जिभेचा तुकडा उचलून घेतला व तो अंगा-च्यांत बुडवून गणपतरावभाऊंच्या जिभेला चिकटवून दिला व “पुन्हां असें करीत जाऊं नका. तूं जवळ असतांना असें कसें होऊं दिलेंस असा तुमच्या मातोश्रींचा अभिश्राप आला असताना ?” असें तो ह्मणाला. नुसता अंगाच्यांत बुडवून चिकटविलेला तुकडा चांगला जडून बसला, असें सांगतात ! असो. यांचा व चिंतामणराव अप्पा-साहेब पटवर्धन यांचा ऋणानुबंध फार असल्यामुळें पटवर्धनांनीं आपली बहीण यांना दिली होती. गणपतरावभाऊंना माणिकरावआबा नांवाचे एकुलते एक पुत्र होते. हेच माझे आजोबा होत. आबांना माझ्या वडिलांसुद्धां चार पुत्र व दोन कन्या झाल्या. आबांनीं ह्मणण्या-सारखा कांहीं पराक्रम केला नाही. होतें तेंच इनाम व उत्पन्न

संभाळून ते आपला सर्व काळ देवीच्या पूजनअर्चनांतच घालवीत असत. संसारांतील सर्व कामे आमच्या आजीबाईच दक्षतेनें पहात असत.

चौघां पुत्रांपैकीं माझे वडील माधवराव अण्णासाहेब यांचेवरच त्यांचे वडील व मातोश्री यांची मर्जी फार असे. कारण ते स्वभावाने जरी तापट असत तरी आपल्या घराण्याच्या लौकिकाला व सरदारी बाण्याला शोभेल अशी इभ्रतीची व गंभीरपणाची त्यांची वागणूक असे, व आपल्या घराण्याचा त्यांना मोठा अभिमान असे. ते मनाचे अतिशय उदार व धार्मिक वृत्तीचे असत. त्यांचा भरवंस सर्वस्वी देवावर असे. आनंदाच्या किंवा दुःखाच्या वेळीं त्यांच्या मनाची उचंबळ किंवा डळमळ कधीं झाली नाही. ते स्थिर मनाने व निश्चयाने देवावर भरिभार टाकून, तो ठेवील त्या स्थितीत शांतपणाने रहावे, अशा समजुतीनें चालत; तथापि ते मोठे निश्चयी व दीर्घप्रयत्नी होते. कितही त्रास झाला तरी निराश होऊन हातचे काम सोडीत नसत. त्यांना ज्ञानेश्वरी व अमृतानुभव वाचण्याचा अतिशय नाद असे. आपल्या मित्रमंडळीबरोबर अद्वैतमताबद्दल ते वारंवार विचार व चर्चा करीत असत. ते फार मानी, धोरणी व मोठे मुत्सद्दी असत. माझ्यासुद्धां त्यांना आह्मी सात मुलें (चौघे मुलगे व तीन मुली) होतो. आमच्या आईला एकंदर वीस अपत्ये झालीं, पण त्यांपैकीं आह्मी सातजणेंच कायतीं वांचलों.

माझी आई मिरज येथील राघोपंतभाऊ करमरकर प्रसिद्ध राजवैद्य यांची कन्या होय. हिलाही पांच बहिणी व तीन भाऊ होत. आमच्या आईचा स्वभाव अतिशय मायाळू, सोशिक व भिडस्त असे. ती नेहमीं कांहींना कांहीं कामांत असावयाची. रिकामें बसणें तिला कधीं आवडलें नाही. घरांतल्या कामांतून मोकळीक झाली, कीं, औषधें, गोळ्या, वगैरे कांहींना कांहीं करण्यांत ती गुंतलेली

असावयाची. आमच्या आईला वैद्यक्रिया फार उत्तम येत असे. किती किती वर्षांचे जुने रोग ती हटकून बरे करी. यामुळे आमच्या गांवच्या आसपासच्या दहावारा खेड्यांतील लोक मोठ्या श्रद्धेने हिच्याकडे औषध घेण्यास येत. सर्व रोग्यांना आपल्या खर्चाने व आपल्या हाताने ती औषधे तयार करून देत असे. रात्रंदिवस, वेळीं, अवेळीं, केव्हांही रोगी आले तरी ती कधी कंटाळली नाही. तिने लागलीच उठून औषधपाणी द्यावयाचे, अतिशय गरीब असेल तर त्याला चारआठ दिवस देवडीवर ठेवून घेऊन दोन्ही वेळ आपल्या हाताने पथ्याचे घालावयाचे व औषधे द्यावयाचीं. वायूने बेफाम झालेल्या व वेड लागलेल्या रोग्यांना ती डागीतही असे. या सर्व कामांत माझ्या वडिलांची तिला संमति व मदत असे; कारण, त्यांना हे परोपकाराचे काम फार आवडे. ह्मणून “याबद्दल होणारा खर्च खुशाल कर, हा खरा धर्म आहे,” असे ते तिला प्रोत्साहन देत. माझे वडील स्वभावाने अतिशय तापट व करारी होते. त्यांच्यापुढे ब्र काढण्याची घरांतील कोणत्याही माणसाची छाती नव्हती. आईने पूर्ववयांत बराच जाच सोसला, पण आपल्या मर्यादेच्या वागणुकीने व शांत भाणि सोशिक स्वभावाने तिने त्यांची मर्जी सदोदित प्रसन्न ठेविली होती. तिची समजूत अशी असे, की, बायकांचा देव व गुरु सर्व कांहीं पति आहे. ह्मणून तिने गुरुमंत्रही माझ्या वडिलांकडून घेतला होता, व त्याचा ती मोठ्या निष्ठेने जप करी. इ. स. १८७६—७७ सालाच्या दुष्काळाने माझ्या वडिलांची फार ओढ झाली होती, त्यामुळे येवढ्या मोठ्या परिवाराचा संसार चालविणे दोनचार वर्षे फार कठिण गेले. त्या वेळेस तिने मोठ्या धैर्याने दिवस काढले. कोणत्याही तेन्हेची अडचण प्रत्यक्ष आह्मां मुलांना कळू न देतां किंवा दैन्याबद्दल आमच्या वडिलांच्याजवळ कधी गाव्हाणे न करतां, शांतपणाने व धीराने तिने आलेले दिवस काढले.

ते आह्मां सर्व भावंडांना अझून स्मरत आहेत. ती आह्मां मुलांशीं परमोकळ्या मनानें अगदीं प्रेमळ मैत्रिणीसारखी वागे. दररोज संध्याकाळीं पुराण आटोपल्यावर आह्मां सर्व मुलांना बोलावून मोकळ्या अंगणांत बसे व पुराणांतील देवादिकांच्या कथा व कहाण्या सांगे. हें पाहून आमच्या आत्याबाई थट्टेनें ह्मणत “आमच्या उमावहिनीला वाटतें कीं, आपलीं मुलें फारच शहाणीं आहेत. आपण सांगितलेल्या पुराणांतल्या गोष्टी त्यांना सगळ्या समजतात. येवढाल्या कथा त्यांना काय सांगत बसतेस ? मोठ्या माणसांच्यासुद्धां त्या लक्षांत रहावयाला कठिण पडतात.” तेव्हां ती ह्मणे “मला त्या कुऱ्या-मांजरांच्या गोष्टी येत नाहींत, मी काय करूं ? तुम्ही सांगा पाहिजे तर. पण मला वाटतें, कीं, चांगलें बीं आपलें पेरीत असावें. जशी जमीन मिळेल तसें तें मूळ धरील. यामुळें निदान आपल्या तोंडांनें तरी रोज देवादिकांच्या कथांचा उच्चार होऊन आपल्याला पुण्य लागेल तेवढेंच. दुसरें काय आह्मांला घडावयाचें आहे.”

पण चमत्कार हा, कीं, त्या वेळीं आह्मां भावंडांचीं वयें अनुक्रमें चार, सहा, आठ, दहा अशा वर्षांची होतीं तरी पण तिनें सांगितलेल्या एकूण एक गोष्टी, नुकत्या ऐकल्यासारख्या आह्मांला आठवतात. नवीन वाचलेल्या व ऐकलेल्या गोष्टींचा विसर पडतो, पण आईनें सांगितलेल्या या सर्व गोष्टी अगदीं कोरल्यासारख्या स्मरणांत राहिल्या आहेत.

भाग तिसरा.

माझे लग्न.

माझे लग्न सन १८७३ सालच्या डिसेंबरांत, मार्गशीर्ष शुद्ध ११, शके १७९५ दिवशीं गोरजमुहूर्तावर लागलें. लग्नासंबंधी वेदोक्त-

विधि आटपून सुमारे साडेदहा वाजतां आमची वरात घरीं आली असें ह्या टल्यापेक्षां आम्ही दोघेही आपल्या घरीं पायीं चालत बरोबर आलों, इतकें खरें. लग्न झाल्यावर घरीं येते वेळीं स्वतः माझ्या माहेरीं जेवण वगैरे कांहीं केलें नाहीं व घरीं आल्यावरसुद्धां कोणाशीं कांहीं न बोलतां व कांहीं न खातां एकदम आपल्या खोलींत जाऊन आंतून कडी घालून घेतली. ह्या दिवशीं मनाला असह्य ताप झाला होता. एक तर बरोबरीच्या प्रियपत्नीचा वियोग होऊन नुकता एक महिना झाला होता. तें दुःख अगदीं ताजे होतें. तशांत, पुनः लग्न मुळींच न करण्याचें मनांत असतांना केवळ मामंजींच्या दुराग्रहानें व हट्टानें लग्न करावें लागलें व तें तरी दोन व्रतांकरितां, ह्यणजे एक वाडिलांचा शब्द मोडावयाचा नाहीं, आणि त्यांच्या कुटुंब-सुखामध्ये आपण विघातक व्हावयाचें नाहीं. ह्यणूनच बरेच दिवस स्वीकारलेल्या व योग्य वाटलेल्या मताला (पुनर्विवाहपक्षाला), जुन्या जिवलग मित्रांना, आपल्या स्वाभिमानाला व त्यामुळें मिळणाऱ्या सुखाला आणि धन्यवादाला झुगारून देऊन, वर लिहिलेलीं दोन व्रतें पाळून, त्याबद्दल जगाकडून आलेले उपहासाचे शब्द व दोषारोप सदैव सोसण्याचें पतकरलें. याकरितां ही रात्र असह्य संकटाची वाटली यांत शंका नाहीं, व तें वाटणें अगदीं बरोबर होतें. कारण, अजूनही कांहीं लोकांकडून, स्वतःच्या सर्व आयुष्यक्रमामध्ये गौण व कमीपणाचा जर कांहीं भाग असेल तर तो हाच आहे असा दोषारोप करण्यांत येतो, व ही गोष्ट मोठ्या आवेशानें उच्चारली जाते; पण यासंबंधानें मला तर उलट असें वाटतें, कीं, सर्व चरित्रामध्ये खऱ्या स्वार्थ-त्यागाचा व मनाच्या मोठेपणाचा जो कांहीं भाग असेल त्यामध्ये अत्यंत उदात्त व महत्वाचा भाग हाच आहे. यासंबंधानें कोणी कितीही आपापल्या दृष्टीप्रमाणें नांवें ठेविलीं, तरी मला तर याबद्दल

अत्यंत आदर वाटतो व खऱ्या भक्तीने एकंदर चरित्राकडे अवलोकन करणारांपैकी कोणासही असेच वाटेल.

लग्नाच्या पूर्वी सुमारे १५ दिवस मुंबईच्या मित्रमंडळीकडून वरचेवर पत्रे येत होती. “ही वेळ आहे. ह्या वेळीं आपण लहान मुलीशी लग्न करणार नाही, पुनर्विवाह करणार, असे वडिलांना निक्षून सांगायचे,” वगैरे वगैरे मजकुराचीं तीं असत. प्रथम प्रथम हीं पत्रे टपालांतून स्वतःच्या हातीं जात; पण अशीं पत्रे मुंबईहून येतात असें वर्तमान मामंजीच्या कार्नी पडल्यापासून ते टपालाविषयीं फार जपू लागले. शिपायाने टपाल आणिल्यावर ते पाहिल्याने आपणाकडे मागवून घेऊन त्यापैकीं मुंबईहून आलेलीं पत्रे व तारा ठेवून घेऊन बाकीचे टपाल वर पाठवीत. मामंजींचा दरारा घरांतील सर्वच माणसांवर असल्यामुळे ही गोष्ट जवळ कोणीच सांगितली नाही.

पहिले कुटुंब वारल्याबरोबर मामंजी कोल्हापुराहून पुण्यास आले, व तेव्हांपासून मुली पाहण्यास लागले. पुनर्विवाहाच्या पक्षाकडे स्वतःचे मत असल्यामुळे आतां स्वतः लग्न कोणी करून घेणार नाही, पुनर्विवाहच होईल, असा मामंजींना धाक वाटला व मुंबईच्या मित्रमंडळीची प्रत्यक्ष भेट होऊन भीड पडण्यापूर्वीच लग्न उरकून टाकण्याचा मामंजींनीं विचार केला, व त्याप्रमाणें रोज मुली पाहण्याचा सपाटा चालविला.

त्या वेळीं माझे वडीलही स्थळें पाहण्यास पुण्यास आले होते, ते मामंजींना येऊन भेटले. त्यांचा व मामंजींचा पूर्वीचा परिचय होता. मामंजींना भेटून ते ह्मणाले “माझी मुलगी लग्नाची आहे. पण आपणाला माहीतच आहे, कीं, आमच्या मुलींना लग्न ठरल्याखेरीज नुसत्या पहाण्यासाठीं पाठविण्याची चाल नाही; करितां माझी अशी विनंति आहे, कीं, आपला कोणी मनुष्य आमच्या गांवीं मुलगी पहाण्यास पाठवा. त्यांना मुलगी पसंत पडली तर तिला तेथून हालवूं-

लक्षाकरितां हणून बाहेर नेलेली मुलगी लग्न झाल्यावांचून तशीच परत आली तर आमच्या घराण्याचा कमीपणा होणार आहे. तेव्हां प्रथम आपल्याला मुलगी पसंत पडल्याशिवाय ती मला आणतां येत नाहीं.”

मामजींनीं आमचे आश्रित वेदमूर्ति रा० बाळभटजी वाटवे यांना माझ्या वडिलांबरोबर पाठविलें. बाळभटजी हे आपल्या वयाच्या दहाबारा वर्षांपासून हणजे लहानपणापासून आमच्या घरांत रहात असत. हे चांगले विद्वान् असून कर्मनिष्ठ होते. तसेंच यांचें आचरण शुद्ध असून घरांतील सर्व माणसांना ते आप्तासारखे वाटत, व खुद्द मामंजींचा त्यांच्यावर सर्व रीतीनें विश्वास असे. ते व माझे वडील माझ्या माहेरीं आल्यावर त्यांनीं मला पाहिली. रीतीप्रमाणें विचाराव-याच्या त्या गोष्टी विचारल्या, व संध्याकाळपर्यंत बाकीच्या गृहस्थितीचें बारीक रीतीनें निरीक्षण करण्याकरितांच कीं काय कोण जाणें थांबून रात्रीं निजते वेळीं माझ्या वडिलांना त्यांनीं सांगितलें, कीं, “मुलगी पसंत आहे. उद्यांच्या उद्यांच आपण तिला घेऊन पुढें जाऊं या. मग मुहूर्त ठरल्यावर तार करून आपण आपली मंडळी लक्षाकरितां बोलवा.”

याप्रमाणें बोलणें झाल्यावर मी व माझे वडील व बाळभटजी टपालाच्या टांग्यांतून पुण्यास आलों. मध्यंतरीं लग्न न करण्याबद्दल स्वतःचें मामंजींशीं पुष्कळ बोलणें असें झालें कीं, “मला लग्न करावयाचें नाही. मी आतां कांहीं लहान नाहीं. मला ३२ वें वर्ष आहे. तेव्हां मला विचारानें राहण्यास कांहीं हरकत नाही. कारण, दुर्गा माझ्याहून वयानें लहान असून, वयाच्या एकविसाव्या वर्षापासून अनाथ झाली आहे. आपलें प्रेम मजपेक्षां तिच्यावर कोणत्याही रीतीनें कमी नाही. असें असतांना, तिजबद्दल कांहीं विचार होत नाही. मग मलाच लग्न करण्याचा आग्रह कां असावा ? तिनें

व्रतस्थ रहावे हें चांगलें, असें आपल्याला वाटत असेल तर तें आह्मां दोघांनाही सारखेंच लागू आहे. कदाचित् मी तसाच राहिल्यास पुनर्विवाह करीन अशी आपणास भीति वाटत असेल तर मी तो करणार नाही, असें आपल्याला वचन देतो. त्याबद्दल आपल्याला काळजी नको. ”

अशा पुष्कळ प्रकारांनीं विनविलें, तरी मामंजी आपलें बोलणें सोडनात. जास्तच रागावले. तेव्हां सांगितलें, कीं, “ आपण जरी माझे ऐकत नाहीं तरी मला आपलें ह्मणणें ऐकलेंच पाहिजे. आणखी सहा महिने आपण मला मोकळें राहूं द्यावे. ह्मणजे तोंपर्यंत मी विलायतेस जाऊन येईन. ”

हें ह्मणणेंसुद्धां मामंजी कबूल करीनात. तेव्हां असा निरोप पाठविला, कीं, “ आपण माझे कांहींच चालूं देत नाहीं, व मला लग्न करावयास लावणारच, तर एवढें तरी ऐका. जिच्याशीं लग्न करावयाचें ती मुलगी गांवांतील नको, परगांवची असावी. घराणें कुलीन व नांवाजललें असावे. तसेंच त्यांचे इतर संबंध चांगल्या माणसांशीं आहेत याबद्दल खात्री करून घेऊन मग ठरवावे. गांवांतील मुलगी मला मुळींच नको. रूपाकडे पाहून व वयानें मोठी आहे ह्मणून एखाद्या साधारण घराण्यांतील मुलगी मला नको आहे. रूपरंगापेक्षां कुलीनतेवर जास्त लक्ष ठेविलें तर तो संबंध अधिक सुखाचा तरी होईल. ” याप्रमाणें बोलणें झाल्यावर पुढें दोनतीन दिवसांत आह्मी पुण्यास येऊन पोहोंचलों.

आह्मी जेथें उतरलों होतो तेथें मामंजींनीं येऊन मला समक्ष पाहिलें, व पसंत करून एकादशीचा मुहूर्तही ठरविला. पण मामंजींनीं माझ्या वडिलांना असें बजावून सांगितलें, कीं, “ आज संध्याकाळीं तुम्ही आमच्या घरीं मुद्दाम या, व स्वतःचें बोलणें काय असेल तें ऐकून घ्या. अनुकूल अलेल तर नीटच आहे; पण उलट बोलणें झालें

तर मात्र मुलगी येथेंच देण्याचा माझा पक्का निश्चय झाला आहे असे स्पष्ट सांगा. ” माझ्या वडिलांना तें सांगणें मान्य झालें, आणि संध्याकाळीं आमच्या घरीं येऊन ते वर भेटावयास गेले.

माझ्या वडिलांचा चेहरा घराण्याच्या लौकिकाला व कुलीनतेला शोभेल असा पोक्त, इभ्रतदार व निश्चयी दिसत असे. त्यांना पाहिल्याबरोबर स्वतः उठून जागा घेतली व कोण, काय, वगैरे तांत्रिक चौकशी केली. तेव्हां माझ्या वडिलांनीं आपण अमुक गांवचे जहागिरदार आहों वगैरे आपली हकीकत थोडक्यांत सांगून मग सांगितलें “माझी मुलगी लग्नाची आहे; तिला देण्याच्या विचारानें आलों आहे ”

तेव्हां स्वतः ह्मटलें “आपण मला काय पाहून मुलगी देण्याचा विचार केला आहे ? प्रथम आपण जुन्या घराण्यांतील जहागिरदार आहांत व मी सुधारक असून पुनर्विवाहाच्या पक्षाचा आहे. तसेंच, मी आपला शरीरानें धट्टकट्टा दिसलों तरी डोळ्यांनीं व कानांनीं अधु आहे. शिवाय, मला विलायतेंतून जाऊन यावयाचें आहे. तेथून परत आल्यावर मी प्रायश्चित घेणार नाहीं. तेव्हां आपण ह्या सर्व गोष्टींचा विचार करून काय तें ठरवावें.”

माझ्या वडिलांनीं उत्तर दिलें “ भाऊसाहेबांचा व माझा जुना परिचय आहे. त्यांनीं मला सर्व सांगितलें आहे व माझा आपल्याला मुलगी देण्याचा निश्चय झाला आहे. ”

हें ऐकल्यावर बराच वेळ थांबून उत्तर दिलें “आपला निश्चय झालाच असेल तर माझे एक ह्मणणें असें आहे, कीं, आज लग्न न करितां फक्त वाड्निश्चय करून एक वर्ष तसेंच रहावें, व मग लग्न करावें. ”

पण माझ्या वडिलांनीं “तसें करूं नये, माझ्या घराण्याकडे लक्ष द्यावें,” वगैरे बोलून आग्रह केला.

तेव्हां स्वतः सांगितलें, कीं, “आतां या कामांत भाऊसाहेबांचा विचार घ्यावा व तें दोघांनीं ऐकावें.” हें ऐकून माझे वडील निघून गेले.

स्वतःस मात्र असें वाटलें, कीं, इतक्या सर्व गोष्टी जर मीं भाऊसाहेबांच्या ऐकिल्या आहेत, तर नुसतें वर्ष सहा महिने लग्न लांबणीवर टाकावयाचें, एवढी माझी गोष्ट ते ऐकणार नाहींत, असें नाहीं. असें मनांत आणून स्वतः मामंजीकडे जाऊन त्यांना माझे वडील अण्णासाहेब कुल्लेकर आले होते व अमुक अमुक बोलणें झालें, वगैरे सर्व सांगितलें. मग मामंजी ह्मणाले “शेवटीं काय झालें तें कळूं दे.” तेव्हां स्वतः सांगितलें, कीं, “शेवटीं काय व्हावयाचें तें आपल्यावर ठेविलें आहे. सगळ्या गोष्टी आपणच त्यांच्या तरी कशा ऐकाव्या ? त्यांनीं आपलें ह्मणणें थोडें तरी कबूल करावयास नको काय ? मीं त्यांना सांगितलें, कीं, आपल्या सर्व गोष्टी कबूल आहेत मी लग्न करीन, पण आज करणार नाहीं. वर्ष सहा महिन्यांची तरी मध्यें अवधि असावी.” वगैरे वगैरे आपल्या तर्फेचें बोलणें स्वतः हळूहळू पुष्कळ बोलून त्यांचें मन वळावें असा प्रयत्न केला.

मामंजींनीं हें सर्व ऐकल्यावर तास दीडतास ते स्वस्थ आपल्या मनाशीं विचार करीत राहिले, उत्तर कांहीं दिलें नाहीं. स्वतःचें मात्र हळूहळू बोलणें चालूच होतें, पण त्यांचें लक्ष इकडे नसावें. सुमारे दोन तासांनीं मामंजींनीं बोलण्यास आरंभ केला व तेथें उभे असलेल्या मंडळींना सांगितलें, कीं, “तुम्ही सर्व बाहेर जा, एकदोन घटका इकडे येऊं नका.” त्याप्रमाणें सर्व माणसें भराभर बाहेर गेलीं. वन्सं मात्र काय बोलणें चाललें होतें तें आडून ऐकत होत्या. मामंजी स्वतःस ह्मणाले “इतका वेळ झालेले बोलणें ऐकून त्यावर मीं बराच विचार केला; पण या वेळीं तुमचें ह्मणणें ऐकावें असें मला

वाटत नाही. मीं तुमच्याशीं कधीही अविश्वास धरला नाही, व आतांही धरीत नाही; पण ही वेळ अशी आहे, कीं, विचारी मनुष्यानें विचारानें केलला निश्चयसुद्धां डळमळण्यासारखा मोह सभोवतालीं आहे, हें तुमच्या लक्षांत येत नाही का ? तुमच्या ह्मणण्याप्रमाणें वर्ष सहा महिने मोकळे राहूं दिलें तर मी आपल्या उतारवयांतील खऱ्या सुखाला व शांतीला मुकेन, अशी मला भीति वाटत आहे. याचें कारण मी आतां सांगतो, कीं, गेल्या १५ दिवसांत मुंबईच्या मित्रमंडळीकडून पत्रें व तारा आलेल्या आहेत त्या सर्व वाचून पाहून मजजवळ ठेविल्या आहेत. त्या सगळ्यांचा विचार केल्यावरून तुमचें ह्मणणें कबूल करूं नये, असें मला वाटतें; आधींच नवीन मताकडे ओढा, त्यांत मित्रमंडळीची भर; त्यांतल्या त्यांत वयाची अनुकूलता. इतकेंही असून संसारांत मुलगे व मुली असल्या तर थोडासा पाय मार्गें ओढतो, पण तुझाला तोही पाश नाही. अशी सर्व बाजूनीं स्वतंत्रता असल्यामुळे सहजीं नवीन बाजूचा अभिमान उचल करील व मोह पाडील, ही मला भीति आहे. पण माझे वय आतां झालें आहे. कुटुंबांतील बायकामुलांचा भार व कर्तेपणा तुमच्याकडेच येत आहे व त्याला तुम्ही योग्यच आहांत. तें असो. पण हें जर सर्व खरें आहे, तर तुमच्या ह्मणण्याप्रमाणें वर्ष सहा महिनेसुद्धां मोकळें राहूं दिल्यानें मला माझ्या कुटुंबसौख्याला व समाधाला अंतरावें लागेल. ह्या दोन्ही बाजू मीं मांडिल्या आहेत. तुम्ही विचारी आहां. जें योग्य दिसेल तें करावें. मी माझा मात्र एक निर्धार सांगून ठेवितों, कीं, आतां लग्न केलें नाही तर ती मुलगी मला परत पाठवितां येणार नाही. कारण, त्यांत अण्णासाहेबांच्या घराण्याचा कर्मापणा होईल व माझाही अपमान होईल; पण तसें करणें भाग पडलें तर आजच तुमचा व माझा संबंध सुटला ह्मणून कायमचा मीही करवीरास निघून जाईन. मग यद्दच्छेनें

पुढे जशा गोष्टी घडावयाच्या असतील तशा घडतील. ' असें ह्मणून एक मोठा सुस्कारा टाकून मामंजी उठून हातपाय धुऊन संध्येस गेले व स्वतः माडीवर जाणें झालें. ही लग्नापूर्वीची हकीकत वन्संच्या सहज उद्गारांवरून मला कळून आली.

यानंतर पूर्वी मामंजींनीं ठरविल्याप्रमाणें मार्गशीर्ष शुद्ध ११, शके १७९९ (डिसेंबर सन १८७३) रोजीं, गोरज मुहूर्तावर आमचें लग्न झालें. लग्नापूर्वी व लग्नानंतरचे लौकिक विधि किंवा उपचार बिलकूल करून घेतले नाहींत. फक्त वेदोक्त विधि व होम-हवनादिक सर्व केलें. लग्न लागलें त्या दिवशींही कोर्टाची रजा घेतली नव्हती. लग्नाच्या वेळेपूर्वीं कोर्टांतून येईपर्यंत मामंजींना धाक होता, कीं, कोणी मुंबईकर मित्र येऊन ह्या वेळेस संधि साधून मुहूर्त टाळण्याकरितां कोठें बाहेर फिरावयास जातील कीं काय कोण जाणें. पण स्वतःबद्दल त्यांची इतकी पक्की खात्री होती, कीं, आपल्या मनाविरुद्ध कितीही असलें तरी मला एकदा होय झटलेकी गोष्ट स्वतःकडून करण्यास कधीं अंतर पडणार नाहीं. त्या त्यांच्या खात्रीप्रमाणें कोर्टाचें काम झाल्याबरोबर फिरावयास किंवा लायब्ररति वगैरे न जातां एकदम घरीं येणें झालें. याप्रमाणें लग्न झाल्यावर माझे वडील मला एकटीला पुण्यास सासरीं ठेवून आपण आपल्या गांवीं परत गेले.

ह्या वेळेस हें सांगितलें पाहिजे, कीं, मला दाखवावयास ह्मणून पुण्यास आणिलें, त्या वेळेस माझे वडीलच कायते बरोबर होते. तिथिनिश्चय झाल्यावर माझी आई, भाऊ, भावजया, बहिणो, चुलते, चुलत्या वगैरे घरचीं माणसें तार करून बोलवावयाचा वेत होता; परंतु मामंजींनीं मुहूर्त फार जवळचा धरल्यामुळें तसा अवधि मिळाला नाहीं. शिवाय, वेदोक्तविधीखेरीज दुसरा कोणताही उपचार करून घेणार नाहीं असें स्वतः निक्षून सांगितलें असल्यामुळें मुद्दाम

वायकामुलें आणून मग त्यांचा विरस करणें माझ्या वडिलांस पसंत वाटलें नाहीं. असो.

ते गेले त्या दिवशीं संध्याकाळीं सुमारे ६।। वाजतां कोर्टांतून घरीं आल्यावर मला गच्चीवर बोलावून नेऊन विचारिलें “ गेले का तुझे वडील ? ”

मी “ होय, ” हणून सांगितलें.

पुनः विचारिलें “ तुझे माझ्याशीं लग्न करून दिलें आहे. पण मी कोण, माझे नांव काय, वगैरे तुला माहिती आहे काय ? ”

मी “ होय, ” हणून मानेनें सांगितलें.

“ मग सांग पाहूं, माझे नांव काय तें ? ” अशी आज्ञा होतांच मीं सर्व नांव जसें लोक हणत होते तसेंच सांगितलें. (लाजेचा भाग जसा समजावा तितका समजत नव्हता. कांहीं का असेना,) पण तें ऐकून एक प्रकारचें समाधान झाल्यासारखें दिसलें, असें मला पक्कें आठवतें. नंतर माझ्या माहेरची सर्व हकीकत विचारिली, व मींही ती मला माहित होती तशी सर्व सांगितली. लिहिण्या-वाचण्याची चौकशी केली, पण मला कांहीं येत नव्हतें. हणून त्याच रात्रीं एक पाटी व पेन्सिल आणवून श्रीगणेशाचा पहिला सात अक्षरी धडा घालून दिला. हा वेळपर्यंत मला पाटीची अगर अक्षरांची ओळख नसल्यामुळें तेवढीं सात अक्षरें न पाहतां काढण्यास व ओळखण्यास जवळ जवळ दोन तास लागले, तेव्हां तीं कोठें पक्कीं झालीं. दुसरे दिवसापासून दररोज रात्रीं दोन तास मला शिकविण्याकडे घालावयाचा क्रम ठेविला व मूळाक्षरें, बाराखड्या वगैरे शिकवून सुमारे १५ वे दिवशीं माझ्याकडून पहिल्या पुस्तकाचा पहिला धडा वाचविला, व त्या दिवशीं पुष्कळ बरें वाटलेंसें दिसलें. येथें सहज आठवलेली एक गोष्ट सांगतें:—

माझ्या माहेरची माणसें ह्मणजे जुने मराठमोळा ठेवणारे जहा-
गिरदार. त्यांच्या घरीं माहेरवासिणी व आठ वर्षांवरच्या मुलींनीं
वडिलांचे समोर ओटीवरसुद्धां यावयाचें नाहीं, मग खेळणें अगर
गाणीं वगैरे ह्मणणें कसलें ? लिहिण्याचें तर नांव नाहीं ! माझी एक
वडील आत्या, जिचे सासर ब्रह्मवर्त्तास होते. ती मात्र व्यंकटेशस्तोत्र
वगैरे वाचावयास शिकली होती. तिला पुढें दुर्दैवानें वैधव्य आल्या-
पासून आमच्या वडील चुलत्यांनीं ठरविलें, कीं, आमच्या घरांत
बायकांनीं लिहिणेंवाचणें शिकणें धारजिणेंच नाहीं. झालें. असें
ऐकल्यावर नुसता लिहिण्यावाचण्याचा विचारही मनांत आणला तरी
पाप लागेल कीं काय, अशी घरांतील सर्व बायकांची समजूत होण्यास
काय उशीर ? याप्रमाणें सर्व बायकांची समजूत असल्यामुळें
आह्मां मुलींना लिहिण्यावाचण्याचा गंधही नसणें स्वभाविकच
आहे. माझ्या दोघीही बहिणींचीं लग्नें ५ वे व ७ वे वर्षीं झालिं-
मी मात्र लग्नाला ११ वर्षांची झालें होतें. माझ्या बहिणी सासरीं गेल्यावर
मला खेळण्यास कोणी नसे. मैत्रिणी असत त्या रोज येत नसत.
कारण, माझ्या वडिलांचा स्वभाव फार कडक असे. त्यांना आपल्या
मुलींनीं कोठें खेळावयास जाणें आवडत नसे, व बाहेरच्या मुलींनीं
सुद्धां मोठमोठ्यानें वोललेलें, ओरडलेलें व दांडगाई केलेली आवडत
नसे. त्यामुळें वडील मळ्यांत वगैरे गेले असतील त्या दिवशीं मात्र
सर्वजणी यावयाच्या. यामुळें एखादे दिवशीं करमलें नाहीं ह्मणजे
माझ्याहून वडील भाऊ असे, त्याच्या पाठीमागें पाठीमागें मी असून
त्याला गोष्टी वगैरे वाचतांना पाहून मला फार कौतुक वाटे, व त्याला
हें कसें येतें त्याचेंही नवल वाटे. माझ्या वडिलांना नेहमीं दरबारी
कामासाठी व भाऊबंदकीच्या बादांकरितां बाहेरगांवीं जावें लागे.
तसेंच, ते गेल्यावर त्यांची पत्रें येत, तीं माझा भाऊ आईला वाचून
दाखवी, पण माझे तिकडे लक्ष नसे. एके दिवशीं माझे वडील बाहेर-

गांवीं जाण्यास निघाले. ते परसांत एकटे आहेत असं पाहून मी त्यांचेजवळ गेलें. आहां भावडांपैकीं कोणी मुलें त्यांच्याजवळ कधीं जावयाचीं नाहींत. कारण, मी जन्मलें त्याच्या आधीं एक वर्षपर्यंत आमची आजी जिवंत होती. ह्मणून तिच्यादेखत ते कोणत्याच मुलाशीं बोलत नसत, मग घेणें कोठलें ? आजी निवर्तल्यावर मी झालें, त्यामुळें ते मला जेवावयास व निजावयास पुढें घेऊं लागले, व लाड करूं लागले. त्यांनीं मला जवळ घेऊन विचारलें, कीं, “तुम्ही कां आलांत ? कांहीं पाहिजे वाटतें ? ”

मीं ह्मटलें “हो, तुम्ही पुण्यास जात आहां तर मला मोत्यांच्या बाहुल्या अन् एक साडी आणा. विसराल नाहीं तर, आणा बरें ! ” इतकें ह्मणून मी धूम पळून गेलें.

त्यांनीं बाहुल्या आणल्यावांचून कोणाला कळवावयाचें नाहीं, असा माझा बेत होता. त्याप्रमाणें कोणीं ऐकलें नाहीं अशी माझी खात्री झाल्यावर मला बरें वाटलें. पुढें दुपारीं अण्णासाहेब पुण्यास गेले. “ त्यांना कोणी काय काय आणावयास सांगितलें रे ? ” ह्मणून आमच्या आत्यानें विचारलें. कोणी कांहीं कोणीं कांहीं सांगितलें; पण मी कांहींच बोललें नाहीं, व खेळाच्या निमित्तानें उठून गेलें. पुढें सातआठ दिवसांनीं पुण्याहून त्यांचें पत्र आलें. त्यात शेवटीं मला आशीर्वाद लिहून ‘ तुम्ही साडी व बाहुल्या खचित आणतो आं. विसरणार नाहीं, ’ असें लिहिलें होतें. तें वाचून दाजीनें मला विचारलें “ कायग चोरटे, परवां आत्याबाईंनीं विचारलें तेव्हां पळून गेलीस; पण तूं अण्णासाहेबांना काय आणावयास सांगितलेंस तें मला कळलें ! ”

मीं ह्मटलें “ कधीं नाहीं कळणार ! तूं काय देव आहेस ! एक माझ्या गणपतीला (मी रोज पूजा करीतअसें ती मूर्ति) मात्र ठाऊक आहे; पण तो माझा आहे. कोणाला सांगणार नाहीं ! ”

दाजी मोठ्या ऐटीने हणाला “अग जा. तुझा गणपती, त्याला काय ठाऊक आहे ? मलाच ठाऊक आहे. तूं मोठ्यांच्या वाहुल्या व साडी नाही मागितलीस ? ”

हें ऐकल्याबरोबर मी अगदीं चकित होऊन गेलें, व तें याला कसें समजलें याबद्दल मला फार आश्चर्य वाटलें. थोड्या वेळानें दाजी आपल्या अभ्यासाच्या खोलींत गेलेला पाहून मी तेथें गेलें व अगदीं आर्जवानें ह्मटलें “दाजी, हें तुला कसें समजलें सांग.”

तो हणाला “अग, त्यांचें आज पत्र आलें. त्यांत त्यांनी लिहिलें आहे.”

मला या शब्दांचा कांहींच बोध होईना. मीं ह्मटलें “पत्र आलें असेल, पण मीं सांगितलेलें तुला कसें समजलें ! ”

तो ह्मणे “अग, त्यांनी लिहिलें आहे.”

मीं ह्मटलें “असें काय, लिहिलें असेल, पण तें तुला कसें समजलें ! ”

त्याला समजेल अशा शब्दांनीं मला विचारण्यास समजेना, व माझा विचारण्याचा भावार्थ त्याच्या लक्ष्यांत येईना. त्यामुळें माझ्या पुनः पुनः विचारण्यानें तो त्रासला, तरी मीं आपला नाद सोडला नाही. तेव्हां तो अधिक त्रासून त्यानें अशी एक थप्पड दिली, कीं, त्या दिवसापासून मीं पुनः विचारिलें नाही, पण माझे समाधान झालें नाही. पोरपणामुळें पुढें ती गोष्ट मी लवकरच विसरलें.

मला वाचतां येऊं लागलें, व तिसऱ्या बुकांतील बोलणाऱ्या ढलप्याची गोष्ट मीं वाचल्याबरोबर मला त्या पूर्वीच्या दिवसांची एकदम आठवण झाली व फार आनंद झाला. पुष्कळ दिवसांचें गूढ उकललें, असें वाटलें. असो.

मग पुढें इयत्तेप्रमाणें क्रमवार अभ्यास सुरू केला. व्याकरण, गणित, मोडी व बालबोध लिहिणें, वाचणें असें सुरू झालें. रोज रात्री नेमानें दोन तास वेळ देण्यास स्वतःला होईना ह्मणून

हा अभ्यास दिवसाच करून घेण्याकरितां पुढें दोनतीन महिन्यांनीं फीमेल ट्रेनिंग कॉलेजांतील एक मास्त्रीण ठेविली. मग झालें, अभ्यासाचा आनंदच. तिला भित्तें कोण ? ता आली ह्यणजे घाटी व पुस्तकें शोधण्यास अर्धा तास घालवावयाचा. ती तरी लहान वयाचीच होती. तिचा दाव कितपत रहावयाचा ? तिच्या शाळेंतील गोष्टी मीं तिला विचारावयाच्या. एकदा बोलूं लागलों, कीं, तास तेव्हांच निघून जाई. कदाचित् ती “वाचा आधीं, मग बोलूं,” असें निक्षून ह्यणालीच, तर वाचावयास आरंभ करावयाचा. एकदोन पानें होतात न होतात तोंच तास भरे व ती जाई. मग झाला अभ्यास. पाटी, पेन्सील, पुस्तक यांची व माझी दुसरे दिवशीं मास्त्रीण येईपर्यंत दृष्टभेटसुद्धां नाहीं. या क्रमाला सुमारें सहा महिने गेले. तोंपर्यंत मध्यंतरी तीन महिन्यांची रजा घेऊन अलाहाबाद, काशी, कलकत्ता, व मद्रास वगैरे प्रांत पाहण्यास रा. नारायण महादेव परमानंद, रा. बाळ मंगेश वागळे व रा. शंकर पांडुरंग पंडित व दुसऱ्या काहीं मित्रमंडळींबरोबर स्वतः जाणें झालें होतें. मी पुण्यासच होतें. परत घरीं येणें झाल्यावर एक दिवस स्वतः माझा अभ्यास विचारला व वाचून घेतलें. पण काय ? पूर्वी स्वतः शिकविलें होतें तेवढेंच. अधिक काहींच झालें नाहीं. हें पाहून दुसरे दिवशीं मास्त्रीणीला “मी तुमच्यावर इचें शिकणें सोंपवून गेलों, पण तुम्हीं घ्यावी तशी मेहनत घेतलेली दिसत नाहीं,” असें ह्मटलें मात्र, तोंच ती रागानें ह्यणाली, कीं, “मुलगी काय खेडवळ, सांगितलेलें समजत नाहीं, किती मेहनत घेतली तरी लक्षांत घेत नाहीं; तिचें सगळें लक्ष खेळांत असतें. खेड्यांतील मुलींना शिक्षणाचें वळण कोठून लागणार ? आपण स्वतः शिकवून पहा ह्यणजे समजेल. हिला जर नुसतें लिहितां वाचतां आलें तर मी माझें नांव बदलून ठेवान. मी आत उद्यांपासून येणार नाहीं.

अशा मुलीला शिकवून यश येण्याची आशाच नको ! ” असें हणून ती तडक निघून गेली व स्वतः कांहींएक न बोलतां एक पुस्तक हातांत घेऊन शांतपणें वाचण्यास आरंभ केला.

काय असेल असो, पण मला मात्र पहिल्यानेच ह्या वेळीं वाईट वाटलें व रडूं आलें; पण कोणाला दिसूं नये हणून चटकन् डोळे पुसून मी खालीं निघून गेलें. त्या दिवसापासून माझा हूडपणा कमी झाला असावा, असें मला वाटतें. मग लवकरच फिमेल ट्रेनिंग कॉलेजांतील सगुणाबाई देव नांवाच्या एक मास्तरीणबाई शिकविण्यास ठेविल्या. ह्या स्वभावानें शांत व सुशील होत्या. त्यांच्याजवळ १८७५ सालअखेरपोवतों माझा अभ्यास ५ व्या इयत्तेपर्यंत बरा झाला.

सन १८७५ मार्चमध्ये चि. बाबाभाऊजी यांची मुंज झाली. याच सालीं विष्णुशास्त्री पंडित यांचा पुनर्विवाह झाला, व ते महाबळेश्वरी जाण्याकरितां पुण्यास आले होते. कचेरीची गडबड फार असल्यामुळें त्यांना रात्रीच मेजवानीस बोलाविलें होतें. दुपारीं जेवते वेळीं स्वतः वन्सना सांगितलें, कीं, “ आज रात्रीं विष्णुशास्त्री पंडित व कांहीं मंडळी जेवावयास बोलाविली आहे, वेत चांगला ठेवा. ”

कचेरी असेल त्या दिवशीं स्वतःचें व मामंजीचें जेवण दुपारीं एकदम होत नसे; कारण, मामंजी ११ वाजण्याचे पुढें अंधोळीला उठत. संध्या, ब्रह्मयज्ञ, जप, स्तोत्रपाठ वगैरे होईपर्यंत सहज १२ वाजत. त्यामुळें १० वाजतां स्वतःची व मुलांची पंगत होई. ह्यावेळीं मामंजी, सासूबाई वगैरे मंडळी बाबाभाऊजींच्या मुंजीकरितां आलेली अजूनही पुण्यासच होती. अर्थात्, पहिल्या पंक्तीच्या वेळेस वन्संच्याजवळ स्वतः सांगितलें, तें दुसरी पंगत बसली तेव्हां सहज गोष्टींवरून मामंजींना कळलें. आज संध्याकाळीं विष्णुशास्त्री पंडित यांना आपल्या घरीं मेजवानी आहे, ही बातमी ऐकून मामंजींना राग आला, पण ह्या वेळीं ते कांहीं बोलले नाहीं. चारपांच

वाजतां देवाला जाते वेळीं सासूबाईंना हांक मारून त्यांनीं सांगितलें, कीं, “ आज तुम्हीं पंक्तीत वाढावयाला जाऊं नका. ती मुलगीच वाढील, तुम्ही जेऊन घ्या. ”

आमच्या घरीं ब्राह्मण अगर बाईचें वाढणें कोणालाच आवडत नसल्यामुळें आम्हीं घरच्या बायकांनींच दोन्ही वेळ वाढावयास घेतलें पाहिजे, अशी चाल होती. “ मला यावयाला रात्र होईल, तुम्ही जेऊन घ्या, माझी वाट पाहूं नका, ” असें सांगून तिनीसांजपासून मामंजी एकदा बाहेर गेले, ते अकरा वाजेपर्यंत घरीं आले नाहींत. इकडे पाहुणेमंडळी जेवून जिकडली तिकडे गेली. मामंजी अकरा वाजतां घरीं आले, आणि बाळंभटजींना हांक मारून ह्मणाले “ आम्हांला उद्यांच्या उद्यां करवीरास जावयांचें आहे. भल्या पहाटेस उठून गाड्या ठरवून आणा. ” असें सांगून कांहीं जेवण व फराळ न करतां तसेच निजावयास गेले.

ही सर्व हकीगत वन्संकडून स्वतःस कळल्यावर, मामंजींचा स्वभाव करारी असल्यामुळें, त्यांचा कोल्हापुरीं जाण्याचा वेत ऐकून बाईट वाटलें व आपला हेतु नसतांना क्षुल्लक गोष्ट इतक्या निकरावर आली त्यामुळें स्वतःला रात्रभर चैन पडलें नाहीं. सकाळीं उठल्या-बरोबर प्रातर्विधि उरकण्याचे पूर्वींच मामंजी ओसरीवर बसले होते तेथें जाऊन एका खांबाशीं मुकाट्यानें उभें राहणें झालें. मामंजींनीं पाहिलें, पण आपलें तिकडे जसें काय लक्षच नाहीं, असें दाखवून ते कांहींच बोलले नाहींत. आम्ही घरांतिल मंडळी मात्र देवघराच्या जाळींतून दारा आडून पुढें काय होतें तें पहात उभी राहिलों. कारण, मामंजींचा कोल्हापुरीं जाण्याचा वेत ऐकून धाक वाटला. सुमारे एक तास तसाच निघून गेला. दोघांपैकी कोणी कोणाशीं बोललें नाहीं व दृष्टादृष्टही होऊं दिली नाहीं. कारण, प्रत्येकाला असें वाटत असर्वे, कीं, दुसऱ्यानें आधीं बोलवें. मग शेवटीं मामंजींनीं वर पाहून नांव

वेऊन खाली बसावयास सांगितलें. ते नेहमीं पांच अक्षरी नांवानें “ माधवराव ” अशी हांक मारीत असत. बराच वेळ झाल्यावर पुनः मामंजींनीं बसावयास सांगितलें. तेव्हां उत्तर दिलें, कीं, “ आपण करवीरास जाण्याचा वेत रहित केला असें ह्मणजे मी खाली बसेन. आपण सर्वजण करवीरास जात असाल तर माझे तरी येथें काय आहे ? मीही आपल्याबरोबर येतो. कालच्या गोष्टीबद्दल इतका राग येईल असें मला वाटलें नाहीं; तसें असतें तर ही भानगडच केली नसती, ” वगैरे पुष्कळ शब्दांनीं त्यांची समजूत पडावी व मन शांत व्हावें ह्मणून खटपट केली; पण मामंजींनीं कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. नऊ वाजून गेले तरी प्रातर्विधिसुद्धां उरकला नव्हता व त्यादिवशीं कचेरीलाही सुटी नव्हती. तरी मामंजी कांहीं बोलत नाहींत. पण बाळंभटजी पुढें येऊन मामंजींना ह्मणाले, कीं, “ आपल्या सांगण्याप्रमाणें गाड्या ठरविल्या आहेत, आतां येतील. ”

हे ऐकून व आपण इतका वेळ विनवणी करीत असून भाऊ-साहेब कांहींच उत्तर देत नाहींत, असें पाहून स्वतःला फार वाईट वाटलें व पुनः बाळंभटजीकडे पाहून ह्मणलें, कीं, “ शेवटीं जाण्याचा वेत ठरला ना, मला येथें ठेवून सर्व मंडळी जाणार ! माझी आई गेली त्याच दिवशीं मी पोरका झालों आहे. ” असें ह्मटल्यावर तेथें उभें राहवलें नाहीं. एकदम माडीवर जाणें झालें.

कांहीं वेळ गेल्यावर बाळंभटजीला वर बोलावून नेऊन त्यांच्या हातीं मामंजींना असा निरोप पाठविला, कीं, “ आपण कोल्हापुरास जाण्याचा वेत रहित करीत नसाल तर मीही राजीनामा लिहिणार आहे. ” हा निरोप बाळंभटजींनीं मामंजींजवळ सांगितल्यावर, आधींच स्वतःचें माडीवर जाणें झाल्यापासून मामंजींच्या मनाला कसेंसेच वाटत होतें; त्यात हा निरोप ऐकून फारच वाईट वाटलें व त्यांनीं एकदम सांगितलें, कीं, “ मी कोल्हापुरास जात नाहीं, वेत रहित केला आहे, तर

आतां स्नानास उठावें, कोर्टाची वेळ झाली असें वर जाऊन सांगा.” हा निरोप ऐकून स्वतःच्या मनाला इतका वेळ वाईट वाटत होतें तें थोडें कमी होऊन हुशारी वाटली, व नित्यक्रमाला आरंभ झाला. पुनः स्वतः तशी वेळ कधीही येऊं दिली नाही.

याच वर्षीं आह्मी हल्लीं रहात असलेलें घर खरेदी केल्यावर १८७५ च्या जून महिन्यांत मामंजी सर्व मुलांमाणसांसह करवीरास गेले. पुण्यास घर खरेदी घेतलें याबद्दल मामंजींना फारच आनंद झाला. कारण, मामंजींच्या सर्व कारकीर्दींत हा वेळपावेतो त्यांचा पगार रु. २५० होता, तरी खर्चीक स्वभाव असल्यामुळे त्यांनीं आपल्या ऐपतीबाहेर खर्च इतका ठेविला होता, कीं, त्यांना कित्येक हजार रुपये कर्ज झालें होतें. अशी स्थिति असल्यामुळे त्यांना आपल्या कमाई-तून स्थावर मिळकत खरेदी घेण्यास मुळींच झालें नाही. मामंजींना कर्ज झालें तें कोणत्याही प्रकारें सुखोपभोगाकरितां किंवा चैनीकरितां नसून केवळ त्यांचा स्वभाव फार उदार व दयाळु असल्यामुळे व त्यांच्या तीन सख्या भावांच्या व दुसऱ्या चुलत भावांच्या परिवाराचा (लग्नें, मुंजी व शिक्षण वगैरेचा) सर्व भार त्यांच्यावरच असे त्यामुळे हें कर्ज झालें. कुटुंबांतिल कोणत्याही माणसाला खर्चवेंचार्चें संकट आलें ह्मणजे ते मामंजींजवळ विनंति करीत व मामंजींजवळ वेळेवर हाताशीं पैसे नसले तरी ते कर्ज काढून त्याची गरज भागवीत, पण नाहीं ह्मणत नसत. ह्या त्यांच्या उदारपणामुळेच त्यांना कर्ज करावें लागलें, दुसरें कारण नाहीं; पण त्यांच्या पुण्याईनें त्यांच्या पोटीं जन्म घेऊन स्वतः सर्व कर्ज फेडलें व शेवटपर्यंत पुत्रधर्म उत्तम प्रकारें पाळला. मामंजींनीं पेन्शन घेतल्यावर तेवढ्या पैशांत त्यांचा खर्च भागेना ह्मणून त्यांना पुण्याहून १५० रुपये दरमहा प्रमाणें खर्चाकरितां पाठविण्यांत येत असत. आजपर्यंत जी गोष्ट करत आली नाही, ती आज आपल्या माणसानें (पुत्रानें) केली.

हणजे पुणे व कोल्हापूर येथील दोन्ही संसारांचा खर्च चालवून व भाऊवंदांचा परामर्श घेऊन शिवाय आज स्थावर मिळकत घेण्याची संधि परमेश्वराचे कृपेने आली, याबद्दल मामंजींना फार आनंद झाला व तो होणे अगदी साहजिक होते. खरेदीपत्र करण्याच्या आधीं मामंजींनीं मसुदा तयार करून वर पाहण्यास पाठविला. स्वतः तो हातांत घेऊन वाचून पाहून पेन्सिलीने त्यावर लिहिले, कीं, “माझी नांव लिहिले आहे त्या ठिकाणीं आपले नांव असावे, अशी माझी इच्छा आहे. दुसरे त्यांत कांहीं बदल करण्यासारखे नाही.” हा कागद खालीं आल्यावर मामंजींनीं वाचून पाहिला व ते गप्प बसले. “उद्यां खरेदीखत नोंदवूं,” असें आलेल्या रजिष्टराला सांगून ते आपल्या उद्योगाला लागले. मग रात्री जेवण झाल्यावर मामंजींनीं माडीवर येऊन स्वतःला एकीकडे बोलावून सांगितले, कीं, “आमच्या एवढ्या मोठ्या घराण्यांत आजपर्यंत भांडण अगर विभक्तपणा झाला नाही याचे कारण, पुरुष सर्व मनाचे खंबीर तर खरेच, पण दुसरे आपल्या घराण्यांत स्थावर मिळकत अलीकडे कोणी संपादन केली नाही. आतां आपणास श्रीजगदंबेच्या कृपेने घर घेण्याची संधि आली आहे. त्याचे खरेदीखत माझ्या नांवाने न करतां तुमच्या नांवाने व्हावे. कारण, या मुलांचा संबंध थोडा निराळा असून शिवाय ते अज्ञान आहेत. हणून खरेदीखत तुमच्याच नांवाने व्हावे हणजे कांहीं मानगड रहाणार नाही.”

हे सर्व ऐकून घेऊन स्वतः सांगितले, कीं, “मी या बाजूने सर्व विचार केला आहे. या पहिल्या स्थावर मिळकतीचे खरेदीखत आपल्या नांवाने होण्यांत मला जास्त भूषण व समाधान वाटते. हणून आपण नाही हणूं नये.” इतके बोलणे झाल्यावर मामंजी खालीं निघून गेले व दुसरे दिवशीं स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे मामंजींनीं खरेदीखत करून घेतले.

यानंतर मागें लिहिल्याप्रमाणें मामंजी करवीरीं गेल्यावर कांहीं महिन्यांनीं त्यांच्या पाठीला एक करट झालें. त्यांना मधुमेहाचा आजार असल्यानें वर्ष दोन वर्षांनीं अशीं मोठीं करटें उठून ते महिना दोन महिने आजारी असत, व तें अगदीं जिवावरचें दुखणें जाई. तसेंच ह्याही वेळीं पाठीवर करट उठून करवीर येथील अनुभविक सिव्हिलसजन व मामंजीनां नेहमी औषध देणारे डा. सिंकलेयर यांचे औषधोपचार सुरू झाले.

पहिला पंधरवडा झाला तरी दुखण्याला कल पडत नाहीं असें पुण्यास पत्र आलें. तेव्हां आपण एक महिन्याची रजा घेऊन भाऊ साहेबांच्याजवळ जाऊन रहावें, व औषधोपचार आपल्या हातानें करावे, असा निश्चय करून एक महिन्याची रजा घेतली व कोल्हापुरीं जाऊन स्वतः जागरण व औषधोपचार केले; पण मामंजींच्या दुःखण्याचें पाऊल पुढेंच पडत आहे असें दिसून आलें. याबद्दल डा. सिंकलेयरचा विचार घेतला. त्यांनींही थोडीशी निराशा दाखविली, व दुखणें लांबणाचें आहे करितां आणखी एक महिन्याची रजा वाढवावी, असें सांगितलें. कारण, पाठीच्या दुसऱ्या भागावर एक करट उठलें व तेंही चरत जाऊं लागलें. डा. सिंकलेयर रोज येऊन जखम धुऊन बांधीत. औषध व पथ्यपाण्याची व्यवस्था स्वतः आपल्या देखरेखाखाली ठेविली होती; पण गुण वाटेना. असें करितां करितां दुसराही रजेचा महिना संपून गेला. आतां स्वतः पुण्यास येऊन कामावर हजर होऊन पुन्हा रजेचा अर्ज केल्यावांचून रजा मंजूर व्हावयाची नाहीं, असें माहित होतें; पण मामंजींचें दुखणें दिवसेंदिवस जास्त होऊं लागल्यानें मामंजींना सोडून स्वतः पुण्याला जाण्याला धीर होईना. शिवाय, रजा वाढविण्यास स्वतःस गेलें पाहिजे हें मामंजींनीं ऐकल्यापासून ते लहान मुलासारखे रडत, व “ मला सोडून जाऊं नको, ” असें म्हणत. याप्रमाणें रजा भरण्याला फक्त दोनतीन दिवसांचा

अवकाश राहिला. या वेळीं आगगाडी नसल्यामुळे टपालाच्या टांग्यांतून पुण्याला येण्यास ३६ तास लागत. तेव्हां उद्यां तरी निघालेच पाहिजे, असें वाटून डा. सिंकलेयर ह्यांस बोलावून आणवून त्यांना ही सर्व अडचण स्वतः सांगितली, व हटले, कीं, “ मीं जवळून हळू नये अशी भाऊसाहेबांची इच्छा आहे. ते मला जाऊं देत नाहीत व मला तर गेल्यावांचून रजा मिळणार नाही. पण आपली खात्री असेल, तर आपण त्यांना धीर द्या व समजूत घाला, ह्मणजे ते मला जाऊं देतील. ”

ह्यावर डाक्टर ह्मणाले “ मग काय हरकत आहे. आठचार दिवस जाऊन येण्यास कांहीं हरकत नाही. यांचें दुखणें बरें होण्याची आशा कमी, पण लांबणीचें आहे व त्यांना दुखण्याच्या मानानें ताकदही बरी आहे. करितां पुण्यास जाऊन एक महिन्याची रजा वाढवून परत यावें. ” असें ह्मणून ते मामंजींच्या खोलींत गेले व त्यांना धीर देऊन ह्मणाले “ आपली प्रकृती इतकी काळजी करण्यासारखी नाही. आपण मि. रानडे यांना जाण्यास परवानगी द्यावी. चार दिवसांत ते परत येतील. तोंपर्यंत मी रोज दोन वेळ जरूर वाटल्यास तीन वेळसुद्धां येऊन पाहून जाईन. आपण काळजी करूं नये. ” वगैरे सांगितल्यावर मामंजींनीं स्वतःस पुण्यास जाण्यास अनुमोदन दिलें.

दुसरे दिवशीं अगदीं जाण्याची तयारी झाल्यावर जवळ बोलावून व हात बरून पुष्कळ गहींवरून अश्रु गाळीत मामंजी ह्मणाले “ माधवराव, डा. साहेबांनीं धीर दिल्या आहे, पण माझा भरवंसा मला वाटत नाही. परत लौकर आलांत तर बरेंच आहे, नाही तर भेट होणार नाही इतकेंच. बाकी, दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारची मला काळजी नाही. ती सर्व व्यवस्था तुम्ही नीट कराल अशी माझी खात्री आहे; पण सर्वस्वी आनपर्यंत माझ्या शिरावर असलेला वोजा आतां तुमच्या शिरावर आला आहे, हें लक्षांत आलेना ? ”

हें ऐकल्याबरोबर चटकनू सांगितलें “ आपण कोणतीही काळजी करूं नका. मी पुत्रधर्म सोडणार नाहीं. ”

हें ऐकून मामंजींना जास्तच हुंदका आला. त्यांनीं जवळ घेऊन पाठीवरून हात फिरवून पुण्याला जाण्याची परवानगी दिली. मग त्यांना नमस्कार करून व घरांतील माणसांची परवानगी घेऊन व विचारून टांग्यांत बसतेवेळीं वन्सं व मोरुमामा (सासूबाईंचे बंधु) यांना एकीकडे बोलावून बजावून सांगितलें, कीं, “ भाऊसाहेबांचें दुखणें जास्त आहे, हें सर्वांना दिसतच आहे; पण मला माईची काळजी विशेष वाटते. त्यांचीं मुलें लहान आहेत. त्यांना फार जपा. कपिलतीर्थाकडील मागील दाराला कुलूप लावा, व माईवर जास्त लक्ष्य ठेवा. ” वगैरे सांगितल्यावर टांगा चालू झाला.

पुण्यास आल्यावर रजा मंजूर होण्यास सहा दिवस लागले. तोंपर्यंत मामंजींच्या प्रकृतीचें मान डाक्टरांनीं रोजच्या रोज तारेनें कळवीत जावें, असं ठरलें होतें. त्याप्रमाणें ते कळवीत असत. रजा मंजूर झाल्यावर जी तार आली तींत प्रकृति थोडीशी जास्त आहे, असें लिहिलें होतें. त्याच दुपारीं कोल्हापुरास जाण्याची तयारी झाली व टांग्यांत सामान ठेविलें—इतक्यांत दुसरी तार आली. तींत मामंजी *वारल्याची दुःखकारक बातमी वाचून अतिशय दुःख वाटलें, आणि कोल्हापुरास जाण्याचा बेत रहित झाला. पुढें एकदोन दिवसांनीं केरोपंत नाना छत्रे, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर वगैरे समाचारास आले. त्यांनीं विचारिलें, कीं, “ या वेळेस कोल्हापुरास जावयाचें ते तेथें राहणें कां केलें ? ” तेव्हां सांगितलें, कीं, “ तेथें ताई, दुर्गा अक्का, बाळभटजी, मोरुमामा व त्यांची आई आहेत. ती मंडळी सर्व व्यवस्था करील. आतां पुढें होणारा प्रकार मला बिलकूल पाहवणार नाहीं व सहन होणार नाहीं, आणि तो

* मामंजी ता० ३ फ्रेब्रुवारी १८७७, माघ वद्य ६ ला वारले.

टाळतां येणें शक्य नाहीं. ह्मणून मुळींच न गेलेले बरें. नुसतें समा-
चारास जाण्यापेक्षां तेथील खटले मोडून सर्व मंडळीला येथेंच आण-
ण्याचा माझा विचार झाला आहे. ह्मणजे दुहेरी काळजी करण्यास
नको. ”

या गोष्टीला पंधरावीस दिवस लोटल्यावर कोल्हापुरचें खटलें
मोडून, व मामंजीच्या देण्यापैकीं दोन हजार रुपये कर्ज मुद्दाम राखून
ठेविलें होतें त्याचा व्याजासुद्धां सर्व हिशोब निघेल ती बाकी देऊन
टाकावी व कागद फाडून घ्यावा असें पत्र लिहून सोबत एक हुंडीही
पाठविली होती. मामंजीचा स्वभाव खर्चीक असल्याचें मागें
लिहिलेंच आहे. त्याचें कर्ज कित्येक वेळां पैसे पाठवून फेडून टाकिलें,
तरी कोणा भाऊबंदाची मागणी आली, कीं, पुनः तें त्यांना कर्ज
काढून पैसे देत. असें एकदोन वेळ झालेले पाहून स्वतः अशी
तोड काढली, कीं, किरकोळ देणें होतें तें व मोठ्या रकमा होत्या
त्यापैकाही बहुतेक देऊन टाकून मामंजीचा विशेष परिचित एक
सावकार हाता त्याचें मात्र २००० रुपये देणें मुद्दाम राखून ठेविलें
होतें. त्याचा परिणामही बरा झाला. त्याचें पहिलें देणें असल्यामुळें
मामंजींना नवें कर्ज त्याच्यापासून घेतलें नाहीं. असो.

याप्रमाणें पत्र व हुंडी गेल्यावर पत्रांत लिहिल्याप्रमाणें बाळभटजी
वाटवे व मोरुमामा यांनीं तेथील देण्याघेण्याची सर्व व्यवस्था करून व
खटलें मोडून तेथील मुलेंमाणसें व तेथें असलेलीं नोकरमाणसें यांसह
ते पुण्यास आले. सासूबाई पुण्यास आल्या दिवसापासून स्वतः असा
क्रम ठेवला, कीं, संध्याकाळच्या जेवणापूर्वीं एक तास सासूबाईच्या
खोलींत बसून त्यांची व मुलांची पूसतपास करावयाची. त्यांना अतिशय
दुःख झालें असल्यामुळें त्यांचें थोडेंसें समाधान होईल अशा
तऱ्हेच्या कांहींतरी त्यांच्याशीं गोष्टी बोलून मग जेवावयास उठाव-
याचें, असा नित्य नेम शेंवटपर्यंत सारखा ठेविला होता. हा नियम

फक्त परगांवीं गेल्यावांचून कधींही टळत नसे. याप्रमाणें उभयतां मुलगे (हणजे आबा, बाबा) सासूबाईंच्या बरोबर पुण्याला आल्या-आसून त्या दोघांच्या व माझ्या अभ्यासाकडे जास्त लक्ष व वेळ देण्यास सुरुवात केली.

माझ्या व दोन मुलांच्या (भावांच्या) वयांत अनुक्रमें सुमारे एक दोन वर्षांचें अंतर असल्यानें व स्वतःची आमच्यावर पूर्ण नजर असल्यामुळें आह्मी तिथेही सख्या भावंडांप्रमाणें आनंदानें, प्रेमानें व एकोप्यानें वागत होतो. घरांतिल वडील माणसें कोणी कितीही बोललीं तरी आमची जूट मोडत नसे. ह्या वेळीं माझा अभ्यास मराठी ५ इयत्ता होऊन मी लिहिणेंवाचणें व हिशेब शिकत होतें व उभयतां भाऊजींनां हायस्कुलांत घातलें होतें. त्यांची इंग्रजी पहिली इयत्ता होऊन या वेळेस ते दुसरींत बसले होते. त्यांचें पाहून मलाही इंग्रजी शिकावें अशी भारी हौस वाटूं लागली व त्याबद्दल एके दिवशीं मीं जवळ हळूच गोष्ट काढिली. मीं होऊन इंग्रजी शिकविण्याबद्दल गोष्ट काढलेली पाहून स्वतःस बरेंच नवल पण समाधान वाटलें, आणि सांगितलें, कीं, “ मी तुला इंग्रजी खरोखर शिकविणार आहे. हें माझ्याही मनांत कितीएक दिवस आहे; पण तुझे मराठी संपेल तेव्हांना ? ”

ह्या वेळीं येथें एक गोष्ट सांगितली पाहिजे, कीं, आमच्या घरीं पुरुषांना बायकांनीं लिहिणेंवाचणें शिकावें अशी आवड असल्यामुळें वन्सना व सासूबाईंना मामंजींनीं स्वतः लिहिणेंवाचणें व जमाखर्च मांडणें हें कामापुरतें शिकविलें होतें. याबद्दल त्या दोघांना भूषण व अभिमान वाटे. आमच्या घरांतिल पुरुषांनां बायकांनीं शिकावें हें आवडतें आणि वन्स व सासूबाई यांना हें माहित होतें, एवढेंच नव्हे, तर त्यांना याबद्दल अनुभवही होता. असें असून माझ्या शिकण्याच्या वेळीं मात्र त्यांची सहानुभूति तर नव्हतीच, पण उलट त्या अतिशय रागावत व तिटकारा करीत. जसें कांहीं याही तर्किसासूबाईंसारख्या

अगदीं जुन्या मताच्या व लिहिण्याचा गंधही नाही अशाच होत्या! या वेळीं आमच्या घरांत साधारण जवळच्या दूरच्या नात्याच्या आठनऊजणी वायका होत्या. पण त्यांत माझ्या बरोवरीची एकही नव्हती. त्यामुळे त्यांचा एक वेगळा पुढाच बनून राहिला होता. रोज रात्री मी माडीकर गेल्याबरोबर वाचनास आरंभ व्हावयाचा. या वेळीं दक्षिणाप्रार्थना कमिटीचीं पुस्तके व मराठी दुसरे सर्व वाचनाचे काम मजकडेस आल्यामुळे पुस्तक गद्यात्मक असेल तर कांहीं नाही, सहज वाचून जाई; पण पद्यात्मक पुस्तक असले ह्मणजे तें वाचण्यास संकोच वाटे. कारण पदे, आर्या, श्लोक वगैरे जें कांहीं असेल तें गळ्यावर मोठ्याने वाचावें लागे. तसें वाचलें नाही, संकोचानें हळू हळू वाचलें, तर राग येई व मोठ्याने वाचावें तर वर सांगितलेल्या वायकांपैकी कोणीना कोणीतरी जिण्याशीं अगर-दाराशीं उभ्या असावयाच्याच ! ह्या दुसरे दिवशीं, रात्री वाचलेली चाल अगर कडवीं लक्षांत ठेवून, तसेच हेल काढून वडील वायकांच्या देखत मला वेडावून दाखवावयाच्या, चिडवावयाच्या व लाजवावयाच्या. कोणा कांहीं बोललें तरी मी कोणाला उत्तर देत नसें. काय कोण बोलेल तें खरें असो अथवा खोटें असो, तें फक्त ऐकून घ्यावयाचें व निमूटपणें सहन करावयाचें. केव्हां केव्हां तर या वायका पोक्तपणाचा व मायेचा आव आणून व माझ्याजवळ बसून मला ह्मणत “या लिहिण्यावाचण्याबद्दल तुम्ही किती बरे या वडील वायकांचें बोलून घेतां ? आह्मांलाही वाईट वाटतें, पण उपाय काय ! अहो, पुरुषांना आवडलें, तरी एखाद्या वेळींच वाचावें; पण यांत घरांतिल वडील माणसांचा अपमान होत नाही का ? पुरुषांना या गोष्टी काय समजतात ? आपल्याला सगळा वेळ वायकांतच काढावयाचा असतो. पुरुषांशीं संबंध कितीसा असणार ? एक वेळ नाही दहा वेळ सांगतील. आपण ऐकलेंच नाही ह्मणजे

झालें. कंटाळून आपणच सोडून देतील. आपल्या हातांत नाही की काय ! ” वगैरे वगैरे शब्दांनीं सवड सांपडेल तेव्हां तेव्हां बोध करीत. त्यांना या गोष्टी करण्याला वडील बायकांचें आंतून पाठबळ असे, हें मला माहीत असल्यामुळें त्यांना अनुकूल किंवा प्रतिकूल उत्तर मीं कधींच दिलें नाहीं. मला कगवयाचें तें मी मुकाट्यानें करीं.

असे कांहीं महिने लोटल्यावर माझा मराठी अभ्यास संपून इंग्रजी शिकविण्यास स्वतः सुरुवात केली. त्यामुळें पहिल्यासारखें नुसतें रात्रीं व पहाटे जवळ वसून केलेला अभ्यास पुरा पडत नसे. शब्द पाठ करण्याकरितां दिवसाही एक दीड तास वेळ द्यावा लागे, तरी अभ्यासास खालीं बसण्यास सोय नव्हती ह्मणून वरच बसावें लागे. ह्यामुळें आमच्या वडील बायकांच्या अंगाचा अगदीं तिळपापड होऊन त्यांचा राग अतोनात वाढला, व एक दिवस त्यांनीं साफ सांगितलें, कीं, “तूं माडीवर काय हवें तें कर, पण आमची अमर्यादा केलेली आह्मांला अगदीं खपावयाची नाहीं ! ”

असें बोलण्यास त्यांना एक कारण मिळालें होतें. दुपारचें जेवण झाल्यावर सगळ्या बायका मागल्या सोप्यांत बसल्या होत्या. मी माजघरांतील केर काढित होतें. अर्धामुर्धा केर काढून झाल्यावर केरांत इंग्रजी वर्तमानपत्राचा एक कपटा सांपडला. आधींच माझा पोरपणा, त्यामुळें कोणत्याही गोष्टीला आरंभ केला नाहीं तोंच ती साध्य झाली असें वाटून त्याबद्दल उतावीळपणानें मीं हातांतील केरसुणी खालीं ठेवून तो कपटा वाचीत उभी राहिलें. पहिल्या बुकाला आरंभ होऊन कोठें पंधरा दिवसही पुरते झाले नव्हते तोंच मला इंग्रजी वाचावयास तें काय येणार होतें ? पण नुसतीं अक्षरेंच पहात उभी राहिलें. आपण खालीं आहोंत ही मला आठवणच नाहीं. ह्या वेळीं आजैसासूवाईची (सासूवाईच्या आईची) नजर मजकडे गेली व त्यांनीं जवळ असलेल्या बायकांना हळूच खूण केली. त्याबरोबर दोषीतिथींनीं दारांत येऊन

मला पाहिली, पण मला याचा पत्ताही नाही! मी आपली तशीच नादांत आहे, हें पाहून वन्सना फारच राग आला व त्या मोठ्याने ओरडून झणाऱ्या “तुमचें हापीस माडीवर आहे, तेथें तुहीं वाचा कीं नाचा. आमचा अपमान केला तर खबरदार! तीच आमची पहिली वहिनी नव्हती का? तिला दादांनीं लिहिण्यास, वाचण्यास सर्व कांहीं शिकविलें होतें. ती आमच्या बरोवरीची होती, तरी देखील तिनें आमच्या देखत एक अक्षरही वाचलें नाहीं. तिला इंग्रजी शिकण्याबद्दल त्यांनीं जंग जंग पछाडले, पण त्या माउलीनें तिकडे लक्षच दिलें नाहीं. आतां तीही त्यांची वायको होती. तिला दहा गोष्टी सांगितल्या तर एखादी तरी करावी लागेच; पण असा नाचरेपणा नव्हता!” वगैरे बेंरच बोलल्या.

अशाच तऱ्हेचीं बोलणीं पदोपदीं चालत. त्यामुळे इंग्रजीला कोटून आरंभ केला असें वाटून घटकेघटकेला मी रडकुंडीस येईं व केव्हां केव्हां तर अति झालें झणजे एकीकडे जाऊन रडें; पण ही गोष्ट जवळ विलकूल सांगत नसें. कारण, मी प्रथम सासरीं येताना माझ्या वडिलांनीं मला जवळ घेऊन उपदेश केला होता, कीं, “हें बघ, तूं आपल्या सासरीं जात आहेस. सख्यां सावत्राचें कुटुंब, पदरीं दहा तऱ्हेचीं माणसें आहेत. तूं माझी मुलगी आहेस, आपल्या कुलीन घराण्याला शोभेल असें वाग. तुला कितीही त्रास झाला तरी सोस, पण नोकरांनासुद्धां उलटून बोलूं नको. हें एक, व दुसरें तुझ्या मनाला असह्य झालें तरी तूं होऊन कोणाचीच चहाडी नवऱ्याजवळ सांगत जाऊं नकोस. चहाडीनें कुटुंबाचाच नव्हे पण राज्याचाही नाश होतो. ह्याकरितां मी सांगतो हीं दोन व्रते पाळ, झणजे तुला कधीं कांहीं कमीं पडणार नाहीं. तूं भाग्यवान् आहेस. सोशिकपणा हा तुझा गुण झाला झणजे तूं खऱ्या किंमतीला चढशील व आमच्या कुलांत जन्म घेतल्याचें सार्थक होईल.

हें माझे बोलणें लक्षांत ठेव. याच्या उलट वागतेस असें ऐकलें तर मी कधीं फिरून तुला माहेरीं आणणार नाहीं. ”

माझे वडील अतिशय कडक व दृढ निश्चयाचे असल्यामुळें बोलल्या-प्रमाणें करण्यास कधीं चुकावयाचे नाहींत, अशी माझी खात्री असल्यानें माझ्या मनावर त्यांच्या बोलण्याचा चांगला परिणाम घडून, हीं दोन्ही व्रतें मीं पाळण्याचा निश्चय केला. यामुळें मला फार कटीण गेलें. हें व्रत संभाळण्याकरितां माझे रडणें व सुकलेलें तोंड स्वतःच्या नजरसे येऊं नये ह्मणून अतिशय जपावें लागे, तरीसुद्धां लक्षांत येईच. मनुष्याला जाच किंवा त्रास फार झाला, ह्मणजे त्याचा उद्गार कोणाजवळ तरी काढल्याशिवाय मन हलकें होत नाहीं, असा अनुभव असतो; पण तसा उद्गार काढण्यास मला संधि नसल्यानें दिवसभराच्या त्रासानें संध्याकाळपर्यंत मन अगदीं फुटणाऱ्या गळवासारखें होई; पण चमत्कार हा, कीं, रात्रीं माडीवर गेल्यावर या सर्व गोष्टीं मी एका क्षणांत विसरून जाईं. जसें काय दिवसभर त्रास झालाच नाहीं. असो.

“आज अमुक वेळेस तूं अशी कां दिसलीस? कोणी कांहीं बोललें काय? रडव्यासारखी दिसत होतीस, ” वगैरे पुष्कळ तऱ्हेनें विचारिलें तरी, मी लहान भावंडांची किंवा आईची आठवण झाली असें कांहींतरी सांगें; कारण, एकदा कांहीं तरी थोडें सांगितलें तरी ओघाओघानें काढून घेतलें जाईल, अगर तें माझ्याकडून सहज निघून जाईल, कसेंही झालें तरी यानें माझा नियम मोडेल; शिवाय आमच्या खऱ्या सुखासमाधानाची वेळ असल्या गोष्टींत जितकी जाईल तितकें आमचेंच सुख कमी पडेल, दुसरा फायदा तर कांहीं नाहीं, अशी माझी समजूत होती. तथापि आपल्या घरांतील वडील बायकांचा स्वभाव स्वतःला पक्का माहीत असल्यामुळें खरा प्रकार काय असेल याची कल्पना तेव्हांच होई, व त्या धोरणानेंच माझी समजूत व समाधान करावयाचें असे. फार वेळ न लागतां त्या प्रेमपूर्वक व शांत

शब्दांचा मनावर इतका लवकर परिणाम होई, कीं, दिवसभर झालेला त्रास मी केव्हांच विसरून माझ्यासारखी सुखी कोणीच नाही, असें वाटून सकाळपर्यंत आनंदांत असें. सकाळीं खाली जाण्याची वेळ आली ह्मणजे पुनः पोटांत धस्स होई. तेव्हां धीर देऊन सांगावयाचें, कीं, “ थोडें सोसावयास शिकावें, उत्तर दिलें नाही ह्मणजे झालें. मी तुला कधीं कांहीं बोलत नाहीना ! इतर कोणी कांहीं बोललें तरी रडत जाऊं नकोस ” याप्रमाणें धीर दिल्यावर माझा तो सर्व दिवस शांततेत जाई.

या शिकण्याच्या पायीं मला घरांतील सर्वच वायकांकडून प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष पुष्कळच जाच सोसावा लागला; पण मी अभ्यासक्रम सोडला नाही हें सर्व सोसण्याला माझे दोषे दीर या त्रासाच्या व जाचाच्या वेळीं माझ्याशीं आपलेपणानें व प्रेमानें वागून वडील वायका रागावल्या तर तूं भिऊं नकोस, असें ह्मणून मला धीर देत व माझा कैवार घेऊन त्यांच्याशीं बोलत. त्यांत मुख्यतः स्वतःकडून शांत, गंभीर व अतिशय प्रेमानें केलेला उपदेश, या सर्व गोष्टी सोसण्यास मला आधारभूत झाला. असें नसतें तर, या प्रकारच्या जाचांत व त्रासांत माझ्यासारख्या अल्प वयाच्या व अल्प समजुतीच्या मुलीन टिकाव धरला नसता. अगर घरांत रहावें तसें सौख्य व शांति राहिली नसती. कारण, माझे मन अगदीं त्रासल्यानें सदा उदास राही. बाहेरून कितीही समाधान दाखविलें व त्रासावद्दल उच्चारही केला नाही तरी खऱ्या प्रेमाच्या माणसांना एकमेकांची मनें जितकीं सहज व चांगलीं ओळखतां येतात, तितकीं दुसऱ्या कोणालाही व कोणत्याही उपायांनीं ओळखतां येणें शक्य नाही. त्याला अनुसरून स्वतःचें मनही बरेंच त्रासल्यासारखें होऊन समाधान कमी झालें होतें, व असेंच आणखी कांहीं दिवस चालतें तर हा आवरून धरलेला बांध फुटला असता व कांहीं तरी त्रास उद्भवण्याची भीति होती. पण

पुण्याई सबळ ह्मणून अशा रीतीचा विशेष त्रास न होतां लवकरच आमची बदली नाशिकास झाली. पण या बदलीमुळे स्वतःच्या व पुणेकर मित्रमंडळीच्या मनाची स्थिति काय होती, त्यांना या बदली-पासून वरें वाटलें किंवा वाईट वाटलें, वगैरेची कल्पना किंवा गंध देखील मला नव्हता. आमची बदली नाशिकास झाली, आतां आम्ही तेथें जाऊं, तेथें मी असें करीन, तसें करीन, वगैरे भावी आनंदाच्या कल्पनेंत व वेत करण्यांत मी एक दोन आठवडे गढून गेलें होतें. मग लवकरच आम्ही दोघे व आबाभाऊजी नाशिकास गेलो. वडील वायकां-पैकी कोणालाही मुद्दाम बरोबर घेतलें नाहीं. त्यामुळे स्वतःच्या हेतु-प्रमाणें माझ्या अभ्यासास सुरुवात झाली. स्वतःलाही जास्त शिकविण्याचा उत्साह वाटूं लागला, व आम्हां दोघांचेही दिवस आनंदांत जाऊं लागले. पण नाशिकास जाण्याचे पूर्वी पुण्यांतलि थोडीशी हकीगत सांगतें.

सन १८७४-७५ सालांत सार्वजनिक चळवळीच्या कांही विशष गाष्टी पुण्यांत घडल्यापासून व त्यांत महारराव गायकवाडांच्या विष-प्रयोगाच्या खटल्यांत 'खटला चालविण्यास संस्थान मंजूर करीत नाहीं तथापि एक लाखपर्यंत खर्च पुरविण्यास पुणें तयार आहे. महाराजांनीं शेवटपर्यंत खटला चालवावा,' अशा अर्थाची पुणेकरांची बडो-द्यास तार गेल्यापासून, पुणेकरांवर सरकारची करडी नजर होती. या वेळीं सर रिचर्ड टेंपल यांची कारकीर्द होती. या सर्व चळवळीच्या मुळाशीं कोण आहे ह्मणून कांहीं वरीष्ट कामगारांकडून फार बारकाईनें शोध चालू होता. कोणत्याही रीतीनें स्पष्ट शोध न लागल्यामुळे कांहीं मंडळी-कडे सरकार संशयदृष्टीनें पाहूं लागलें, आणि पुण्यांतील ही सर्व चळवळ मिटविण्यास कांहीं विवक्षित मंडळीची पुण्यांतून उचलवांगडी करावी असें धोरण धरून स्वतःची पुण्यांतून बदली करण्याकरितां 'तानि अगर पांच वर्षे एकच सबज्ज एकाजार्गी यापुढें राहूं नये,

असा मुंबई इलाख्याकरितां नवा कायदा लागू करून त्या अन्वये आमची बदली नाशिकास केली.

ही बदली होण्याच्या आधीं चार महिने पुण्यास कोणी एक परका गृहस्थ मुशाफरीवाण्यानें येऊन राहिला होता. त्याचा उद्देश पुण्यांतील पुष्कळ लहानमोठ्या विद्वान् अविद्वान्, जुन्या व नव्या अनेक लोकांशीं परिचय करून त्यांचा स्नेह संपादन करावयाचा होता, येवढेंच बाह्यात्कारी दिसे. पण आंतून त्याचें काय गौडबंगाल असेल तें त्याचें त्यालाच माहीत ! त्यानें जेथें विन्हाड घेतलें होतें, त्या खोलींत पानसुपारीचें तबक, विड्या, चिरूट, सोंगट्या, गंजीफा, बुद्धिबळें, विझिक व सतार हीं नेहमीं तयार असत. आमची पुणेकर मंडळी या गोष्टीची थोडीअधिक भोक्ती खरी. त्यांना एखादी अशी संधि मिळाली, कीं, ते तेथें मधमाशीसारखे चिकटलेच. याला अनुसरून कित्येक मंडळींचा सकाळसंध्याकाळ या गृहस्थाच्या घरीं वसण्याचा अड्डाच पडला. कोणत्याना कोणत्या खेळांत ही मंडळी गहून गेलेली असावयाची. या मंडळीमध्ये सीताराम हरि चिपळूणकर हे विशेष नादीं लागले होते. ते या वेळीं सार्वजनिक सभेचे सेक्रेटरी होते, व सभेच्या त्रैमासिकाचा मजकूर लिहून घेण्यास रोज आमच्या घरीं यावयाचे. हे अलीकडे वेळेवर येईनासे झाले, उशीरां यावयाचे. बाकी नेहमीं काम करणारे मोठे ताठर असत, कधीं कंटाळावयाचे नाहींत; पण अलीकडे जरा आळस करूं लागले असें पाहून व रागावून सीतारामपंतांना स्वतः विचारलें, कीं, “ आतांशे तुम्ही आहांत तरी कसल्या ढंगांत ? ”

तेव्हां त्यांनीं या गृहस्थाची हकीकत तांत्रिक सांगितली. पण स्वतःचें समाधान झालें नाहीं. त्याचा छडा लावावयाचा उद्योग स्वतः चालविला, व “ मला कळविल्याशिवाय त्या मनुष्याशीं सार्वजनिक सभेबद्दल किंवा दुसरे कशाबद्दलही बोलत जाऊं नका, उगचि

त्रास करून घ्याल. तो मनुष्य हेर असावा असा माझा अजमास आहे व तोच खरा ठरेल," असें स्वतः ह्मटले.

एके दिवशीं कांहीं मंडळी आमच्या घरीं आली असतां ते या नवीन गृहस्थावदल बोलूं लागले, कीं, "तूर्त गांवांत आलेले गृहस्थ फारच हौशी, आनंदी, मनमिळाऊ व विद्वान् आहेत."

तेव्हां स्वतः विचारलें "त्यांचें नांव गांव काय ? ते कोठील राहणारे आहेत ? हल्लीं काय धंदा करतात ! व किती शिकलेले आहेत ? हें तुम्हांला माहित आहे काय ?"

हें ऐकून मंडळी ह्मणाली "ते अगदीं भिडस्त आहेत. नांव गांव, धंदा व कोठपर्यंत शिकलेले आहेत हें ते कांहींच सांगत नाहींत. कोणीं विचारलें तर ते नुसते हंसतात व ह्मणतात, कीं, 'मी यःकश्चित् माणूस. माझे नांव गांव व धंदा तुम्हांला काय करावयाचें आहे ?' असें ह्मणून हंसण्यावारींच नेतात; पण कांहींच सांगत नाहींत. ते विनयशील असल्यामुळें आपली प्रौढी सांगणें त्यांना बहुधा डत नसेल. बाकी चांगल्या घराण्यांतील व फार विद्वान् असावे, आवअसे दिसतात.'

हें सर्व ऐकून घेतल्यावर स्वतः ह्मटलें "तुमच्या अजमासाप्रमाणें ते गृहस्थ चांगले व विद्वान् असतील; पण मी सांगतां तेवढीं माहिती मला आधीं मिळवून द्या, मग दुसरें काम करा; मग हे कोण आहेत तें तुम्हांला कळेल. उद्यां सकाळीं उठल्याबरोबर यांच्या टपालाचा शोध लावा. पत्रावरील छाप कोणत्या गांवचा असतो व हे पाठवितात तीं पत्रे कोणत्या गांवाला जावयाचीं असतात, वगैरे सर्व बार माईनें पाहून एकदोन दिवसांत मला येऊन कळवा."

मंडळी 'होय' म्हणून उठून गेली, व तिसरे दिवशीं सकाळीं सीतारामपंत चिपळूणकर येऊन ह्मणाले "परवां व काल मीं टपालाचा सगळा शोध लावला. त्या गृहस्थाचें टपाल शिपायाबरोबर

येत नाही. ते पहांटे उठून फिरावयास ह्मणून बाहेर जातात, ते प्रथम एका रस्त्याने निवून वांकडीं तिकडीं वळणें घेऊन शेवटीं जनरल पोष्ट ऑफिसमध्ये जाऊन टपाल आपल्याजवळ घेतात व पाठविण्याकरितां तयार केलेले टपाल बरोबर नेऊन आपल्या हाता-नेच पेटींत टाकतात. काल त्यांच्या मागोमाग पुष्कळ अंतरावर मी होतो, त्यामुळे येतांना वाटेंत मला हें फोडलेल्या पत्राचें कव्हर सांपडले. त्याजवर सिमऱ्याचा छाप आहे. एकंदर गोष्टीवरून आपण घेतलेल्या संशयाला जागा पुष्कळ आहे, असें आह्मांलाही आतां वाटूं लागले आहे. शिवाय, पोष्ट ऑफिसांतील माझ्या एका मित्रानें मला आतांच सांगितलें, कीं, या गृहस्थांचा पत्रव्यवहार कलकत्ता व सिमला येथील गव्हर्नमेंट सेक्रेटरीशीं असावा असें दिसतें. कारण, त्यांच्या नांवावर यांची बरीच पत्रे जातात.”

इतकें झाल्यावर ही कुजबुज बहुतेक आमच्या सर्व मंडळींत कळून संध्याकाळापेक्षां सकाळीं व सकाळहूनही दुसऱ्या दिवशीं संध्याकाळीं या गृहस्थांच्या घरीं जमणारी पुणेकरांची संख्या अगदीं कमी कमी होऊं लागली. ह्या एकदम पडलेल्या अंतरामुळे आपले खरें स्वरूप पुणेकरांना कळलें असावें असें अनुमान त्या गृहस्थानें करून आपले भांडवल फुटूं नये ह्मणूनच या परक्या मुशाफर बाण्याच्या गृहस्थानें तिसरे दिवशीं रात्री कोणाला नकळत गाशा गुंडाळून पोबारा केला.

भाग चवथा.

दयानंदसरस्वती यांचें पुण्यास आगमन.

लाहोराहून स्वामीजी पुण्यास आल्यापासून त्यांची बुधवारांत बेलबागे-समार भिडे यांच्या दिवाणखान्यांत दररोज व्याख्यानें होत असत. स्वतः संध्याकाळचे दोन अडीच तास हीं व्याख्यानें ऐकण्यांत व तेथील

व्यवस्था करण्यांत जात असत, व्याख्यानें संपल्यावर दयानंदजी स्वस्थानी जाण्याचे पूर्वीं सन्मान करण्याकरितां त्यांची मिरवणूक काढावी, असा एक दिवस आमच्या घरीं मंडळी जमून विचार ठरला व हे दोनतीन दिवस आधीं प्रसिद्धही झालें. तें कळल्यावर विरुद्ध पक्षांत बरीच चळवळ उडाली. या वेळीं विरुद्धपक्ष ह्यणजे रामदीक्षित आपटे हे शाख्यांपैकीं मुख्य असून त्यांच्याबरोबर इतर गांवगुंड पुष्कळ होते, व याच संधीचा फायदा घेऊन आजपर्यंत धर्म ह्यणजे काय ह्याबद्दलचा नुसता विचारही ज्यांच्या मनाला शिवला नाही अशी कांहीं मंडळी या वेळीं विरुद्धपक्षांत मिळून दयानंदजींची व त्यांच्या पक्षाची मानहानि व विटंबना कोणत्या रीतीनें होईल, ह्याबद्दल खल करूं लागली. शेवटीं त्यांच्या बुद्धीप्रमाणें अशी एक शकुनीमामासारखी युक्ति सुचली, कीं, ती युक्ति एकदम सर्वांना पसंत होऊन ती दुसरे दिवशीं अमलांत आणावयाची, असा सर्वांचा निश्चय झाला. अशा उत्तम रीतीनें दयानंदजींची फजिती करण्याची युक्ति सुचल्यानें या मंडळीच्या पोटांत हर्षानें गुदगुल्या होऊं लागल्या असाव्या. उद्यां उजाडतें केव्हां व आह्मी ही युक्ति अमलांत आणतो केव्हां, असें त्यांना होऊन गेलें. इकडे दुसऱ्या पक्षाची मंडळी आमच्या घरीं जमून त्यांनीं दुसऱ्या दिवशींच्या मिरवणुकीचा कार्यक्रम ठरविला.

दुसरे दिवशीं सकाळीं सहा वाजण्याचे पूर्वींच बरोबर बँड व पांच पंचवीस गांवगुड मंडळीच्या थाटासह उत्तम तऱ्हेनें शृंगारलेली गर्दभानंदाचार्याची स्वारी काळ्या हौदाकडून शहरांत संचारास निघाली. जिकडे तिकडे हंशा व मजा सुरू झाली. सुमारे साडेसहा किंवा सात वाजतां ही बातमी आमच्या घरीं येऊन पोहोचली. प्रत्यक्ष पाहून आलेल्या मंडळींनीं या सभारंभाचें उत्तम रीतीनें वर्णन केलें. तें ऐकून या

सर्व मंडळीनाही खूप हंसू आले. पण विरुद्धपक्षांत कांहीं विशेष चळवळ आहे, तेव्हां दयानंदांना धक्का न लागेल असा अधिक बंदोबस्त आपल्याला ठेविला पाहिजे, असा विचार निवून पोलिसाची एक पार्टी मागवावी असें गंगारामभाऊ म्हसके यांनी सुचविले. या सूचनेला संमती मिळतांच त्यांनी पोलीस सुपरिटेंडंटांना पत्र लिहिले. इकडे गर्दभानंदांची मिरवणूक जी सकाळी सहापासून निघाली होती, ती संध्याकाळी सहा वाजेपर्यंत आळोआळीला व रस्तोरस्त्याला चालली होती. मिरवणुकीच्या वरोवर असणारी मंडळी “ श्रीरामानंदस्वामी-की जय ! ” असें मोठ्यानें ह्मणून दर चारदोन पावलाला जयजयकार करीत होते. हा संचार ह्या गर्दभानंदांना कितपत मानला असेल कोण जाणे ! दुसरे दिवशीं त्यांनीं आसन घातले, कीं, समाधींत बसून ते निजधामाला गेले, ते कळले नाही !

अशा रीतीनें संध्याकाळीं चार वाजले, साडेचार झाले, सर्व मंडळीं भिड्यांच्या वाड्यांत नित्याप्रमाणें व्याख्यानाला जमली. स्वामी दयानंदजी हे उत्तम रसाळ वक्ते होते. त्यांची वाणी गंभीर असे. तशीच भाषणपद्धती मोठी मार्मिक व केव्हां केव्हां अलंकारिक असे. त्यामुळे त्यांचें भाषण ऐकण्यास जमलेली मंडळी तल्लीन होऊन जात. स्वामी दयानंदजी समारोपाचें व्याख्यान ह्मणून बोलण्यास उभे राहिले व पंधरावीस मिनिटांतच इतके दिवस आपले व्याख्यान सर्वांनीं मन लावून ऐकिल्याबद्दल आणि आपल्याशीं स्नेहभावनें वागल्याबद्दल त्यांनी थोडेसे अलंकारिक व विनोदी भाषण करून जमलेल्या मंडळींचे आभार मानिले व त्यांचा निरोप घेतला. मग पानसुपारी, हार वगैरे स्वामींना अर्पण केल्यावर स्वामींसह सर्व मंडळी खाली आली. रस्त्यामध्ये हत्ती, पालखी वगैरे व्यवस्था आधींच तयार ठेवली होती. त्या पालखीमध्ये ग्रंथ ठेवून हत्तीवर दयानंदजी यांना बसविले व मिरवणूक चालू होणार, तोंच वर सांगितलेल्या दुसऱ्या पक्षाच्या मंडळींनीं या समारंभांत घुसून

व गर्दी करून अद्दातद्दा बडबडण्यास व ओरडण्यास आरंभ केला. या पक्षाला प्रोत्साहन देणारी कुत्सित व कुट्टळ मंडळी सभ्यपणाचे कातडे पांघरून थोड्या अंतरावर ठिकठिकाणी उभी होती, व आपल्या पक्षाला दंगा करण्याबद्दल प्रोत्साहन देत होती. त्या दिवशीं बराच पाऊस पडला असल्यामुळे रस्त्यांत थोडा चिखल झाला होता. असल्या दंग्याला न जुमानतां किंवा कोणत्याही रीतीनें प्रतिकार करण्याचा प्रयत्न न करितां ही मिरवणूक धिमेपणानें चालू झाली, हें पाहून या गांवगुंड मंडळीला निराशेनें चीड आली. जागोजाग उभे राहिलेल्या प्रतिनिधींच्या चिथावणीची भर पडल्यामुळे ज्यांच्या हातांत जें असेल तें त्यानें मिरवणुकींतील मंडळीकडे फेंकण्यास सुरुवात केली. ज्यांच्या हातांत कांहीं नव्हतें, त्यांनीं रस्त्यावर खालीं वांकून चिखलाचे गोळे करून तेच मंडळीच्या पाठीवर भरभरा मारण्यास सुरुवात केली. मिरवणुकींतील आमच्या पक्षाची मंडळी इतकी धिमेपणानें चालली होती, कीं, चिखलाचे गोळे पाठीवर व पायावर रपारप वसत असून कोणीं पाठीमागें वळूनही पाहिलें नाहीं. त्याची परवा न करतां मंडळी शांतपणें चालली होती. पोलीस पार्टी जी होती तिला अशी ताकीद दिली होती, कीं, आह्मीं सुचविल्याशिवाय तुहीं यांत पडूं नये; फक्त मिरवणुकीच्या बरोबर शोभेकरतां मात्र असावें. दहा पंधरा मिनिटें चिखल फेंकून झाल्यावर आशितवारच्या चौकापासून दारूवाल्याच्या पुलापर्यंत मिरवणूक जाईपर्यंत या चिखल फेंकणाऱ्या मंडळीपैकीं कांहींनीं मधून काठ्या व दगड फेंकण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे जरी कोणत्याही मुख्य मंडळींना इजा झाली नाहीं, तरी पांचसहा गरीब माणसांना मात्र चांगला मार लागला आणि जखमाही झाल्या. तें पाहून पोलीस मध्यें पडल्यावर ही गांवगुंड मंडळी फरारी झाली व मग ही मिरवणूक शांतपणें पुढें गेली. जखमी लोकांना औषधोपचाराकरितां इस्पितळांत पाठविलें. पुढें स्वतः घरीं आल्यावर पहिले

कपडे सर्व चिखलाच्या गोळ्यांनीं जागोजाग भरलेले असल्यानें ते काढून टाकून दुसरे घातले. कपडे काढल्यावर जवळ असलेल्या घरांतील मंडळींनीं जेव्हां विचारलें, कीं, “बरोबर पोर्लास शिपाई असून स्वतःच्या अंगावर चिखल कसा आला ?” तेव्हां हंसून हटलें, कीं, “कां वरें ! सगळ्यांमध्ये मी जर होतो, तर मला कां लागणार नाहीं? पक्षाभिमानाचीं कामें ह्मणजे अशींच असतात. दुसऱ्या पक्षांतील माणूस लहान असो कीं मोठा असो त्याची परवा त्यांना कां वाटावी? अशा वेळीं मानापमानाचा विचार आमच्या मनांत तरी कां यावा ? या गोष्टी अशाच चालावयाच्या.”

भाग पांचवा.

नाशिकास बदली.

मागें सांगितल्याप्रमाणें आमची बदली नाशिकास झाली व आम्ही नाशिकास गेलों तेव्हां घरचीं आम्ही तिथें व ब्राह्मण, गडी व कोचमन इतकींच मनुष्ये गेलों होतों. नोकरांपैकीं किंवा आत्तांपैकीं वाईमाणूस कोणीच घेतलें नव्हतें. नाशिकास स्वयंपाकाच्या वाया पुष्कळ मिळतात, त्यांतली एखादी तेथल्या तेथेंच ठेवूं, असा विचार केला. तेथें गेल्यावर पाहातो, तों, वाई लवकर मिलेना. वाई शोधण्यांत महिना दीड महिना गेला. तोंपर्यंत संवय नसल्यामुळे संसारसंबंधी प्रत्येक काम मला अवघड जाऊं लागलें व त्यामुळे माझ्या मनाचीं अगदीं गोंधळ उडे, व सोईचें कामसुद्धां अशा धांदलींत विघडून जाई. माझी ही स्थिति पाहूनच कीं काय, पदार्थ खारट तिखट कसेही झाले तरी स्वतः नांवें ह्मणून ठेवावयाचीं नाहीत व रागवावयाचें नाही. स्वयंपाकाची संवय नसल्यामुळे, तो विघडेल ह्मणून भीतीनें जी माझी धांदल उडे, त्यांत कधीं कधीं मीठच घालण्यास विसरावयाचें व कधीं कधीं तर विसरून दोन वेळां घालावयाचें, तरीसुद्धां कधीं स्वतः

राग किंवा तिरस्कार करावयाचा नाही. कसेही अडाणी माणूस असले तरी त्याला वागवून व्यावयाचें, हें जसे कांहीं स्वतःचें व्रतच असे. स्वतः जेवण होऊन कोर्टांत गेल्यावर मी जेवायला बसें, तेव्हां खारट किंवा अळणी जें काय झालें असेल त्याबद्दल मनांतल्या मनांत वाईट वाटे व संध्याकाळचा स्वयंपाक मी अगदीं लक्ष देऊन करीन, विसरणार नाहीं, असा निश्चय करीं. त्याप्रमाणें खरोखरीच बरा स्वैंपाक झाला असला तर मात्र स्वतः विनोदानें ह्मणावयाचें. कीं, “कारे आवा, आतां भाजी खातोस, आणि दुपारीं दोन पदार्थ जास्त असून-सुद्धां कां बरें खाले नाहीस ? त्यांत कांहीं बिघडलें होतें कीं काय ?”

त्यावर ते हंसून ह्मणत “दुपारीं भाजी काय ! त्यांतली एक तर आळणीच होती, भजीं खारट खारट, एक आमटी व भाजी मात्र, बरी होती, तेवढी खाली !”

तेव्हां ह्मणावयाचें, कीं, “विद्यार्थ्यांचें लक्ष खारट, तिखट, अळणी ह्याकडे असूं नये; जें काय मिळेल तें मुकाट्यानें खाऊन जावें; मी बघ कधीं काय नांव ठेवितों कीं काय ? मुकाट्यानें जें काय मिळेल तें खाऊन जातों.”

अशा एखाद्या वेळीं मी धीर करून ह्मणें, कीं, “मला वेळेलाच कळलें तर आळणी पदार्थांत मीठ तरी घालतां येतें. पण मी जेवा-वयास बसतें तेव्हां काय तें कळतें व भारी लाज वाटते.”

तेव्हां ह्मणावयाचें, कीं, ” त्याला काय उपाय आहे ! असल्या गोष्टी सांगत बसण्यापेक्षां ज्याच्या त्यालाच अनुभवानें समजलेल्या बऱ्या; मनुष्य सावध राहून जास्त लक्ष ठेवितें. आज मीं तुझ्याकरितां एक सूपशास्त्राचें पुस्तक आणविलें आहे. तें सर्व वाचून पहा व त्यांत लिहिलेल्या कृतीप्रमाणें रोज एक एक पदार्थ करून पहा ह्मणजे झालें, त्याला लागणारे पदार्थ नष्टि मोजून घेऊन स्वस्थ मनानें करावे.

जिन्नस करावयाचा साधला तर बरंच नाही तर करमणूक होईल. मनुष्याने पूर्ण लक्ष दिले तर सर्व कांहीं होईल. ”

याप्रमाणे पुस्तक हातीं आल्यावर पहिल्या पहिल्याने दररोज एक पदार्थ करून पाहीं. कांहीं पदार्थ साधत व कांहीं चारदोन वेळ करूनही साधत नसत. असें बरेच दिवस झाल्यावर तो नाद कमी झाला, स्वयंपाकालाही बाई चांगली मिळाली, जेवणाची व्यवस्था बरी झाली, व आतां माझ्या अभ्यासाकडे जास्त वेळ मिळू लागला. ह्यावेळीं हावर्डचे पहिले पुस्तक संपून दुसरे घेतले होते आतां स्वतःस रोज दोन दोन अडीच तास माझे वाचन घेण्यांस, शब्द व स्पेलिंग विचारण्यास व नवीन धडा देण्यास वेळ मिळत असे. सकाळीं तास दीडतास अभ्यास झाल्यावर व संध्याकाळीं बाहेरून फिरून आल्यावर एक तास जेवण्याच्या पूर्वी मराठी वर्तमानपत्रांचे वाचन घेऊन मग जेवणास उठावयाचे, व जेवण झाल्यावर दहा साडेदहा वाजेपर्यंत पुण्याहून दक्षिणाप्राइज कमंटीची पुस्तके आली असतील त्यांचे वाचन माझ्याकडून घ्यावयाचे असा पाठ ठेविला होता. पुनः पहांटेचे चार साडेचार वाजतां स्वतःची झोंप होई. तेव्हां केका, आर्या, श्लोक, एखादे वेळेस नवनीत किंवा प्रार्थनासंगीत घांतील जें काय ह्मणावयास सांगणें होईल तें वाचून दाखवयाचे. एखादे दिवशीं स्वतःच आपण संस्कृत श्लोक किंवा स्तोत्र ह्मणावयास आरंभ करावयाचा व त्यांतला अर्थ सांगावयाचा व श्लोक पाठ करावयास घ्यावयाचे. पुनः केव्हां केव्हां पाठ करावयास दिलेले श्लोक ह्मणून घ्यावयाचे, व पूर्वी सांगितलेले अर्थ कितपत लक्षांत आहेत तें पहावयाचे. याप्रमाणें उजाडेपर्यंत चाले. तेथपासून दहा वाजेपर्यंत साहित्य, भाजीपाला, चटणी, कोशींबिरी, व ताक वगैरे केल्यावर पहिले वाढप वाढून घेऊन बरोबरच बोलतचालत जेवित असूं. मागले वाढप बाई वाढी. जेवण झाल्यावर स्वतःचें कचेरींत

जाणें झालें ह्मणजे मी कोर्टांत पाठविण्याचें फराळाचें करीं. रोज वेगळे चारपांच पदार्थ करावे लागत. तोंपर्यंत दोन तास त्यांत सहज जात. पावणेदोन वाजतां फराळाचा डवा भरून ब्राह्मणाबरोबर कोर्टांत पाठविल्यावर मी आपल्या अभ्यासाला वसें. साडेचार वाजेपर्यंत संध्याकाळीं वाचून दाखाविण्याकरितां धडा तयार करीं व शब्दही अगदीं तोंडापाठ करून ठेवीं. कारण, प्रथम शब्दाचें स्पेलिंग व अर्थ चांगले पाठ झाले आहेत, असें पाहून मग धडा वाचून ध्यावयाचा असे; नाहीं तर राग येई. तो राग ह्मणजे इतर लोकांसारखा ओरडणें, आरडणें, अगर तोंडांतून दुरुत्तर काढणें अशा तऱ्हेचा नसून उलट मुग्ध व उदासीन बसावयाचें. फार तर एखादा सुस्कारा टाकावयाचा. ही स्थिति फार वेळ राही. एखादें भडभडें माणूस रागावले तर रागाच्या भरांत आरडून ओरडून दोन शिव्या देऊन मोकळेंच. चारदोन मिनिटांत पुनः हंसण्याबोलण्याची तयारी. जसा काय राग आलाच नव्हता. पण स्वतःचें तसें नव्हतें. बारीकसारीक क्षुल्लक गोष्टीकरितां कधीं राग यावयाचाच नाहीं, व अशा एखाद्या गोष्टीकरितां आला तर तो किती तरी वेळ टिके. त्यामुळें मला फार भय वाटे व वाईट वाटून चैन पडत नसे. ह्मणून होतां होईतों तसा प्रसंग न येऊं देण्याविषयीं मी फार जपें.

याप्रमाणें इंग्रजी दुसरें बूक संपून त्याचा सेकंड पार्ट संपल्यावर इसापनीति व तिच्या बरोबरच, भाषा सुलभ, व वाक्ये लहान लहान, ह्मणून बायबलचें न्यू टेस्टमेंट वाचावयास घेतलें. माझी घरांतील कामाची व अभ्यासाची व्यवस्था नीट चालू झाल्यावर मला सांगितलें, कीं, “ आतां दररोज होणारा कच्चा खर्च तूं आपल्या हातानें करून मांडून ठेवात जा. ”

नाशिकास आल्यापासून हा वेळ दोन महिने, आमच्याबरोबर आलेला विनायक ब्राह्मण ह्याच्याकडेच कच्चा खर्च रोजचा करणें व

लिहून ठेवणें हें काम सोंपविलें होतें व तो त्याप्रमाणें नीट करीत असे. जमेची मोठी रक्कम माझ्याजवळच असे; पण जवळ विचारून खर्चाकरितां वेळोवेळीं लागणारी रक्कम त्यांतून दिली जाई. आतां खर्च मीं माझ्या हातांत घेतल्यावर झालेला खर्च रोजच्या रोज लिहून ठेवीत असें. पण नेहमीं बेरीज किंवा वजाबाकी चुकल्यानें शिल्लकेचा मेळ मिळावयाचा नाही, व तो मिळण्यासाठीं तासाचे तास मी त्यांत घालवीं. असें झालें ह्मणजे त्या दिवसाचा नेमून दिलेला अभ्यास अर्थातच व्हावा तसा होत नसे. त्यामुळें ह्या सर्व गोष्टींचा बोभाटा होई. पांचसहा वेळ असें झाल्यावर स्वतः एके दिवशीं असा नियम केला, कीं, दररोज जमाखर्चाची वही पाहून मग निजाव्याचें. त्याप्रमाणें पांचसहा दिवस झाल्यावर एके दिवशीं माझी चूक कोठें होते ती लक्षांत आल्याबरोबर माझी समजूत पडेल असें नीट दाखवून पुन्हा अशी चूक न करण्याबद्दल वजावून सांगितलें. आणखी एकदोन वेळ चांचणी घेतल्यावर मग दररोज कीर्दवही पाहणें सोडून महिना अखेर एकदा पाहण्याची पद्धत ठेविली. आमच्या घरांत जेवणारीं आठ माणसें होती; तेव्हां दरमहा भोजन खर्च काय होतो त्याचा अदमास मागील दोन महिन्यांच्या बोटखतावरून ठरविला, व एका पहिल्या तारखेला मला सांगितलें, कीं, “तूं या महिन्याला नुसत्या भोजनखर्चाकरितां शंभर रुपये घे व एक महिना भर पुरीव.”

मला अजमास नव्हता, त्यामुळें वाटलें, कीं, शंभर रुपये एवढी मोठी रक्कम फक्त भोजनखर्चाकडे संपेल कीं काय? तेव्हां सांगितलें, कीं, “वरें झालें. याहून कमी रक्कम लागली तर जी काय उरेल ती आह्मी परत घेणार नाहीं; तुझ्या शिवणकामाकडे बक्षीस देऊं!” हें ऐकून मला मनामध्ये फार आनंद वाटला. मग मी पुनः ह्मटलें “यांत नोकरांचा पगार, वर्गण्या वगैरे यावयाच्या नाहीतना?”

तेव्हा सांगितलें, कीं, "जेवणाच्या खर्चाशिवाय दुसरा खर्च यावयाचा नाही. त्याबद्दल तूं दुसरी रक्कम काढून घे. मात्र आह्मांला आतांसारखे जेवणाचे व फराळाचे पदार्थ सर्व नीट मिळाले पाहिजेत, त्यांत कमी होतां कामा नये; पण कोणतेही जिनस आणावयाचे ते रोखीनें आणावेत उधार ठेवावयाचे नाहीत."

इतकें बजाविलें तरी मला कांहींच वाटलें नाहीं. उलट, रक्कम इतकी कशी संपेल असेंच वाटलें. त्या महिन्याच्या वीस तारखा बिन-बोभाट गेल्या; पण पुढें २१ वे तारखेपासून अगदीं बेतापुर्ता पगार असणाऱ्या कुटुंबांची महिना अखेर जशी ओढाताण होते व त्यामुळें धांदल उडते, तशीच माझी अवस्था झाली. पंचवीस तारखेपर्यंत मी वेगळी काढून घेतलेली पुंजी बहुतेक शिरपून गेल्यानें मला अगदीं विरमल्यासारखें होऊन इतकी काळजी वाटूं लागली, कीं, ती झांकून ठेवतां येईना. नुसती काळजी करून रोजचा लागणारा खर्च थोडाच थांबणार आहे! तो तर चाललाच पाहिजे, व जास्त रकमेची परवा-जगी घेतल्यावांचून चालावयाचें नाहीं, व तसें विचारणें तर जिवावर आलें. त्यामुळें मी अधिक काळजींत पडलें.

असे माझे दिवस गेल्यावर मला विचारलें "आतांशा अशी उत्साहराहिली, व हिरमुसल्यासारखी कां असतेस? तुला कांहीं होत आहे कीं काय?"

हें ऐकून मी जास्तच विस्मयित झालें. कारण, ही गोष्ट लक्षांत येऊं नये ह्मणून मी फार जपत आसूं. वालीं मान घालून मीं ह्मटलें "छे, मला कांहीं होत नाहीं."

पुढें खर्चाचें संपलें आहे, आणखी थोडें काढून घेऊं का, असें विचारण्याचें तितक्यांतले तितक्यांत एक हजार वेळ मनांत आलें; पण माझा मानी स्वभाव तें करूं देईना. असा मनाचा जास्त गोंधळ झाल्यानें मला एकदम रडूं आलें, तें आवरेना. माझी स्थिति

आधींच लक्षांत आली असावी, ह्मणून आतां माझ्या बोलण्याची वाट न पाहतां पुष्कळ समजूत केली, व “ खर्चाचें संपलें आहे, ” इतके अर्घवट शब्द माझ्या तोंडांतून निघतात तोंच ह्मटलें, “ तूं लागेल तें खर्चास काढून घे. त्यांत इतकें वाईट वाटण्याचें कारण काय ? सगळे पैसे तुझ्यापाशीं आहेतना ? मग इतकी काळजी कशाला पाहिजे ? काय कमी असेल तें मोकळ्या मनानें सांगावें, असें आंतल्याआंत कुढत राहूं नये. थोड्या खर्चातच केलें पाहिजे इतकी आपली स्थिति नाही, व काळजी करण्याचेंही कारण नाही. पण काटकसर व टापटीप शिकल्यानें मनुष्याचें धोरण व चौकसपणा वाढतो व घरांतील सर्व गोष्टी व्यवस्थेनें चालतात, हेंच तुला शिकविण्याचा उद्देश आहे. या माझ्या उद्देशाकडे थोडें लक्ष पुरविलें असतेंस तर सांगितलेल्या मक्त्याचा असा भार वाटून वेड्यासारखी काळजी करावी लागली नसती. आतां लागतील तितके पैसे तूं काढून घेत जा, पण खर्च मात्र वेळेवर नीट टिपून ठेव, ” असें सांगून या महिन्यांत जितका खर्च झाला तितकी रक्कम खर्चाकरितां काढून घेण्याची आज्ञा केली.

ह्या वेळेस पगार ८०० रुपये मिळत असे. पगाराची सर्व रक्कम व घरांतील सर्व शिल्लक माझ्याजवळच असे. कारण, स्वतः एक पैसाहि जवळ बाळगावयाचा नाही, असा नियम होता. किल्ली तर मला वाटतें कसल्याही कुलपाची व कोणत्याही प्रसंगीं हातीं धरली नाही, मग जानव्याला लावणें कसचें ? पण सर्व रक्कम मजपाशी होती, तरी महिन्याच्या खर्चाकरितां नेमून दिलेल्या रकमेशिवाय स्वतःची परवानगी घेतल्यावांचून मी पांच रुपयांपेक्षा जास्त खर्च करित नसें. जास्त खर्च करावयाचा झाल्यास जवळ विचारलें तें लागलेंच होय ह्मणावयाचें, कधीं नाही ह्मटलें नाही; पण विचारून शिवाय अधिक खर्च केला तर खपत नसे, अशी पद्धत होती; आ

त्याप्रमाणे चालण्यांत मीं कधींही हेळसाड किंवा कसूर केली नाही. त्यामुळे आहां उभयतांत राग किंवा असंतोष उत्पन्न होण्याचा प्रसंग येत नसे.

आमच्या पूर्वीचे सबजज रा. ब. विष्णु मोरेश्वर भिडे यांनी आपली नाशिक येथील बाग विकावयास काढली. ती बाग आर्ही विकत घेतली. ही एक आमच्या कामांत व करमणुकींत भरच पडली. रोज सकाळसंध्याकाळ बागेंत जाऊन गडीमाणसांस कामें नेमून द्यावयाचीं, व त्यांनीं केलेल्या कामांची चौकशी करावयाची, असा नेम ठेविला होता. सकाळीं मी एकटीच बागेंत पायीं जात असें. पण स्वतः संध्याकाळीं कोर्टांतून घरीं आल्यावर आर्ही दोघें व भाऊजी टांग्यांतून बागेकडे फिरावयास जात असूं. तेथे तास दोन तास मोकळ्या हवेवर हिंडून फिरून आनंदानें गोष्टी बोलून व सकाळपासून गडीमाणसांनीं काय काय कामें केलीं त्याची विचारपूस स्वतः करून मग परत यावयाचें. घरीं आल्यावर मागे सांगितल्याप्रमाणें माझा इंग्रजी धडा वाचून घेऊन नव्या धड्याचे शब्द सांगण्यांत एक तास तेव्हांच निघून जाई. मग जेवण झाल्यावर सुमारें दहा साडेदहा वाजेपावेतो मराठी वाचन माझ्याकडून वाचून घेतल्यावर आर्ही झोपीं जावयाचें. पुढें पहाटेस चार वाजतां उठल्यावर, सकाळच्या वेळेला मी एकटीच शिपाई बरोबर घेऊन बागेंत जात असें, ह्मणून एक तास वाचन घेऊन पांच वाजले ह्मणजे “ तुझी बागेत जाण्याची वेळ झाली, तूं जा, ” असें सांगणें होई. मग मी आमच्या तैनातीस असलेल्या म्हाताऱ्या नायकाला बरोबर घेऊन जाई. नंतर स्वतः भाऊजींना उठवून त्यांचा अभ्यास घ्यावयाचा, व सहा वाजतां त्यांना खेडें लिहावयास बसवून स्वतः आपल्या नित्य-क्रमाला आरंभ करावयाचा.

मी बागेत जातांना जो सखाराम नांवाचा नाईक बरोबर घेत असें, त्याला वारकरी पंथांतल्या साधुसंतांच्या पुष्कळ गोष्टी माहीत असत, व अभंगही पुष्कळ पाठ असत. पहिल्या पहिल्यानें वाटेनें चालतांना तो आपल्याशींच गुणगुणत असे. मीं बोलविल्यावांचून आपण होऊन तो कधीं बोलत नसे. मीं विचारीं तेवढ्याचें उत्तर देई; पण तोंडानें कांहीं तरी हळू हळू ह्मणत असे. याला कांहीं अभंग पाठ घेत असावेत, पण मर्यादेमुळे तो मोठ्यानें ह्मणत नाही, असें माझ्या मनांत येऊन मीं त्याला ह्मटलें “सखाराम, तुझा अभंग म्हणण्याचा नित्य पाठ असेल तर तूं मोठ्यानें ह्मणत जा. मला ऐकूं येईल असें म्हटलेंस तरी चालेल. मला अभंग आवडतात.”

यावर तो नम्रपणानें रामराम करून ह्मणाला “बरें आहे बार्ड-साहेब. पुष्कळांना यांत वेअदबी वाटते व आह्मां ह्याताऱ्यांची बडबड आवडत नाही, ह्मणून मीं भीत होतो.”

याप्रमाणें बागेत जातेवेळीं पहांट असल्यामुळे करमणुकीची गरज वाटे तेव्हां तो एखादा अभंग ह्मणे, व आपल्या समजुतीप्रमाणें त्याचा अर्थही सांगे. मीं नुसतें हूं हूं मात्र ह्मणें. पण मला त्याचें हंसूं येई. कारण, या लोकांबद्दल अशा कांहीं नकला आहेत, त्यांत मूळ अर्थाला अगदीं विपर्यास आणणारीं वाक्यें अगर कडवीं जशीं त्यांच्या पाठांत असतील तशींच तीं अक्षरशः घेऊन त्यांचेंच निरूपण करण्याचा ते प्रयत्न करतात. जसें, ‘हिरण्यकश्यपूच्या पोटीं प्रल्हाद बाळ जन्मलें,’ या पाठाच्या ठिकाणीं ‘हरिण कासवाचे पोटी परळांत बाळ जन्मलें,’ असें ह्मणतात, व त्याचें निरूपणही असें करतात, कीं, ‘देवाचे अवतार आपण दहाच ऐकले आहेत; पण भक्तांकरितां देवाला अनेक अवतार घ्यावे लागतात. याला प्रमाण हेंच, कीं, देवाला हरिणाच्या, कासवाच्या पोटीं जन्म घेऊन शेवटीं परळांतही जन्म घ्यावा लागला ! यावरूच पहा, कीं, भक्तवत्सल देवाला किती बरें अवतार घ्यावे लाग-

तात ?' वगैरे मोठ्या भाविकपणें सांगतात. हा अर्थ किंवा हें वाक्य येथें जुळत नाही, ही कल्पना त्यांना शिवतसुद्धां नाही, व दुसऱ्या कोणीं अशी शंका काढली, तर ती त्यांना सहन होत नाही. यांत त्यांचा दोष नसून त्यांच्या अंधपरंपरा भक्तीचा जोर आहे, व ही मंडळी या परंपरेला भोळ्या व भाविकपणानें चिकटून राहतात, जास्त विचार करीत नाहीत, इतकेंच. त्यांपैकींच कांहीं कांहीं गोष्टी आमच्या या नायकाच्या असत. केव्हां केव्हां तो एखाद्या भगवद्भक्ताच्या गोष्टी सांगतांना अगदीं गहीवरून येई; पण त्याचा अर्थ सांगतांना वर सांगितल्याप्रमाणें कांहीं तरी अर्थविपर्यास करी, तरीही त्याची गोष्ट मी लक्ष लावून ऐकें. कारण, त्याच्यासारख्या भाविक ह्यातार्याला दुखविणें मला बरें वाटत नसे. मी घरीं आल्यावर जेवतांना जवळ सांगें, तेव्हां खूप हंसूं येई.

याप्रमाणें रोज सकाळीं बागेत चालत गेल्यानें मला व्यायामचा व्यायाम होऊन ताज्या भाज्या व फुलें मिळत असत. थंडीच्या दिवसांत दररोज चारपांचशें गुलाबाचीं फुलें निघत, आणि वांगीं व दुधे दोनतीन पाट्या निघत. त्यांतील घरखर्चापुरत्या भाज्या, तशीच, गुलाबांत घातलेली सुपारी फार आवडे व ती रोज करावी लागे ह्मणून सुपारी तयार करण्यापुरतीं फुलें ठेवून घेऊन बाकीचा माल गड्याबरोबर विकावयास पाठवून जे काय पैसे येतील ते त्याच तारखेस बागेच्या खात्यावर जमा करीं. आठचार दिवशीं सर्वच माल घरीं ठेवून घेऊन मित्रांच्या व ओळखीच्या ठिकाणीं थोड्या भाज्या व फुलें पाठवून द्यावीं, असें स्वतःचें ह्मणणें असे, त्याप्रमाणें मी करीं.

याच सालीं नाशिक येथें प्रार्थनासमाजाची स्थापना स्वतः, देशमुख, केतकर, वाड वगैरे मित्रमंडळीच्या साहाय्यानें केली. रा. ब. गोपाळराव हरि देशमुख हे तेथें जाईटजज होते. त्यांच्या सहा सुना व दोन लेंकी त्या वेळच्या मानानें बऱ्याच शिकलेल्या होत्या.

त्यांचे कुटुंब जुन्हा चालीचे होते, तरी त्यांना उत्तम लिहितां वाचतां येत होते. पुराण ऐकण्याचा व स्वतः वाचण्याचा त्यांना नाद असे. ह्या बहुतेक सर्व व्रतवैकल्ये व नियमधर्म करीत, व त्या निमित्ताने वारंवार गांवांतील बायकांना हळदीकुंकवाला बोलवीत. यामुळे माझेही त्यांच्या घरी जाणेयेणे होऊं लागले म्हणून माझा परिचय जास्त झाला. रा. ब. देशमुख व स्वतः असे दोघेही स्त्रीशिक्षणाचे अभिमानी असल्यामुळे, आपल्या बायकांनी हळदीकुंकवाच्या निमित्ताने का होईना, पण गांवांतील बायकांना वारंवार एके ठिकाणी जमवून सीता, सावित्री यांच्यासारख्या प्राचीन साध्वींचीं चरित्रे त्यांना वाचून दाखवावी, व शिक्षणाकडे त्यांचे मन वळवावे; तसेच गांवांतील मुलींच्या शाळा पहाव्यात, त्यांना उत्तेजन येण्याकरितां कांहीं अल्प-स्वल्प बक्षिसे द्यावीत, वगैरे गोष्टी आवडत असत व त्याबद्दल आमच्या मार्गे तगादा असे.

ह्या गोष्टीस फार दिवस लोटले नाहींत तोंच तसा एक प्रसंग जुळून आला. मि० कागलन्साहेब ठाण्याचे सेशन जज नाशिकास सेशन चालविण्यासाठीं आले. त्यांचा मुक्काम तेथे सुमारे आठदहा दिवस होता. त्यांच्याबरोबर त्यांची अल्पवयस्क मेहुणी व पत्नी ह्या होत्या. दोघीही लहान वयाच्या असून मोकळ्या मनाच्या होत्या. हिंदुबायकांची व आपली ओळख व्हावी अशी त्यांना आवड असल्यामुळे त्या दोघी दुसरे दिवशीं आपण होऊन आमच्या घरी भेटावयास आल्या. अर्थात्तच आम्हीही तिसरे दिवशीं त्यांच्याकडे परत भेटीकरितां गेलों. देशमुखांच्या दोघी लेंकी, मी, मिसेस कागलन्, तिची बहीण अशा आम्ही सारख्या वयाच्या असल्यानें वरील दोन भेटीतच आमचा व त्यांचा बराच परिचय झाला. सकाळीं संध्याकाळीं कधीं आमच्या बागेकडे, कधीं शरणपुराकडे, कधीं सुन्दरनारायणाच्या घाटाकडे, कधीं मुठे यांच्या बागेकडे, अशा रीतीने आम्ही फिरावयास जात असूं.

याच सुमारास कोणी गडबोले नांवाचे डेप्युटी एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर तेथे शाळेच्या तपासणीस आले होते. या वेळीं नाशिकास द्वारकानाथ राघोबा तरखडकर हे तेथील हायस्कूलचे हेडमास्तर होते. ह्यांची पत्नी सौ. लक्ष्मीबाई ह्या माझ्यापेक्षां वयानें पुष्कळ मोठ्या होत्या. तरी बरोबरीच्या मैत्रिणीसारख्या हंसूनखेळून मोकळ्या मनानें वागत. लोकरीचें व सार्धें शिवणकाम हें त्यांनींच मला शिकविलें. ह्या वेळीं माझी धाकटी चुलत नणंद सखूबाई ठोसर मुंबईहून नाशिकास माहेरपणाकरितां आल्या होत्या. त्या, नात्यानें नणंद होत्या, पण वागणुकींत सख्या बहिणीसारख्या खऱ्या प्रेमानें वागत, त्यामुळे आह्मी दोघी नणंदाभावजया व सौ. लक्ष्मीबाई अशा तिघींचें बहिणीबहिणीप्रमाणें प्रेम जमलें. त्यामुळे दररोज एक वेळ एकमेकींनीं भेटल्यावांचून मनाला चैन पडत नसे. त्यांनीं तरी आह्मांकडे यावें, किंवा आह्मी त्यांच्याकडेस जावें, असा क्रम असे. आह्मांला त्यांच्याकडून सहज बोलण्यांत पुष्कळ गोष्टींची माहिती मिळे. मिसेस कागलन् तेथें आल्यापासून त्याही आमच्याबरोबर असत.

वर सांगितल्याप्रमाणें डेप्युटी इन्स्पेक्टर यांची सर्व शाळांची तपासणी संपल्यावर मुर्लीच्या शाळेचा बक्षिसमारंभ या वेळीं अनायासानें मिसेस कागलन् या येथें आल्या आहेत तेव्हां त्यांच्याच हातून व्हावा, असा विचार करून ते व रावसाहेब देशमुख हे स्वतःचा याबद्दल विचार घेऊन दिवस ठरविण्यासाठीं आमच्या घरीं आले. त्यांनीं दिवस वगैरे ठरविला. या समारंभास बायका जितक्या जास्त जमतील तितकी शोभा जास्त येणार आहे, तेव्हां काय केलें असतां त्या जमतील, याबद्दल विचार चालून असें ठरलें, कीं, कांहीं जुन्या घराण्यांतील व जहागिरदार वगैरेंच्या बायका नुसत्या आमंत्रणचिठ्ठीवर खास येणार नाहीत; त्यांना बायकांनीं जाऊन आमंत्रणें केलीं पाहिजेत, झणजे त्या येतील. " हें काम आपल्या दोन्ही घरच्या बायका

मंडळींनी पतकरले हणजे गांवांतील वकीलमंडळीच्या व इतर कामगारांच्या बायका येण्याची तजवीज मी करतो, ” असें डेप्युटी यांनी सांगितले, आणि ते निघून गेले. देशमुखांच्या दोघी मुली व मी अशा तिघीजणींनी यादीवर लिहिलेल्या घरी जाऊन आमंत्रण करावीत, असें ठरल्यावर देशमुखही निघून गेले. ठरल्याप्रमाणे एकदोन दिवसांनी मी व देशमुखांच्या मुलींनी घरोघर जाऊन आमंत्रण केली. त्याप्रमाणे समारंभाच्या दिवशी सुमारे पन्नाससाठ बायका जमल्या. हीच संख्या आम्हांला त्या वेळी फार मोठी अशी वाटली. कारण, बायकापुरुषांनी नाशिकास एकत्र जमण्याचा हा पहिलाच प्रसंग होता. गांवांतील इतर पुरुषमंडळींना आमंत्रण केली नव्हती; पण त्यांतल्या त्यांत स्त्रीशिक्षणाचे चहाते व पुढारी असे दहाबारा गृहस्थ मात्र होते.

कार्यक्रम ठरल्याप्रमाणे सर्व मंडळी जमल्यावर मुलींनी ईशस्तवनपर व स्वागतपर पद्ये म्हटलीं. डेप्युटींनी मागील सालचा रिपोर्ट वाचून दाखविला. मग मिसेस कागलन् यांच्या हातून वक्षिसे वांटून झाल्यावर मिसेस कागलन् यांचे आभार मानावे, व जमलेल्या बायकांना उत्तेजनपर आणि उपदेशपर अशा तऱ्हेचा थोडासा मजकूर स्वतः लिहून दिला होता तो देशमुखीणबाईंनी उठून वाचवा, असें ठरले होते; पण आयतेवेळी त्यांनी ते वाचण्याचे नाकारल्यामुळे स्वतः मला वाचावयास सांगितले. त्याप्रमाणे मी तो कागद वाचून दाखवून मिसेस कागलन् व जमलेल्या बायकांचे आभार मानून खाली बसले. तोंच डेप्युटी यांनी हारतुऱ्यांचे तबक माझ्यापुढे आणून ठेविले. मी त्यांतील एक हार मिसेस कागलन्बाईंना पहिल्याने घालून मागाहून त्यांच्या आईला व बहिणीला घालून एक, हार तसाच तबकांत वगळून तबक डेप्युटीपुढे सारिले. “ हा हार साहेबांना घालावयाचा, ” असें डेप्युटी यांनी

मला अगदीं हळूच सुचविलें. मीं लागलेंच साफ नाकारलें, व मला त्यांचा राग आला. रावसाहेब देशमुख हे माझ्याकडेस पहात होते. ते आपल्याशीचि हंसले व एकदम उठून त्यांनीं डेप्युटीच्या हातांतीळ तबकांतून हार उचलून घेऊन कागलनसाहेबांच्या गळ्यांत घातला, व तुरा, अत्तर वगैरे दिलें. इकडे देशमुखांच्या दोघी मुली व सुना यांनीं जमलेल्या सर्व बायकांना हळदीकुंकूं, विडे, गजरे अत्तरगुलाब वगैरे दिल्यावर समारंभ आटपला व आह्मी आपापल्या घरीं निघून आलों.

रात्रीं निजतेवेळीं मुद्दाम विनोदानें विचारलें “ झाली का तुमची सभा नीटपणीं ? पण बायकांना इतका पक्षपात कशाला हवा? सभेची खटपट सगळी पुरुषांनींच केली. बायका आयत्या आल्या. त्या तिघींना मात्र तूं हार घातलेस, पण बिचाऱ्या कागलनसाहेबांनाच कां वगळलेंस?”

मीं ह्मटलें “ मी हिंदु नसतें तर मलाही याचें कांहीं वाटलें नसतें. डेप्युटी हे हिंदु व पोक्त असून त्यांनीं हार घालण्याचें मला सुचविलें, याचाच मला चमत्कार वाटला व रागही आला. ”

“ पण तुझी बाजू देशमुखांनीं संभाळलीना ? ”

“ त्यांची गोष्ट कशाला ? त्यांचा थोरपणा कोणीकडे ! ते असे कुत्सित परीक्षक नव्हत ! ”

यावर ह्मटलें, कीं, “डेप्युटीवर तूं उगीच रागावली आहेस. त्यांचाही त्यांत कांहीं कुत्सित हेतु नसेल. त्यांनीं सहज सुचविलें असेल. कित्येक वेळ या गोष्टी पहिल्यानें लक्षांत येत नाहींत. बाकी, व्यवहार कमी खरा. ”

दुसरे दिवशीं लक्ष्मीबाई बसावयास आल्या. त्या ह्मणाल्या “ कालची आपली सभा चांगली झाली. पण डेप्युटीचा कावेबाजपणा तुमच्या चटदिशीं घ्यानांत आला ह्मणून मला बरें वाटलें. मलाही मोठी काळजीच पडली होती. ”

यापुढे आम्हां तिथीं मैत्रिणींची फाटाफूट झाली. सौ. सखूवन्स सासरीं गेल्या. आमची बदली अवचित धुळ्यास झाली व सौ. लक्ष्मी-बाई नाशकास राहिल्या. त्यांची व आमची पुनः भेट झाली नाही ! कारण, पुढे त्या एक वर्षाने वारल्या.

भाग सहावा.

धुळें, सन १८७९-८०.

सन १८७९ च्या मे महिन्यांत सुट्टीनिमित्त आम्ही नाशिकाहून पुण्यास आलों. या वेळेस मे महिन्याची सुट्टी ह्यणजे सर्व ग्रॅजुएट मंडळींना तो दिवाळीपेक्षां सणाचा व उत्साहाचा महिना आहे, असें वाटे. कारण, त्या वेळच्या जुन्या व नव्या मंडळींमध्ये परस्परांबद्दल प्रेम व आदरबुद्धि जास्त वसत असे. त्यांनीं आपले धुरीणत्व पूर्ण विश्वासाने एकाच हातीं दिले होते. त्या खंबीर व सामर्थ्यवान् हाताने, आपणावरील भार व जबाबदारी पूर्ण ओळखून पुण्याची जीर्ण झालेली जुनी नौका कित्येक वर्षे सुयंत्रितपणे चालविली. जशा मुली पुष्कळ दिवसांनीं दुरून माहेरीं बहिणीभावजयांत आल्या ह्यणजे असतील तितके दिवस अतिशय आनंदांत घालवून एकमेकींशीं प्रेमाने व मोकळ्या मनाने वागतात, व वडील माणसांशींही प्रेमाने पण आदराने वागतात, व ह्याबद्दल वडील माणसें त्यांचे कौतुक करून लाड पुरवितात, आणि अशा रीतीने परस्परांना एकमेकींच्या भेटीचा व सहवासाचा मोठा लाभ वाटत असतो, त्यासारखाच पुण्याची स्थिति जवळजवळ सुमारे पंधरा वर्षे सतत होती, ह्यणण्यास हरकत नाही. मे महिन्याची सुट्टी ह्यणजे स्वतःला व ह्या सर्व मंडळींना अपूर्व संधि वाटे. वसंतऋतूच्या आरंभीं जुन्या व नव्या सर्व लतावृक्षांना पालवी फुटते, व नवे अंकुर येतात, त्याप्रमाणे ह्या वसंतऋतूमध्ये मंडळींना नवे सुचलेले विचार एकत्र करून सुव्यावस्थितपणाने जोडून व

गुंतून उत्तम उपयुक्त कामाकडे लावावयाचें कुशल माळ्याचें काम स्वतःकडे असे. स्वतःकडून तें काम सर्व मंडळीच्या इच्छेनुरूप होई. असो.

वर्षातील १२ महिन्यांमध्ये हे दोन महिने स्वतःला अविश्रांत काम करावें लागे. संबंध रात्रींत कधीं कधीं तर दोन तासही झोंप नाही, अशा कित्येक रात्री जात; तरी ह्याबद्दल कंटाळा नसे. हें काम ह्यणजे कोणी दिलेली वेठ किंवा ओझे वाटत नसून, उलट अत्यंत आवडीचें काम असें वाटे. त्यामुळे शीण येत नसे व विश्रांतीची गरज वाटत नसे. अशा वेळीं पुण्यास वसंतव्याख्यानमाला व वक्तृत्वोत्तेजक सभा सुरू असत व अशाच दुसऱ्या नैमित्तिक सभा व कमेठ्या कांहींना कांहीं रोज उत्पन्न व्हावयाच्याच. हें सर्व संभाळून शिवाय सकाळसंध्याकाळ जुन्या व नव्या मित्रमंडळीची बैठक आमच्याच घरीं असे. ही मंडळी एकदा बसून भवति न भवति सुरू झाली ह्यणजे जेवणास वेळेवर उठणें कधींही व्हावयाचें नाही. दिवसा बारा किंवा एकही वाजे व रात्रीचे साडे दहा, अकरापर्यंतसुद्धां जेवणास बसावयास उशीर होई. पुढें झोंपेचेंही असेंच. जेवण झाल्यावर घरांतील वडील मंडळीशीं व आश्रित मंडळीशीं बारा वाजेपर्यंत बोलणेंचालणें होऊन मग निजावयास जाणें होई. दिवस विशेष विचारांत गेला नसला तर झोंप लवकर लागून ती चांगली येई; पण, याच्या उलट कांहीं तरी नव्या विचारांत दिवस गेला असला, तर लोकदृष्ट्या अंधरुणावर निजलेंसे व्हावयाचें, पण त्या दिवसभराच्या विशेष विचारांत मन वावरत असल्यामुळे कधीं कधीं सकाळपर्यंत झोंप लागल्याशिवाय रात्र जाई. पण हें जागरण मनाच्या उल्हासाचें असल्यामुळे त्यापासून थकवा किंवा त्रास वाटत नसे.

अशा आनंदानें जाणाऱ्या मे महिन्याच्या सुट्टींत आह्मी नाशिका-हून पुण्यास आलों होतो. ह्या सालीं वासुदेव बळवंत फडके ह्याच्या

बंडाच्या व आसपास इतर ठिकाणी दरवडेखोरांच्या धामधुमी खऱ्याखऱ्या वातम्या नित्यशः सकाळसंध्याकाळ मंडळी जमली म्हणजे सहज कळत असत. शिवाय ह्या संबंधांत कित्येक अब्रूदार गृहस्थांचा परोक्ष व अपरोक्ष रीतीने छळ होत आहे, अशीही हकीकत स्वतःच्या कानावर येई. अशा वेळीं आम्हां पुणेकरांच्या दुर्दैवाने तारीख १६ मे सन १८७९ रोजीं रात्री सुमारे दोन वाजतां पेशव्यांचे स्मारक व शहराचा अलंकार असा एक बुधवारचा व दुसरा विश्रामवागचा वाडा अशा दोन्ही वाड्यांना एकाएकीं आग लागून सकाळला दोन्ही वाडे जळून खाक झाले. ही आग आम्हांला बरीच भोवली. ह्या वेळीं मुंबईच्या गॅझेट पत्राने खोडसाळ लेख लिहून व वाडा जाळणारे रानडे यांच्या नांवाशीं आमच्या नांवाचा वादरायणी संबंध जोडून सरकारचे मन अधिक दूषित केले. वाडे जळल्यापासून सुमारे आठ दिवसांनीं “देखतहुकूम, सुट्टी संपण्याची वाट न पहातां, धुळ्यास जाऊन फ. क्ला. स. जज्याचा चार्ज घ्यावा,” असा हुकूम आल्यानें, सुट्टी संपण्यापूर्वीच आम्हांला धुळ्यास जाऊन दाखल व्हावे लागले. पुण्यांतून जाते वेळीं पुण्यांतील व अन्य ठिकाणच्या मित्रमंडळींना फारच वाईट वाटले, व त्यांनीं अतिशय कळकळीने सांगितले, कीं, “ह्या वेळीं धुळ्यास आपली बदली करण्यांत सरकारचा कांहीं तरी गूढ हेतु खचित आहे, तेव्हां सावधपणाने वागावे. आपले मनाप्रमाणे सर्व जगाचे मन निर्मळ आहे, असे मानून सर्वांवरच विश्वास ठेवून वागतां कामा नये. नाही तर ‘धुळ्याची हवा उष्ण असल्या मुळे माझ्या डोळ्याला मानवणार नाही, करितां माझी बदली तेथे करूं नये,’ असा सरकारास अर्ज करावा.”

यावर मंडळींना निक्षून सांगितले, कीं “एवढी गोष्ट मात्र अगदीं सांगूं नका ! जोंपर्यंत मला नोकरी करावयाची आहे, तोंपर्यंत कोणतीही सबब सांगणें मला आवडत नाही. सबब सांगून विनंति

करण्याची वेळ आली तर मी राजीनामा देऊन मोकळा होईन. तें मला अधिक पसंत पडेल!”

पुढें आह्मी धुळ्याला गेल्यावरसुद्धां वर सांगितलेल्या मित्रमंडळींची तशाच मजकुराचीं पत्रे येत असत. ह्या पत्रांत त्यांनीं लिहिल्याप्रमाणें एक तर अनुभव आह्मांला लवकरच आला. तेथें जाऊन सुमारे एक महिना झाल्यावर आमचें रोजचें टपाल नेहमीपेक्षां जरा उशीरां मिळूं लागलें, व तें पुन्हा चिकटविलेलें (ह्मणजे एक वेळ फुटलें जाऊन पुन्हां चिकटविलेलें) असें येऊं लागलें, व तेंही वेळेवर न मिळतां लोकांपेक्षां उशीरानें मिळूं लागलें. आमचा शिपाई दररोज पोस्टांत टपाल आणण्यास जात असून आमचेंच टपाल उशीरां कां मिळतें, याचा उमज पडेना. आह्मीं उलट शिपायास रागें भरावें, कीं, “तूंच उशीरां टपाल आणण्यास जात असशील, नाही तर कोठें तरी गप्पा मारण्यास बसत असशील झालें!” तो ह्मणे “नाहीं महाराज ! मी मास्तरांना टपाल लवकर द्या ह्मणून ह्मणतो, पण सर्व डिलिन्हरी होईपर्यंत मास्तर तिकडे लक्ष देत नाहींत व आपलें काम झाल्या-शिवाय टपालही देत नाहींत.”

हें स्वतः ऐकून कांहीं तरी लक्षांत येऊन मला झटलें “ त्या गरीबाला उगीच कां बोलतेस ? ह्यासंबंधांत कांहीं तरी वेगळेंच असावें, असें मला दिसतें.”

मला या दुसऱ्या वाक्याचा अर्थ फारसा समजला नाहीं; पण शिपायाला याबद्दल पुनः बोलावयाचें नाहीं, इतकें मात्र मी लक्ष्यात ठेविलें.

पुढें सुमारे दोन महिन्यांनीं एके दिवशीं संध्याकाळीं तेथील त्या वेळचे असिस्टंट कलेक्टर आमच्या घरापाशीं आले व “ फिरावयास यावयाचें आहे का ?” ह्मणून स्वतःला विचारिलें.

“ होय,” झटल्यावर ते ह्मणाले “ मग गाडी जोडण्याची खटपट कशाला ? माझ्याच गाडींतून आपण जाऊं. ”

तेव्हां स्वतः त्यांचेबरोबर जाणें झालें. सुमारे दोन तासांनीं घरीं परत आल्यावर मला ह्मटलें, कीं, “पहा, मला वाटत होतें तसेंच शेवटीं ठरलें. आपण टपालाबद्दल आपल्या शिपायाला बोलत होतो, पण त्याचा कांहीं यांत संबंध नव्हता. वरूनच ती सर्व खटपट झाली होती. आज साहेब बोलतां बोलतां सहज ह्मणाले, कीं, गेले कांहीं दिवस मला आपल्याशीं जरा अविश्वासानें वागावें लागलें, याबद्दल मला फार वाईट वाटतें.”

ह्या दिवशीं बराच वेळ यासंबंधानें आमचें बोलणें झालें. त्यांत सरकारचा त्या वेळीं पुण्याचे लोकांबद्दल अविश्वास व त्या धोरणानें होत असलेले प्रकार, ह्याबद्दलही बऱ्याच गोष्टी सांगितल्या. त्या ऐकिल्यावर मात्र मला पुण्याची मंडळी असें कां लिहित होती, याचा उमज पडला. याशिवाय दर एकदोन दिवसांनीं वासुदेव बळवंत फडके किंवा हरि रामोशी या सहीचीं, त्यांत बंडाचा किंवा दरवड्याचा उद्यां अमुक ठिकाणीं बेत केला आहे, अमुक माणसें व हत्यारें मिळविलीं आहेत, वगैरे मजकुराचीं पत्रें मात्र न फुटतां हातांत यावयाचीं. तीं आलीं ह्मणजे वाचून पाकिटासुद्धां जशींच्या तशींच फौजदाराकडे पाठवावयाचीं, असा स्वतः क्रम ठेविला. ह्याप्रमाणें प्रथम दोनचार महिनेपावेतो स्वतःच्या मनाला फारच त्रास झाल्यामुळें आणि माझाही दुपारचा वेळ एकटी असल्यामुळें बराचसा खिन्नतेत व कंटाळवाणा जाऊं लागला.

माझा नाशिकाचा अभ्यास येथेही सुरू ठेविला होता, पण मैत्रिणी कोणी नव्हत्या. स्वतः कोर्टांतून घरीं आल्यावर व भाऊजी शाळेंतून आल्यावर आह्मी टांग्यांतून जमनागिरीच्या बाजूला किंवा दुसरीकडे कोठें तरी फिरावयास जात असूं. एके दिवशीं विचारलें, कीं, “आपण ह्या गांवांत आलों आहों, तेव्हां येथील कांहीं कांहीं चांगल्या बायकांची ओळख करून घ्यावी, त्यांना हळदीकुंकवाच्या

वगैरे निमित्तानें आपल्या घरीं बोलवाव्यात, केव्हां आपण त्यांच्या घरीं जावें, ह्मणजे परिचय होऊन इकडील त्यांच्या रीती-रिवाजाची माहिती होते. चांगल्या बायकांच्या सहवासानें आपल्याला समजत नसलेल्या पुष्कळ गोष्टी सहज पाहूनच लक्षांत येतात, आणि जगांत कसें वागलें असतां लोक बरें ह्मणतील याचा अनुभव मिळवितां येतो. ” असें सांगितल्यावर दर शुक्रवारी व मंगळवारी दुपारीं हळदीकुंकवाच्या निमित्तानें बायकांना मी बोलावूं लागलें, व त्याही येऊं लागल्या. याप्रमाणें बरीच ओळख झाल्यावर कांहींजणी साधें शिवण, गळपटे, टोप्या वगैरे करण्यास आमच्या घरीं दुपारीं येऊन वसूं लागल्या. मला शिवणकाम त्यांच्या इतपतच यत होतें. कांहीं असो. पण माझा वेळ अधिक चांगला जाऊं लागला.

आह्मी खोल गल्लींत रहात होतो त्या घराला लागून दुसऱ्या भावाच्या वांटणीचें घर होतें. या दुसऱ्या घरांत माधवराव मोरेश्वर नांवाचे खानदेशी कुटुंबवत्सल गृहस्थ रहात असत. सुना, लेंकी, मुलें, भाऊ, आई, वगैरे वरेंच मोठें कुटुंब होतें. हीं सर्व माणसें रीतीनें फार सालस व मायाळु असत. पुढें त्यांची बदलां परगांवीं झाल्यावर त्यांना आपलीं मुलेंमाणसें घेऊन जावें लागलें. त्यांच्या जाण्यानें माझी चांगली सोबत गेल्यामुळें मला फार हुरहुर लागली, व पुनः दुसरा चांगला शेजार मिळण्याकडे माझे लक्ष लागलें. थोड्याच दिवसांनीं एक विन्हाड आलें. हेही कुटुंबवत्सल होतें. ह्मणजे मुलगे, सुना, कुटुंब, नोकरचाकर वगैरे मिळून बरीच मंडळी होती; पण प्रेम आणि वत्सलता हीं दोन मात्र त्यांच्यापासून फार लांब रहात असत. याबद्दल सर्व हकीकत मला त्यांच्या दोवी सुनांकडून व कुटुंबाकडून कळत असे. मुख्य बाई स्वभावानें मायाळू, पोक्त व धार्मिक असत. हिंदु कुटुंबांत जीं आम्ही सुखाचीं साधनें. असें समजतो.

तीं त्यांना अनुकूल असत. त्यामुळे त्या मोठ्या नशीबवान् आहेत असा माझा समज होता; परंतु त्या फार दुःखी आहेत असे त्यांच्याशीं झालेल्या परिचयावरून माझ्या लवकरच ध्यानांत आले, व हा शेजार आपल्याला नसावा असे वाटू लागले. या बाईला मुलगी नव्हती व त्यांना मुलीची आवड असे, त्यामुळेच कीं काय त्या माझ्यावर आईसारखें प्रेम करीत, व मलाही त्यांचा ओठा वाटे. या आमच्या दोन्हीं बिऱ्हाडांच्या मधोमध दार असल्यामुळे तें आधींच्या बिऱ्हापासून उघडेंच असे. त्या दारानेंच हें बिऱ्हाड आल्यापासून सौभाग्यवती काकू व दोघी सुना ह्या दिवसांतून चारपांच वेळां तरी आमच्या घरीं येत असत. सकाळीं येऊन वेणी घालीत. मला कमीजास्त कांहीं पदार्थ करावयाचा असल्यास त्या येऊन उभ्या राहून शिकवीत. दुपारीं पुरुष कचेरींत गेल्यावर उभयतां सुनांसह काकू आमच्या घरीं येत असत.

चारपांच महिन्यांनीं एके दिवशीं काकू आमच्या घरीं येऊन सांगूं लागल्या “ उद्यां आह्मांला पुण्याला जावयाचें आहे. ”

मी घाबरून विचारलें “ एकाएकीं मध्येच कां बेत झाला ? ”

त्या ह्मणाल्या “ आमच्या घरीं कारण लागत नाहीं व बेत लागत नाहीं. मनांत आलें, कीं, पुरे; योजतील तें कारण व बांधतील तें धोरण, अशी आमची स्थिति आहे. आजपर्यंत तुम्हाला लहान मुलगी ह्मणून स्पष्ट कांहीं सांगितलें नाहीं; पण तुम्हाला मी माझी मुलगी ह्मटली आहे ह्मणून कांहीं सांगून ठेवितें. जरा एकीकडे वसूं या; या मुली आल्या नाहींत तोंपर्यंत कांहीं बोलण्यास सांपडेल. ” असें बोलून त्यांनीं मला पुष्कळ गोष्टी सांगितल्या. त्या सांगत असतांना त्यांना एकसारखें रडूं येत होतें.

मला ही सर्व हकीकत ऐकत असतांना आश्चर्यानें व भयानें गोंधळल्यासारखें होऊन रडूं येऊं लागलें. काकूंनीं मला जवळ घेऊन

सांगितलें “ तुम्ही भिऊं नका. मधलें दार बंद करून पक्कें करून टाका. मीं सांगितलेल्या गोष्टी तुमच्या माणसांना कळल्या तर माझ्याबद्दल काय वाटेल बरें ? ”

मीं हटलें “ छे ! तुमच्याबद्दल काय वाटावयाचें आहे ? तुम्हीं मला आईसारखें कितीतरी मायेनें वागविलेंत व सोबत केलीत व आतांचे उपकार तर आम्ही कधीं विसरणार नाहीं. ”

इतकें बोलणें झाल्यावर माझे काय विचार चालले होते ते माझे मलाच समजले नाहींत. मन अगदीं बधिर व बोथट झाल्यासारखें झालें होतें. काकू बराच वेळ इकडच्या तिकडच्या गोष्टी बोलत होत्या, व मीही त्यांच्याशीं बोलत होतें, पण आम्ही कशाबद्दल बोलत होतो, व आम्हांपैकीं कोण काय बोलत होतें हें मला कांहींच समजलें नाहीं. ह्या वेळींही मला जरी कोणीं विचारलें असतें तर कांहींच सांगतां आलें नसतें. असो.

स्वतः येण्याची वेळ झालेली पाहून त्या तिघींही बायका उठून गेल्या. मग माझा जीव जरा हायसा झाला व घरीं आल्याबरोबर ही गोष्ट सांगावी, किंवा जेवण झाल्यावर सांगावी, हें आपल्याशीं ठरवूं लागलें. त्या माणसाच्या अधमपणाच्या गोष्टी ऐकल्यापासून माझें मन आधींच भ्याल्यासारखें झाल्यानें उगीच्याउगीच एकाएकीं रडूं येई. स्वतः दमूनभागून घरीं येणें होईल अशा वेळीं ही हकीकत सांगितली तर त्रास होईल, व रात्रीचें जेवण जाणार नाहीं, तेव्हां आपण ही रात्रीच सांगावी, असा मीं बेत केला. नेहमींप्रमाणें पांच साडेपांच वाजतां घरीं येणें झालें. मी कपडे काढून घेण्यास पुढें गेलें. कपडे काढून घेत असतांना, कांहींतरी नेहमींसारखें विनोदानें विचारणें झालें असेल, पण माझें लक्ष ठिकाणीं नसल्यामुळें माझ्याकडून उत्तर मिळालें नाहीं. त्यामुळेंच कीं काय कोण जाणे, विचारलें, कीं, “आज

असें काय झालें आहे ? तुझ्या माहेरचं कांहीं पत्र आलें आहे कीं काय ! ”

तें ऐकून मीं एकदम ह्मटलें “ पत्रवित्र कांहीं नाहीं आलें, ” असें ह्मणून मी घाईनें “ भाऊजींना फराळास देतें, ” असें ह्मणून आंत निघून गेलें.

फराळाचें देत असतांना दुपारची हकीकत फिरावयास जाते-वेळींच जवळ सांगावी, रात्रीपर्यंत आपल्याला धीर धरवणार नाहीं, असा मनाशीं वेत केला. मग नित्यासारखी फळें व सुपारी घेऊन दिवाणखान्यांत गेलें. फळें खातांना पुनः पहिल्यासारखें “आज कांहीं नवल विशेष ! ” असें ह्मटल्यावर मीं ह्मटलें “आज फिरावयास जातांना गाडींत पुष्कळ गोष्टी सांगणार आहे. ”

स्वतः पोषाख केला. भाऊजी फराळ करून बाहेर आले. टांगा दाराशीं तयारच होता. टांग्यांत आहीं तिघेजणें बसून फिरावयास गेलों. गाडींत बसल्यावर पुनः स्वतः विचारण्याची वाट न पहातां (एक वेळ स्वतः विचारलेल्या गोष्टीचें उत्तर न मिळाल्यानें फिरून त्याबद्दल विचारावें लागलें तर राग येत असे हें मला माहित होतें.) मीं होऊन सांगण्यास प्रारंभ केलाच; पण सगळ्या गोष्टी भाऊजींच्या देखत बोलण्यासाठीं नसल्यामुळे मला तांत्रिक सांगाव्या लागल्या. हें लक्षांत आल्यावर गाडी उभी करावयास सांगितलें व “ आपण आज मैलभर चालून येऊं, ” असें म्हटल्यावर आम्ही चालूं लागलों. भाऊजींही आमच्याबरोबर चालूं लागले. तेव्हां त्यांना स्वतः आपलें खिशांतील घड्याळ काढून देऊन सांगितलें, कीं “ आवा, आतां किती वाजले आहेत तें पहा. घड्याळ नीट खिशांत घाल. या मैलापासून दुसऱ्या मैलापर्यंत पाऊंडावर धावत जाण्यास किती मिनिटें लागतात तीं तेथें गेल्याबरोबर पाहून ठेव, व आम्ही तेथें आल्यावर मला सांग. ”

स्वतःचें सोन्याचें घड्याळ हातांत मिळालेलें पाहून भाऊजींना फार आनंद झाला, व त्यांनीं स्वतः सांगितल्याप्रमाणें धावण्यास प्रारंभ केला. आक्षी हळूहळूच चालूं लागलों व चालत असतांना काकूंनीं सांगितलेलीं सर्व हकीकत जशीच्या तशी मीं सांगितली. मला फार वाईट वाटलें. “ आपण आतां हें घर सोडून दुसरीकडे रहाण्यास जाऊं, ” असें मात्र मी पुष्कळ वेळां म्हटलें.

स्वतःचा या वेळीं गंभीर चेहरा होऊन नुसता विचार चालला होता. मला कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. वाटेनें दोन रस्ते लागले. भाऊजींना ज्या रस्त्यानें जावयास सांगितलें त्या रस्त्यानें आक्षी न जातां बोलण्याच्या भरांत त्या रस्त्याकडे न वळतां दुसऱ्याच रस्त्यानें चालूं लागलों. एक मैल जाऊन दुसरा मैल आला, तरी आवाची गांठ पडत नाहीं. “ तो गेला तरी किती लांब ? ” असें ह्मटलें मात्र, तोंच स्वतःची चूक ध्यानांत येऊन ह्मटलें, “ अरे, आक्षीच चुकलों. त्याला दुसऱ्या रस्त्यानें जावयाला सांगून आक्षी तिकडे जावयाचें तें बोलण्याच्या नादांत इकडे आलों. चल लवकर, तो वाट पहात असेल. ” असें ह्मणून आक्षी झपाट्यानें चालून भाऊजी होते त्या मैलाशीं येऊन पोहोचलों.

भाऊजी अगदीं भ्याल्यासारखे होऊन वाट पहात होते. त्यांना जवळ घेऊन सांगितलें “ अरे, बोलण्याचा नादांत आक्षी चुकून दुसऱ्या रस्त्यानें गेलों ह्मणून तुला वाट पहावी लागली. चल आतां आपण परत जाऊं, ” असें ह्मणून आक्षी आणखी एक मैल चालून टांगा गांठल्यावर लवकरच घरीं आलों. तरीही नेहमींपेक्षां पुष्कळ रात्र झाली.

त्या दिवशीं नेहमींसारखें कांहीं वाचन न वाचतां उशीर झाला ह्मणून लवकर जेवण आटपून निजावयास गेलों. पोरपणामुळें भाऊजींना लवकरच झोंप लागली, पण मला झोंप येईना. मनांत दुपा-

रच्याच गोष्टी घोळत होत्या. स्वतःच्या मनाची काय अवस्था झाली असेल ती असो. सुमारे बारा वाजेपर्यंत स्वतः स्तब्ध राहून बारा वाजतां बोलण्यास आरंभ करून “अनीतिमान् माणसापासून नीतिमान् माणसाला कधीच भीति नसते, यावद्दल विनाकारण भिऊं नये व काळजी करूं नये; वाईट गोष्टी जितक्या बोलण्यास सोप्या आहेत तितक्या करण्यात सोप्या नसतात; ह्या लोकांनीं बाहेरून दांडगेपणाचा किंवा उर्मटपणाचा आव घातला तरी आंतून ते भेकड असतात; त्यामुळे नीतिमान् माणसापुढे त्यांच्यानें क्षणभरही धीर धरवत नाहीं; त्या बाईंनीं सांगितल्याप्रमाणे मधल्या दाराला कुलूप लावून स्वस्थ मनाने आपल्या घरांत कांहींना कांहीं उद्योगांत असावे; मन रिकामे ठेविले नाही ह्मणजे ते नसती काळजी अगर भीति घेऊन वसत नाहीं; येऊन जाऊन पांच किंवा सहा तास तुला एकटीला काढावे लागतात; तेवढा वेळ टाईम-टेबलप्रमाणे नेमलेल्या कामांत घालवावा, ह्मणजे तो कंटाळवाणा जाणार नाही.” वगैरे वन्याच गोष्टी सांगून माझ्या घाबरलेल्या मनाला धीर दिला.

पुढे स्वतःची बदली मुंबईस झाल्यावर आह्मी मुंबईस लवकरच गेलो व या अधम शेजाऱ्याचा शेजार अनायासे टळला.

भाग सातवा.

सन १८८१.

ता. ३ माहे जानेवारी सन १८८१ इ. रोजी आह्मी मुंबईस आल्यावर प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट मि. डोसाभाई फ्रामजी कडाका यांच्याकडून स्वतः चार्ज घेतला. ही बदली फक्त तीन महिन्यांपुरतीच होती. आह्मी शेतओळींत एक बंगला घेतला, व डॉ. भांडारकरांच्या शेजारी राहूं लागलो. याच वेळीं भांडारकरांच्या कुटुंबांतिल चायकांची व माझी ओळख झाली. त्यांची वडील मुलगी शांताबाई

यांचा व माझा स्नेह जमला. त्यायोगाने आमचे एकमेकीं कडे वारंवार जाणे येणे होऊं लागल्यामुळे त्यांची आई, बहीण व भाव-जयी यांच्याशी माझा परिचय झाला. कुटुंबांमध्ये मुख्य स्वामिनी असते ती प्रेमळ, धर्मनिष्ठ, निरालस असली ह्मणजे संसारातील सर्वच माणसे सुखी, नीतिमान व उद्योगी अशी होतात, व त्यांचे दिवस आनंदांत जाऊन स्वर्गसुख येथेच आहे असे त्यांना वाटते, व ते अगदीं खरे आहे. अशी जी कांहीं भाग्यवान् कुटुंबे आमच्या पहाण्यांत आली, त्यांत डॉ. भांडारकर यांचे नांव पहिले येईल, अशी माझी समजूत आहे. सौ. अन्नपूर्णाबाई भांडारकर यांची वागणूक लेकींशी व सुनांशी सारखीच असे. अशी रीत हिंदुकुटुंबांत फारच क्वचित् दृष्टीस पडते. कोठें कांहीं, कोठें कांहीं दृष्टीस पडते; पण यांच्या घरीं भेदभाव कधीं दिसला नाही, त्यामुळे कुटुंबांतील सर्वच माणसे एकोप्याने व आनंदाने असत. असे जे जे माझ्या लक्षांत येई तो तो त्या बाईबद्दल आदरबुद्धि वाढत जाई व पुढे पुढे तर मला त्या अगदीं आईसारख्या वाटू लागल्या. त्याच भावनेनें मी त्यांच्याशीं वागे व त्याही माझ्यावर प्रेम करून वेळोवेळीं शिकवणीच्या गोष्टी सांगत. सौ. शांताबाईंचे व माझे एकमेकींवरचे प्रेम त्यांच्या आमरणांत होतें तसेच शुद्ध व दृढ हातें. आमच्या चोवीस वर्षांच्या स्नेहामध्ये आमचा केव्हांही गैरसमज झालेला नाही. एकमेकींना तोंडावर किंवा पाठीमागे केव्हांही नावे ठेवण्याचा प्रसंग आला नाही. त्या अतिशय धार्मिक, सत्यनिष्ठ व उद्योगी असत. त्या सन १९०४ सालीं अज्ञान लेकरांना, वृद्ध व वत्सल पित्याला, पूज्य पतीला व आत्मां मैत्रिणींना चटका लावून हा अशाश्वत इहलोक सोडून अक्षय्य सुख भोगण्यास परलोकीं गेल्या.

तेथील प्रार्थनासमाजाच्या मुखशालेत आर्यमहिलासमाज नांवाची संस्था पंडिता रमाबाई यांनीं स्थापन केली होती, तिच्या सभा दर

शनिवारीं भरत असत. सभेला आठदहा वायका व चारसहा पोक्त पुरुष येत असत. कोणीतरी एखाद्या विषयावर निबंध अगर थोड्या ओळी लिहून आणीत व कधीं कधीं पुस्तकांतील एखादा उतरासुद्धा लिहून आणीत. तरी सभेंत हजर असलेली पोक्त मंडळी ह्मणजे डॉ. आत्मारामदादा, भास्करराव भागवत वगैरे आह्मांला उत्तेजन यावें ह्मणून “चांगलें लिहिलें आहे, पण आतां यावर कोणी कांहीं बोला,” असा आग्रह करीत व कोणालाही बोलण्याचें धैर्य झालें नाहीं तर आपणच चारदोन सोपीं व लहान वाक्यें बोलून दाखवीत, व “असें बोलों,” असें सांगत.

याप्रमाणें आमचे मुंबईतील दिवस चांगले गेले व आह्मी पुण्यास आलों. मुंबईस असतां माझा अभ्यास चांगला चालला होता. असो. मुंबईची हकीकत लिहितांना जे सहज विचार मनांत आले ते निघून गेले.

पुण्यास सन १८८१ सालीं पहिल्याच (प्रिन्सिपाल सदर अमीन) जागीं नेमणूक झाली. त्याप्रमाणें पुण्यास येऊन त्या जागेचा स्वतः चार्ज घेतला. पुण्यास येऊन राहिल्यावर कांहीं दिवसांनीं वाटू लागलें, कीं, या वेळीं नवीन शिकणाऱ्या बायकांकरितां एखादी सभा असावी, त्यांत त्यांनीं नेमलेल्या दिवशीं जमावें, त्यांत आपल्यापैकीं कोणी अनुभवी व पोक्त गृहस्थांनीं या बायकांस समजेल असा सोपा विषय घेऊन सोप्या शब्दांनीं तो समजावून सांगावा. हा विचार ठरतांच सन १८८१ च्या एप्रिल महिन्यापासून काळ्या बावरांतील अभ्यंकरांच्या वाड्यांत फीमेल ट्रेनिंग कॉलेज असे, त्याच्या एका दिवाणखान्यांत दर शनिवारीं संध्याकाळीं सभा भरूं लागली.

सभेला पहिल्यानें चारपांच घरच्या सुमारे दहबारा वायका व पांचसहा पुरुष येत असत. पैकीं कै. केरोपंतनाना छत्रे नियमानें येत असत. हे सगळ्यांचे आधीं येऊन बसत. कधींही चुकावयाचे

नाहींत. फळ्यावर भूगोल, खगोलसंबंधीं निरनिराळ्या आकृति खड्डनें काढून ग्रहण ह्मणजे काय व तें कसें लागतें याबद्दलच एके दिवशीं माहिती घावयाची, दुसऱ्या वेळीं ग्रह, तारे व नक्षत्रें आकाशांत कोण कोठें असतात, तसेंच कोणत्या नक्षत्रावरून रात्र किती राहिली उगैरे, तसेंच चंद्रावरून आज कोणती तिथि आहे हें कसें ओळखावें वगैरे माहिती सोप्या शब्दांनीं आम्हांला समजेल अशी सांगावी व ज्या विषयाबद्दल त्यांनीं माहिती दिली असेल तो विषय कोणाला किती समजला हें पाहण्याकरितां आम्हांपैकीं प्रत्येकीला “ आतां मीं सांगितलेलें तुम्हांला जितपत समजलें असेल तितपतच लिहून आणा, नाहीं तर आतांच उठून सांगा, ” असें सांगावें. विषय जरी आम्हांला समजला असला तरी त्याच वेळीं उठून सांगण्यापेक्षां लिहून आणणें आम्हांला बरें वाटे. कारण, आम्हांपैकीं कोणासही उभें राहून सांगण्यास धार होत नसे. ह्मणून लिहून आणण्याचेंच कबूल करून दुसऱ्या शनिवारीं जिला जितकें लिहितां येई तितकें ती लिहून आणी. असें लिहून आणलेलें पाहून नानांना फार कौतुक वाटे व तें वाचणाऱ्या आम्हां मुलींची प्रशंसा करून ते उत्तेजन देत. कधीं कधीं तर आम्हांला समजावून सांगितलेला विषय न समजल्यामुळें आम्हां भलतेंच कांहीं लिहून नेत असूं. तेव्हां ते हंसून विनोदानें आमची चूक आमच्या लक्षांत येईल असें बोलत, व त्याच विषयाचें पुनः प्रतिपादन करून साग्र माहिती सांगत. “ आणखी पुनः हाच विषय घेऊन त्याच्यावर तुम्हांला मीं सांगितलेली माहिती लिहा, ” असें सांगत. त्या सांगण्याचा कंटाळा कधीं कधीं आम्हांला येई; पण लिहिलें नाहीं तर स्वतःला राग येईल ह्मणून नानांनीं सांगितलेलें मला लिहावें लागे.

अशा रीतीनें उमेद येण्यासारखें बोलून व कधीं मास्तरासारखें रागें भरूनही दहावीस ओळी लिहिण्याचें व चार शब्द बोलण्याचें काम नाना करून घेत. शिवाय, मला संस्कृत शिकविण्याचें त्यांच्या

मनांत असे. त्याबद्दल त्यांनीं चारदोन दिवसांत एकदोनदा बोलूनही दाखविलें. हे स्वतःच्या मनास आलें. तरी घरांतील बायकांच्या जुन्या व नवीन शिक्षणाला विरुद्ध असलेल्या मतामुळे मीं संस्कृत शिकण्याला आरंभ केला असें एकदा कळलें, कीं, शिकवावयास कोण येतात याचेंही भान त्यांना न राहून अपमानसूचक एखादे वेळीं तरी त्यांना ऐकूं जाईल असें त्या बोलतील, व नानांचा स्वभाव मानी व तापट असल्यामुळे त्यांना तें सहन होणार नाही, तेव्हां तसा प्रसंग न आणणें अधिक बरें, असा स्वतःचा विचार ठरला. पुढें लौकरच वर असलेल्या भीतीचा अनुभव आह्मांला सातआठ महिन्यांनीं आला. ती हकीकत ओघानें येईलच. असो.

आह्मी सभेला ज्या कांहीं दहावाराजणी जमत होतों, त्यांपैकीं कांहींजणी ट्रेनिंग कॉलेजमध्ये शिकत असलेल्या मास्तरिणी होत्या. अर्थातच त्या पद्धतशीर व अधिक शिकलेल्या होत्या. त्यांच्या खालो-खाल अण्णासाहेब भिडे यांच्या मुली शिकलेल्या व हुषार असत. शिवाय, त्या माहेरवासिनी असल्यामुळे त्यांना अधिक मोकळेपणानें वागण्याची सवड होती. बाकीच्या बायका वेतावाताच्याच शिकलेल्या असत. त्यांत एक मी मात्र कमी शिकलेली व शहरांतील रीतीभाती विषयीं बरीच अजाण अशी होतें, तथापि नानांचा लोभ मजवर विशेष होता. ते कांहींही प्रश्न विचारीत असले तर, किंवा कांहीं समजावून सांगत असले तर, मला प्रथम सांगत. माझ्या हातून कांहीं चूक झाली तर स्वतःच्या देखतसुद्धां वेडी मुलगी ह्मणून रागावत, व “ पुनः अशी चूक करूं नकोस, ” असें ह्मणत.

सभा ह्मणजे काय व तेथें कसें वागावें, याबद्दलची पुष्कळ माहिती मला या सभेमुळे झाली; पण या सभेचा बोभाटा मुळींच नसल्यानें मला आमच्या घरच्या बायकांकडून कांहींच त्रास झाला नाही. इतकेंच नाही, तर मी जी बाहेर जातें ती दर शनिवारींच जातें, व

ती एखाद्या सभेला जात असेन, अशी कल्पनाही त्यांना आली नसावी. इतर मैत्रिणी ज्या हिला भेटावयास येतात त्यांनाच भेटावयास हीही केव्हां केव्हां जाते, असे त्यांना वाटत असावे.

माझा अभ्यास घरांत चालू असे, पण तो रात्री व पहाटेस होईल तितकाच. कारण, दिवसा पुस्तक हातांत घेऊन खाली जाण्याची सोयच नव्हती. पुस्तक वाचीत बसली आहे अशी नुसती बातमी या वडील बायकांच्या कानावर गेली पुरे, कीं, झालीच चर्चा सुरू. मग तो विषय त्यांच्या करमणुकीला, चेष्टा करून उपरोधिक हंसण्याला व मला लाजवण्याला कितीवेळ तरी पुरत असे. हीं बोलणीं मला एकटीलाच ऐकून घेऊन सहन करावीं लागत. त्यामुळे मलाच फार त्रास होई. स्वतःच्या कानावर या गोष्टी केव्हां तरी निरुपायास्तव जात असत.

भाग आठवा.

पहिली स्वारी.

हा क्रम सुमारे चार महिने चालल्यानंतर स्वतःची बदली असिस्टंट स्पेशिअल जज या जागेवर झाली. त्या अन्वये स्वतःला ऑफिसासह आठ महिने फिरावे लागणार होतें. मला बरोबर नेण्याचा बेत नव्हता. कारण, “ बायकामाणसांना नेण्याची सोय कशी काय आहे, उतरण्याची ठिकाणे कशी काय आहेत, याबद्दल पहिल्या वर्षी स्वारीचा अनुभव घेऊन मग दुसऱ्या वर्षी तुला नेऊं, ” असे सांगितले. अर्थातच तें सांगणें मला कोणत्याही रीतीने बरें तर वाटलें नाहींच, उलट क्षतिशय वाईट वाटलें. त्यापुढें आपल्याला बढतीचा आनंद व्हावयाचा तो कोणीकडेच्या कोणीकडे गेला. आतां मीं एकटीनें दिवस कसे काढावेत, माझे इंग्रजी शिकणें आतां बंद पडेल, अभ्यासांत वेळ जात होता तोही नाहीं, व विसाव्याची जागा तर नाहींच.

“स्वतःचें येणें परत घरीं होईपर्यंत मी दिवस कसे काढूं ? ” असे शब्द माझ्या तोंडांतून बाहेर पडतात न पडतात तोंच रडें कोसळलें, व तें किती वेळ आवरतां आवरेना. पुष्कळ वेळानें माझें रडें कमी झालेलें पाहून माझी अनेक तन्हेनें समजूत करून ह्मटलें “ कांहीं दिवस मन जरा घट्ट करून रहा. तुझें इंग्रजी बंद पडावयाचें नाहीं. तें शिकविण्याकरितां एखादी वाई पाहण्याची तजवीज मी उद्यां करतो. तुझा सकाळसंध्या-काळचा वेळ घरच्या कामांतच जाईल. राहिला दुपारचा वेळ तो तास दीड तास तिच्याजवळ शिकण्यांत घालवावा, व आणखी तास दीड तास ती सांगेल तो दुसऱ्या दिवसाचा अभ्यास करून ठेवण्यांत घालवावा. शब्द अगर वाक्ये अडतील तीं आवा, बावाला विचारून घ्यावीत. आतां घरांतील वायका आपल्या नेहमींप्रमाणें बोलतीलच, याला उपाय नाहीं. तें सोसलेंच पाहिजे. कांहीं दिवस सासूचे व कांहीं दिवस सुनेचे आहेत. आपण होऊन त्यांच्याशीं उद्धटपणानें किंवा हटवादीपणानें वागूं नये. आपल्याला सांगितलें असेल तें मुकाट्यानें न बोलतां करावें. उत्तर मात्र केव्हांही देऊं नये. ”

ह्या बोलण्यास दोनतीन दिवस झाल्यावर वानवडीच्या झनाना मिशनमधील सिस्टर्सपैकी एक मिस हरफर्ड नांवाच्या वाई मला शिकविण्यास ठेविल्या, व त्या दोनपासून साडेतीन वाजेपर्यंत शिकवूं लागल्या. ही गोष्ट अर्थातच घरांतील वडील वायकांना अगदींच नाराज होण्यास कारण झाली. याबद्दल माझ्यावर त्या अतिशय रागावल्या, व घरांतील कोणीही माझ्याशीं गरजेपेक्षां अधिक बोलूं नये अशी एकीकडे सर्वांना ताकीद दिली. हें ह्मणजे अवोल्याचें लहानसें भावंडच होतें.

मिस हरफर्ड मला शिकवावयास येऊं लागल्यावर आठ दिवसांनीं स्वतःचें आफिसासह सातारा जिल्ह्यांत फिरावयास जाणें झालें. मग आठदहा दिवस धुमसत असलेल्या क्रोधाग्नींतून हळूहळू ज्वाला निघूं लागल्या. पहिल्यानें तूं “ मडमेला शिवून अंग न धुतां नुसतें वस्त्रांतर

करून घरांत बेधडक शिवतेस हें आह्मांला खपावयाचें नाहीं, तुला अंग धुवावयाचें नसलें तर तूं आपली माडीवरच बसून रहा, आह्मी आपलें तुझें ताट माडीवरच पाठवूं. आतां इंग्रजी शिकून मडम व्हावयाचें आहे, तेव्हां आतां यजमानीणबाईंच्या व मडमेच्या थाटाला तें अधिक शोभेल ! खालीं घरांतील कष्ट करावयास दासी बटकी आह्मी आयत्या मिळालेल्या आहोंतच !” वगैरे पुष्कळ शब्दांनीं खरमरीत व मला ऐकूं जाण्यासारखा त्यांनीं निरोप पाठविला.

मी पर्व बोलणीं आधींच ऐकलीं असल्यामुळें निरोप येऊन सांगणाऱ्या बाईला कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. दुसरे दिवसापासून मडम शिकवून गेली ह्मणजे मुक्ताच्यानें उठून स्नान करीं. हौदाला शिवावयाचें नसल्यामुळें आडावर जाऊन स्नान करीं. घरांत हौद बांधल्यापासून व नळ घेतल्यापासून अर्थातच आडाच्या पाण्याचा उपसा फार कमी असे, त्यामुळें तें फार माजलें होतें. आधींच कार्तिक मार्गशीर्षाचा महिना, त्यांत तिसऱ्या प्रहरीं गार पाण्यानें केलेलें स्नान मला सोसलें नाहीं. वीसत्रावीस दिवसांनींच ताप येऊं लागला. तीनचार दिवस झाल्यावर “वहिनी रोज गार पाण्यानें स्नान करते ह्मणून तिला ताप येऊं लागला आहे, डा. विश्रामचें औषध चालू आहे, पण अजून घाम येत नाहीं, व ताप कमा होत नाहीं,” वगैरे काळजी वाटण्यासारखा कांहीं मजकूर आवाभावोजींनीं लिहिला असावा.

या ठिकाणीं हें सांगितलें पाहिजे, कीं, घरांतील वडील बायकांचा अशा रीतीनें जरी मला पुष्कळ जाच होता, तरी माझे दोषे दीर माझ्याशीं भावाप्रमाणें वागत. ते कधी कधी आपल्या शाळेंतील गमती व मुलांनीं केलेले निरनिराळे कट असताले ते सांगून करमणूक करीत; इतकेंच नाहीं, तर खालील मंडळी कोणी कांहीं माझ्या चहाड्या सांगत असलीं तर त्यांच्याशीं, अगर मुख्य बायका माझ्या विरुद्ध बोलत असल्या तर माझी कड धरून त्यांच्याशीं भांडत. असा सर्व रीतीनें

या दोघांचा मला पाठिंबा होता, ही त्यांतल्या त्यांत समाधानाची गोष्ट असे.

याप्रमाणे त्यांनीं स्वारीत पत्र पाठविल्यावर एकदोन दिवसांत स्वतःचे येणे पुण्यांत झाले. आठ दिवस मुकाम होता. तितक्या वेळेत माझ्या प्रकृतीस बरे वाटले. ताप बरा झाल्यावर स्वतः पुण्यांत असतांनाच मिस हरफर्ड शिकवावयास येऊं लागल्या. मला आधींच सांगितले होते, कीं, “ मिस हरफर्डला शिवल्याबद्दल स्नान करण्याचे कारण नाही. वस्त्रांतर करावे ह्मणजे झाले. इतकेही करून फारच रागावूं लागल्या, तर त्यांच्या मोठ्या सोंवळ्यांत जाऊं नये, अलीकडे काम करावे. कांहीं झाले तरी शिकण्यास आरंभ केला आहे त्याप्रमाणे कांहीं तरी येईपर्यंत मध्ये सोडावयाचे नाही हे लक्षांत ठेव. त्यांच्या रागावण्याकरितां व बोलण्याकरितां उगीच त्रासाने गार पाण्याचे स्नान करून किंवा असें दुसरें कांहीं करून आपली प्रकृति बिघडवून घेऊं नकोस. स्नान करण्याबद्दल आतां त्या तुला त्रास देणार नाहीत. मी पुनः एक महिन्यानें येईपर्यंत शांत मनाने अभ्यास जास्त झालेला दिसला पाहिजे. ”

दुपारीं हरफर्ड शिकवून गेल्यावर आतां अंग धुवूं कीं काय करूं, असा विचार करित दहापांच मिनिटे मी तशीच बसले. इतक्यांत वन्संकडून निरोप आला, कीं, “ तिला ह्मणावे, आडावर जाऊन अंगविंग धुऊन आमच्याभोंवतीं आणखी दुखणीं आणूं नको ! आमचीं आह्मांला कामें पुरेशीं आहेत. त्यांत तुमचीं दुखणीं काढण्याला वेळ नाही. हव्या तशा नाचा, जें एकेक होईल तें थोडे आहे. ”

हा निरोप ऐकल्यावर मला एक प्रकाराने समाधानच वाटले. कारण, अंग धुऊं नकोस असे स्वतःच सांगितले होते, त्यामुळे मी इतका वेळ विचारांत पडले, त्याचा आयता उलगडा झाला. त्यानंतर

एक महिनाभर चांगला अभ्यास चालला होता. घरांत जिकडेतिकडे शांतता असल्यामुळे माझे मनही शांत होते.

भाग नववा.

पंडिता रमाबाईंचे पुण्यास आगमन व आर्यमहिला समाजाची स्थापना.

या संधीस, “ पंडिता रमाबाईं नांवाची कोणीएक कोंकणस्थ बाई संस्कृतज्ञ व मोठी विद्वान् असून सर्व श्रीमद्भागवत तिला मुखोद्गत आहे, तिने काशीकडील मोठमोठ्या पंडितांना व शास्त्रांना वादांत जिंकले आहे, अशी विद्वान् बाई पुण्यास येऊन राहणार आहे, ” ही बातमी ऐकून मला फार आनंद झाला, व ही बाई असेल तरी कशी, तिला आपण केव्हां पाहू, असे मला होऊन गेले.

दुसरे दिवशीं शनिवार होता ह्मणून मी नित्याप्रमाणे सभेला गेलें, तों सगळ्या बायकांच्या बोलण्यांत पंडिताबाईंचाच विषय होता. माझ्याप्रमाणे ज्या त्या तिला पाहण्यास उत्सुक होत्या. ती कशी असेल, कोठें उतरेल, आपल्याला भेटेल कीं नाहीं, ती जवळच कोठें उतरली तर बरे होईल, लांब उतरली तर मग काय ? वगैरे पुष्कळ गोष्टींची चर्चा आमच्यांत बराच वेळ चालल्यावर, मी नक्की बातमी काढण्याकरितां भिडे व मोडक बसले होते तेथें जाऊन पंडिताबाईंबद्दल सर्व विचारून घेतलें. ते ह्मणाले “ पंडिता बाई ही कोणी परकी आहे कीं काय ? ती एक आपली कोंकणस्थच बाई आहे. आह्मी मंडळींनीं तिला बोलाविलें आहे. ती ह्याच इमारतींत उतरावयाची असा वेत केला आहे. ती दुःखी कष्टी बाई, तिचा तुह्मीं येऊन समाचार घेतला पाहिजे. ”

असे ऐकिल्यावर पंडिताबाईं आपल्याजवळच उतरणार ह्याबद्दल आह्मांला मनांतून आनंद झाला, व आह्मी त्यांच्या येण्याची वाट

प्रहात होतो. त्याप्रमाणे चारपांच दिवसांनी त्या ठरल्याप्रमाणे अम्यंकरांच्या वाड्यांत येऊन उतरल्या. त्यांच्याबरोबर त्यांनी भाऊ मानलेला एक गरीबसा बंगाली बाबू होता आणि त्यांची सव्वा वर्षाची मनोरमा नांवाची मुलगी होती. त्या आल्यावर एकेकदा आह्मी सगळ्या बायका त्यांना भेटलो. त्याच सुमारास स्वारीतून स्वतःचे येणे पुण्यास झाले व पंडिताबाईंचे पहिले पुराण आमच्याच घरी झाले. तेथून प्रत्येक आठवड्याला एकेकाच्या घरी पुराण व्हावे असे ठरल्याप्रमाणे जेथे पुराण असेल तेथे आह्मी दोघे जाऊन गेलो.

ही गोष्ट प्रथम पंडिता रमाबाईसंबंधाने राग येण्यास घरांतील बायकांस कारण झाले. आमच्या घरी बायका वऱ्याच असल्यामुळे दुपारच्या वेळी सूत काढून निरनिराळ्या जातीच्या वातीचे लक्ष करण्याचा एक कारखाना किंवा लहानशी गिरणीच आमचे घरी होती, म्हटले तरी चालेल. त्यामुळे शेजारपाजारच्या ओळखीच्या बायका आपला कापूस घेऊन, किंवा नुसत्या वसावयासही येत असत, व निरनिराळ्या बायकांकडून गांवांतील निरनिराळ्या खऱ्या व खोट्या वातऱ्या आमच्या बायकांच्या कानावर येऊन त्यांची आयतीच करमणूक होई. आजकाल पंडिता रमाबाईंचे आगमन हा विषय तूर्त चर्चेजोगा होता. त्यांच्याबद्दल प्रत्येकीने खऱ्याखोट्या, वऱ्यावाईट वाटेल तशा गप्पा माराव्यात, व कड्या उठवाव्यात, असे चालू झाले. ह्या गप्पा चारदोन दिवसांत आमच्या घरी, वरील बायकांच्या द्वारे येऊन पोहोचल्या. मग काय ? चेष्टेला व चर्चेला सीमाच नाही ! त्यांत आमचा दोघांचा कल तिकडे असल्याने, तिच्या नांवाने आमचीही चेष्टा करण्यास व प्राहिजे तसे बोलण्यास, आमच्या घरांतील बायकांस अनायासे संधि मिळालेली त्यांनी कधीही वायां घालविली नाही. पंडिताबाईंबद्दल त्यांना दिनसानुदिवस तिटकारा जास्त जास्त येऊं लागला. त्या आमच्या घरी आल्या ह्मणजे “ती बाटगी आहे, तिला शिवून

आमच्या घरांत शिवूं नकोस, तुह्यांला आवडत असली तर तिला तुह्मी गळ्यांत बांधून वसा; पण आह्यांला हा भ्रष्टाकार खपावयाचा नाही. काय मेली बापानें चांगलें श्रीद्वारकानाथाशीं लग्न लावून दिलें असतांना पुनः तिनें बंगाली बाबूशीं लग्न लावून देह वाटविला. वरें संसार तरी केला का? तेंही नाही. तें सगळें निर्दाळून, आतां जग वाटवावयास आली आहे!" वगैरे अगदीं तिटकाच्यानें बोलत.

स्वतःच्या सांगण्यावरून मी पंडिताबाईंकडे एक दिवसाआड बसावयास जाऊं लागलें. सहज बोलण्यांत त्या ह्मणाल्या, "मी हल्लीं हावर्डचा सेकंड पार्ट शिकत होतें; पण येथें आल्यापासून शिकण्याचें जमत नाही."

मी ह्मटलें "मीही थोडेसें शिकत असतें. आजपर्यंत स्वतःच शिकविण्याचा क्रम असे, पण अलीकडे फिरण्याचें काम झालें, तेव्हां स्वतः फिरावयास जावयाचें असतें, व माझे शिकणें बंद पडूं नये ह्मणून वानवडीच्या झनाना मिशनमधील एक मडम मला शिकविण्यास ठेविली आहे. ती मला शिकवावयास येत असते. तुह्याला वाटलें तर तुह्मीही तिच्याजवळ शिकावयास येत जा." त्यांना तें पसंत पडलें व दोनतीन दिवसांनीं त्या आमच्या घरीं शिकावयास येऊं लागल्या.

आधींच त्या बाईंचा तिटकारा आमच्या बायकांना आला होता. तशांत त्या दररोज आमच्या घरीं येऊं लागल्या. त्या माझ्याशीं हंसत बोलत व विशेष स्नेहाच्या रीतीनें प्रेम करीत असत, तें याना आवडलें नाही. पुढें आमची सभा होती तिलाच जोडून पंडिताबाईंनीं एक सभा स्थापन केली व तिला 'आर्यमहिलासमाज' असें नांव दिलें. पूर्वीं आमची सभा फक्त दहाबारा बायकांची असून तिला नांव नव्हतें व तिचा बोभाटही नव्हता, त्यामुळें ती आह्यांला पचली; पण आतांच्या सभेला पुष्कळ बायकापुरुषांची सहानुभूति असल्यामुळें दर शनिवारीं पुष्कळ मंडळी जमूं लागली. त्यांत मुख्यत्वेकरून पंडिताबाईंच

निरनिराळ्या विषयांवर व्याख्यानें देत असत. आधींच पंडिताबाईंची वाणी अस्वलित व गोड असून विषय प्रतिपादन करण्याची शैली उत्तम. बोलत असतांना श्रोत्यांचें मन आपल्या भाषणाकडे आकर्षण करून घेण्याची त्यांची विलक्षण हातोटी होती. हे चारही गुण त्यांच्यामध्ये असल्यामुळे शहरांतील सर्व जुन्या व नव्या शिक्षणेच्छू विद्वानांना पंडिताबाईंचें कौतुक व अभिमान वाटूं लागला, व दर शनिवारच्या सभेला आपल्या घरच्या वायकांना व मुलींना ही मंडळी नेमानें पाठवूं लागली.

अशा रीतीनें या सभेची भरभराट लवकर होऊं लागली शिवाय पंडिताबाईंचीं पुराणें गांवांत सुरू होतीच. मी बहुधा प्रत्येक पुराणाला बोलावणें असेल तेथें जात असें. शिवाय, दर शनिवारीं उघडपणानें पंडिताबाईंच्या सभेला जाऊं लागलें. आमच्या घरच्या वायकांनीं व या बसावयास येणाऱ्या वायकांनीं रोज नव्या नव्या कंड्या सांगल्यात. “पंडिता रमाबाईंनीं सभा केली आहे, त्यांचा पुरुषांवर कटाक्ष आहे, पुरुषांच्या ताब्यांत वायकांनीं कां वागावें ? ते वायकांना गुलामांसारखे वागवितात, त्यांची पर्वा करीत नाहींत, चोवीस तास वायकांनीं कावाडकष्ट करावेत; पुरुष घरीं आले कीं, त्यांना अंघोळीला पाणी उपसून द्यावें, आयतें जेवायला वाढावें, आपण दमलें भागलें असलें तरी तें मनांत न आणतां नवऱ्याचे हातपाय चेपावे, इतकें करूनही कोठें कांहीं चुकलें कीं लाथाबुक्क्यांशीं गांठ ! असे जे जुलमी पुरुष त्यांच्या ताब्यांत तुम्हीं न रहातां मोकळ्या व्हा,” वगैरे आपल्या समजुतीप्रमाणें व बुद्धीप्रमाणें निरनिराळ्या बातम्या सासूबाई व वन्सं यांना येऊन सांगत. आमच्या सर्व वायकांत वन्सं समजूतदार होत्या. त्यांना शिक्षणाची किंमत कळत होती; तरी पण एकदा जी बाजू धरली ती सोडावयाची नाही असा त्यांचा स्वभाव असल्यामुळे व जुनें तितकें चांगलें असा एकदा

त्यांचा ग्रह झाला असल्यामुळे त्या अभिमानाला त्या पडत. वृत्ति अति-शय तापट असल्याने आपल्या ह्मणण्याप्रमाणे होईपर्यंत एखाद्या गोष्टीचा पिछा सोडीत नसत. मग त्या गोष्टीबद्दल दोन्ही बाजूला कितीही त्रास होवो, त्याची पर्वा नाही, असा त्यांचा स्वभाव असे.

या नित्य बातम्या ऐकून “मीं सभेला जाऊं नये, पंडिताबाई आमच्या घरांत आल्या तर मीं त्यांना शिवूं नये, पुरुषांना या गोष्टी हव्या असल्या तरी आपण दुर्लक्ष करावें; नाहीं ह्मणूं नये, पण करूं नये ह्मणजे झालें; आपोआपच कंटाळून कंटाळून नाद सोडून देतील. तुझ्या माहेरचीं जुनीं व घरंदाज माणसें त्यांना तरी तुमचे हे ढंग आवडतील का? तुझी आई व वडील किती बरे चालीचीं माणसें आहेत? त्यांना नुसतें पाहिलें तरी संतोष वाटतो. त्यांच्या घरीं तर बायकांनीं मराठीसुद्धां शिकण्याची चाल नाहीं, मग इंग्रजीचें नांव कशाला? पण तुझे पहावें तों मडमेवर ताण!” अशा रीतीनें वन्सनीं व सासूबाईनीं मला पुष्कळ वेळ मायेनें जवळ बसवून घेऊन तऱ्हेतऱ्हेनें शिकविण्याचा प्रयत्न केला. त्या बोलत असतांना त्यांचें सर्व बोलणें मला खरें वाटे, व त्या ह्मणतात तसेंच आतां वागावें असा मी मनांत विचारही करीं, व त्या विचारतील त्या गोष्टी होय होय ह्मणून तोंडांनै कबूल करीं; पण वेळ आली ह्मणजे तशी कृति हातांनै घडत नसे. कारण, स्वतःला ज्या गोष्टी पसंत असत, त्या गोष्टी कांहीं झालें तरी केल्या पाहिजेत; नाहीं तर राग येईल, हें मला पक्कें माहीत असल्यामुळे स्वतःला हवी असेल तीच गोष्ट करण्यास मी कधीं चुकत नसें. एक, जें माझे खऱ्या सुखाचें व समाधानाचें ठिकाण त्यांत अंतर येऊं नये व ही एक समाधानाची बाजू बळकट असेल तर घरांतील इतर कोणत्याही माणसांकडून होणारा जाच व त्रास सोसण्याला मला अधिक बळ येईल, अशी माझी पक्की समजूत होती. आठ महिन्यांचा उन्हाळा व एक दिवसाचा पावसाळा, अशी घरांतील इतर आत्तांची

व स्वतःची वागणूक असे. त्यामुळे घरांतील वडील बायकांना कांहीं उत्तर न देतां व दुसऱ्या कोणालाच बरें वाईट कांहीं एक न बोलतां मुकाट्यानें स्वतःच्याच आवडीच्या दिशेनें वर्तन ठेवण्याचा माझा सर्वस्वी कल असे.

स्वतः घरांतील कोणत्याच गोष्टीची चौकशी करावयाची नसे व बोलावयाचें नसे. मला अमुक तऱ्हेचें वर्तन पसंत आहे, माझ्या बायकोनें किंवा तुम्हीं अमुक तऱ्हेनें वागावें, ही गोष्ट मला पसंत नाही, ती तुम्हीं करूं नका, वगैरे मालकाच्या डौलानें मीपणाचा शब्द कधींही उच्चारवयाचा नाही, असा नियम होता; पण आपण न बोलतां न सांगतां आपल्या माणसानें (मीं) मात्र आपल्याच धोरणानें वागलें पाहिजे, अशी स्वतःच्या मनाची अट असे. ती ओळखून मी त्याप्रमाणें ठेविलेली वागणूक घरांतील वडील बायकांस अधिक राग आणण्यास व चेतविण्यास कारणीभूत झाली. त्या व विशेषतः वन्स ह्यणत, “सभेला जाण्याचा हा नाचरेपणा हिलाच पाहिजे आहे ! दादा (स्वतः) -चा तितका आग्रह नाही; पुरुषांची सांगावयाची रीत असते, पण बायकांनीं कितपत ऐकावें याचें कांहीं तरी तारतम्य हवेंना ? पुरुषांनीं शंभर गोष्टी सांगितल्या, तरी बायकांनीं त्यांतल्या फार तर दहा ऐकाव्यात. व्यवहारांतील बारीक सारीक गोष्टी पुरुषांना काय समजतात ? बायकांनीं शिकवें हें दादांना फार आवडतें, हें मलाही माहीत आहे. कोल्हापुरास सुद्धीत आल्यावर दादांनींच मला लिहावयास व वाचावयास शिकविलें. पोथ्या, पुस्तकें वाचावयास येण्यापलीकडे बायकांचा शिकण्याचा उपयोग काय ? दादांचा उगीच कांहीं तरी नाद आहे झालें. आमच्या पहिल्या बहिनींचाही या शिकण्याबद्दल किती पिच्छा घेतला; पण ती फार गरीब असे. तिनें आमच्या मर्जीकरितां किती तरी रागें भरणें सोसलें, पण त्या माउलीनें असा नाचरेपणा कधींही केला नाही व जुन्या रीतीला सोडलें नाही.

हणून आंहीं पंचवीस माणसांनीं मानानें दिवस काढले. मी यजमानीण हा विचार तिच्या अष्टांगींही शिवला नाहीं. ती जहागिरदाराची मुलगी नसली तरी कांहीं एवढी भिकाऱ्याची नव्हती. चांगल्याचीच होती; पण स्वभावच सालस. आतां पहावें तर सगळीच तऱ्हा वेगळी ! दादांनीं एक गोष्ट करावयास सांगितली, तर हिची तीन गोष्टी करण्याची तयारी आहे. अशा ठिकाणीं आमचा मान कसा रहावा व टिकाव कसा लागावा ? इकडे पाहिलें तर ही रागाच्या वेळेस आह्मी कितीही बोललों तरी रागावत नाहीं. घुम्यासारखी मुकाट्यानें ऐकून घेते; पण आपली कृति करण्यास चुकत नाहीं. मग आंमंच्या सांगण्यासवरण्याची शोभा काय ? ” वगैरे कांहींना कांहीं तरी नित्य चालावयाचें.

या क्रमाला सातआठ महिने झाले. तोंपर्यंत स्वतःचें दोन्ही जिल्हे फिरण्याचें काम संपून स्वारी आफिसासुद्धां घरीं आली. “आतां पावसाळ्यांत मुक्काम पुण्यांतच व्हावयाचा आहे, आतां ऑफिससुद्धां दरवाज्यावरच्या माडींत करूं, बाहेर जाण्याचें कामच नाहीं, ” असें स्वतः हललेलें ऐकून मला फार फार आनंद झाला. स्वतः एकटेंच नेहमींच्या माडींत बसणें होई, कामापुरते तेवढेच शिरस्तेदार किंवा एखादा कारकून येत जात असे. एक नाईक मात्र या माडीवर पहारा करीत असे.

दुपारीं जेवण झाल्यावर व तिसरे प्रहरीं ताजीं फळें, बदाम, पिस्ते, खाण्याचा स्वतःचा पाठ असे, व तीं रोज तिसरे प्रहरीं मींच घेऊन गेलें पाहिजे, असें असल्यामुळें, मीच नेऊन देत असें. ज्या दिवशीं शनिवार असेल, त्या दिवशीं दोन वाजल्यापासून मला स्वतः बजावावयाचें, कीं, “पहा, तुला सभेला जावयाचें आहे, आज शनिवार आहे, त्याची तुला आठवण आहेना ? वेळ चुकवूं नकोस; नाहीं तर विसरलें, किंवा खालीं कोणीं कांहीं काम सांगितलें, अशी सबब सांगि-

तलीस तर मला खपावयाचें नाहीं. एकदा नेमलेल्या कामाकडे दुर्लक्ष करूं नये; त्याबद्दल पहिल्यानें त्रास हा होणारच, तो सोसला पाहिजे; ” वगैरे सांगितल्यावर मी लागलीच खाली येऊन सभेचा वेळ चुकूं नये ह्मणून सभेची वेळ झाली, कीं, “ मी जाऊन येतें ” असें मुठीत जीव धरून, भीत भीत वन्सना सांगून त्यांची होय ह्मणण्याची वाट न पहातां, एकदम बाहेर पडावयाची. संध्याकाळीं घरीं आल्यावर मला कितपत त्रास सोसावा लागेल, हा नेहमींचा अनुभव असल्यामुळे तेच विचार मनांत घोकून सभेच्या इमारतींत जाईपर्यंत माझे मन खिन्न असे. पण बरोबरीच्या बायकामंडळींत गेल्याबरोबर त्यांच्याशीं हंसण्याबोलण्यांत व माझ्याकडे जें काय काम नेमिलें असेल तें करण्यामध्ये मी हें सर्व विसरून जाई; पण पुनः घरीं परत आल्यावर सभेतील आनंद व तो धीटपणा मावळून जाऊन मीं भेदरल्यासारखें माजघरांत उभें राहावयाचें. कारण, संध्याकाळीं, ताई, सासूबाई व वन्सं यांची ओटीवरच वसण्याची जागा असे. त्यामुळे मी घरीं आलेली त्यांच्या प्रथम दृष्टीस पडावयाचीच. आमच्या ताई, सासूबाई व वन्सं एकदा बोलूं लागल्या, कीं, कोणाला भ्यावयाच्या नाहींत. त्यांत ह्या संध्याकाळच्या वेळेस घरांत पुरुष माणसें कोणीं नसत, त्यामुळे त्यांना जास्त सवड मिळे. स्वतःचें येणें झालें, कीं, हें बंद होई. मला मात्र आधीं कडक ताकीद व्हावयाची, कीं, “ तुम्ही सभेला जाऊन आलां आहांत, लुगडें बदललें आहे, तरी-सुद्धां आमच्या घरांत स्वयंपाकांत शिवून वाढावयास घ्यावयाचें नाहीं. चटण्याकोशिंबिरीला, किंवा तिखटामिठाला देखील शिवावयाचें नाहीं. नाहीं तरी सभेला जाणाऱ्या बायकांनीं असलीं हलकीं कामें करूं नयेतच ! वर जाऊन पुरुषांच्या (नवऱ्यांच्या) मांडीला मांडी लावून बसावें ह्मणजे छान दिसेल ! ”

हीं व याहून अधिक कडक बोलणीं, सकाळीं, दुपारीं व संध्या-
काळीं जेव्हां जेव्हां संधि साधेल तेव्हां यावयाचीच. घरांतील इतर
आप्त बायकांशिवाय, बादरायण नात्याच्या आणखी पांचसात
बायका असत. त्या आमच्या वडील बायकांना प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष
होला हो देऊन मदतच करीत. तरी मी कोणाला कधींच उत्तर देत
नसें. कारण, या खालच्या बायकांपैकीं मी कोणाला कांहीं बोललें,
कीं, त्या अर्थाचा अनर्थ करून व कांगावा करून, त्या बोलण्याचा
पदर वडील बायकांपर्यंत चिकटवावयाच्या, ह्मणजे त्यांच्या हेतू-
प्रमाणें त्याला महत्त्व येई. तेव्हां मी कोणाला कांहींच बोलावयाचें
नाहीं, असा निश्चय केला. फार झालें ह्मणजे खालीं असतांना आप-
ल्याशींच मुळंमुळूं रडून, मनाला असह्य झालेला भार हलका करा-
वयाचा, एवढाच मार्ग मला माहित होता.

याप्रमाणें शनिवारच्या रात्रीपासून दोनचार दिवसपर्यंत,
माझ्याशीं या बायकांचा अबोला असावयाचा. तरी पण तिटकाच्याचीं
बोलणीं मधूनमधून येतच. ह्याप्रमाणें क्रम चालल्यावर, गुरुवारी
कोठें भाजी चीर, ताक कर, साहित्य काढ, वाढावयास घे, वगैरे कामें
पुन्हां वन्सं मला सांगूं लागल्या ह्मणजे, मेळ्यांतून टाकून दिलेल्या
प्राण्याला पुनः मेळ्यांत वेतल्यानें जसा आनंद होतो, तसा मला आनंद
होई व मी त्या सांगतांल तें काम उल्हासानें व तत्परतेनें लाग-
लच करीं. अशा आनंदाचे दिवस जातात न जातात, तोंच शनि-
वार दत्त ह्मणून उभा ! ह्याप्रमाणें मिश्रसुखांत एक वर्ष लोटलें. त्या
अवधींत माझे इंग्रजी शिकणें बरेंच मार्गास लागलें. उच्च हरफ-
र्डच्या सहवासानें इंग्रजी चारदोन वाक्यें मला व्यवहाराप होती ! इं
येऊं लागल्यावर मिस. हरफर्ड यांना रजा दिली. यावयास आले. त्या

मुलींच्याकरितां हायस्कूल पाहिजे ह्मणून हिरण, इतकाच काय तो
पुरुषांची एक मोठी सभा भरविली होती. त्या माईशीं चार दिवस

गव्हर्नर सर जेम्स. फर्ग्यूसन् यांच्यापुढे सदर हायस्कूलची मागणी करावयाची होती. त्या दिवशीं सदर सभेपुढे इंग्रजीत अँड्रेस वाचण्याचें काम माझ्याकडे सोंपविलें होतें. इतक्या मंडळीपुढे इंग्रजीमध्ये अँड्रेस वाचण्याचा हा पहिलाच प्रसंग असल्यामुळे कदाचित् मी वेळेवर घाबरेन, बरा वाचणार नाहीं, ह्मणून मला समजण्याजोग्या सोप्या व लहान लहान वाक्यांत स्वतः हा अँड्रेस लिहून दिला होता. तो एकदोन दिवसांत सातआठ वेळ वाचून घेतला होता; पण शेवटीं वाचला त्या दिवशीं व्हावयाचें तेंच झालें ! वाचावयास ह्मणून मी जों उभी राहिलें, तोंच हातपाय कांपूं लागले. छातींत घडकी भरून डोकें व अंग तापलें. डोक्यावरून तर कढत रक्ताचा लोटच जात आहे असें मला भासलें. कांहीं वेळ तशीच उभी राहिल्यावर अन्न-पूर्णावाई भांडारकर माझ्यामागे बसल्या होत्या, त्यांच्या हें लक्षांत येऊन त्यांनीं मला हळूच उवचलें व हळूच ह्मणाल्या “ रमावाई, घाबरूं नका. धीर धरून सावकाश वाचा. सगळे लोक तुमच्याकडे पहात आहेत बघा. ” हें ऐकून मी एकदम भानावर आलें आणि कसा तरी मनाचा धडा करून वाचावयास आरंभ केला व शेवट तर लावलाच. पण प्रथम वाटलें होतें, त्यापेक्षां अधिक घाबरलें. असो.

माझ्या दृष्टीनें वाटलेल्या या संकटांतून सुटून मी घरीं आलें व मध्यें थोडा वेळ गेला नाहीं तोंच हिराबागेत मौजा पाहण्यास आलेली आमच्या घरची आश्रित नी विद्यार्थीमंडळी परत आल्यावर आमच्या घरांतील वडील बायकांना “ वहिनीवाईंनीं हजार दोनहजारांमध्यणसांत खडखडीत इंग्रजीत वाचलें; लाजल्या नाहींत चिटण्याकोशिबिं नाहींत, ” वगैरे खूप तिखटमीठ लावून व फुगवून नाहीं. नाहीं तरी पण हा दोन अर्थानीं होता. निंदाव्यंजक शब्द करूं नयेतच ! वर राजानें व दुसरे स्तुतिपर शब्द पण हेलनापर लावून बसावें ह्मणजे ? ह्याबद्दल जसें जसें आमच्या वडील बायकां-

कडून त्यांना प्रोत्साहन मिळत जाई, तसे तसे ते पुनः पुनः तेंच तें सांगत. आमच्या घरांत बायकांपैकीं सगळ्यांत वडील काय त्या तार्ई-सासूबाईच होत्या. आमच्या सासूबाई वारल्यावर स्वतःला तार्ईसासूबाईनीं दोनतीन वर्षेपर्यंत सर्वपरीनें आर्ईसारखें मायेनें वागविलें, त्यामुळे त्यांना आर्ईच्याच ठिकाणीं मानावयाचें असे. त्या कोणाला कांहीं बोलल्या, वेळेवर शिव्या दिल्या, तरी त्यांना कोणीही उलट उत्तर दिलेले स्वतःला आवडत नसे. इतकेंच नाही, त्या स्वतःलासुद्धां कांहीं बोलल्या तरी तें सर्व मुकाट्यानें ऐकून ध्यावयाचें, पण त्यांना उत्तर हणून ध्यावयाचें नाही, असा नियम असे. असें असल्यामुळे, त्यांना राग आला हणजे त्या वाटेल त्याला वाटेल तसें बोलत व सर्वजण त्यांना भीत. कोणावर ही गदा केव्हां येईल याचा नियम नसे, व त्याला कारणही लागत नसे. अगदीं क्षुल्लक कारणानें एकदा सुरुवात झाली हणजे त्याला सयसुमार रहावयाचा नाही. पण त्या मनाच्या भडभड्या असल्यामुळे रागाची वेळ एकदा गेली हणजे त्याबद्दल पुनः कांहीं नाही. मनांत आढी किंवा कपट न धरतां फिरून आपण होऊन बोलूं लागावयाच्या. हणून त्यांच्याबद्दल राग आला तरी तो टिकत नसे.

वर सांगितलेली सभेची हकीकत होतां होतां तार्ईसासूबाईच्या कानांवर गेली. त्या ती हकीकत ऐकत असतां वन्सं त्यांच्याजवळ येऊन हणाल्या “तार्ई, अलीकडे होताहेत या गोष्टी चांगल्या नाहीत बरे ! भाऊंच्या वेळचा अभिमान तुझीच राखिला पाहिजे. बायको दुसरी व फजिती तिसरी, हा अनुभव आमच्याच घरीं येऊं पाहत आहे. आपल्या माईच नाहीत का ? त्याही दुसऱ्याच होत्या, लाडक्या होत्या; पण परक्या पुरुषाच्या दृष्टीस पडण्याची त्यांची काय ताप होती ? एक दिवस पन्हाळगडावर अंगणामध्यें कारकून पाणी प्यावयास आले. त्या वेळेस आम्ही आंत न जातां तेथेंच उभ्या राहिलों, इतकाच काय तो अपराध ! एवढ्याचवरून आमच्या भाऊंनीं या माईशीं चार दिवस

भाषण वर्ज केले होते. ती कदर कोणीकडे व हल्लींचा प्रकार कोणीकडे ? जे पहावे ते अधिक आहे. ”

झाले. याप्रमाणे ताईसासूबाईंच्या रागांत भर घालून वन्सं देवघरांत गेल्यावर ताईसासूबाईंचा भडिमार सुरू झाला, तो साडेनऊ वाजेपर्यंत चालू होता. त्या दिवशीं स्वतःला घरी येण्यास बरीच रात्र झाली. घरी आल्यावर स्वतःच्या समक्ष ताईबाई रागाने बोलत होत्या, पण पहिला आवेश मात्र नव्हता. त्या ह्मणाल्या “ दिवसांदिवस माणसांनी अब्र अगदी सोडून दिली. पहिल्या वायका पुरुषांच्या पुढे उभ्यासुद्धां राहत नसत. मग बोलण्याची गोष्ट कशाला ! पुण्याहवाचनाला मात्र चार माणसांत वायकांना नवऱ्याजवळ बसण्याचा प्रसंग येई, तेव्हां मानेला कळ लागली तरी वर मान करावयास त्यांचा धीर होत नसे ! त्या वायका का लाडक्या नसत ? का त्यांच्यामध्ये प्रेम नसे ? आतांचे प्रेम ह्मणजे वायकोने पदराला पदर बांधून जवळ असावे, खुर्चीला खुर्ची लावून जवळ बसावे, पुरुषासारखे लिहावे व वाचावे, येथवर आले. आजपर्यंत घरांतल्या घरांतच ऐकत होतो, पण आजची त्यावर कडी आहे ! एवढ्या हजार दोन हजार मंडळींत वायकोने इंग्रजी वाचले त्याची लाज कशी वाटली नाही ! डोक्यावरचे पागोटें तरी राहिले कसे ? पहिले लोक अब्रूला किती जपत असत, पण आता ती राहिलीच नाही; उलट मोठे आवडले असेल ! त्याच वेळेस उठून पाठ थोपटवयाची होती, ह्मणजे अधिक चांगले झाले असते ! वायकांना शिकविले ह्मणजे त्या उद्धट होतात, त्यांच्या डोळ्यांत पाणी राहत नाही, ही गोष्ट खोटी आहे काय ? शिकवावयाचेच तर व्यंकटेशस्तोत्र, शिवलीलामृत यासारखे कांहीं वाचतां आले ह्मणजे पुष्कळ झाले. पुरुषांसारखे इंग्रजी शिकून काय चाकरी करावयाची आहे ? कोणतीही गोष्ट मर्यादेच्या बाहेर गेली ह्मणजे तिचा परिणाम असाच व्हावयाचा. इंग्रजी शिकविले ह्मणून असे झाले. आता तरी ते इंग्रजी सोडून द्या. आतांच्या या मुली

बोट दिलें ह्मणजे हात गिळावयास येतात. त्यांना वेतानें वागविलें नाहीं तर त्या आळ्यांत रहावयाच्या नाहींत. काय बाई तरी ! घरांत ती एक शब्द बोलत नाहीं, रागावलों तरी चकारशब्द काढीत नाहीं. किती तरी गरीब दिसते; पण बाहेर पहा तिला इतका कुठला धीटपणा आला तो ! ऐकिल्यापासून मला पुनः पुनः नवल वाटतें आहे. ”

हें सर्व बोलणें जशी कांहीं इंग्रजी शिकण्यानेंच मी उद्धट होऊन स्वतःच्या आळ्यांत राहिलें नाहीं, ह्या कामांत स्वतःचें अंग नसून उपाय चालला नाहीं ह्मणून गप्प बसणें झालें, अशी त्यांची समजूत होऊनच चाललें होतें. त्या बोलत असतांना स्वतःला दोनतीन वेळ हंसूं आलें, पण उत्तर कांहीं दिलें नाहीं. मुकाट्यानें ऐकून घेणें चाललें होतें. हा प्रकार पाहून माझी अतिशय त्रेधा उडाली व रडण्यामुळे मला जेवणही गेलें नाहीं. ताईसासूबाई बोलत असतांना स्वतः कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. ह्यामुळे ताईसासूबाईंचा झालेला समज कायम राहून तो आजच्याहून उघां जास्त जाचक होईल, हें मला माहित होतें ह्मणून अधिक भीति वाटली. “ तिनें आपण होऊन वाचलें नाहीं. मीं सांगितलें ह्मणून वाचलें, ” इतकें जरी स्वतः ह्मटलें असतें, तरी मला पुरे होतें; पण तसें कांहीं झालें नाहीं.

जेवण झाल्यावर रोजच्यासारखें उठून माडीवर जाणें झालें. मीही बऱ्याच वेळानें वर गेलें तेव्हां हंसून ह्मटलें “ कां ? आजचा सपाश कसा काय आहे ? हल्ला तर फार जोराचा आहे बुवा. तो फार दिवस त्रास देईलसें वाटतें. पण आपणांला तितकीच उलट तयारी केली पाहिजे. आपण तितक्याच सोशिकपणानें व धिम्मेपणानें हें सर्व सहन केलें पाहिजे, असा आपण निश्चय करूं. त्यांचा राग वाढण्याला आपल्याकडून जागाच द्यावयाची नाहीं. त्यांच्या वेळच्या समजुती-प्रमाणें त्या बोलतात, त्यांत त्यांचा दोष नाहीं; पण त्यांना दुखवा-वयाचें नाहीं, उत्तर द्यावयाचें नाहीं, येवढें तूं कर. त्यांचें वाटेल

तसें बोलणें मुकाट्यानें ऐकून घेणें जरा त्रासाचें आहे, हें मीं समजतां; पण आज होणाऱ्या त्रासापासून जो सोशिकपणा आपण शिकूं तो आपल्याला जन्मभर उपयोगीं पडेल. एकदा ही संवय लागली ह्मणजे आपल्याविरुद्ध कोणी कितीही बोलत असलें, तरी या संवयीनें मनाची उचंबळ होत नाही, व त्रास होत नाही. तेव्हां कांहीं न बोलतां खरें व योग्य दिसेल तें मात्र करावयाचें, सोडावयाचें नाही, हें पक्कें लक्षांत ठेव. ताईचा व अक्काचा स्वभाव कडक आहे, त्याला उपाय नाही; अशा माणसांना उत्तर न देणें बरें. मीसुद्धां त्यांचें बोलणें ऐकून घेतों हें तूं पहात नाहीस का ? आतां माझ्यापेक्षां तुला पुष्कळ अधिक त्रास होतो, हें खरें आहे, पण ही इतर मंडळी कितीही बोलली तरी मी तुला आहेना ? मग इतकें भिण्याचें कारण काय आहे वरें ? थोडें धीरानें वागण्यास शिकावें; तरीही वाईट वाटेल, पण तें थोड्या दिवसांचें आहे, तें कांहीं नेहमीं राहणारें नाही," वगैरे वगैरे पुष्कळ तऱ्हेनें माझी समजूत केली.

ह्यापुढें असेच प्रसंग वारंवार येत गेल्यामुळें वडील बायका कितीही बोलल्या तरी तें सर्व सोसून, स्वतःला आवडत असत त्याच गोष्टी करण्याचा मीं क्रम ठेविला. तरीही माझ्याकडून एकदोन गोष्टींत चुका झाल्यामुळें मला स्वतःजवळ माफी मागावी लागली व पुरती अद्दल घडली.

भाग दहावा.

स्वारी दुसरी, १८८२-१८८३.

सन १८८२ सालीं दुसरा झाल्यावर आह्मी सातारा जिल्ह्यांत फिरावयास गेलों. या वेळीं मलाही स्वारींत बरोबर नेलें होतें, हें वेगळें सांगावयास नकोच. या वेळीं आमचेबरोबर पांचसात शिपाई, पांचसात कारकून, शिरस्तेदार, दोघे स्वयंपाकी, एक वरकामाचा

ब्राह्मण, एक माझी बाई, गडी, हंमालें, गाडीवाले मिळून पस्तीस चाळीस माणसें होतीं. शिवाय, सात बैलगाड्या, दांन तंबू व एक घोड्याची गाडी, इतके खटले असे. हा प्रवास आह्मां दांघांनाही फार आवडे. याचें कारण भिन्न भिन्न स्थले, भिन्न हवा, भिन्न पाणी, भिन्न देखावे यामुळे नेहमीं मन उल्हासित व सुप्रसन्न राही. त्यांत पुण्यापेक्षां प्रवासांत स्वतःची प्रकृति व विशषतः डोळे फार चांगले राहत, त्यायोगानें सर्वपरी मनाला सुख व समाधान असे. प्रवासांत होतो तरी नित्याच्या कामांत व क्रमांत अंतर पडावयाचें नाहींच. तें सर्व दोरीसूत चालावयाचेंच. आदले दिवशीं मुक्काम नेमला असेल तेथें सकाळीं आठनऊ वाजतां जाऊन उतरावयाचें. घोड्याचे गाडींत आह्मी उभयतां, एक शिपाई व कोचमन, आणि त्या गाडींत सामान ह्मटले ह्मणजे गादी, तक्या, दोन दप्ते, दऊत, फराळाचा डबा व पाण्याची सुरई, इतके नेहमीं बरोबर असे. मुक्कामाच्या जागीं उतरल्याबरोबर, शिपायाचें काम ह्मटले ह्मणजे जवळपास झाडांची गर्द छाया असेल तेथें गादी, तक्या, दऊत, दप्तर मांडून 'बसावयाची जागा तयार आहे' अशी येऊन वदीं द्यावयाची. तोंपर्यंत स्वतः गाडींतून उतरल्याबरोबर मुखमार्जनादि प्रातर्विधि उरकून उतरलेले ठिकाण आजूबाजूनें मोकळें व कोरडें आहे, पिण्याचें पाणी वहातें व स्वच्छ आहे, असें स्वतः पाहून मग इकडे येऊन कामाला सुरवात होई. बैलगाड्या आधींच थोडा वेळ आलेल्या असत, किंवा त्यांची मुक्कामावर गांठ पडे. मी गाडींतून उतरल्याबरोबर बैलगाडींतील भांड्यांचें व साहित्याचे पेटारे काढवून घेऊन जेथें स्वयंपाक करावयाचा असेल, ती जागा बाईकडून झाडून व सडा घालवून स्वच्छ करावी, व मग भांडीकुंडी व साहित्य काढून मोकळी झाल्यावर सांजा व तोंडी लावणें करून जिकडे बसणें झालें असेल तिकडे घेऊन जाई. हा वेळपर्यंत आमच्या घरांत कोणालाच-

वायकापुरुषांना—चहाची संवय नव्हती. त्यामुळे वाटेत असले म्हणजे स्वयंपाकाला उशीर असेल त्या दिवशीं सांजा किंवा पुरी असे कांहीं ताजे फराळाचे करून घावे लागे. केलेला जिन्नस चांगला झालेला असला व भूकही लागलेली असली, तरी नेहमींसारखे चारपांचच घास खावयाचे, अधिक खावयाचे नाहीत; पण यापूर्वी वरोवरच्या कारकून मंडळींना कांहीं दिलेस का, अशी चौकशी होई. मीं नाही म्हटले तर त्यांना आधीं कांहीं तरी दे, असे सांगावयाचेच. याकरितां त्यांच्यासाठीं लाडू, फोडणीचे पोहे वगैरे कांहीं तरी फराळाचे करून ठेवावे लागे. स्वतःचा फराळ झाल्यावर पुनः कामाला सुरुवात होई. वराच वेळ एकसारखी खालीं मान घालून लिहिणे चालले असले, ह्मणजे मध्येच विश्रांतीसाठीं चारदोन मिनिटे मान वर होई; तेव्हां समोरच्या डोंगराकडे अगर नदी किंवा झाडी जें काय जवळपास असेल तिकडे सहज लक्ष जाऊन क्षणभर चेहरा गंभीर होई व लागलेच आनंद झाल्यासारखें होऊन त्या भरांत एखाद्या श्लोकाचा किंवा अभंगाचा चरण आपल्याशींच ह्मणण्यांत निमग्न व्हावयाचे. इतकी विश्रांति झाली, कीं, पुरे. मग पुनः कामास सुरुवात होई.

मुक्कामास उतरल्यापासून दोन तासांनीं स्नानाला उठावयाचा नियम असे. स्नान व जेवण झाल्यावर त्याच पाटावर बसून सर्व माणसांची पूसतपास व्हावयाची. आदले दिवशीं मला जीं कामें सांगितलीं असतील तीं कशीं व कितपत झालीं आहेत याची चौकशी करावयाची. रोजच्या टपालांत नवीन पत्रे कोणाचीं आलीं तीं पाहून त्यांना उत्तरे काय लिहावयाचीं ते सांगून “ मी जरा विश्रांति घेऊन उठेपर्यंत तूं हीं सर्व पत्रांचीं उत्तरे लिहून ठेव, व मी उठल्यावर मला वाचून दाखीव, ” असें मला सांगून विश्रांति घेण्याकरितां पडदे लावून जागा तयार केली असेल तेथे स्वतः जाऊन विश्रांति

ध्यावयाची. अर्धा, पाऊण, कधी कधी एक तास झोंप व्हावयाची. मी तेथेच उशाशीं पत्रें लिहीत बसें. झोंप झाल्यावर लिहिलेलीं पत्रें वाचून दाखवीं व बंद करून टपालांत टांकण्यासाठीं शिपायापाशीं देईं. मग मी रघुवंशांतील नवीन दोन श्लोक काढून ते दोनतीन वेळ जवळ वाचून नीट समजून घेईं, ह्मणजे ते दुसऱ्या दिवसाला तयार करून ठेवण्यास बरें पडे. इतकें झालें ह्मणजे स्वतः चूळ भरून टाकून ऑफिसांत जाणें होई. तिकडे फळें, सुपारी नेऊन दिली, ह्मणजे संध्याकाळपर्यंत मला त्या बाजूचें काम नसे. मग मी मराठी वर्तमानपत्रें घेऊन त्याच विछान्यावर वाचीत पडें, किंवा गांवांतील कोणी वायका आल्या असतील तर त्यांच्याशीं बोलत बसें; किंवा त्यांच्या गांवांत जें कांहीं पाहण्यासारखें असेल तें पाहण्यास त्यांच्या-बरोबर जाईं.

इकडे स्वतःचें दोनतीन तास सरकारी कामकाज: झाल्यावर संध्याकाळीं तालुक्यांतील कामगार, शेटसावकार, मास्तर वगैरे भेटावयास येत. तेव्हां लेखणी खालीं ठेवून दप्तर बांधावयास सांगावयाचें व आलेल्या मंडळीशीं बोलत बसावयाचें. सकाळीं फिरणें पुरतें झालें नसलें, तर त्याच मंडळींना बरोबर घेऊन फिरावयास जावयाचें. स्वतःचें चालणें जरा जोराचें व जलद असे, तेव्हां बरोबर चालण्यास इतर कांहीं तरी टिकत, पण तालुक्याच्या गांवीं येऊन अधिकारानें राजे बनलेल्या व चालण्याच्या मेहनतीची संवय अगदीं मोडून गेलेल्या रावसाहेबद्वयांना स्वतःच्या बरोबर चालणें अगदीं दुरापास्त होई. आपल्याकडून सर्व मंडळी बरोबर चालली, तरी ही रावसाहेबांची दुकळ मागें रहावयाची. चालतां चालतां मध्येच स्वतः एखादा प्रश्न विचारला, ह्मणजे यांना उत्तर देण्याला किती तरी कष्ट पडत. यामुळें दुसरे दिवशीं सावध होऊन फिरावयास जाण्याची वेळ टाकून मुळींच रात्रीं सात वाजतां भेटावयास येत. मुनसफ, मामलेंदार उठून

गेल्यावर बाकीची मंडळी बराच वेळ बसत. त्यांच्याशी बोलण्यांत, अनेक तऱ्हेची माहिती मिळविण्याचा स्वतःचा उद्देश असे. त्या गांवीं जमिनीचा महसूल किती आहे, सारा कितपत झेपतो, कोणत्या पिकाला तुमची जमीन चांगली आहे, पीक किती आणे पडते, गांवांतील लोक फुरसतीचा वेळ कसा घालवितात, मोठा व्यापार असा कोणता व कसा चालतो, गांवांत मुख्य देव कोण आहे, त्याला कांहीं कायमचे उत्पन्न आहे की नाही, तेथे पुराण कोणते चालते, विशेष उत्सव कोणता होतो, संध्याकाळीं उदमी, व्यापारी, शेतकरी व देशमुख, देशपाडे वगैरे सर्व गांवकरी मिळून कांहीं भजनविजन करतात की नाही, दिवसभर काम करून थकल्या भागल्या जिवाला ही एक श्रेयस्कर विश्रांतीच आहे व ती अवश्य असावी, अशी, व गांवांत शाळा कशी काय चालते, लोकांचे लक्ष तिकडे कितपत आहे, वगैरे चौकशी व्हावयाची.

याप्रमाणें रोजच्या सहज बोलण्यांत माहिती मिळविण्याचा क्रम असे. मंडळी उठून गेल्यावर संध्याकाळीं जेवावयास बसलें, ह्मणजे दुपारी मी जी मराठी वर्तमानपत्रें वाचून ठेविलीं असतील त्यांत कशांत काय कमजास असेल तें सर्व तोंडानें सांगावें लागे. तसेंच आज नवल विशेष काय आहे, कोण बायका भेटावयास आल्या होत्या, काय बोलणें झालें, वगैरे चौकशी व्हावयाची. मी ह्मणें “सांगण्यासारखे बोलणें काय व्हावयाचें आहे ? कांहींतरी इकडलें तिकडलें बोलत होतो, झालें.”

मग आपणच ह्मणावयाचें “हं, बरोबरच आहे ! तुम्हीं शिकलेल्या, शहरच्या राहणाऱ्या, रोज वर्तमानपत्रें वाचणाऱ्या असा तुम्हांला डौल ! त्या काय विचारांच्या खेड्यांतल्या. त्यांना शहरांतील सभा कोठें ठाऊक आहेत ? तुमच्या या डौलाला व आढ्यतेला पाहूनच त्या दिपून जात असतील ! तेव्हां त्या बोलतील तरी काय ? ” असें

आपणच दोन्ही वाजूंचे कांहीं तरी बोलून उगीच मला लाजवावयाचें, एवढाच काय तो रोंख असे. दुसरें कांहीं नाहीं.

असा विनोदांत कांहीं वेळ गेल्यावर निजण्याच्या पूर्वी एक तास कारकुनांपैकीं कोणीतरी एकजण येऊन दैनिक इंग्रजी वर्तमानपत्रें चाचीत असे. त्या वेळीं मी स्वतःच्या पायांस तूप चोळीत बसें. कारण, डोळे दुखरे असल्यामुळे दररोज पायाला तूप लावून घेतल्याशिवाय झोंप येत नसे. एखादे वेळेस वाचन नसेल, त्या दिवशीं आम्ही उभयतां बुद्धिबळें खेळत असूं. अशा वेळीं गडी पायांस तूप लावीत असे. सुमारे दहाअकरा वाजतां आम्ही झोंपीं जावयाचें. स्वतःला झोंप जातीची कमी असल्यामुळे चार साडेचार तास झोंप लागली, कीं, पुष्कळ झाली असें वाटे. यासंबंधानें माझे अगदीं उलट असे. मला झोंप फार असल्यामुळे स्वतःची झोंप तीन साडेतीन वाजतां झाल्याबरोबर मला उठविण्यास आरंभ होई. तेव्हां उठण्याचा कंटाळा म्हणून मनांतल्या मनांत राग येई व केव्हां केव्हां त्रास वाटून मी रडकुंडीला येई; पण यापैकीं कांहीं बाहेर दाखवीत नसें व बोलत नसें. तरी स्वतःच्या लक्षांत येई. पण हें आपल्याला समजलें नाहीं असें दाखवून मी उठून नित्यक्रमालां लागेपर्यंत मला जागी करण्याचा क्रम चालावयाचा. मीं एकदा उठून दिवा जवळ घेऊन वाचण्याचें पुस्तक हातांत घेतलें ह्मणजे मग अमुक वाच ह्मणून सांगावयाचें. याप्रमाणें मी वाचूं लागलें ह्मणजे त्यांतील श्लोक, केका, अभंग आपण ह्मणूं लागावयाचें, किंवा ऐकत असतां अर्थाकडे मन गढलें ह्मणजे तल्लीनतेनें चुटक्या अगर टाळ्यासुद्धां वाजवावयाच्या. एखादा नामदेवाचा प्रेमळ अभंग स्वतःच्या आवडीसारखा आला तर तो मला पुनः पुनः ह्मणावयास सांगावयाचें व अभंगाच्या विचारांत मन गढून गेल्यामुळे डोळे मिटून स्वतः डोळंसुद्धां लागावयाचें, अशी कधीं कधीं स्थिति होई. अशा वेळीं सकाळच्या संधिप्रकाशाच्या

शांत उजेडांत हें भक्तिपूर्ण मुख फारच प्रेमळ दिसून माझे मन सद्वदित होई आणि स्वतःबद्दल प्रेम व पूज्यबुद्धि आपोआप वाढे. मी एकटी असलें ह्मणजे माझ्या मनांत असें येई, कीं, नुसत्या नात्याच्या किंवा संसाराच्या दृष्टीनें मी इकडे पहातें, पण येंथें सामर्थ्य व दैवीभाग जास्त आहे; पण हें वाटणें फार वेळ टिकत नसे. याबद्दल आपण जवळ कांहीं विचारावें व आपल्याला काय वाटतें तें सांगावें, असें मनांत आणून त्या बुद्धीनें मीं वर पाहिलें, व त्याच वेळीं माझ्याकडे पाहण्याची वेळ आली तर दृष्टादृष्ट होतांच माझे हे सर्व विचार वाळूच्या इमारतीप्रमाणें ढासळून जावयाचे. मीं कांहीं बोलणार होतें हें लक्षांत येऊन स्वतः ह्मणावयाचें “कांहीं टीका करावयाचा विचार मनांत घोळत आहे वाटतें? असेल तर चालूं दे. मग विचार कशाला? आह्मी भोळींभावडीं माणसें! कांहीं तरी भजन करतो. तुम्ही इंग्रजी शिकलेल्या वायका, तुम्हांला हें थोडेंच रुचणार आहे!” असें ऐकलें ह्मणजे मी लाजून उठून जाईं. झालें. राहिला वेत. गेलें उद्यांवर. याप्रमाणें नेहमीं चालावयाचेंच.

प्रत्येक तालुक्याच्या गांवीं आमचा मुक्काम दोन किंवा तीन दिवस होत असे. तेव्हां मुलींच्या शाळेचे मास्तर शाळा पहावयास येण्याबद्दल आमंत्रण करण्यास येत. त्यांनीं आमंत्रण केल्यावर ह्मणावयाचें “हें काम वायकांचें आहे. त्यांस आमंत्रण करा ह्मणजे त्या येतील.”

असें ऐकल्यावर ते मजकडे येत व शाळा पाहण्याची वेळ ठरवीत. रात्रीं जेवतेवेळीं विचारावयाचें “आज भेटावयास कोण कोण आले होते?”

मी ह्मणें “कोणी नाहीं. मामलेदारीणवाई व मुन्सफीणवाईच आल्या होत्या. संध्याकाळीं मात्र मुलींच्या शाळेचे मास्तर येऊन आमंत्रण करून गेले.”

हैं एकलें ह्मणजे ह्मणावयाचें “ मग केव्हांचा वेत ठरला ? कांहीं व्याख्यानाची तयारी असेलच ! मलाही मघाशीं कामाच्या धांदलींत कांहीं ऐकल्यासारखें वाटतें खरें; पण तेव्हां लक्षांत आलें नव्हतें. कांहीं रस्त्यानें जाणारे लोक बोलत होते, कीं, येंथें भल्या जाड्या विद्वान वाई आल्या आहेत, त्यांचें उद्या मुलींच्या शाळेंत व्याख्यान आहे, वगैरे वगैरे कांहीं बोलत होते खरे. आह्मी आपल्या कामांत. आमचें कोठें लक्ष असतें ? पण ओझरते कानावर आलेले शब्द तुझ्याचबद्दल असतील, असें आतां वाटतें. ”

हैं बोलणें नवीन ऐकणाराला खरेंच वाटेल, असें गंभीरपणें बोलावयाचें. फुरसतीची वेळ असली ह्मणजे थट्टेनें व विनोदानें बोलावयाची संवय असे. मी ह्मणे “ इतक्या शब्दांपैकी ‘ भल्या जाड्या ’ एवढा शब्द मात्र मला लागू पडतो खरा. बाकी सर्व कल्पनाच आहे. ”

दुसरे दिवशीं मी शाळा पाहून आल्यावरसुद्धां ही थट्टा चालवयाचीच. बरें, एखादे गांवीं कांहीं अडचणीमुळे किंवा आळसानें शाळा पाहण्यास गेलें नाहीं, तर लागलाच राग येई व ह्मणणें होई “ मनुष्य अगत्यानें बोलवायास येतो, तेथें नुसतें जाऊन पाहण्यास काय होतें ? काय ओझे घ्यावयाचें असतें ? तुमच्या जाण्यानें बोलावणारास मोक्ष थोडाच मिळतो आहे ! आपल्याला अनायासें माहिती मिळते ह्मणून जावें. आह्मी बोलतो ह्मणजे काय ! नुसतें करमणुकीसाठीं विनोदानें बोलतो. थट्टेच्या बोलण्याचा अर्थ भलता घेऊं नये. ” अशा तऱ्हेनें सुखासमाधानांत होणारा प्रवास अधिक प्रिय कां होणार नाहीं ?

याप्रमाणें आह्मांला तर घरच्याहून प्रवासांत जास्त सुख होई. फिरतां फिरतां आमचा मुक्काम एकदा तासगांवीं पडला. तालुभ्याचा गांव असला म्हणजे आमचें राहणें दोन तीन दिवसतरी व्हावयाचें. या वेळीं आह्मी श्रीगणपतीचे धर्मशाळेंत उतरलों होतो. आह्मी उतरून

जेवणखाण झाल्यावर दुपारी डे. ए. इन्स्पेक्टर भेटावयास येऊन ह्मणाले, कीं, “ या तालुक्याच्या आमच्या शाळांच्या परीक्षा नुकत्याच आपटल्या आहेत व याच वेळीं आपला मुक्काम येथे आला आहे. अशी संधि आणू ह्मटले तरी येणार नाही. मुलांच्या व मुलींच्या शाळेचा बक्षिससमारंभ आपला मुक्काम आहे तोपर्यंतच उरकून घेऊं, ह्मणजे आपल्या उभयतांच्या हातांने उभय शाळांची बक्षिसे दिली जातील. ”

डेप्युटींनीं विनंति केल्यावर त्यांना स्वतः होय ह्मणून सांगितले. मला मात्र रात्री सांगितले, कीं, “ आज दुपारी शाळेचे डेप्युटी आले होते. परवांच्या दिवशीं मुलींच्या शाळेचा बक्षिससमारंभ आहे. बक्षिसे तुझ्या हातून देण्याचा त्यांचा विचार आहे, तेव्हां तुला कांहीं तरी बोलण्याच्या तयारीनें गेले पाहिजे. नुसते खुर्चीवर बसावयाच जावयाचे नाही. हे मी नेहमींसारखे थडेनें सांगत नाही. नाही त तू नेहमींसारखे थडेवारीच नेशील. तेथे बायका बायकाच आहेत, पुरुष कोणी येणार नाहीत. पण बायका मात्र पुष्कळ येतील. तेथे तुझी फाजिती होऊं नये ह्मणून आधीं सांगून ठेवतो. बोलतां येत नसेल तर तुला वाटेल तें लिहून काढ. ”

हे ऐकून मी खरोखर फार घाबरले, व न झेंपणारे ओझे माझ्या शिरीं दिले आहे असें होऊन मी ह्मटले “ मी बोलणार तरी काय ? मला कोठें इतकी संवय आहे. आतांच माझे हात पाय कांपूं लागले आहेत. मग परवां कसें होईल ? मला गांगरल्यासारखे झाले आहे. काय लिहावे किंवा काय बोलवे हे अगदीं सुचत नाही. स्वतः कांहीं सांगितले तर मी आतां लिहून घेते. ”

यावर थोडे निक्षून सांगितले, कीं, “ मी कांहीं सांगत नाही ? आमचीं आत्माला काय थोडीं कामें आहेत, तर आम्ही दुसऱ्यांचीं व्यावृत्ति ! माझ्याकडून लिहून घेऊन तू तेथे वाचून दाखविणार ?

हैं मला आवडत नाहीं. आपल्याला जें काय वाटेल व जें काय वेडें-वांकडें येईल तेंच लिहून काढावें. त्यांत एखादें वाक्य कमीजास्त करतां येईल. नाहीं तर प्रसंगाला उचित अशीं चार वाक्ये बांलावीत, हें चांगलें. त्यांत बोलावयाचें तें काय असतें ? आतां तुला घाबरल्यासारखें झालें असलें तर पहांटेस लिहून काढ. उद्यांचा सगळा दिवस अवकाश आहे. त्यांत इतकें घाबरावयास काय झालें ? तुम्ही बायका बायकाच असलां ह्मणजे किती तरी टकळी सुरू असते ! तसेंच येथें बायकांतच बोलावयाचें आहे. जीं काय चार वाक्ये बोलावयाचीं तीं नीट व्यवस्थेनें बोल, ह्मणजे झालें." अशा रीतिनें पुष्कळ सांगितलें.

दुसरा दिवस माझा विचारांत व काळजींत गेला. पण काय लिहावें तो निश्चय झाला नाहीं. बक्षिससमारंभाची जागा तासगांवकर ताईसाहेब यांचे दिवाणखान्यांत केली होती. त्या व गांवांतिल पन्नासपारूणशें बायका हजर होत्या. नेमलेल्या वेळीं मी तेथें गेले. मुलींनीं कांहीं कविता ह्मटल्या व मास्तरांनीं रिपोर्ट वाचल्यावर मुलींना उपदेशपर दोन शब्द सांगण्याची माझी वेळ आली. मी उठून उभी तर राहिलेंच; पण दम लागल्यासारखें होऊन. हातपाय कापूं लागले. अशी स्थिति दोनतीन मिनिटें झालीं, तरीही मीं बोलावयास सुरुवात केली व कोण जाणें कसें झालें तें, पांचपंचवीस वाक्ये मी झपाट्यानें व न अडखळतां बोलून गेलें खरी. सभेंत उभें राहून प्रमुखपणानें बोलण्याचा हा माझा पहिलाच प्रसंग होता. हा समारंभ तेथील बायकांना फार आवडलासें दिसलें. कारण पुढें आमचा मुक्काम तेथें दोन दिवस होता, तेवढ्या वेळांत बऱ्याच बायकांनीं आपल्या घरीं हळदीकुंकवाला येण्याचा मला आग्रह केला व दोन्ही दिवस बहुतेक बायका आमच्या घरींच बसावयास येत असत. एक वेळ काहीं कारणाकरितां स्वतः आंत यावयाचें होतें; पण बऱ्याच बायका बसलेल्या असल्यामुळें तसेंच

परत जाणें झालें. माझी थट्टा करण्याला स्वतःला हें एक साधन मिळालें, व ह्मटलें, “आतां या शिष्यिणी तुला आमच्यावरोबर येऊं देतात कीं नाही याची मला भीति पडली आहे ! बायकांचें ह्मणजे हें असें आहे. ”

समारंभाच्या दिवशीं मी घरीं आल्यावर “आज कसें काय झालें ? ” ह्मणून पुष्कळ वेळां विचारलें. पण मीं कांहीं सांगितलें. नाहीं. इतकें मात्र ह्मटलें, कीं, “बायकांचें कांहीं का असेना, त्याची चवकशी पुरुषांना कां असावी ? फजिती होईल असें भविष्य केलें होतें, त्याप्रमाणें झाली असेल. कांहीं सांगितल्याशिकविल्यावांचून आपलें वेडें माणूस चार माणसांत पाठविलें तर असेंच व्हावयाचें दुसरें काय ! ”

हें ऐकून बरें वाटलें नाहीं. थोडी काळजी वाटली असावी असें दिसलें व पुढें दुसरें कांहींच बोलणें झालें नाहीं. तरी पण झोंप लागण्याच्या पूर्वी राहवेना ह्मणून मला पुनः पुनः खोदून खोदून विचारलें, “तूं काय बोललीस तें नीट सांग. एकदा सर्व एकेपर्यंत मनुष्याला काळजी असते. तुला एखादी गोष्ट जबाबदारीनें कितपत करतां येते, एवढेंच पहावयाचें. त्यांत थट्टेचा भाग नाही. ”

असें ऐकल्यावर लागलींच मी काय बोललें होतें तें आठवलें तितकें सांगितलें. यांत केळींचें उदाहरण सांगितलें. आपल्या लोकांत स्त्रीशिक्षणाविरुद्ध जो आक्षेप घेण्यांत येतो, त्यांत ते अशी गोष्ट पुढें आणतात, कीं, बायका शिकल्या ह्मणजे दांडग्या, बेपर्वा व मर्यादारहित होतील. याकरितां मुलींनीं, तुम्ही शिकलेल्या मुलींनीं तर या आक्षेपाला जागाच देतां कामा नये. मनुष्यांनीं उद्धट व्हावें हा सुशिक्षणाचा परिणाम स्वचित नव्हे. सुशिक्षणाचा व संपत्तीचा परिणाम ह्मणजे मनुष्याला विनयसंपन्न व नम्र करावयाचा असाच असतो. याला उदाहरण, साधारण सर्वांना समजणारें आपण केळींचें घेऊं या. केळींचें वैभव ह्मणजे तिला अतिशय मोठा लोंगर येणें हें होय. असें वैभव

प्राप्त झाले असतां तीं कधीं ताठस नाहीं, उलट अधिक नम्र व विनयशील दिसते. व यामुळेच ती अतिशय शोभते. यावरून आपल्याला इतकाच बोध घ्यावयाचा, कीं, विद्या, संपत्ति, अधिकार यासारखें कोणतेंही वैभव प्राप्त झाले असतां आपण अधिक नम्र व विनयशील होऊन आपल्या पतीशीं व वडील माणसांशीं आदरानें व आज्ञाधारकपणानें वागावें त्यांत आपलें कल्याण आहे. वगैरे वगैरे. हें सर्व नीटपणें ऐकून घेतल्यावर संतोष वाटला असें दिसले. उत्तर मात्र कांहीं दिलें नाहीं.

या खेपेस परत येतांना वाईस जाऊन तसेंच पुढें महाबळेश्वरीं जाऊन परत आलों. महाबळेश्वरीं आठ दिवस राहून पाहण्यासारखीं स्थळे (निरनिराळे पॉइंट्स) पाहून घेतले व प्रतापगडास जाऊन तेथील किल्ला, अफझुलखानास शिवाजीनें मारलेलें ठिकाण व देवीचें देऊळ पाहिलें.

भाग अकरावा.

एक विद्यार्थी.

आमच्या घरीं आज सुमारे तीसचाळीस वर्षे नेहमीं चारपांच तरी विद्यार्थी त्यांचा सर्व खर्च चालवून वाळगलेले असत. दुसऱ्या अनेक धर्मापेक्षां विद्यार्थ्यांना धर्म करणें स्वतःला मनापासून आवडत असे, ह्मणून ह्या दिशेनें धर्म जास्त जास्त होई. हे घरांत राहिलेले विद्यार्थी आपला अभ्यास संभाळून भाजी आणणें, जमाखर्च ठेवणें, वाणी, कापडवाला व दाणेवाला ह्यांच्या दुकानांतून आह्मी सांगूं तो माल आणून देणें, हीं कामें करीत असत. त्यांच्यापैकीं जो हुषार व जाणता असेल, त्याच्याकडून कीर्द लिहिण्याचें व विलें चुकविण्याचें काम करून घेण्यांत येई. ह्याप्रमाणें वेळच्यावेळीं जमाखर्च लिहिण्याची स्वतःची ताकीद असे. त्याप्रमाणें कोणताही माल उधार

आणवयाचा नाही, असा नियम असे. शेंदोनशें रुपयांचा माल आणला असला तर त्याची चौकशी होईपर्यंत आठपंधरा दिवस कदाचित् देणें राहिलें तर महिनाअखेर तरी त्याचे पैसे चुकते करून पावती घेतली पाहिजे, अशीही ताकीद असे. याप्रमाणें सर्व व्यवस्था आमच्या वन्सं पहात.

त्या वेळच्या विद्यार्थ्यांपैकीं भट या आडनांवाचा एक कोंकणाचा मुलगा होता. तो लिहिण्यांत हुषार असून त्याचें मोडी अक्षर चांगलें असल्यामुळें त्याच्याकडे जमाखर्चाचें काम सोंपविलें होतें. दर महिन्याचे दहा तारखेच्या आंत नोकर लोकांचे पगार व व्यापारी वगैरे लोकांची विलें चुकावण्याची चाल असे. अलीकडे कधीं कधीं नोकरांना पगार दिला, कीं, व्यापाऱ्यांचे पैसेही त्याच्याच हातीं पाठवून देत. तेणेंकरून एकेच दिवशीं जमाखर्च लिहिणें सोईचें होई. कांहीं दिवस असा क्रम चालल्यानें सदर मुलाला लबाडी करण्याची वासना झाली. विलें चुकावण्याचें व जमाखर्च लिहिण्याचें हीं दोन्ही कामें त्याच्या हातांत असल्यामुळें लबाडी जिरविण्यास त्याला चांगली संधि मिळाली. सदर भटानें सुमारें दोन महिन्यांच्या विलाचे पैसे घरांतून उचलून वहीस खर्चा घालून ज्याचे त्यास न देतां ते वाईट काणाकडे खर्चून टाकिले.

हें कृत्य उघडकीस यण्याला असें कारण झालें, कीं, एके दिवशीं आमच्या वन्संनीं पावशेर काजू वाण्याकडून आणविले. तो ते घेऊन आल्यावर त्याला सहज झणाल्या “या काजूशिवाय आमचें पूर्वींचें कांहीं देणें राहिलें नाहींना ? एवढेंच उधार आहे. ”

हें ऐकून वाणी आश्चर्यानें झणाला “काय ? तुहीं पैसे पाठविले होते कीं काय ? मला तर गेल्या दोन महिन्यांचे पैसे मिळावयाचे आहेत. ”

हैं ऐकून वन्संना चमत्कारिक वाटून त्या ह्मणाल्या “आमचे पैसे कधींच उधार रहात नाहीत, हैं तुम्हांला माहीत असून तुम्हीं दोन महिने विचारल्यावांचून स्वस्थ कसे वसलां ? तुम्हीं आपल्या दुकानच्या माणसांजवळ नीट चौकशी करा. ”

वाणी निघून गेला तोंच हा मुलगा घरी आला; तेव्हां वन्संनी त्याला विचारिलें “तूं वाण्याचे पैसे चुकते केले नाहीस ? ”

त्यानें न गोंधळतां एकदम सांगितलें “ मी सगळ्यांचीं बिलें चुकतीं केलीं. ”

तेव्हां त्याला अधिक न विचकवितां तूं आपल्या अभ्यासाला जा, असें वन्संनीं सांगितलें, आणि मुकाट्यानें शिपायाला पाठवून दाणेवाला व कापडवाला यांचे तरी पैसे पोहोंचते झाले किंवा नाहीत, याचा शोध आणविला. तेव्हां कोणालाच पैसे मिळाले नाहीत असें कळल्यावर त्यांनीं शिपायाला सांगितलें, “तूं देवडीवर बैस आणि हरीला कोणत्याही कामाला दरवाज्याबाहेर जाऊं देऊं नकोस. ”

तो दिवस दसऱ्याचा होता, ह्मणून जेवण झाल्यावर व्यापाऱ्यांना समक्ष बोलावून रुजुवात ध्यावी व मग स्वतःच्या कानावर घालावे, असा वन्संचा विचार होता; पण हरीला त्यांचा संशय येऊन त्यानें पुढील दरवाज्यानें, ‘ मित्राकडे जावयाचें आहे, पुस्तक आणावयाचें आहे ’ वगैरे सबबीवर बाहेर जाण्याचा प्रयत्न केला; पण शिपायांनीं त्याला बाहेर जाऊं दिलें नाहीं. तेव्हां तो मार्केटाकडील भिंतीवरून खासगीवाल्यांचे बागेंत उडी टाकून पळून गेला.

ही बातमी एका विद्यार्थ्यानें येऊन वन्संना सांगितली; पण त्या कांहीं बोलल्या नाहीत. ह्मणून त्यानें तीच बातमी मला येऊन सांगितली. तें ऐकल्याबरोबर चारपांचशें रुपयांची अफरातफर करून दिवसाढवळ्या मनुष्य भिंतीवरून उडी मारून पळून जातो, व इतकीं माणसें व शिपाई असून त्याला पकडण्यास कोणी जात नाहीं.

याबद्दल मला जो राग आला त्या भरांत आज सण आहे, जेवणाच्या आधी ही बातमी कानावर गेली तर त्रास होईल, जेवण जाणार नाही, याचा मला अगदीच विसर पडला व मी एकदम जवळ जाऊन ही बातमी कळविली. माझ्या ह्या उतावळेपणाबद्दल दुसरीकडून मला यथास्थित प्रायश्चित्त मिळाले. स्वतः मात्र मी सांगितलेले ऐकून घेतले व उत्तर दिले नाही खरे, पण मनाला त्रास झाला असावा असे दिसले. कारण, लिहिण्याचे काम चालले होते ते वंद ठेविले व जेवणाची वेळ झाली ह्मणून दप्तर बांधावयास शिपाई वर आला होता त्याला विचारले “तुम्ही देवडीवर शिपाई असून चोरी करून मुलगा पळून जातो, ही गोष्ट तुम्हांला कळू नये ? जा त्याच्या पाठीमागे व तो कोठे जात असेल तेथून त्याला धरून आणा, पण त्याला मारू विरू नका हो.” इतके बोलून जवळ असलेले पुस्तक वाचावयास घेतले. मी खाली स्वयंपाक घरांत गेले.

शिपाई जो निघाला तो वडबडत “तो कोठे जातो आहे ? मी त्याला धरून आणतो,” असे फुशारकीर्न बोलत देवडीवर गेला. ताईसासूबाई व वन्सं देवघरांत होत्या त्यांनी हें ऐकिले. तेव्हां त्यांनी त्या शिपायाला बोलावून विचारले “अरे, ही बातमी इतक्यांत वर कोणी कळविली ? ”

तो ह्मणाला “आम्हांला काय ठाऊक ? वहिनीबाई तेथे हात्या त्यांनी सांगितले असेल तर कोण जाणे ! ”

इतके ऐकल्याबरोबर झाली सुरुवात !! वन्सं ह्मणाल्या ‘बघितलेत ताई! सणावाराची ही बातमी जेवणाच्या आधी कळू नये ह्मणून मी इतका वेळ कळविली नाही. नाही तर काय ? तो काय माझा काका मामा होता, की, त्याला मुद्दाम कोणी पळवून लाविले, ह्मणून हिने ही बातमी इतक्या घाईने वर जाऊन कळविली ? आमचे कां कांहीं नाते नाही!

आह्मी कोणी नाहीं ! ! हीच काय ती हिताची आहे वाटते ? कानामागून आली आणि तिखट झाली. ”

इतके ऐकिल्यावर तर्इसासुवाई रागानें उसळून झणाऱ्या “ अग विजवराच्या वायका अशाच चहाडबुचक्या असतात ! ह्या चहाड्या सांगून सांगून मर्जी संपादन करावयाच्या. आजपर्यंत हिला अशी खोड नव्हती ! मी उलट निर्वाळा देत होतें, कीं, ही इतर विजवरांच्या वायकांसारखी नाहीं; पण लवकरच माझा संशय फिटला झणावयाचा ! दिवसेंदिवस एकेक गुण येत चालला आहे एवढे बरे आहे. इतके दिवस कितीही बोललें तरी राग येत नसे; पण आतां तोही येत चालला आहे ! उत्तर देत नाहीं, पण आठरल्यासारखी होते. एकेक होतें आहे तें वरेंच होत आहे. सभेला जाऊं लागल्या आहेत. इंग्रजी शिकत आहेतच ! दोनचार ह्यातान्या घरांत आहेत, त्या हांकून दे झणावें ! झणजे सुटलीस ! मग साहेब आणि मडम हातांत चुके घेऊन खुर्चीवर बसा झणावें ! आतांशा पहावें तों दिवसानुदिवस तिला असें वाटूं लागलें आहे, कीं, आपण घरची यजमानीण आहोंत ! नोकरचाकरांनीं आपल्याच ताब्यांत वागावें ! नफानुकसान जें काय होत आहे तें आपलेंच होत आहे ! पण तिला झणावें, कीं, अशी फुशारून जाऊं नको. आह्मी जिवंत आहोंत तोपर्यंत तुझें कांहीं चालूं देणार नाहीं ! अशा चहाड्या करूं लागलीस तर मनुष्ये कोण टिकतील ? हरीनें चोरी केली तरी नुकसान आमचेंच झालें ! हिच्या बापाला पैसे भरावे लागतील कीं काय ? पुनः अशी आग लावलीस तर आपला विचार पहा ! ” वगैरे अतिशय रागानें मोठमोठ्यानें बोलत देवघरांतून माजघरांत येत होत्या.

त्यांनीं शेवटलीं वाक्ये बोलण्याला व स्वतः खालीं यावयाला एकच गांठ पडून शेवटचीं दोनतीन वाक्ये स्वतः ऐकिलीं. अगोदरच मनाला फार त्रास झाला होता. त्यांत इतक्या तन्हेनें त्या मला

विनाकारण बोलत आहेत ही गोष्ट समक्ष ऐकल्यामुळे स्वतःला सहन झाली नाही व जरा उभे राहून त्यांना हटले “ खरे हटले तर ह्या गोष्टी तुम्हीच मला आधी कळवावयाच्या त्या कळविल्या नाहीत, आणि चोरांचा कैवार घेऊन घरच्याच माणसांस जाचतां कां ? ती माझ्याजवळ न सांगेल तर कोणाजवळ सांगेल ? ”

हे ऐकल्याबरोबर त्या अतिशय संतापल्या आणि ह्मणाल्या “ बायकोचा इतका कैवार घ्यावयाला तिला कांहीं कोणी डागण्या नाही लावल्या !! इतकी बायको लाडकी व नाजुक असली तर आपल्या जवळ घेऊन बैस ! नाही तर तिला चौरंगावर बसवून देवी ह्मणून तिची पूजा कर. इंग्रजी शिकून मोठा शहाणा झालास असें तुला वाटते पण कांहीं शहाणपण नाही ! आमचा कंटाळा आला असेल तर बायकोचा कैवार घेऊन अपमान करूं नको. त्यांपेक्षा घरांतून आह्मांला जायला सांग. ”

अशा तऱ्हेच्या त्यांच्या ह्या कुभांडी बोलण्याने व त्राग्याने स्वतःला कधीच न येणारा राग येऊन एकदम “ नको कोणी हटले आहे ? ” इतके वाक्य तोडांतून निघून गेले मात्र, तोंच स्वतःच्या लक्षांत ही चूक झाली असें येतांच, आवाज अगदी मृदु झाला व चूक सांवरण्याकरितां अगदी पडते घेऊन ताईसासूबाईंशीं बोलणे सुरू झाले. तऱ्हेतऱ्हेने त्यांना पुष्कळ सांगितले, कीं, “ घरांत आह्मां सगळ्यांना वडील काय त्या तुम्हीच आहांत, वाटेल त्याला तुम्ही रागे भरलांत तरी त्यानें ऐकून घेतले पाहिजे. वेळेवर माझ्या हातून कांहीं चूक झाली तरी माझाही कान धरण्याचा तुम्हाला अधिकार आहे. तुम्ही वाटेल त्याला बोला, पण खरे काय आहे याची निवड करा. आतां घाईत माझ्या तोंडून जो शब्द गेला त्याजबद्दलसुद्धां तुमची मी क्षमा मागतो.” असें प्रांजळपणाने शेवटीं सांगितल्यावर मग ताईसासूबाईंचा राग थोडा कमी झाला.

आमच्या घराण्यांत बायकामाणसांना मानानें व मर्यादेनें वाग-
विण्याची पहिल्यापासून चाल आहे. त्यांत वडील बायकांना सर्वांनीं
मान दिलाच पाहिजे, त्या कांहीं बोलल्या तरी सोसलें पाहिजे,
उत्तर देऊन अमर्यादा करावयाची नाही, अशी मामंजींची व स्वतःची
ताकीद असे. त्यामुळें आमच्या वडील माणसांना अपमानाचा शब्द
ऐकण्याची अगदींच संवय नव्हती. त्यांत जिकडून केव्हांही व कोण-
त्याही बाबतींत वडील माणसांना दुखविण्याचा शब्द यावयाचा नाही,
त्यांत बायकोच्या संबंधांत तर कोणत्याही तऱ्हेचा उच्चार व्हावयाचा
नाहींच अशी त्यांची बालंबाल खात्री होती, तिकडून व बायकोच्या
कैवाराचेच निघालेले शब्द ऐकून त्यांना भयंकर अपमान वाटला,
यांत आश्चर्य तें काय ? पण वर सांगितल्याप्रमाणें क्षमा मागितल्या-
वर त्यांचा राग कमी झाला व त्या मोकळ्या मनाच्या असल्यामुळें
कांहीं दिवसांनीं त्यांचा राग अजीवात निघून गेला हल्लें तरी चालेल.
पण स्वतःच्या मनाला मात्र ही गोष्ट लागून राहिली. जेव्हां जेव्हां
त्या प्रसंगाची आठवण होई, तेव्हां तेव्हां वाटे, कीं, याच वेळीं आपण
इतके विकारवश कसे झालो ? व आपल्या तोंडून हे शब्द कसे
निघाले ? याबद्दल वारंवार पश्चात्ताप वाटे. ताईसासूबाईच्या मृत्यूनंतर
चि. आबाभावोजींना व वन्संना पुण्यास स्वतः जें पत्र लिहिलें,
त्यांतही या वर झालेल्या चुकीचा उल्लेख अगदीं कळवण्यानें केला होता.
आमच्या ताईसासूबाई १८९७ सालच्या भाद्रपद मासीं प्लेगनें वारल्या.

भाग बारावा.

स्पेशल जज्जाच्या जागेवर बदली. दुसरी स्वारी.

सुमारें सन १८८३-८४.

पुणे व सातारा या दोन्ही जिल्ह्यांतील सर्व तालुक्यांत जेथे
कन्सिलिएटर व गांवमुनसफ असतील, तेथे तेथे स्वतः जाऊन

एक अर्धा दिवस राहून त्यांचें दफ्तर तपासून पुढें जाणें होत असे. आमच्या पूर्वीचे कामगार याप्रमाणें आपण जातीनें जाऊन त्या लोकांची दफ्तरें तपाशीतच, असा प्रकार नेहमीं घडत नसे. हा भाग कामगारांच्या मनावर आहे. ते चार दोन दिवस तालुक्याच्या गांवीं मुकाम करून आसपासच्या गांवमुनसफांना व कन्सिलिएटरांना निरोप पाठवीत, व दफ्तरें घेऊन आले ह्मणजे दफ्तरें तपासून देत. आमच्या वेळेला तशी सवलत न ठेवतां स्वतः खेड्यापाड्यांत उतरण्याचा क्रम ठेवला. त्यामुळें आमची व स्वारींतील सर्व माणसांची गैरसोय होऊं लागली. एकेक दोनदोन दिवस आह्माला गाईंचें किंवा ह्मशीचें दूध मिळावयाचें नाहीं. भाजीचें तर नांव नको. सात आठ बैलगाड्या व दोन घोडे इतक्यांना पुरेशी वैरणही मिळत नसे. तसेंच गावांत एकच विहीर असली तर आमच्या तीसचाळीस माणसांना व जनावरांना पाणी मिळण्याची पंचाईत पडे. पूर्वीचे कामगार इतके खेड्यापाड्यांत जातीनें न जातां तालुक्यांत दफ्तरें मागवीत, असें कारकून बोलतांना मीं ऐकलें, ह्मणून जवळ ह्मटलें “तालुक्यावर दफ्तर मागवून चालत असेल तर स्वतः इतका त्रास कशाला करून घ्यावा?”

तेव्हां सांगितलें “सरकारनें जी आमची नेमणूक केली आहे ती भत्ता घेऊन चैनीनें फिरण्याकरितां नव्हे. तालुक्यावर दफ्तरें मागविलीं ह्मणजे त्यांतल्यात्यांत जरा हुषार व लटपटी माणसें असतात तीं पुढें येतात व आपल्याला हवें असेल तसें चित्र रेखाटून कामगारांच्या पुढें ठेवतात. अशानें शेतकऱ्यांची खरी स्थिति कळत नाहीं व त्यांची खरी स्थिति समजून घेऊन त्यांच्या अडचणी दूर कराव्या हा सरकारचा मुख्य हेतु आहे, तो कांहीं लोकांना कळत नाहीं व उगीच आळस करतात. बाकी, आपण स्वतः खेड्यापाड्यांत हिंडलों ह्मणजे त्या गांवांतील घरंदाज व वृद्ध माणसांची गांठ पडून

आपल्याला हव्या असतात त्या गोष्टी त्यांच्याशी बोलत असतांना सहज समजतात. अशी स्थिति असल्याने आपण लहान गांवींही फिरावयास जातो. एरवीं त्रास करून घेण्याची कांहीं आवड आहे काय ?” असो.

भाग तेरावा.

तपकिरीची डबी हरवली !

याच वर्षीं फिरत फिरत आह्मी सातारा जिल्ह्यांत गेलों, त्या दिवशींचा मुक्काम कोरेगांवीं करण्याचें ठरलें होतें. वैलगाडचा रात्रीच पुढें निघून गेल्या होत्या. आह्मी मात्र नित्याप्रमाणें सकाळीं उठून घोड्याच्या गाडींत बसून निघालों. रात्रीं उतरलेल्या मुक्कामीं चांगलें पाणी नसेल तर वाटेंत नदी किंवा चांगला ओढा लागेल तेथें प्रातर्विधि उरकून घेण्याची चाल असे. कोरेगांवच्या अलीकडे ‘ वसना ’ नदीवर आह्मी सर्वांनीं प्रातर्विधि उरकलं. आज उशीर झाला होता ह्मणून जवळ असलेल्या डब्यांतून आह्मीं दोघांनीं थोडेंसें फराळाचें खाऊन बाकी राहिलेलं फराळाचें शिपाई व कोचमन यांच्या स्वाधीन करून “ तिकडे जाऊन खा व डबा घांसून आणा, ” असें मीं सांगितलें.

इतक्यांत सांगितलें, कीं, “ आज उशीर झाल्यामुळें चालणें झालें नाहीं, तर असा थोडा सडकेनें पुढें होतो. तीं माणसें आलीं ह्मणजे तूं गाडी जोडवून लवकर ये. ”

पुढें जाणें झाल्यावर मीं करमणुकीकरितां ह्मणून तेथें असलेला घोड्याचा चाबूक हातांत घेऊन जवळच एक आंब्याचें ठेंगणें झाड होतें तेथें गेलें व चाबकानें दोनतानि फटकारे मारले. त्यांत पांच पंचवीस कैऱ्या पडल्या, पण तेवढ्यानें तृप्ति न होतां आणखी पडाव्यात ह्मणून जोरानें जो फटकारा मारला, त्यासरशीं चाबकाचा बारीक शेवट

हातांतील छंदाला अडकून चावकाच्या जोराने छंदही वर उडून गेलेला लागलीच समजून आला; पण वरून तो कोठे पडला हे दिसले नाही. मी आणि शिपायांनी झाडाखाली आसपास पुष्कळ शोध केला; पण आमचा शोधणाराचाच की काय, त्याजवर चुकून पाय पडून तो वाळूंत गेला किंवा झाडावरच कोठे अडकून राहिला, काय झाले कोण जाणे ? पुष्कळ शोधला, पण सांपडला नाही खरा !

इतक्यांत गाडी तयार होऊन आली. तीत बसून मी पुढे चालले. आतां जवळ काय सांगवें ? छंद हरवल्याबद्दल काय वाटेल ! आपण आंबे काढण्याचा लोभ धरला हें चांगले केले नाही, असा पश्चात्ताप यावून भीति वाटली. इतक्यांत एक मैल गाडी आली, तरी स्वतःची गांठ पडली नाही. तेव्हां मी घाबरले व माझ्या वेडेपणामुळे व नादिष्टपणामुळे स्वतःला अशा उन्हाच्या वेळीं कितीतरी चालवें लागले, याबद्दल मला फार वाईट वाटले. पण उपयोग काय ? दुसऱ्या मैलावर स्वतःची गांठ पडली व गाडीत बसणें झाले. गाडी चालू झाल्यावर “आज माझ्याकडून एक मोठी चूक झाली आहे,” वगैरे छंदाची हकीकत मी सांगितली. सर्व ऐकून घेतल्यावर बऱ्याच वेळानें व शांतपणानें ह्मटले “लोकांचे आंबे तू न विचारतां पाडलेस हें वाईट केलेस. याबद्दल तुझी तुला शिक्षा व्हावी व आठवण रहावी, कीं, पुनः असें करूं नये, ह्मणून तुझा छंद हरवला आहे. मी त्या छंदाचा शोध करणार नाही व पुनः नवाही करणार नाही, ह्मणजे आठवण राहिल.”

हें बोलणें अगदीं नेहमींसारखें चालले होते; पण ही गोष्ट आवडली नाही, असें मुद्देवरून दिसत असल्यामुळे हें सार्धें भासणारे बोलणें मला शिक्षेसारखें वाटले. जास्त राग येण्यास जागा होऊं नये ह्मणून मी तो सर्व दिवस आपले नित्याचें काम न चुकतां खिन्न मनानें करित होते. रात्री जेवावयास बसल्यावर नेहमींसारखें पण

ब्राह्मणाला हांक मारून ह्मटलें “वजावा, आज सकाळच्या पाऊणशें रुपयांचें लोणचें वाढावयास तरी आण !”

तो विचारा काय आणील ! येवढेंसे तोंड करून उगीच उभा राहिला. लोणचें केलें होतें कोणी ? कैऱ्या सकाळपासून जागच्याजागी पडल्या होत्या. सकाळपासून त्या आंब्यांकडे नुसतें पहाणें देखील शिक्षेप्रमाणें वाटे. कोणीच कांहीं बोलतनाहीं व लोणचेंही कोणी आणीत नाहीं, हें पाहून मला सांगितलें “दुसऱ्या गोष्टी ध्यानांत ठेवाव्या, पण छंद हरवला यांत इतकें खिन्न होण्याचें कारण नाहीं. माझ्याकडूनही आज तुझ्यासारखीच गोष्ट घडून आली आहे. आज दुपारीं माझी तपकिरीची डवी कोठें पडून हरवली. माझा एक जिन्नस हरवला व तुझा एक जिन्नस हरवला. तूं ह्मणशील ती जस्ताचीच होती, तिची किंमत काय ! ! किंमतीचा विचार या वेळीं न करतां उपयोगाचे दृष्टीनें माझा जिन्नस जास्त होता; कारण, त्यावांचून अडेल. जिन्नस हरवणें ह्मणजे सावधपणा व हुषारी कमी, एवढाच दोष येतो. तो न येण्यास जपावें हें बरें. पण त्यावांचून सगळा दिवस इतकें खिन्न कां व्हावें ? हंसून-खेळून समाधानानें रहावें ह्मणजे दुसऱ्यालाही बरें वाटतें.”

झालें. यावर पुनः त्या हरवलेल्या जिनसाबद्दल नांवही काढलें नाहीं.

भाग चवदावा.

अनसूयावाईचें पुराण.

याच सुमाराला पुढें अनसूयावाई नांवाच्या संस्कृतज्ञ पुराणीकवाई पुण्यास आल्या. बरोबर त्यांचे पति व वृद्ध वडील होते. ह्याही पंडिता रमावाईसारख्याच श्रीमद्भागवत वाचीत व पुराणिकासारखें सर्व देऊळभर एकावयास जाईल असें गळचावर संहिता वाचून अर्थ सांगत. आमच्या घरीं व दुसऱ्या बऱ्याच ठिकाणीं त्यांचें पुराण झालें

व एके दिवशीं जोशांच्या अगर बायकांच्या विष्णुमंदिरांत त्यांचें पुराण ठरलें. त्या वेळीं देवळांतील नेहमीं येणाऱ्या बायकांनीं असा कट केला, कीं, ' या सुधारकांच्या बायकांना आज आपण बसावयास जागा द्यावयाची नाही. सभामंडपांतील तेवढी जागा राखून ठेवून गाभाऱ्याच्या पुढील जागा आपण धरून बसूं या, ह्मणजे त्यांना मंडपामध्ये पुरुषांच्या शेजारीच जाऊन बसावें लागेल. ह्या सभेला जातात तेव्हां पुरुषांच्या खुर्च्यांना खुर्च्या लावून बसतात; मग येथेच तेवढी वेगळी जागा कशाला पाहिजे ? '

हा त्यांचा वेत माझ्या एकदोघी मैत्रिणी होत्या त्यांजकडून मला कळला. जुन्या व नव्या प्रकारच्या बायकांशीं मी मिळूनमिसळून राहण्याचा प्रयत्न करित असल्यामुळे दोहीकडे माझ्या मैत्रिणी व परिचित बायका पुष्कळ होत्या. तेव्हां देवळांतील बायकांनीं आह्मांला अशा वेगळ्या टाकण्याचा वेत केलेला मला आवडला नाही. त्याबद्दल वाईट वाटलें व अपमानही वाटला. तास दोन तास आधीं जर ही गोष्ट कळली असती, तर हा सर्व वेत टाकला असता; पण तसा वेळ मिळाला नाही. आधींच मला देवळांत जाण्याला उशीर झाला होता. तेथे गेल्यावर मला हें सर्व कळलें; पण देऊळ गच्च भरून गेल्यामुळे कांहीं उपाय नव्हता. ह्मणून पंडिता रमाबाई व आमच्या दुसऱ्या बायका बसल्या होत्या त्यांमध्ये नाखुषीनें मीही जाऊन बसलें. पण मनाला चैन पडेना. त्यांच्यांतून घरीं उठून जावें असा विचार मनांत घोळत होता. सभामंडपांत एका बाजूला सुधारक व दुसऱ्या बाजूला सुधारकांच्याच बायका बसण्याची जागा करून मध्यें अनसूयाबाईंना बसण्याची जागा केली होती.

पुराणाला आरंभ होऊन दहावीस मिनिटे झाल्यावर लागलीच मी पंडिता रमाबाईंच्या कानांत हळूच सांगितलें " आज मला बरे वाटत नाही, घेरी येते, करितां मी घरीं जाते. " असें बोलून मी घरीं आलों.

येते वेळीं आपण जें काय केलें तें फार चांगलें केलें, यांत आपला पराक्रम आहे असें मनाला वाटत होतें. या भरांत वर घडलेली हकीकत मीं समोरच ओसरीवर ताईसासूबाई बसल्या होत्या त्यांना सांगितली, कीं, आह्मांला पुरुषांत वसविण्याचा कट करून वाकीची जागा देवळांतल्या वायकांनीं आडविली, ह्मणून मला राग आला व मीं फार वेळ न बसतां घरीं आलों.

जशी काय मीं केलेली गोष्ट अगदीं चांगली आहे, व ती सर्वांना पसंत पडेलच, अशा खात्रीनें व डौलानें मी बोलत होतें. माझ्या समजुतीप्रमाणें ताईसासूबाईनां ही गोष्ट पसंत पडलीच. त्या शात्रासकीच्या स्वरानें ह्मणाल्या “ पाहिलेंस, हा असाच तर्क ठेवला पाहिजे, ह्मणजे लौकिकांत बरें दिसतें व लोक नांवे ठेवीत नाहींत. या नव्या शिकलेल्या पोराना कांहीं व्यवहार समजत नाहीं. काय हें तें करावयाला सांगतात. ह्मणून तें सगळें करून आपलें कसें चालेल ? घरच्या पुरुषांना राग आला तरी तो दोन दिवसांनीं जाईल. त्याचा काय बोभाटा आहे ? पुरुषांचा रागावण्याचा स्वभावच असतो. घरचादारचा सगळा राग काय तो वायकोवर काढण्यांत त्यांना पराक्रम वाटतो. ” वगैरे आणखी असे पुष्कळ शब्द वापरून अशाच गोष्टी करण्याला मला उत्तेजन येण्यासारखें माझ्या कैवाराचें व मायेचें बोलल्या, तें ऐकून मला फार आनंद झाला.

पण हा आनंद पुरता तास दोन तासही टिकला नाहीं; इतकेंच नाहीं, पण अशी चूक पुनः करण्याचा धीटपणा माझ्याकडून पुढें कधींच झाला नाहीं.

संध्याकाळीं स्वतः घरीं आल्यावर मी नेहमींसारखे कपडे घेण्यास बसिल्ले गेलें, तेव्हां मला पाहिल्याबरोबर विचारलें “ तुला आज काय घेत आहे ? ”

मी साहजिक ह्मणून गेलें “ कांहीं नाहीं. ”

कांहीं होत नाही, इतकें बोलून गेल्यावर आज देवळांतून निमित्त करून घरीं उठून आल्याची मला आठवण झाली. मी आपल्या आपल्याशींच गोंधळून गेलें व आतां त्याबद्दल पुन्हा विचारलें तर मी काय सांगूं ! एक वरें झालें, कीं, मला त्या वेळीं कांहींच विचारलें नाही व मजबरोबर भाषणही केलें नाही. कपडे घेण्याकरितां मी नेहमींसारखी पुढें उभी होतें, पण ते माझ्या हातांत न देतां आपण उठून खुंटीवर ठेवले. मी बूट काढावयास खालीं वांकलें, तों माझे हात मुकाट्यानें पलीकडे सारून देऊन आपले बूट आपणच काढले. मी आणखी दहापंधरा मिनिटें तशीच उभी राहिलें, पण नेहमीं-सारखें कांहीं बोलणें विचारणें झालें नाही. हें पाहून मी मनांत चरकलें व इतका वेळ ज्या घमेंडीत होतें ती सर्व विरघळून जाऊन जिवाला फार रुखरुख लागली. कारण, नेहमींची संवय अशी असे, कीं, बाहेरून आल्याबरोबर निदान दहापांच मिनिटें तरी माझ्याशीं बोलल्यावांचून होत नसे. बाहेरून येते वेळीं कोणी मंडळी बरोबर असली तर, किंवा अतिशय जरूरीचें काम असलें तर मात्र यांत अंतर पडे; पण तसा कांहीं प्रकार नसून आज हें असें कां ? रात्री वाढतेवेळींसुद्धां वाढावयास नेलेला पदार्थ तोंडानें हवा नको ह्मणावयाचें त्या जागीं हातानेंच खूण केली. ही गोष्ट दुसऱ्या कोणाच्या लक्षात आली नाही, पण माझ्या मात्र लागलीच आली, व चैन पडेना. मनाला वाटलें, कीं, मीं केलेलें जर आवडलें नाही, तर सगळ्यांना कळेल असें उघड तरी रागवायाचें होतें. ह्मणजे एकपरी वरें झालें असतें; पण हा ' तोंड दाबून बुक्क्यांचा मार ' झाला आहे.

रोजच्यासारखी मी वर गेलें आणि रोजच्याप्रमाणें दक्षिणां प्राईज कमिटीकडून आलेल्या बुकांचा आदले दिवशीं झालेल्या वाचनाचा पुढील भाग वाचूं लागलें. हें वाचन होते वेळीं अशुद्ध वाक्य

किंवा शब्द आला तर त्यावर खूण कर, असें ह्मणावयाचें असे, पण त्या दिवशीं कांहीं नाहीं. वाचतांना मीं मुद्दाम एकदोन चुका केल्या, तरी लक्ष दिलें नाहीं. वाचन पुरेसें वाटल्यावर दुसऱ्या बाजूला तोंड फिरवून पांघरूण घेतलें. तेव्हां मीं दिवा दूर ठेवून पुस्तक जाग्यावर ठेवलें. गडी पायाला तूप लावावयाला आला त्याला मीं ह्मटलें “आज तूं नको, जा.” असें ह्मणून मीच तूप लावूं लागलें. मनांतला हेतु हा, कीं, ‘आतां पुरे कर,’ एवढें तरी बोलणें होईल ! तूप लावूं लागल्यावर लागलीच झोंप लागली; सुमारे अर्ध्या तासानें दुसऱ्या कुशीवर वळतांना “आतां पुरे कर,” असें ह्मणून दुसरा पाय द्यावयाचा; पण आज झोपेंत सुद्धां कशी आठवण राहिली कोण जाणे ? कांहीं भाषण केलें नाहीं. फक्त दुसऱ्या कुशीवर वळून लागलीच गाढ झोंपीं गेल्याचें मिष केलें.

हा वेळपर्यंत तूप लावतांना मी मधून मधून पेंगत होतें. पण हें झोंप लागल्याचें मिष व बोलण्याची वेळ गेली, हें माझ्या लक्षांत आल्याबरोबर माझी झोंपबीप पार जाऊन मला अतिशय वाईट वाटलें. मी बराच वेळ रडलेंसुद्धां. “कधींच नाहीं, मग हा असा अबोला कां ?” असें विचारावें व “कांहीं चूक असल्यास एक वेळ क्षमा करावी,” असें मोकळ्या मनानें ह्मणावें, असा मीं आपला आपल्याशीं विचार केला; पण तोंडांतून एक शब्द येईल तर शपथ ! मन अगदीं पुष्कळ लीन झालें, तरी लहानपणांतील मानी स्वभावाला अशा रीतीनें तोंडांतून उद्गार काढणें फार जड जातें. या गोष्टीला अनुसरून हजार वेळ बेत केलेला असूनही तोंडाबाहेर ब्र काढवेना. आतां बोलावेंच, असा निश्चय करून बोलणार, तोंच स्वतःच्या जागेपणाची चळवळ लक्षांत आल्याबरोबर झालेला विचार जागच्या-जागीं राही. असें करतां करतां सारी रात्र निघून गेली. दोघांनाही झोंप आली नाहीं. थोडें फटफटल्याबरोबर स्वतः उठून बाहेर जाणें

झाले, तेव्हां माझी भारी निराशा झाली व कधीही माहित नसलेली ही जबरदस्त शिक्षा असह्य होऊन मी खूप रडले, व डोक्याला गार पाणी लावून व डोळे नीट पुसून उशीर झाला ह्मणून चटकन् खाली निघून गेले खरी, पण खाली गेल्यावर अगदीच चैन पडेना.

सर्व रात्र गेली पण मी क्षमा मागून मोकळी कां झाले नाही ? नसत्या आढ्यतेने मी मनाला वेदना लावून घेतली ती कां बरे ? आतां जेवण होण्याच्या पूर्वी याबद्दल मन मोकळे करून घेईन तेव्हां मला बरे वाटेल, असा विचार करून मी रोजच्याप्रमाणे अंग धुवून चटण्या, कोशिविरी, ताक वगैरे केले. पण मी सोंवळ्यांत आहे, तेव्हां जेवणाच्या आधीं मुद्दाम ओवळी झाल्याखेरीज माझी गांठ कशी पडेल व काय निमित्ताने ओवळी होऊं, अशी विवंचना पडली. कारण, मी दुपारचे वाढू लागल्यापासून वन्सं, सासूबाई वगैरे वडील बायका माझ्या हातचे जेऊं लागल्या; पण त्यांची ही अट असे, कीं, मी अंग धुतल्यापासून दुसरी पंगत उठेपर्यंत (वडील बायकांची जेवणे होई पर्यंत) माजघर, स्वयंपाकघर व देवघर यांशिवाय कोठेही जाता कामा नये. हौदाकडे, मागील दारी, व माडीवर गेले तर पुनः अंग धुवून सोंवळ्यांत गेले पाहिजे एरवीं चालावयाचे नाही. या अटीमुळे वरील विवंचना पडली. आतां आंधोळीला खाली येण्याची वेळ झाली आहे, तेव्हां पोट दुखण्याचे निमित्त करून एकदम ओवळे व्हावे, ह्याशिवाय दुसरा मार्गच नाही, असे मनांत आणून लागलीच मी घरांत दुसऱ्या नातलग बायका होत्या त्यांना उद्देशून मोठ्याने ह्मटले “मला आज जरा बरे वाटत नाही; मी थोड्या अवकाशांत येतेच; पण मी पुनः अंग धुवून येईपर्यंत कोणीतरी पुढे वाढायला घ्या.”

हे ऐकून आमच्या वन्सं रागावल्या व ह्मणाल्या “हो, तोंवर दुसऱ्याचे सगळे वाढणे होईल, मग आयत्या वेळीं बाईसाहेब हळूहळू शिक्षामोर्तब करावयाला येतील डालाने.”

ह्या वेळीं इतर बायका हंसूं लागल्या पण ताईसासूवाई ह्मणाल्या “अग, असें कां ह्मणतेस ? रोज ती सगळेंच वाढीत नाहीं का ? ती अशी डौली नाहीं व असें सांग करावयाची नाहीं. ती आज सकाळपासून सुकल्यासारखी दिसत आहे.”

माझे लक्ष पुढल्या गोष्टीकडे असल्यामुळे बायका बोलण्यांत गुंतल्या आहेत, त्यांचें लक्ष इकडे नाहीं, अशी संधि साधून मी सोंवळ्याच्या माडींतून आपल्या माडीवर गेलें. स्वतःची उठण्याची वेळ होऊन दप्तर बांधणें चाललें होतें. मी अगदीं जवळ जाऊन ह्मटलें “माझ्या हातून एकदा चूक झाली; मी असें पुनः कधीं करणार नाहीं. काल संध्याकाळपासून मला कसें तें चैन पडत नाहीं.”

तेव्हां कांहीं मिनिटें गेल्यावर मला ह्मटलें “पहिल्यांदा अशी वेड्यासारखी वागतेस, त्याचा तुला तर त्रास होतोच, पण मलाही होतो. आपलें माणूस आपल्या धोरणानें वागलें नाहीं तर तें कोणाला बरें आवडेल ? एकदा आपल्या माणसाच्या आवडीची दिशा समजली ह्मणजे तीच बळकट धरावी, ह्मणजे दोघांनाही असा त्रास होणार नाहीं. पुनः असें करूं नको.” वगैरे सांगून खालीं आंघोळीला जाणें झालें.

मीही दुसऱ्या जिन्यानें खालीं जाऊन बजावानें स्वतःकरितां पाणी काढलें होतें तेंच चटकन् अंगावर घेऊन वाढावयाला लागलें व तो बोभाटा मिटविला.

वाढणें झालें व मागील पंक्तिला वडील बायकांच्या बरोबर माझे जेवण झालें; तरी तो सगळा दिवस माझा उदासपणांतच गेला. स्वतःला न आवडणारी गोष्ट ह्मणून पुनः करावयाची नाहीं, असा माझ्या मनानें निश्चय केला. सर्व शिक्षेमध्ये अबोल्यासारखी जबर शिक्षा दुसरी कोणतीच नसेल, असें माझ्या मनानें पक्कें घेतल्यामुळे फिरून तसा प्रसंग मीं शेवटपर्यंत येऊं दिला नाहीं, व आलाही नाहीं.

यापुढें कांहीं दिवसांनीं हिराबागेंत एज्युकेशन कमिशनची सभा भरली. त्या कमिशनपुढें स्त्रीशिक्षणाबद्दल मला व पंडिता रमाबाईंना बोलावयास सांगितलें. पंडिता रमाबाईं जात्या विदुषी, बोलण्याची पुष्कळ संवय व सभाधीट असल्यानें त्यांचें भाषण फार उत्तम वठलें; पण माझी मात्र त्या वेळीं धांदल झाली. दहापांच वाक्यें कशीं बशीं बोलून एकदाचीं संपविलीं. तरी पण या हिराबागेंतील पहिल्या भाषणापेक्षां या वेळचें भाषण अधिक बरें झालें असावें, असें यासंबंधानें केव्हां केव्हां बोलणें होत असे त्यावरून माझ्या लक्षांत आलें.

हिराबागेंतील या दोन्हीतिन्ही सभांना शहरांतील जुन्या व नव्या अशा वन्याच बायका जमत, व मोकळ्या मनानें व हौसेनें एकमेकींशीं वागत, हें पाहून त्यांच्या परस्पर भेटीचे वारंवार प्रसंग जुळवून आणिले, तर या बायका प्रेमानें व एकोप्यानें वागूं लागतील; त्यांचा संकोचितपणा कमी होऊन त्यांस शिक्षणाची गोडी आपो-आप लागेल; ह्मणून हळदीकुंकवासारखे किंवा पार्टीसारखें समारंभ वर्षांतून दोनचार वेळां तरी करावेत; त्याला लागणारा खर्च आपण करावा, लोकांजवळ मागूं नये ह्मणजे झालें, असें मला स्वतः सांगितलें.

त्याप्रमाणें पुढें कांहीं महिन्यांनीं दोघी चौघी मैत्रिणींनीं 'लेडी रे' (त्या वेळच्या गव्हर्नरची बायको) यांना पार्टी दिली. ही पार्टी पुण्यांत बायकांची अशी पहिलीच झाली. तीं हिंदुबायकांचे खाण्यापिण्याचे जिन्नस वेगळ्या खोलींत मांडले होते. त्यांत धान्यफराळाचे जिन्नस कांहीं एक नसून फक्त फळफळावळ व मेवामिठाई ठेविली होती, ह्मणून हिंदुबायकांना ते फार आवडले, गैर कांहीं एक वाटलें नाहीं. तसेंच, युरोपियन व इतर जातींकरितां फळफळावळ व मेवामिठाई असून शिवाय हिंदु तऱ्हेचीं पकानें करून ठेविलीं होती, तीं त्यांना आवडलीं. हिंदु बायकांचा मात्र तेथें उभें राहून चार बायकांत शिष्टाचाराप्रमाणें एखादा जिन्नस थोडासा खाण्यापेक्षां मिठाई व फळें

रुमालांत बांधून मुलांकरितां घरीं नेण्याकडे मनाचा ओढा जास्त असे. कारण, त्या दिवशीं मुलें बरोबर आणण्याची मनाई होती. खाणें झाल्यावर हिंदु रिवाजाप्रमाणें पानसुपारी, हळदीकुंकू वगैरे सर्व ठेविलें असल्यामुळें आमच्या बायकांना ही पार्टीची चाल परकी न वाटतां उलट पसंत पडली.

पुढें स्वतःची बदली येथेंच रुमालकाज कोटाचे जजाचे जागीं झाली. पुढें कांहीं दिवसांनीं हिंदुस्थानच्या फायनॅन्स कमिटीमध्ये स्वतःची नेमणूक होऊन त्याकरितां सिमल्यास जाणें भाग पडलें. त्याप्रमाणें आह्मी सन १८८६ च्या चैत्र महिन्यांत पुण्याहून सिमल्यास जाण्याकरितां निघालों.

भाग पधरावा.

फायनॅन्स कमिटीकडे नेमणूक.

सन १८८६.

सिमल्याची स्वारी.

आह्मी पुण्याहून निघून अहमदाबादेस स्वतःचे मित्र प्रो. आबासाहेब काथवटे यांचे घरीं पहिला मुक्काम केला. ह्या वेळीं स्वतःचे जिवलग मित्र रा. व. शंकर पांडुरंग पंडित, हे कांहीं सरकारी नाराजीमुळें रिकामे होते. त्यांना सिमल्यास येण्याकरितां स्वतः आग्रह करून मुद्दाम आपल्याबरोबर घेतलें होतें. शिवाय, ह्याच वेळीं, भावनगरचे एक श्रीमान् व खानदानीचे नागर गृहस्थ हरिप्रसाद संतुकराम देसाई हे स्वतःचे व पंडितांचे मित्र असल्यामुळें सिमल्या पाहण्याच्या उद्देशानें आपलीं मुलेंमाणसें व नोकरचाकर बरोबर घेऊन भावनगराहून अहमदाबादेस आले व तेथून आह्मी सर्व मिळून पुढें रवाना झालों. आह्मी दोघें, वन्सं, बाबाभाऊजी, बाई, ब्राह्मण व गडी असे तीन नोकर व स्वतःचे मित्र रा. व. पंडित, बाकी देसायांपैकीं

भाईसाहेबांचें कुटुंब, दोषी मुली व नोकर बायका इतक्या बायका असून, भाईसाहेब, त्यांचे चार मुलगे व एक पदरचा हकीम व आणखी कांहीं जवळचे नातेवाईक व बाकीचे नोकर अशी मंडळी होती.

अहमदाबादेहून निघालों तों दुसरा मुकाम जयपुरास झाला. जेवणखाण झाल्यावर तेथील प्रसिद्ध म्यूसियम पाहण्याकरितां आह्मी सर्वजणें गेलों. तेथें अनेक होतकरू कारागीर, संगमरवरी दडगाचीं कामे—हणजे देवा-दिकांच्या फार सुबक मूर्ति, पक्ष्यांचीं व जनावरांचीं चित्रें, चौकोनी, अष्टकोनी, वदामी व वाटोळ्या डब्या व डबे, बूट, वशा, अशीं अनेक तऱ्हेतऱ्हेचीं शिल्पकामें करीत होते. तयार केलेलीं कामे कपाटांतून मांडून ठेविलीं होतीं. पैकीं एक लक्ष्मीनारायणाची मूर्ति लहान, सुबक व गोजिरवाणी असलेली आमच्या वन्सना फार आवडली, व ती त्यांनीं घेण्याची इच्छा दाखविली हणून ती मूर्ति घेऊन दिली. तेथून आह्मी राजवाडा व सरकारी बाग पहाव-यास गेलों. येतांयेतां पहावयास सांपडला तितका शहराचा भाग पाहून विन्हाडीं आलों, व रात्रीच्या गाडीनें पुढें अंबाल्यास जाण्या-करितां निघालों.

अंबाल्यापावेतों रेल्वे होती. तेथें उतरल्यावर टांग्यांत बसून काल्का येथें गेलों. काल्का येथें 'उडियागार्डन' नांवाची एक बाग मोठी पहाण्यासारखी आहे. ती पहाण्याकरितां आह्मी कालिकेस थांबलों. ही वेळ दुपारचे अकरावारा वाजण्याची होती. कादंबरींत एखाद्या बागेचें वर्णन जसें येतें, तसाच या बागेचा देखावा फार मनोरम होता. आधीं आह्मी तीन दिवसांच्या प्रवासांतून त्या बागेत ऐन उन्हाच्या वेळेस आल्यामुळे आह्मांला तो फलांनीं व पुष्पांनीं अतिशय गजबजलेला बाग, तो झाडांच्या शीतळ छायेमधून येणारा गार वारा व जागजागीं स्वच्छ पाण्यानें तुडुंब भरलेले हौद, वरून

वहात जात असल्यामुळे तें अधिक रमणीय दिसत होतें. त्या सर्वा-
हून मनाला विशेष आनंदविणारे त्या प्रदेशांतील निरनिराळ्या रंगाचे,
सुंदर बांध्याचे व आकाराचे, मंजुळ बोलणारे व कांहीं कांहीं लहान,
चिमणीएवढे पक्षी असून अतिशय उंच व वारीक स्वरांत शीळ
घालीत; ती ऐकून त्यांच्या त्या शिळांनीं व मंजुळ किलविलाटानें
आमचे प्रवासांतील सर्व श्रम परिहार होऊन आम्हांला उलट अति-
शय आल्हाद वाटला. या बागेंत सर्वाहून अधिक झाडे पीयर
नांवाच्या फळाचीं होती. हीं फळे हिरवीं असून एका बाजूला लाल
असल्यामुळे शेंदरी आंब्यासारखीं दिसत होती. झाडाला आंब्यासा-
रखींच पुष्कळ पाने असून तें डेरेदार व ठेंगणें असतें. हे दिवस त्या
फळाच्या हंगामाचे असल्यामुळे सर्व झाडे फळांनीं ओथंबलेलीं होती.
जमिनीवर नुसतें उभें राहिलें तरी फळे हातांनीं ताडतां येत असत.
झाडाला फळांहून पाने कमी असावीत असें वाटे. हौदाशेजारीं
कमानी करून त्यावरून निरनिराळ्या रंगांच्या व वासाच्या फुलांचे
वेल सोडले होते. एकंदरींत तो बाग फारच उत्तम व नेहमीं आठवण
होण्यासारखा आहे. असो.

बाग पाहून आम्ही पुढें निघालों तों रात्री सातआठ वाजतां
सिमल्यास जाऊन पोहोचलों. तेथें भाड्यानें जो बंगला घेतला होता,
तो आम्हां हिंदु कुटुंबांतील तिसचाळीस मनुष्यांस रहाण्यासारखा
होता. हा बंगला अर्कीच्या राजाचा असून जुन्या सिमेट्रीजवळ होता.
बंगला दुमजली व मोठा असल्यामुळे देसायांच्या व आमच्या कुटुं-
बांतील मंडळीस पुरेसा होता. या बंगल्याच्या तळघरांत अर्की-
वाल्याचा वकील रहात होता.

सिमल्याची हवा फारच उत्तम व पाण्यालाही गोडी चांगली; पण पाणी
विपुल नाही. वस्तीच्या मानानें तर फारच कमी; त्यामुळे तेथील
पहाडी लोक पाहिले ते काथवटींत बसून स्नान करित व त्याच पाण्यांत

सदरा विजार धुवून काढीत. तिकडील बायकांचा पोषाख ह्मणजे एक सुशीची विजार, अंगांत सदरा व डोक्यावर तीनचार हात लांबीची ओढणी. हातापायांत, गळ्यांत व डोक्यांत निरनिराळे चांदीचे, पितळेचे व मण्यांचे दागिने. वेण्या अनेक घालून त्या पाठीवर सोडतात. बर्फ पडूं लागला ह्मणजे हे लोक ज्वालामुखीच्या पायथ्याशी व आसपास रहातात. पुरुषांचा पोषाख ह्मणजे लंगोटी, सदरा व डोक्याला गुंडाळण्यास चारपांच हात लांबीचे फडके इतकाच असतो. हे लोक बांध्याने मजवूत असून रंगाने गोरे व नाजूक असतात. हे लोक बहुतेक हमालीचा किंवा मजुरीचा धंदा करतात. त्यांच्या जातींत चारपांच किंवा अधिकही सख्या भावांत एक बायको करण्याची चाल आहे. अनुकूल असल्यास आणखी दुसऱ्या बायका केल्या तरी चालतात. नीति व आचार यांचा आपल्या इकडच्यासारखा विधिनिषेध मानण्यांत येत नाही.

आह्मी रहात होतो त्या बंगल्याच्या आसपास कुली लोकांची वस्ती बरीच होती. संध्याकाळची वेळ झाली ह्मणजे त्यांच्या बायका आमच्या कांपोंडांत वसावयास येत. त्यांच्याशीं सहजीं बोलण्याचालण्यावरूनच या गोष्टी मला समजल्या. आह्मां दक्षिणी लोकांविषयीं तेथील लोकांना तर नाहीच, पण युरोपियन लोकांना देखील फारशी माहिती नसावी, असें दिसे. संध्याकाळीं आमच्या बंगल्यांतलil आह्मी सर्व मंडळी फिरावयास निघालों ह्मणजे घरची दहापंधरा मंडळी, चार पांच नोकर व चारपांच जिनरिक (हातगाड्या) असत. त्यांचे कुली वीस पंचवीस. एका जिनरिकेला चार कुली असत. असा निळून बराच मोठा जमाव होई. आधींच त्या वेळचे सिमल्याचे रस्ते अतिशय अरुंद, वांकडेतिकडे व उंच नीच असे असत. तशांत ही आमची सर्व मंडळी एकदम रस्त्यावर बाहेर आली ह्मणजे रस्ता लांबवर भरून जाई, त्यामुळे कोणी नव्या पहाणाच्या माणसाला वाटे,

की, ही कोठच्या तरी राजाची स्वारी असेल. या धोरणाने कोणी साहेबलोक वाटेंत भेटले ह्मणजे आमच्या चपराशी (हे तेथीलच होते) लोकांना विचारीत, कीं, “ ये कहांका राजा है ? ” त्यावर चपराशी “ पूनेका, ” असें उत्तर देत. नुसतें पुणें या शब्दाला ते ओळखति नसत. थोडें बुचकळ्यांत पडून ह्मणत “ पूने सतारेका राजा ? ” व त्यांनीं होय झटल्यावर त्यांस समजलेसे वाटे.

सिमल्यास आमचा मुकाम चार महिने होता. पण त्यांत आह्मांला कंटाळवाणें असें कधींही वाटलें नाहीं. सकाळचा व दुपारचा वेळ आपापल्या कामांत बांधल्यासारखा जाई. संध्याकाळीं पांच वाजतां बायका, पुरुष मिळून कधीं ‘ जक्को ’ वर, (हा डोंगर असून यावर जें मारुतीचें स्थान आहे, तें रामदासस्वामींनीं स्थापन केलें आहे असें सांगतात, व येथून चांदीचा रस ओतल्यासारख्या बर्फाच्छादित हिमालयांत शिखरांच्या ओळी दिसतात.) कधीं ‘ कुसुमति ’ हिलवर व कधीं इकडे तिकडे फिरावयास जात असूं.

संध्याकाळीं फिरून आल्यावर रात्रीं नऊ वाजेपर्यंत स्वतःजवळ इंग्रजी वाचण्याचें काम रा. व. पंडितांकडे होतें, तें काम ते फार प्रेमानें करीत; पण आहेरून मात्र घटकोघटकीं “ आतां पुरे, डोकें दुखावयास लागलें, भूक फार लागली आहे, ” असें ह्मणून वाचन थांबवून हात आंखडून लहान मुलासारखे बसत. हें पाहून स्वतःला हंसूं येई, व समजूत केल्यासारख्या आर्जवाच्या स्वरानें त्यांना ह्मणावयाचें, कीं, “ असें काय बरें ? तेवढा कॅलम तरी वाचा. मग जेवावयाला उठूं. अजून तुमचा पोरपणा गेला नाहीं. लहान मुलासारखें आडतां किती ? ” झटल्यावर पंडितांनीं हंसून मुकाट्यानें वाचावयास घ्यावयाचें. पण थोडा वेळ गेला नाहीं तोंच प्रत्येक वाक्यावर कांहीं तरी टीका करून चेष्टा करून, आपणही हंसावयाचें व स्वतःला हंसण्यास लावावयाचें.

अशा रीतीनें नऊ वाजेपर्यंत चेष्टा, विनोद व वाचन झाल्यावर जेवावयास बसावयाचें. जेवावयास बसलें ह्मणून तरी काय ? आधींच त्यांना जेवण जात नसे, त्यामुळें प्रत्येक पदार्थ हातांत घेऊन कधीं चांगला, कधीं वाईट ह्मणून हंसून व टीका करून जेवण होईपर्यंत कोणीकडून तरी वेळ काढावयाचा. त्यांच्या मनांतला हेतू हा, कीं, आज आपल्याला जेवण गेलें नाहीं, ही गोष्ट स्वतःच्या लक्षांत येऊं नये. पण हा त्यांचा प्रयत्न व्यर्थ होई. त्यांना भात फारसा आवडत नसे. पण नियमानें पोळी खावयाची तितकी खाल्ही, कीं, फक्त टिवल्याबाहुल्यांतच वेळ घालवीत. इकडे न बोलतां स्वतःचें लक्ष असे. त्यामुळें यांना जेवण गेलें नसेल त्या दिवशीं सांगावयाचें, कीं, “ थांबा, उठूं नका, आज तुम्ही जेवावयाचें तितकें जेवलां नाहींत. पोळी घ्या, नाहीं तर दूध घ्या, मग उठा. ”

ऐन वेळेवर आपल्याला पकडलें असें पाहून ते हंसत व ह्मणत “ तर मग इतका वेळ यत्न उगाचि केला. ”

एक दिवस त्यांना असेंच जेवण गेलें नाहीं, ह्मणून दूध पिण्याचा आग्रह केला. तेव्हां ते ह्मणाले “ वहिनीवाईची वाजू सांवरून घेण्याकरितां मी इतका वेळ उगाचि बसलों. पण एक जित्तसही वरा झाला नाहीं, मग खारें काय ? ”

तेव्हां मीं मध्येच ह्मटलें “ काय काय विघडलें आहे त्याचें वर्णन तरी करा एकदा, ह्मणजे त्यांतही वराच वेळ निघून जाईल ! कोणी कडून वेळ काढावयाचा इतकेंच ना ? आपल्याला जेवण जात नाहीं हें सांगावयाचें नाहीं ! ! ”

यावर पंडित ह्मणाले “ पहा बरें, तुम्ही सांगा ह्मणतां ह्मणून सांगतो. ह्याबद्दल तुमच्यावर कोणी रागावलें तर माझ्याकडे कांहीं नाहीं ! काय सांगूं ? कोशिंबिरी आंबट, भाजीला चवच नाहीं, भजीं थोडींशीं बरीं आहेत, पण तीं तेलकट आहेत, तीं मला खावयाचीं

नाहींत. आमटींत कांदा कमी आहे. पोळीला डाग जास्त पडले आहेत. मुरंवा दाट झाला आहे व आंवा उतरला आहे, मग काय खावयाचं आहे !!”

स्वतः ह्मटलें “ मीठ आळणी आहे, मिरचीला तिखट नाही एवढेंच कसें विसरलांत ? होय. सगळे जिन्नस वाईट झाले आहेत, मला कबूल आहे; पण तुम्ही नुसतें दूधच प्या. ” असें ह्मटल्यावर ते निरुपायास्तव दूध पिऊन उठले.

आह्मी सिमल्याला जाण्यापूर्वी राववहादुर पंडित यांच्यावर विनाकारण सरकारी गहजब झाला होता. हा गहजब ह्मणजे साप ह्मणून भुई धोपटण्याचा प्रकार होता. पुण्यास ज्या दिवशीं फीमेल हायस्कूल उघडण्याचा समारंभ झाला, त्या दिवशीं श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड या समारंभास हजर होते व लीवॉर्नर आदिकरून त्या वेळची अधिकारी मंडळीही हजर होती. श्रीमंत गायकवाड यांना दुसरीकडे जावयाचें असल्यामुळे ते तेथील काम संपण्यापूर्वी अर्धातास अगोदर उठून गेले. शेवटीं ह्मणावयाचें गीत होण्यापूर्वी ते गेले, ही गोष्ट लीवॉर्नरसाहेबांना नाराज होण्यास कारण झाली; पण रा. व. पंडित हे हायस्कूलच्या पुरस्कर्त्यांपैकीं एक असून त्यांनींच कार्यक्रमास वेळ अधिक लागल्यामुळे कार्यपत्रिकेतील अगोदरच गति कमी केलें होतें. ह्यामुळे लीवॉर्नरना अतिशय संताप आला व या गोष्टीच्या मुळाशीं राजद्रोहाचें बीज आहे असें त्यांनीं दीर्घखानें अकांडतांडव केलें व राईचा पर्वत करून तनिचार दिवसांच्या आंतच रा. व. पंडितांना सस्पेंड करविलें. रा. व. पंडितांना व त्यांच्या मित्रत्वानें स्वतःला यामुळे फार त्रास झाला. पंडितांचा स्वभाव जात्याच मानी व तल्लख असल्यामुळे या विनाकारण झालेल्या मानहानीबद्दल त्यांनीं जिवाला फार लावून घेतलें होतें. सतत याच विचारानें त्यांचें डोकें दुखत असे. जेवणाकडे लक्ष नसे व ते उदास दिसत.

ही त्यांची स्थिति स्वतःला माहीत असल्याने पंडितांचे मन ज्या रीतीने गुंतेल व रमेल ते उपाय करावयाचे असा क्रम ठेविला होता. दररोज त्यांच्याशीं विनोदाने करमणूक होईल असे वारंवार बोलावयाचे. दुपारीं दोनतीन वेळ मध्येच त्यांच्या खोलीत जाऊन बसावयाचे. दहापांच मिनिटे त्यांच्याशीं बोलून पुनः आपल्या कामास लागावयाचे. दोनचार तास त्यांना एकटेच एका विचारांत राहूंचावयाचे नाही, हा स्वतःचा मुख्य हेतु असे. तिसऱ्या प्रहरचा फराळ व चहा त्यांच्याच खोलीत बसून घ्यावयाचा. फायनॅन्स कमिटीची बैठक असेल त्या दिवशीं तिकडे जातांना पंडितांना लिहिण्याचे काम देऊन ठेवावयाचे व संध्याकाळीं घरीं आल्यावर पंडितांनीं लिहिलेल्या अक्षरावद्दल व ओळीच्या सरळपणावद्दल उगीच कांहींतरी चेष्टा करून हंसावयाचे व “ मी गेल्यापासून तुम्हीं काय काय केले, त्याचा हिशेब द्या, ” वगैरे ह्मणावयाचे. अशा रीतीचे बोलणे केवळ आपल्याला करमणूक वाटण्याकरितांच होत आहे हे पंडित समजून होते, ह्मणून तेही आपण उदासीन नाही, आनंदांत आहो असे दाखवीत, चेष्टा करित, हंसत, डोके दुखत असले तरी त्यांच्या खोलीत स्वतः गेल्याबरोबर चटकन् हुषारीने उठून बसून आपल्याला कांहीं होत नाही, उगीच आळसाने बसलो होतो, असे दाखवीत. आपणावद्दल स्वतःला वाईट वाटेल किंवा काळजी वाटेल अशी कोणतीही गोष्ट दृष्टोत्पत्तीस येऊं द्यावयाची नाही, असा त्यांचाही प्रयत्न असे.

पंडितांचे मन विशेष रीतीने कशांत तरी गुंतवावे असा विचार मनांत आणून एक दिवस संध्याकाळीं बोलतां बोलतां माधवराव कुंटे यांची सहज गोष्टी काढली व त्यांच्या धारणाशक्तीवद्दल आणि जबर विद्याव्यासंगावद्दल खूप वर्णन करून ह्मटले “ आपल्या सर्व मंडळींत कुठ्यांची धारणाशक्ति व स्मरणशक्ति वाखाणण्यासारखी आहे स्वरी. ”

हे बोलणे पंडितांना विशेष आवडले नाही, तरी ते कांहीं बोलले माहित. तेव्हां विचारले “कां, कुठ्यांचे गुण तुम्हाला पसंत नाहीत वाटते!”

तेव्हां पंडित जरा आवेशाने हणाले ” त्यांत गुण तो काय आहे ? व पसंत काय असावयाचे ? वय कितीही असले हणून काय झाले ? एकदा निश्चय झाला हणजे मनुष्य कोणतीही गोष्ट साध्य करील. आज आपण कांहीं नवीन शिकू हटले तर आपल्याला नाही का व्हावयाचे ? ”

तेव्हां स्वतः हटले “मला तूर्त पुष्कळ काम आहे. माझे राहू दे. पण तुम्ही फ्रेंच शिकतां का ? खरोखर अजूनही तुमच्या मनांत शिकावयाचे असेल तर येथे शिकविणार तयार आहे. तुमची तयारी असल्यास शिका. मात्र ती बाई आहे हो. तिच्या बंगल्यावर रोज तुम्हाला गेले पाहिजे. ती तुमच्या घरी येणार नाही. ती राहते त्या टेंकडीचे नांव कुसुमती हिल आहे. पहा. तुम्हाला झेंपत असेल तर पतकरा, मी एक आपली सोय दाखविली. ” पंडित याजवर कांहीं बोलले नाहीत. हंसले मात्र.

नंतर जेवणाची वेळ झाली हणून आम्ही सर्व जेवावयास गेलो. सकाळी उठल्यावर चहा पितेवेळीं पंडितांनीं विचारिले “खरेंच का कांहीं फ्रेंच शिकायाची सोय आहे ? ”

तेव्हां स्वतः हटले “वा ! मग मी काय तुमची थडा केली असे तुम्हाला वाटले ? ही पहा तिच्या नांवाची व पत्त्याची चिठ्ठी माझ्या खाशांत आहे. काल जदुनाथबाबूशीं बोलतांना मला या बाईवद्दल कळले. ”

मग दुसरे दिवसापासून पंडित सकाळीं सात ते दहापावेतो त्या बाईच्या घरी खरोखरीच फ्रेंच शिकावयास जाऊं लागले व स्वतःच्या अनुभानाप्रमाणें या नवीन व्यासंगामुळे पंडितांच्या मनाचा उदासपणा पुष्कळ कमी दिसू लागला. शिवाय, त्या वेळचे व्हाइसराय

लॉर्ड डफरिन यांच्या भेटीचा दोनचार वेळ योग जमून आल्यामुळे पंडितांच्या मनाचा कांहीं खुलासा होऊन त्यांना अधिक बरे वाटले, असे दिसले. असो.

एकंदरीत सिमल्याचे चारी महिने आह्मां सर्वांनाच, त्यांतही विशेषेकरून स्वतःला व शंकररावांना अधिक चांगले गेले, यांत शंका नाही.

आह्मी परत आल्यावर “ आपल्या सिमल्याच्या प्रवासाचे वर्णन तरी लिही. ” असे मला स्वतः सांगितले; पण मला लिहितां येणार नाही व जें काय मी लिहीन त्यावर टीका होईल, अशा भीतीने मी कांहींच लिहिलें नाही. वाटेने एकदा पंडितांचे देखत स्वतः ह्मटले “ तूं सिमल्याचा प्रवास लिहिणार आहेस, पण कुसुमती टेंकडीवरच्या मडमेविषयी कांहीं लिहूं नको हो ! ”

सिमल्यास चार महिने झाल्यावर फायनेन्स कमिटी मद्रासेस जावयाची असल्यामुळे आह्मांला मद्रासेस जावयाचे होतें, ह्मणून आह्मी परत पुण्यास येण्यास निघालों. प्रथम सिमल्याला जातेवेळीं घाई असल्याने वाटेतील प्रसिद्ध तीर्थे व शहरे पाहण्यास अवकाश सांपडला नाही, ह्मणून परत येतेवेळीं प्रत्येक क्षेत्रीं व शहरीं एकदोन दिवस राहून तीं पाहून यावे ह्मणून मुद्दाम तीन वारांची रजा घेतली होती. सिमल्याहून निघून हरिद्वारास जाण्याकरितां खालीं उतरतांना वाटेत कालका व अंबाला यांच्यामध्ये आह्मांला बरीच रात्र झाली. तेव्हां रस्त्यावरच एक पडवी दिसली, तेथें टांगे उभे करून जवळपास शोध करण्याकरितां एकदोन माणसे गेलीं. त्या पडवीत जाऊन मेणबत्ती लावून आह्मी इकडे तिकडे पाहिलें तेव्हां तेथें एक ओबडधोबड घडवंचीसारखें बांक होतें, त्यावर आह्मी दोघे व पंडित जाऊन बसलों. पाण्याकडे गेलेल्या माणसांस येण्यास अवकाश होता, ह्मणून मी फराळाचे डबे व करंड्या आणण्यास नोकरांस सांगितले व इकडल्या

तिकडल्या गोष्टी बोलत बसलो. पंडित हणाले “आज तुम्हीं फराळाचें काय केलें आहे ? मला फार भूक लागली आहे.”

यावरून थट्टा सुरू झाली व सांगितलें “तुझ्या या निर्जीव पदार्थांनीं यांची भूक धरत नाही.”

पंडित हंसून हणाले “असें थोडेंसें खरें आहे. निर्जीव सजीवाचें जरी कांहीं मानलें नाही, तरी या भट्टी जेवणापेक्षां त्या खाण्यांत स्वाद व रुचि जास्त असते, यांत संशय नाही. ज्यांनीं कोणी स्वाद घेतला नाही तीं माणसें अभागी, असें मी समजतो !”

त्यावर स्वतः चटकन् उत्तर दिलें “हें तुमचें भाग्य तुम्हालाच लखलाभ असो ! तसें भाग्य मिळण्याची इच्छा जन्मजन्मांतरीं नको !”

यावर अशीं थट्टेचीं बरींच बोलणीं झाल्यावर पंडित हणाले “या गोष्टी बोलण्याचा इतका कंटाळा आहे, तर विलायतेला जाण्याचा विचार आहे तेव्हां कसें होईल ?”

तेव्हां स्वतः झटलें “ते कां ? त्यांच्यामध्ये सुद्धां या पदार्थांला न शिवणारी मंडळी आहेच. पण तो विचार कशाला ? आह्मी आपल्याला दूधभात व पिठलें मिळण्याची सोय करूं तेव्हां निघूं. निदान दूध वेळेवर मिळालें नाही तर पिठलें भातावर भागवून घेऊं. आह्मांला ते निरनिराळ्या चवीचे पुष्कळ पदार्थ नकोत !”

इतकें बोलणें चाललें असतांना पाणी घेऊन मंडळी टांग्यावर आली. आतां फराळाचें काढण्यापूर्वीं जागा झाडावी हणून पुनः दिवा लावला व झाडण्याकरितां कांहीं आहे का असें इकडे तिकडे नोकर दिवा घेऊन पाहूं लागले. तोंच पंडितांची नजर सहज तिकडे जाऊन ते एकदम हंसून हणाले “अहो, ही नुसती पडवी नसून हें खाटकाचें दुकान आहे !”

स्वतः विचारलें “हें तुम्ही कशावरून हणतां ? ”

“कशावरून ह्मणजे ? हा पहा, धडधडीत ठोकळा आहे.” असे ह्मणून ते हंसू लागले.

ते ऐकिल्याबरोबर “येथे कांहीं जिन्नस काढू नका,” असे ह्मणून एकदम बाहेर जाणे झाले.

मग सडकेपलीकडे उघड्या जागेत आह्मी फराळास बसलो. शंकर-रावांना ही संधि मिळाल्यामुळे ते मात्र मधून मधून हंसून थट्टा करून ह्मणत “खाटकाचें दुकान असा नुसता शब्द ऐकून विजेचा धक्का लागल्याप्रमाणे एकदम उठून इकडे आलांत हे काय ?” वगैरे बोलणी व चेष्टा करीत असतांना आमचे फराळ झाले. मग आह्मी स्टेशनावर आलो व रात्रीच्या गाडीने निघून सकाळी सातआठ वाजतां हरिद्वाराच्या स्टेशनावर ह्मणजे सहारणपुर येथे येऊन पोचलो.

तेथून निघून आह्मी प्रथम हरिद्वारास आलो. त्या वेळीं थेट हरिद्वारापर्यंत आगगाडी झाली नव्हती. आह्माला रेल्वे सोडल्यावर तेराचौदा कोस टांग्यांतून जावे लागले. हरिद्वारास आह्मी शिंघांच्या ओरींत उतरलो. त्या दिवशीं श्रावणी सोमवार होता. एन दुपारची वेळ असल्यामुळे उष्मा फारच होत होता. आमच्या इकडील चैत्रवैशाखासारखे तिकडे आषाढश्रावण हे उकाड्याचे दिवस असतात. ह्या वेळीं उष्णतेनें हिमालयावरील बर्फ वितळून गंगेंत मिळाल्यामुळे तिला पूर येऊन ती भरून फुगून चालली होती व मोठी आल्हाददायक दिसत होती. शिवाय, ह्या वेळीं आह्मी सिमाल्याच्या थंडगार हवेतून नुकतींच खाली उतरल्यामुळे हिमालयाच्या पायथ्याची उष्णता अतिशय वाटली व तिचा परिणाम स्वतःच्या प्रकृतीवर आह्मी अहमदाबादेस येऊन पोहोचण्याचे पूर्वीच झाला. ते पुढे येईल.

शिंघांच्या ओरींत उतरून सामानसुमान लावल्यावर, मी “कांहीं फळाराचे देऊं का ?” असे विचारावयास गेलं. “दूध अद्यापि मिळाले नाही,

थोडा सांजा करून आणूं का ? आज श्रावणी सोमवार आहे. कांहीं मंडळींना निराहार आहे ह्मणून स्वयंपाकच उशीरां घरला ह्मणजे सगळ्यांचीच सोय होईल," असें मी बोलत होतें; पण ऐकतें कोण, आणि लक्ष ठिकाणावर होतें कोठें ! पुरुषमंडळीची बसण्याची जगा लांबच्यालांब सोपेवजा ओरी होती. तिला पांचसहा खिडक्या होत्या व त्या खिडक्यांमध्ये तक्र्यासारखे दगडी कठडे केले होते. खिडक्यां-खालीच गंगेचें पात्र असल्यामुळें या भरून चाललेल्या गंगेचें पाणी ओरीतील खिडकीत बसलेल्या माणसांच्या हाताला लागे. अशा खिडक्यांपैकी एका खिडकीत स्वतः बसून व दोन्ही हात गंगेच्या प्रवाहांत सोडून पाण्याशी सहज खेळणें चाललें होतें. चेहरा गंभीर झाला असून गंगेच्या उगमाच्या बाजूला नजर अगदीं खिळून राहिली होती. मन त्याच विचारांत निमग्न झाल्यामुळें गंगामयच झालें होतें. मधून-मधून चेहऱ्यावर आनंद व उल्हास दिसत होता. अशी ती तल्लीन स्थिति पाहून मी कांहीं मिनिटें स्वतःच्या तोंडाकडे पाहत स्वस्थ उभी राहिलें. कारण, मध्यें कांहीं बोलून विक्षेप आणण्यास माझे मन घेईना. इतक्यांत राव ब. पंडित पुढें येऊन ह्मणाले "आमची कांहीं खाण्यापिण्याची तजवीज ? "

मी ह्मटलें "होय, मी तेंच विचारण्यास आलें आहे, कीं, दूध अजून मिळालें नाहीं, सांजा करून आणूं का ? "

हें आमचें बोलणें चाललें असतां स्वतः मजकडे पाहून ह्मटलें "काय आहे, काय ह्मणतेस ? "

मी पहिल्यानें ह्मटलें तेंच सांगितलें. तेव्हां ह्मटलें मी कांहीं खात व्हां, तुमचें होईल तेव्हां होऊं द्या. मला अजून भूक लागली नाहीं. पण या मंडळीची मात्र आधीं सोय कर. यांना भूक निघत नाहीं," असें शंकररावांकडे पाहून हंसून सांगितलें.

ती संधि साधून पंडित मला ह्मणाले “वहिनीवाई, कशाला भूक असेल !! तुम्ही तिकडे कामांत होतां, पण येथे आल्यापासून वृत्ती अगदी गंगामय झाली आहे ! मला वाटते, आतां हरिद्वारींच राहण्याचा बेत होणार आहे ! नुसत्या नांवांमुळे मनाचा ओढा इतका आहे, मग प्रत्यक्ष महादेवाची किती तरी धांदल उडाली असेल !!”

तेव्हां हंसून सांगितले “येथे तुम्ही अगदी चुकलां ! हे तुमच्यावरच येत आहे. कारण, माझे नांव सांभाचे नसून तीन अक्षरी विष्णूचे (माधव) आहे.”

तरी शंकरराव तसेच पुढे ह्मणाले “पण वहिनीवाई ! येथे राहण्याचा बेत झाला तर तुमचे कसे होईल ?”

हे कुसुमती टेंकडीच्या बोलण्याचे उसने फिटत आहे असे माझ्या लागलेच ध्यानांत येऊन मी ह्मटले “काय व्हावयाचे आहे ? माझी काळजी कशाला ? कोठेही राहणे झाले तरी मी जवळ असणारच; मग मला धाक कसला ? आह्मी येथे राहिल्याने तुमचे काम मात्र जास्त वाढेल. रोजचीं वर्तमानपत्रे, बुके वगैरे पाठविणे, कांहीं खाजगी चळवळी असतील त्या कळविणे, मत विचारणे, हीं सर्व कामे तुम्हालाच करावीं लागतील. एक पुण्याच्या मंडळींना मात्र अफू तुटल्यासारखे होईल व त्यांना परोपरीने निरोप सांगण्याचे उद्धवाचे काम तुम्हालाच करावे लागेल.”

तेव्हां पंडित ह्मणाले “कसला उद्धव आणि कसला माधव ! पुण्याचे लोक सगळ्या मुलखाचे भांडखोर ! पण त्यांच्यावर कोण लोभ आहे ! पुणे ह्मणजे अगदीं जिवी कीं प्राण ! पुणे सोडून कोठेचैन पडावयाचे नाही. येथे राहून ध्यानस्थ बसावयाचे झाले तरी चिंतन पुण्याचेच चालेल, इतका मनाचा ओढा त्या पुण्याकडे आहे.”

हैं सर्व बोलणें चाललेलें स्वतः हंसून मुकाट्यानें ऐकून घेतलें व मग ह्मटलें “सर्वस्वी नसला तरी तुम्ही ह्मणतां तसा थोडासा आरोप तुम्हाला लागू करतां येईल खरा. असो.”

ह्याप्रमाणें बोलत असतां तेथील क्षेत्रोपाध्याय, शिंघांचे वकील वगैरे मंडळी भेटण्यास आली. त्यांच्याशीं बोलणें होऊन दोनतीन वाजतां आमचीं जवणें झाल्यावर संध्याकाळीं आम्ही सर्व मंडळी कनखल तीर्थ, देवळें आणि गंगोत्री, बदिकेदाराकडे जाण्याचा दरवाजा, वगैरे पाहून घरीं परत आलों व रात्रीच्या गाडीनें निघून सकाळीं लाहोरास उतरलों.

सकाळीं लाहोर स्टेशनावर आमची गाडी येऊन पोहोचली. तेथें लाहोरची मित्रमंडळी आम्हांला उतरून घेण्याकरितां आली होती. त्यांनीं पाहून ठेविलेल्या जागेत आम्ही उतरलों. लाहोरास स्वतःचें एखादें व्याख्यान व्हावें, असा मंडळींनीं आग्रह केल्यावरून स्वतः तें कबूल केलें व त्याच संध्याकाळीं व्याख्यान झालें. मला भेटण्याकरितां कांहीं पंजाबी बायका आल्या होत्या. त्यांनीं मला आपल्याबरोबर सर्व शहर व सार्वजनिक बाग आणि किल्ला दाखवून संध्याकाळीं परत आणून पोचविलें. दुसरे दिवशीं कांहीं बायकांच्या आग्रहावरून मी त्यांचे घरीं गेलें. स्वतःलाही मित्रमंडळीकडे पानसुपारी होती. तेथून परत आल्यावर लाहोरचें प्रसिद्ध लांकडी काम, चांदीच्या मुलाम्याची उत्तम नक्षी केलेली भांडी, रेशमी आणि कलाबतूच्या कशिद्याचें काम केलेलें तऱ्हेतऱ्हेचें कापड, मुलामुलींचे खेळ वगैरे खरेदी करून पुनःरात्रीच्या गाडीनें निघून दुसरे दिवशीं आम्ही अमृतसरास येऊन पोहोचलों.

अमृतसर येथें उन्हाळा अतिशयच कडक ह्मणजे असह्य वाटला. आगगाडीवरील व रस्त्यावरील हमालाच्या डोक्यावर ओझें असलें तरी एका हातांत पंखा असावयाचाच. उन्हाळा इतका कडक, कीं, काम करतांनासुद्धां एका हातानें वारा घेण्याचें काम चाललेंच पाहिजे, तरच निभाव, आम्हांला स्टेशनावर उतरून घेण्याकरितां जी मंडळी आली

होती, तीच पुढे बिन्हाडापावेतों पोहोचविण्यास आली होती. त्यांनी आमची उतरण्याची सोय एका मोठ्या सराईत केली होती. तेथे त्यांनी कोचे, खुर्च्या, फळफळावळ, दूध वगैरेची तयारी आधीच केली होती. शिवाय, तीनचार कुली हातांत पंखे घेऊन उभे होते.

या प्रांतांत पीअर्स नांवाचीं फळे पुष्कळ पिकतात. तीं चवीने आंबट गोड अशीं मधूर असतात. पोहोचविण्यास आलेले लोक परत गेल्यावर पंडित व स्वतः थोडे दूध घेऊन व कांहीं फळे खाऊन आपापलीं पुस्तके उघडून कोचावर स्वस्थ पडले. कुली वारा घालीत होते. माझ्याकरितांही पडदा लावून थोडशी खोलीसारखी जागा केली होती व एका मित्राने आपल्या घरची मोलकरीण वारा घालण्याकरितां पाठविली होती. पण त्या मोलकरणीस मी सांगितलें, कीं, “तूं आतां घरीं जा. तुझे काम नाही. माझी बाई मजबरोबर आहे.” असें म्हणून तिच्या हातावर चार आणे टाकल्याबरोबर ती चालती झाली व मलाही जरा बरे वाटलें. कारण, सर्व सामानाची व्यवस्था लावून स्वयंपाकाचे सामान काढून घेऊन स्वयंपाक करावयाचा हे आमचे मुख्य काम. पुरुष मंडळींचीं जेवणें झाल्याशिवाय काम टाकून उकडते म्हणून वारा घेत स्वस्थ पडून राहणें आहांत हिंदुचायकांना कसे रुचणार ? मी खाली जाऊन स्वयंपाकाची सर्व तयारी करून दिली. सामानसुमान नीट लावलें व स्वयंपाक होईपर्यंत तेथेच बसून राहिलें. पण तेवढ्या वेळांत मला चार वेळ थंड पाण्यानें अंग धुवावे लागलें. तेव्हां कोठें वाढण निभावलें, इतका जबर उन्हाळा होता.

आह्मी ज्या सराईत उतरलों होतो, ती सराई फारच मोठी होती. सराईच्या दरवाज्यांतून आंत आल्याबरोबर सुमारे पंचवीसतीस हातांवर एक मोठें तळें बांधलेलें होतें. तळ्याच्या तिन्ही बाजूंना मोठमोठे सोप बांधलेले असून त्यांवर माड्या बांधल्या होत्या. त्यांत प्रवाशांना उतरण्याची ज्याच्या त्याच्या मानानें सोय केली जाते. प्रथम दर-

वाज्यांतून आंत सराईत येतांना दरवाजा मोठा वेशीसारखा असल्याने त्याच्या आंत दोन्ही बाजूंना दहाने भरलेले रांजण, विड्याची पाने, फुले, पंखे, सरबते व फळे यांची दुतर्फा दुकाने लागलेली होती. बाहेरून येणारा प्रत्येकजण पैशाअधेल्याचे तरी दही विकत घेऊन आंत आल्यावर सराईच्या मध्यभागी असलेल्या मोठ्या तळ्यांत अंगाला दही लावून स्नान करी. असा क्रम सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत चालूच असे. याच तळ्याचा एक कोपरा भोंवताली उंच चुनेगची भिंती बांधून कुडून घेतला होता व आंत जाण्याला एकच वाकडी वाट ठेविली होती. ती जागा फक्त बायकांनाच स्नान करण्याकरितां ठेविली होती. बायकाही पुरुषांप्रमाणे दही विकत घेऊन आंत येत. ह्या लोकांत पडदा कडक असल्यामुळे तोंडावर बुरखा घेतलेल्या त्या तशाच स्नानघरांत जात. मीही पहिले स्नान त्यांच्या स्नानगृहांत केले. मी नेसलेल्या लुगड्यासकट स्नानाकरितां पाण्यांत शिरले, ही गोष्ट तेथे असलेल्या बायकांना बरी वाटली नाही. कांहीं बायका हंस्प्या. पण मी लक्ष देत नाही असे पाहून एकदोन पोक्त बाया मलासिणाल्या “अग बाई, अंगावर कपडा ठेवून केलेले स्नान तुला स्वच्छ आरी कसे वाटते ? आम्ही काय पुरुष आहो ? बायका बायकांत लाज कसली ? तुमच्या देशांत अशीच चाल आहे काय ?”

मी हल्ले “होय, आम्हांला तुमच्यासारखे स्नान करण्याची कधीच संवय नाही.” इतके बोलून मी तेथून निघाले.

या स्नानगृहांत स्नान करणाऱ्या सर्वच बायका एका चालीच्या असल्यामुळे त्यांना त्याचे कांहीं वाटत नसे. पण मला मात्र तसा प्रकार इकडे पाहण्याची संवय नसल्यामुळे फार लाज वाटली.

आमचे दुपारचे जेवण झाल्यावर कांहीं शिख मैत्रिणी भेटावयास आल्या. अमृतसरास जे एक सोन्याचे देऊळ असे ह्मणतात, ते कसे आहे हे पाहण्याकरितां मी या बायकांच्या बरोबर गेले. देवळाला

फक्त आंतून सोन्याच्या शाईची वेलबुट्टी व नकशी केली होती. देवळांत विशेष कांहीं दिसले नाही. हातान्या बायका व पुरुष यांची पुराण ऐकण्यासाठी पुष्कळ गर्दी जमली होती. देवळांत व मुख्य जागी इतर हिंदुदेवळांप्रमाणे देव, बाण किंवा कोणाची तरी मूर्ति अगर आकार कांहींच नसून मुख्य जागी एक भव्य चवरंग मांडून त्यावर उंची वेष्टणांत गुंडाळलेली एक ग्रंथसाहेबाची पोथी होती. हाच आमचा देव व हाच आमचा धर्मग्रंथ, असे बरोबरच्या बायकांनी मला सांगितले.

मग परत येतेवेळीं कांहीं बायकांच्या विशेष आग्रहावरून मी त्याच्या घरी गेलें. त्यांच्या चालीरीतीप्रमाणें त्यांनीं हुक्का, सरबत, पानसुपारी वगैरे पाहुणचाराचे पदार्थ माझ्यापुढें आणले. आम्हां दक्षिणी बायकांना पुर्ती रोज विडा खाण्याचीसुद्धां संवय नाही, ती या दुसऱ्या पदार्थांची ओळख कोठून असणार ! कारण, आमच्या पुरुषांतसुद्धां हुक्काची माहिती फार क्वचित्, नाहीं ह्मटले तरी चालेल. तेव्हां अर्थातच मीं हा पाहुणचार नाकारला. म्है त्यांच्या चालीप्रमाणें मोठा मान ह्मणजे मुख्य यजमानीणबार्हिंकू आपल्या हातानें चुना लावून पट्टी करून देण्याचा असतो, त्याप्रमाणें मुख्य बार्हिनी पट्टी दिली व मीं ती घेतली, व त्यांच्या चालीरीतीबद्दल कांहीं बोलून चालून मी परत बिऱ्हाडीं आलों. त्याच रात्रीं आम्हीं अमृतसराहून निघून दुसरे दिवशीं दिल्लीस येऊन पोहोचलों.

दिल्लींतही अशाच एका मोठ्या सराईत उतरलों त्याच सराईत खालच्या मजल्यावर बंगाली यात्रेकरुंचा एक मोठा मेळा उतरला होता. या मेळ्यांत पुरुषांपेक्षां बायका जास्त होत्या. त्यांत कांहीं मुली, कांहीं गरभारशा, कांहीं लेंकुरवाळ्या व कांहीं वृद्ध अशा सर्व तऱ्हेच्या बायका होत्या; पण आश्चर्य हें, कीं, सर्वांचे पोषाख एकसारखे दिसत होते. ह्मणजे त्या दहा हात लांबीचीं धोतरें नेसल्या होत्या.

अंगांत चोळ्या नव्हत्या, कपाळाला कुंकू नव्हते, इतकेच नव्हे, तर त्यांपैकी एकीच्याही डोकविर केंस नव्हते. पदर मात्र डोक्यावरून असल्यामुळे त्या सर्व आमच्या इकडील सोंवळ्या झालेल्या बायकांसारख्या दिसत होत्या. या सर्व लक्षणांवरून सगळ्या बायका विधवा असाव्यात, असा माझ्या मनाचा कल होऊन मला अतिशय वाईट वाटले व त्याच भावनेने मी पुनः पुनः त्याच्याकडे पाहू लागले, तों, त्यांचे हंसणे, खेळणे, थडामस्करी, विनोद वगैरे प्रकार पाहून मला वाटू लागले, कीं, माझ्या समजुतीत कांहीं तरी चूक आहे. या सर्वच बायका दुःखी वर्गाच्या खास नसाव्यात; पण मग पोषाखांत 'सौभाग्यलक्षणविवर्जित' अशा सर्वच एकसारख्या कशा ? याबद्दल त्यांना समक्ष विचारून खुलासा करून घ्यावा तर मध्ये भाषेची अडचण आली. मला बंगाला एक शब्दही समजत नव्हता व त्यांना इंग्रजी किंवा मराठी येत नव्हते. शिवाय, स्वस्थपणे बसून बोलण्यासारखा वेळही नव्हता. कारण, आम्ही दिल्ली येथील प्रसिद्ध इमारती, स्थळे व मनोरे पाहून दोन दिवसांनी आग्र्यास आलों.

आग्र्याला आल्यावर तेथील मुख्य इमारत ताजमहाल पाहाण्यास गेलो. स्वच्छ व काळ्याभोर मोठ्या प्रवाहाने युक्त असा यमुनेचा वेढा असलेला तो सुंदर संगमरवरी दगडांचा ताजमहाल आम्ही पाहिला. त्यांतील प्रत्येक खांबावर ज्या वेलबुट्या, झाडे, फुले व पक्षी कोरलेले आहेत, त्याला लागणारे सर्व रंगांचे दगड मिळवून ते सप्रमाण उत्तम रीतीने बसविले आहेत. अशी इमारत बांधण्याकरितां ज्याने अगणित द्रव्य खर्च केले, त्याचे नवल वाटल्यावांचून रहात नाही; पण याहूनही इमारत बांधणाऱ्या शिल्पकारांचे कौतुक अधिक वाटते, यांत शंका नाही.

आश्यांतील आणखी कांहीं पाहण्यासारखी ठिकाणे पाहून नंतर आह्मी मथुरेला आलों. दुसरे दिवशीं नावेंत बसून गोकुळ व वृंदावन पाहण्यास गेलों. गोकुळांत पाहण्यासारखें कांहीं नाहीं, पण वृंदावनास मात्र देऊळ मोठें व फार सुंदर बांधलेलें आहे. देवळाचे आवारही फार मोठे आहे. हे गोकुळअष्टमीच्या उत्सवाचे दिवस असल्यामुळे तद्देशीय ह्यणजे ब्रिजवासी गुजराथी व बंगाली सुमारे शेदीडशें ब्राह्मण आपापल्या श्रीमद्भागवताच्या पोथ्या पुढे ठेवून संहिता वाचीत बसले होते. या सप्ताहाचा सर्व खर्च व ब्राह्मणांच्या खाण्यापिण्याची व्यवस्था धनिक यात्रिकन्यांकडून होई. ह्यणजे तेथील बडे लोक आलेल्या यात्रिकन्यांकडून याबद्दल कांहीं तरी रकम मागून घेत. वृंदावनाहून आह्मी मथुरेस परत आलों. हे शहर मोठे असून यांतील इमारती मजबूत व भव्य आहेत. शहरांत राहणारे पंडे लोक श्रीमान् आहेत. तेथे मुख्यत्वेकरून ब्रिज भाषा बोलतात. ती फार गोड, मृदु व नम्र आहे असें तेथील लोक मानतात. निरनिराळ्या देशांत जी हिंदी भाषा वापरली जाते त्या सर्वांपेक्षां ब्रिज भाषा वरील गुणांनीं युक्त असल्यामुळे तिचा त्यांना मोठा अभिमान वाटतो.

मथुरेहून निघून आह्मी अजमिरास आलों. येथून सहासात मैलांवर पुष्कर नांवाचे पुराणप्रसिद्ध तीर्थ आहे. या ठिकाणीं कमळांची उत्पत्ति अतिशय असल्यामुळे कमळें विपुल मिळतात, व त्यांच्या मोठमोठ्या पानांचा उपयोग केळीच्या पानांसारखा जेवणाकडे करतात. कमळांच्या वियांचे मकाणे करतात. अजमिरास गेल्यापासून स्वतःला थोडे बरे वाटेनासें झाले, ह्यणून “पुष्कर पहावयाचे असेल तर आज तूच जा, मला बरे वाटत नाहीं ह्यणून मी येत नाहीं,” असें सांगितले. इतक्या जवळ आल्यासारखें पुष्कर पाहून जावे असें मनांत आणून मी जानकीबाईंना व उपाध्यायाला घेऊन गेलें. टांग्यातून उतरले तों तेथे पुष्करच यात्रा स्नानाकरितां आलेली होती.

त्यांतच दिल्लीस भेटलेला बंगाली बायकांचा मेळा आलेला होता. या बायका नुसत्या तोंडओळखीच्या होत्या, तरी त्यांना कांहीं विचारण्याचा माझा हेतु असल्यामुळे मी त्यांच्यापैकी एका वृद्धबाईच्या शेजारीं खानाकरितां पाण्यांत गेलें. स्नान करतांना तिला हिंदुस्थानींत विचारलें “ या सर्व बायकांमध्ये कुमारिका किती आहेत, विवाहित किती आहेत, व दुःखी किती आहेत ? तुमी सर्वांनीं सारखे पोषाख केले आहेत हें कसे ? चोळी, बांगड्या, कुंकूं वगैरे सौभाग्यलक्षणें धारण करण्याची तुमच्यामध्ये चाल नाही काय ? अविवाहित, विवाहित व विधवा ह्यांच्या खुणा कशा ओळखाव्या हें मला कृपा करून सांगा, रागावूं नका. मी परक्या देशांतली आहे ह्मणून माहितीकरितां विचारतें. ”

ह्या बाई पोक्त आणि समजदार होत्या. त्यांनीं नीट ऐकून घेऊन खालील माहिती सांगितली. त्या ह्मणाल्या “ दहावर्षांच्या आंतील असून जिच्या हातांत लोखंडी वाळा नाही, पण जी कांठाचें धोतर नेसलेली व भांगाच्या जागीं कुंकूं लावलेली असेल, ती अविवाहित समजावी; जी कांठाचें धोतर नेसलेली आहे व डाव्या हातांत लोखंडी वाळा आहे, ती विवाहित समजावी. लोखंडी वाळा डाव्या हातांत असणें हें आमचें विवाहचिन्ह आहे. जी कांठाशिवाय सार्धें धोतर नेसलेली आहे व जिच्या भांगांत कुंकूं नाही व जिच्या हातांत वाळाही नाही ती विधवा समजावी. चोळी, कांचेच्या बांगड्या, गळेसर वगैरे घालण्याची आमची चालच नाही. ”

मी विचारलें “ पण तुमच्या कोणाच्याच डोक्यास केंस नाहींत हें काय ? ”

त्यांनीं सांगितलें “ यात्रेकरितां क्षेत्रांत आल्यावर क्षौर केल्यावांचून परत गेलें तर आमच्यांत अपवित्र मानतात, ” वगैरे सांगून आमच्या

रीतीभातीबद्दल त्यांनी मला उलट विचारले, कीं, “डोक्यावर पदर न घेतां उद्धटपणानें पुरुषांपुढें वागणें हें तुझाला कसें आवडतें? माथा उघडा ठेवण्याची चाल तुमच्या देशांत आहे काय? तुम्ही पडदा ठेवीत नाही काय?” वगैरे माहिती विचारीत असतां माझे स्नान होऊन मी कोरडे नेसले व ब्रह्मदेवाच्या देवल्याकडे गेले.

सर्व हिंदुस्थानांत ब्रह्मदेवाचें देऊळ व पूजा ह्याच क्षेत्रांत आहे, दुसरीकडे कोठेही नाही, असें ऐकिलें. येथे एक थोडेंसें लांब सावित्रीचें देऊळ आहे, पण तें मी पाहण्यास गेले नाहीं. कारण, आदले दिवसापासून स्वतःची प्रकृती आमांशानें थोडी बिघडली होती, त्यामुळे मला लौकर परत जावयाचें होतें.

अजमिराहून आम्ही सिद्धपुरास गेलों. तेथे सरस्वती नदी असून तेथे श्रीकपिलमहामुनीचें देऊळ आहे. ह्याच ठिकाणीं कपिलमहामुनींनीं आपली माता देवहूती हिला ब्रह्माचा बोध करून तिचा उद्धार केला. हें प्रसिद्ध स्थान आहे, ह्मणून आपणा हिंदु लोकांना विशेष पूज्य वाटतें. या क्षेत्रालाच मातृगया ह्मणतात. तें पाहून आम्ही अहमदाबादेस आलों. ह्या ठिकाणीं स्वतःची प्रकृति जास्त बिघडल्यानें, एकवेळ भावनगर व काठेवाड पाहून जावें, असा भावनगरच्या मित्रांनीं आग्रह केला होता तरी प्रकृतीकरितां तो बेत रहित करून आम्ही एकदम पुण्यास आलों. त्याच दिवशीं माझे वडील वारल्याची दुःखाकारक बातमी आम्हांला येऊन पोहोचली. इकडे स्वतःच्या प्रकृतीचें मान वाढूं लागल्यामुळे माझे पंधरा दिवस दुःखांत व काळजींत गेले. मग पुढें दुखण्याला थोडा उतार पडूं लागला. पुढें पंधरा दिवसांनीं प्रकृति चांगली सुधारून आगगाडींत बसण्यासारखी झाल्यावर आम्ही मद्रासेकडे जाण्यास निघालों.

भाग सोळावा.

कलकत्याची स्वारी.

ऑक्टोबर, नोव्हेंबर व डिसेंबर अखेर.

मद्रासेकडे एक महिनाभर राहून दसरा झाल्यावर आह्मी मद्रासहून परत आलों व आठदहा दिवस पुण्यांत राहून मग कलकत्यास जाण्या-करितां निघालों. वाटेनें भुसावळ, जबलपुर वगैरे ठिकाणीं मुक्काम पडले. त्यांत जबलपुरास एक दिवस राहून नर्मदेचा प्रसिद्ध धबधबा पाहण्यास गेलों. टांग्यांतून उतरल्यावर नांवेत बसून धबधबा व त्याच्या भोंव-तालचा अतिशय रमणीय देखावा पाहिला. तो देखावा पाहून ईश्व-राच्या अगाध कृतीबद्दल अंतःकरण आश्चर्यचकित व थक्क होऊन गेलें, तेथून निघून आह्मी प्रयागास आलों व दारागंजांत उतरलों. दुसरे दिवशीं दशाश्वमेधावर जाऊन गंगेचीं भांडीं भरून घेतली. मग तेथून एका नांवेत आह्मी सर्वजणें बसून गेलों व त्रिवेणी संगमाच्या मधोमध मोठमोठे लांकडी चौरंग टाकले आहेत त्यांजवर उतरलों. वेणीदान करावयाचें नाहीं असा स्वतःचा निश्चय होता. जबळच दुसऱ्या चौरंगावर एका बाईच्या वेणीदानाचा समारंभ होत होता, तो पाहून आह्मी परत फिरलों व दुसरे दिवशीं काशीस आलों. पुढें कल-कत्यास जाण्याची घाई असल्यामुळें काशीसही दोन दिवसांवर आह्मांस राहतां आलें नाहीं. काशीस पोहोचल्यावर दुसरे दिवशीं सकाळीं उठून भागीरथीचें स्नान करून विश्वेश्वर, मंगलागौरी, अन्नपूर्णा, काळभैरव वगैरेचें दर्शन घेऊन मी परत आलें. दुपारीं तेथलि तऱ्हे-तऱ्हेचीं भांडीं व कपडे खरेदी करून संध्याकाळीं एक भाड्याची नाव करून तींत बसून आह्मी काशीपासून वरुणेपर्यंत सर्व घाट व देवळें पाहून रात्रीं नऊदहा वाजतां घरीं आलों. रात्र चांदणी व भोंवतालचा देखावा रमणीय असल्यामुळें आणि विशेषेंकरून काशीक्षेत्राबद्दल

पावित्र भावना व पूज्य बुद्धि यांची त्यांत भर पडल्यामुळे ती वेळ व तो देखावा चिरस्मरणीय होऊन राहिला.

दुसरे दिवशीं आर्ही कलकत्यास गेलो. तेथे धरमतोल्यावर एक भाड्याचा बंगला घेऊन राहिलो. हा बंगला फार मोठा होता खरा, पण पुष्कळ जुना असून कांपौडांत विहीर, बाग, झाडेझुडे इत्यादि कांहीं नसल्यानें अगदीं उजाड ओसाड दिसे. त्यामुळे या बंगल्यांत राहिल्यानें मनाला करमणूक व आनंद वाटण्याचे एकीकडे राहून उलट उद्विग्नता आली, व तो दिवस फार कंटाळवाणा गेला. संध्याकाळीं स्वतः घरीं आल्यावर विचारले “ तूं आज काय केलेस ? ”

मी जरा कंटाळल्यासारखें हटले “ कांहीं केले नाहीं, करावयाचें काय ? आर्ही जागा नवी, कोणाची ओळख नाही. बंगला हणून जो घेतला आहे तो तरी मन रमण्यासारखा असावा, तर तेंही नाही. झाडे, फुले, वेली यांतही मनुष्याचे मन कांहीं वेळ तरी रमते; पण त्यांपैकीं येथे कांहींच नाहीं. उलटें जिकडे पहावें तिकडे भणभणति व ओसाड. घरांतसुद्धां कांहीं करण्यास मन लागत नाही. बरे भाडे तरी थोडे आहे. ? तेंही पुष्कळच. असा बंगला कां घ्यावा ? यापेक्षां आपण दुसरें घर जरा चांगलें व योग्यतेला शोभेल असें घेऊं. भाड्याचा खर्च व्हावयाचा तितका होऊन फुकट रहावयास आल्यासारखें दिसत आहे, ” वगरे पुष्कळ पण ऐकूं जाण्यासारखें बोलले. “ घर जुनें असून तळघरांत कोल्हे दिवसासुद्धां भयंकर ओरडतात. बाहेर जाणाऱ्या माणसांचे ठीक आहे, पण घरांत रहाणाऱ्या माणसांचा दिवस उदास, कंटाळवाणा जातो. ”

हें सर्व बोलणें ऐकून घेऊन शांतपणें उत्तर दिलें “ बागवगांचे व झाडे-झुडे का कोठे मनाचे रंजन करतात ? वाचनासारखें साधन ज्याच्या-पाशीं आहे, त्यानें अशी कुरकूर करूं नये. वाचनाइतकें आनंद व समाधान देणारे दुसरें कांहीं नाहीं. एका जातीच्या पुस्तकाचा कंटाळा

आला तर दुसरें पुस्तक घ्यावें. कविता वाचाव्यात अगर पोथी वाचावी. फार वाचून मन थकलें तर ईश्वरनिर्मित बागवगीचे पाहण्यास जावें. तुला काय साधन नाही ? गाडी जोडून फिरावयास जावें, ह्मणजे थकलेल्या मनाला विश्रांती मिळते. मनुष्यांनीं केलेल्या बागा वगैरे कृतीनं जर मनाला आनंद व करमणूक होते, तर ईश्वराच्या कृतीचें ह्मणजे सृष्टिसौंदर्याचें मनन केलें तर त्याच्या योजकपणानें, अगाधपणानें व दयाळूपणानें आह्मां प्राणिमात्राला किती सुखाचीं साधनें होऊन राहिलीं आहेत, हें मनांत येऊन मन थकू होतें व अंतःकरण सद्गदित होतें. पण तें तुझें मन अण्णासाहेबांच्या दुःखानें उदास झालें आहे, ह्मणून आतांशा तुला कशांतच करमणूक वाटत नाही. तुझ्या मनालाच कांहीं तरी काम देतो, ह्मणजे झालें. उद्यां तूं या ओसाड दिसणाऱ्या जागेला शोभा आणण्याचें मनांत आण ”

हें ऐकून मला हंसूं आलें. मग मीं ह्मटलें “नुसतें मनांत आणून जागेला शोभा कशी येईल ?”

यावर स्वतः ह्मटलें “ मी आधीं काय ह्मणतो तें ऐकून घे. उद्यां सकाळीं चार मजूर लावून तुला जेवढी बाग करावयाची असेल, तेवढी जागा आंखून देऊन त्यांच्याकडून खणून काढीव व त्यांत वाफे करून मेथी कोथिंबिरीचें बीं टाक. शिवाय, या ऋतूमध्यें येणाऱ्या फुलझाडांचें थोडेंसें बीं आणून टाक, ह्मणजे करमणूक व उपयोग हीं दोन्ही होतील. या बागेला पाणी तूं घालीत जा ह्मणजे अनायासें व्यायाम होईल. मी घरीं आल्यावर संध्याकाळचें वाचन पापण या तुझ्या बागेंतच करूं. ”

असें ह्मणून दुसरे दिवशीं मला उठण्याबरोबर त्याची आठवण दिली. मींही सांगितल्याप्रमाणें मजूर बोलावून आणून संध्याकाळपर्यंत काम करून घेतलें. संध्याकाळीं स्वतः घरीं आल्यावर आह्मी गाडीतून फिरावयास गेलों व येतेवेळीं थोडेंसें फुलझाडांचें बीं घेऊन आलों.

पुढें एकदोन दिवसांनीं या नवीन केलेल्या बागेत खुर्च्या टाकून संध्या-काळचे वाचन वाचीत बसलों. इतक्यांत एक बंगाली वर्तमानपत्र वांटणारा मनुष्य आला व “पत्र सुरू करावयाचें आहे काय ?” असें विचारूं लागला.

मी घडिनें ह्मटलें “ बाबारे, आह्मांला पत्र नको. बंगाली वाचतां येत नाही, मग उगीच पत्र कशाला घ्यावयाचें ? ”

त्या मनुष्यानें माझ्या बोलण्याकडे लक्ष न देतां स्वतःकडे पाहून पुनः विचारलें. तेव्हां त्याला सांगितलें “आज आणलेलें पत्र असूं दे, उद्यांपासून आणूं नको. पुढल्या सोमवारीं घेऊन ये, मग सुरू करूं.”

हें ऐकून मला जरा चमत्कारिक वाटलें; पण मी उगीच बसलें. तो मनुष्य निघून गेल्यावर स्वतः माझ्याकडे पाहून ह्मटलें “ ज्यांच्या गांवांत येऊन चारदोन माहिने रहावयाचें, त्यांची भाषा आह्मांला समजत नाही असें ह्मणावयास मला तर लाज वाटली असती ! ”

मी ह्मटलें “ जी आपली भाषा नाही ती येत नाही ह्मणावयास लाज कसली ? आतां यापुढें शिकावयाचें मनांत आणलें तर तें जमावें कसें ? व शिकविणार तरी कोण ? ”

स्वतःला बंगाली अक्षरओळख मात्र होती; पण चांगलें वाचतां येत नव्हतें, हें मला माहित होतें; ह्मणून मीं मुद्दाम ह्मटलें “ बरें तर, मीं शिकावें असें मनांत असल्यास उद्यांपासून स्वतः शिकवा. माझी तयारी आहे. दुसऱ्या कोणाजवळ मात्र मी शिकणार नाहीं.”

हें ऐकिलें तेव्हां खरें ह्मटलें ह्मणजे नेहमीं प्रमाणें कांहीं तरी थट्टेनें बोलावयाचें किंवा उत्तर द्यावयाचें; पण आज त्या जागीं कांहीं न बोलतां विचारच करीत असलेला चेहरा दिसला. मी मनांतल्या मनांत अगदीं ओशाळलें. माझ्या बोलण्याचा राग तर आला नाहीना, असें वाटलें. पण यासंबंधानें कांहींच बोलणें झालें नाही.

तो दिवस तसाच गेला. दुसरे दिवशीं चहा घेतल्यावर नित्या-
प्रमाणे फिरावयास जाणे झाले. परंतु घरीं येण्यास नित्यापेक्षां उशीर
झाला ह्मणून मी वाट पहात बसले होते, इतक्यांत येणे झाले. बरोबर
एक शिपाई होता. त्याच्या हातांत लहानमोठी अशी दहापंधरा
पुस्तके होती. तीं त्यानें टेबलावर ठेविलीं. मी जवळच उभी होतं.
त्यांतून एकदोन पुस्तके उघडून पाहिलीं. तों ती बंगाली व इंग्रजी
होतीं. हीं पुस्तके कशाला आणलीं ? असें माझ्या तोंडातून निघणार
तोंच आदल्या दिवशींची आठवण होऊन मी गप्प बसले. स्वतःचे
घामाने भिजलेले कपडे काढून घेऊन दुसरा सदरा घालण्यास दिला
व पिण्याचे दूध आणावयास जाणार तोंच सांगितले "बुके तेवढीं
मोजून घेऊन या मनुष्याला चिठीप्रमाणे पैसे देऊन टाक बरे."

मी होय ह्मणून लागलीच चिठीप्रमाणे बुके मोजून घेऊन पैसे
देऊन टाकले. मग पिण्याचे दूध आणून दिले. ते पिऊन झाल्यावर
टेबलावरचे एक बूक घेऊन ते स्वतः चाळण्यास आरंभ केला.
मी त्या दिवाणखान्यांत दूर एका खुर्चीवर वर्तमानपत्र वाचीत बसले होते;
पण मधूनमधून काय चालले आहे ते पहात होते. कारण, इतकीं
पुस्तके व तीं स्वतः जाऊन खरेदी केलीं, याचा उद्देश माझ्या ध्यानांत
येईना. स्वतः बाजारांत जाणे किंवा जिन्नस खरेदी करणं कधींच
माहीत नव्हते. साऱ्या जन्मांत स्वतः बाजार करण्याचा हा पहिलाच
प्रसंग होता. मुळीं पैसा हातांत ध्यावयाचा नाही व जवळ बाळगा-
वयाचा नाही, हा मुख्य नियम असे.

अकरा वाजेपर्यंत हे पुस्तक चाळणें झालें. कांहीं पुस्तके वाच-
ण्याचा प्रयत्न केला, पण शिकून बरेच दिवस झाल्यामुळे विसर
पडला होता त्यामुळे अक्षरे लागेनात असें दिसले. अकरा वाजतां
स्वयंपाक तयार आहे असें मी ह्मटल्यावर खानास उठणें झाले.

जातां जातां शिपायाला सांगितलें “मी जेऊन परत येईपर्यंत तूं बाजारांत जाऊन एक स्लेट व पेन्सिल घेऊन ये, वेळ लावूं नको.”

जेवण होऊन पुनः दिवाणखान्यांत आल्यावर आणलेली पाटी हातांत घेतली व त्या पुस्तकांपैकीं एक पुस्तक हातांत घेऊन पाठीवर मूळाक्षरं काढण्याचा क्रम सुरू केला. तोंपर्यंत नेहमीं सारखें मधूनमधून कांहीं तरी विनोदानें, चेष्टेनें बोलावयाचें, पण तें आज कांहींच नाही ! सगळें लक्ष नवीन वाचनाकडे वेधलें होतें. संध्याकाळीं गाडींतून फिरावयास जाण्याच्या आधीं जें पुस्तक वाचावयास अडत होतें, त्याचा धडा मोठ्यानें भराभर वाचला आणि तें पुस्तक खाली ठेवलें आणि पोषाख केला. आह्मी गाडींतून दोघें फिरावयास गेलों. इकडल्या तिकडल्या पुष्कळ गोष्टी बोललों, पण सकाळच्या पुस्तकांबद्दल विचारण्यास मला धीर होईना. स्वतःच्या बोलण्यांत मात्र एकदा सहज उद्गार निघाला, कीं, “ आज बंगाली वाचण्यांत सगळा वेळ घालविल्यामुळें माझें रोजचें काम कांहीं झालें नाही. ”

हें ऐकून मीं कांहींच उत्तर दिलें नाही; पण माझें मलाच वाईट वाटलें, कीं, माझ्या कालच्या बोलण्यानें आज इतकी दगदग पडली. बंगाली शिकण्याची टाळाटाळी करण्याकरितांच “मला स्वतः शिकविलें तर मी शिकेन, दुसऱ्याजवळ शिकणार नाही, ” असा माझा बोलण्याचा हेतु होता. कारण, मीं नुसतें होय ह्मटलें असतें, तर बंगाली मास्तर कोणी तरी आणिला असता; पण मला तें आवडलें नाही. कारण, एक तर मला लहानपणापासून शाळा ठाऊक नव्हती व स्वतःशिवाय कोणत्याही पुरुषाजवळ शिकण्याचा प्रसंग नव्हता. आतां स्वतःला वेळ नसल्यामुळें व बंगाली शिकून पुष्कळ दिवस झाल्यानें आतां विसरून गेल्यामुळें, शिकविण्यास कोणी तरी मनुष्य ठेवण्याची वेळ येईल ती टाळावी, या बुद्धीनेंच मी आदले दिवशीं बोलून गेलें; पण या शब्दांची इतकी ईर्ष्या वाटून दुसरा संबंध दिवस

उजळणी करण्याकडे घालविला, याबद्दल मला पश्चात्ताप होऊन चोरट्यासारखे झाले. रात्री बोलतां बोलतां अस्पष्ट शब्दांनीं तसें कांहीं मी बोललें व तेवढ्यानें माझ्या मनावरील भार कमी झाला.

दुसरे दिवशीं सकाळीं फिरावयास जाण्याच्या आधीं पाटी घेऊन व तिजवर बंगाली मूळाक्षरें काढून मला दिलीं व एकदोनदा वाचावयास सांगून “ मी घरीं येण्यापूर्वीं हीं अक्षरें तयार करून ठेव, ” असें सांगितलें. परत येईपर्यंत मीं सर्व अक्षरें तयार करून पुनः काढून ठेविलीं व आपल्या कामाला गेलें. स्वतः घरीं येऊन नित्याप्रमाणें सर्व झाल्यावर हजामत करवीत असतां स्वतः एक बंगाली बुक हातांत घेऊन मोठ्यानें वाचावयास सुरुवात केली व जो शब्द अडेल त्याचें अक्षर व उच्चार त्या नापिताला विचारावयाचें, असा क्रम चालला होता. मी जवळच्या खोलींत वाचीत बसलें होतें. तेथें दिवाणखान्यांत दुसरें कोणी बोलत आहे असें मला ऐकूं आलें, तेव्हां कोणी तरी भेटावयास आलें आहे असें समजून ते कोण आहेत हें पाहण्यास उठलें व पाहतें तों दुसरें कोणी आलें नसून बंगाली पुस्तक हातांत घेऊन स्वतः मोठ्यानें वाचन चाललें होतें, व जवळ असलेला नापित शब्दांचे उच्चार व अर्थ सांगत होता !

हें पाहून मात्र माझे हंसू राहीना. तो मनुष्य निघून गेल्यानंतर लागलीच मीं पुढें जाऊन ह्मटलें “ मास्तर तर फार छान मिळाला ! श्रीदत्तांनीं जसे चोवीस गुरू केले होते, तसें इकडल्या गुरूंची यादी करावयास जर मला कोणी सांगितलें तर या गुरूंचे नांव पहिलें घालीन ! पूर्वीं गुरूंपाशीं शिकावयाचें ह्मणजे त्यांची सेवा करावी लागे असें ह्मणतात; पण हा गुरू विचारा उलट इकडचीच चाकरी करीत असे, ह्मणून याचें नांव पहिलें पाहिजे. ”

अशा रीतीनें एवढ्या मोठ्या वयांत आपण स्वतः शिकून मला शिकविण्याचा क्रम ठेवलेला पाहून माझे मलाच अतिशय नवल वाटलें

व मी पूर्वी उच्चारलेल्या शब्दांमुळे स्वतःला इर्षा येऊन अनेक तऱ्हेचे व्यवसाय, जबाबदारीचीं कामे इतकीं चालू असतांना त्यांतल्या त्यांत वेळ काढून मला बंगाली शिकविण्याकरितां आपण बंगाली शिकण्याची तसदी घेतली.

ह्याप्रमाणे बंगाली वाचनाचा क्रम ठेविल्यावर महिना दडि महिन्याने मला चांगले वाचतां येऊ लागले. कंपौडांत केलेल्या बागेत मेथी व कोथिंबीर दाट उगवली असून इंग्रजी फुलझाडांना फुले आलीं होती. त्या ठिकाणीं खुर्च्या टाकून आह्मी बसलों असतांना कांहीं आठवड्यांपूर्वी जें बंगाली वर्तमानपत्र नको झटले होते तेंच आतां सुरू करून दररोज तेथें वाचण्याचा क्रम ठेविला. शिवाय, क्रमिक पुस्तकांचा अभ्यास सुरू होताच. कलकत्याहून परत येतांना विषवृक्ष, दुर्गेशनंदिनी, आनंदमठ वगैरे आणखी कांहीं कादंबऱ्या घेऊन आह्मी परत आलों.

भाग सतरावा.

करमाळ्याचे दुखणे.

ता. २६, २७, २८ फेब्रुवारी, १८९१.

सन १८८८ सालांत कलकत्याहून परत आल्यावर शेतकी खात्याचे स्पेशल जज डॉ. पोलन यांच्या जागेवर आमची कायमची नेमणूक झाली. असिस्टंट स्पेशल जज असतांना आह्मांला पुणे व सातारा या दोन जिल्ह्यांतील कोर्टांची तपासणी करावी लागे; पण आतां पुणे, सातारा, नगर व सोलापूर अशा चार जिल्ह्यांत फिरादयांचें असल्यामुळे आठांच्या आठी महिने या फिरण्यांतच जात. त्याप्रमाणे आह्मी सन १८९१ च्या जानेवारी महिन्यांत नगर जिल्ह्यांत फिरावयास गेलों. सर्व जिल्हा फिरून सोलापूर जिल्ह्यांत फिरण्यास आह्मांला दीड महिना लागला. ह्या वर्षी सव्वीस फेब्रुवारीला

खानेसुमारी होती. त्या दिवशीं इकडील कामें संपवून व सोलापुर जिल्ह्यांतील करमाळें तालुक्यांत ऑफिस व सर्व मंडळी ठेवून आर्हीं दोन दिवस पुण्यास जाऊन यावें असा बेत केला व त्याकरितांच नगर जिल्ह्यांतील काम घाईघाईनें आटपून करमाळ्यास आलों. तेथील काम दोन दिवसांत आटपून मंडळी ऑफिसासुद्धां सोलापुरास रवाना करून आपण खानेसुमारीला पुण्यास जाऊं असें मला सांगितलें व बेत केला. त्याप्रमाणें दुसरा सगळा दिवस विसावा न घेतां रात्रीपर्यंत काम केलें. त्यामुळें जेवावयास उठावयास जरा उशीर झाला. जेवण झाल्यावर त्या दिवशीं वाचन वगैरे कांहीं घेतलें नाहीं.

दुसरे दिवशीं सकाळीं नित्याप्रमाणें उठून कोको घेऊन फिरावयास जाणें झालें. ह्या खेपेस चिरंजीव सखू बरोबर घेतली होती. ती फक्त दहा महिन्यांची असल्यामुळें सकाळच्या प्रहरीं मला तिचें काम बरेंच असें. तरी होईल तितकें लवकर तें काम उरकून घेऊन स्वतः फिरून घरीं येण्यापूर्वीं मला वाचनाकरितां तयार रहावें लागे. कारण सकाळच्या वेळींच स्वतः आठनऊ वाजतां घरीं आल्यावर माझ्या इंग्रजी वाचनाकडे तास दीड तास तेवढा मिळे. एखादे दिवशीं मीं आपलें काम आर्हीं उरकून घेतलें नसलें तर तो दिवस फुकट जाई व पुनः दुसरा दिवस येईपर्यंत जवळ वाचावयास मिळत नसे; ह्मणून होतां होईल तों मी आपला वेळ चुकवीत नसें. अगदीं तयार राहीं.

ह्या वेळेस मीं मेडोजटेलरचें तारा नांवाचें पुस्तक वाचावयास घेतलें होतें. त्या दिवशीं बाहेरून येण्यास नऊ वाजून गेले होते. मी पुस्तक वही पेन्सिल घेऊन वाट पहात बसलें होतें. घरीं आल्यावर मीं सहज ह्मटलें. “ आज फिरण्याकडे जास्त वेळ दिला ? या तालुक्यांत काम कमी आहे वाटतें ? हे हुरड्याचे दिवस आहेत, गांवांतील मंडळी अतिशय अगत्याची, ती येथील रावसाहेबांना (मुनसफांना) भीड

घालीत असतील; रावसाहेबांना भीड मोडवत नाहीं ह्मणून दोन वाजतांच कोर्ट बंद करून निरुपायानें जावें लागत असेल, त्यामुळे अर्थात्च तपासणीला काम वेताचेंच असणार. ”

तेव्हां सांगितलें “ आधींच उशीर झाला आहे, बोलण्यांत वेळ घालवूं नको, वाचावयास घे. पण मला आधीं थोडीशी सुंठसाखर आणून दे, मग आरंभ कर. आमच्या पुरुषांच्या कामांची चवकशी तुम्हां वायकांना कशाला हवी ? ”

मीं ह्मटलें “ खरेंच ! आम्हांला कशाला चवकशी हवी आहे ? त्यांत एवढें आहे तरी काय ? या तालुक्याचा कोर्टांत जितकीं कामें सबजज्ज करितात, तितकीं कामें आम्ही वायका देखील करून टाकूं ! ”

तेव्हां हंसून विचारलें “ आज त्यांच्यावर कां तुमची गदा ? काम कमी आणि जास्त करणें हें ज्याच्या त्याच्या स्वभावावर आहे; पण ते करतात तीं कामें महत्त्वाची नाहीत असें का तुला वाटतें ? ”

मीं ह्मटलें “ कामाचें महत्त्व कोण नाकबूल करील ? पण तें महत्त्व काम करणाराच्या मनांत कितपत वागते, याचा अनुभव आपल्याला या फिरण्यामध्ये नेहमीं येतो. सरकार यांना नेमलेला जो पगार देतें, त्यापेक्षां उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ अशा कामाप्रमाणें कमिशनसारखा पगार ठेविला असता, तर याहून अधिक काळजीनें व मेहनतीनें कामें खचित झालीं असतीं. शिवाय गरीब पक्षकार लोकांना अपिलें करण्याचा विनाकारण आतांच्या इतका खर्च तरी पडला नसता. पण हें काय ? मी बोलतां बोलतां सुंठीचें अगदींच विसरलें ! ” असें ह्मणून सुंठसाखर कालवून देऊन वाचावयास बसलें.

या वेळच्या वाचनाच्या भागांत तारेची वैधव्यस्थिति व तिच्या आईबापांच्या मनाची विव्हलता हें वर्णन वाचतांना मला फार वाईट वाटून गहिंवर आला, आणि हुंदक्यामुळे पुढील वाचन बंद ठेवावें लागलें.

नंतर विघवांच्या एकंदर अत्यंत दुःखद व शोचनीय स्थितीबद्दल बोलणें निघालें. त्यांत आमच्या समाजांत कांहीं चाली फार निर्दय-पणाच्या व घातुक आहेत, त्यांचा परिणाम पर्यायानें दिवसेंदिवस जनतेवर घडून फार अहित होत आहे, पण हें समजेल तेव्हां खरें, हळू हळू समजेल, वगैरे गंभीरपणाचें व कळकळीचें भाषण चाललें असतांना सांगितलें, कीं, “आज वाटेंतच माझी प्रकृती विघडली व पाटांत कळ करूं लागली.”

मीं विचारिलें “कां बरें ? आज सकाळीं नीट साफ झालें नव्हतें कीं काय ? रात्रीं झोंप चांगली लागली होतीना ? काल रात्रीं मी जी एकदां निजलें, ती पहांटे मला जागी केली तेव्हांच पहिल्यानें जागी झालें. सखूयुद्धां सगळ्या रात्रींत उठली नाहीं.”

तेव्हां ह्मटलें “सखू उठली नाहीं ह्मणूनच तुला उठावें लागलें नाहीं. गेल्या दोनतीन रात्रीं तिच्या डोळ्याकरितां तुला जागावें लागलें होतें, त्यानुळें काल झोंप जास्त लागली असेल. तसें भिण्यासारखें कांहीं नाहीं. रात्रीं मला झोंप बरी लागली होती. आसपास हवा विघडल्याचा बोभाटा नाहीं, शिवाय, आपण पाणी पितों तें तापवून फिल्टर केलेलें असतें. तेव्हां तशा कांहीं संशयाचें कारण नाहीं. पण आज प्रकृति तशा तऱ्हेची विघडली खरी.”

मीं ह्मटलें “तर मग थंडीच झाली असेल. साखरेवर पुदिन्याच्या अर्काचे व आंबेचे थेंब घालून देतें आणि सुंठीचें चाटण शिजवून आणतें ह्मणजे विकार कमी होईल.” असें ह्मणून मी उठलें व बऱ्याच वेळानें दोन्हीं जिन्नस तयार करून घेऊन आलों.

तेव्हां पडदा लावला होता तेथें जाणें झालें होतें तिकडून परत आल्यावर मीं पाहिलें तों मघाच्यापेक्षां अधिक थकवा आलेला दिसला. मग मीं आणलेलीं दोन्हीं औषधें देऊन ऊन पाण्यानें रवराची पिशवी भरून पोट शेकण्यास दिली; पण बरें वाटेना. ह्मणून

मी डाक्टरास बोलावूं पाठविलें. त्यांनीं येऊन हिंग, वडिशोप व पेपरमिट यांचे अर्क एकत्र करून पिण्यास दिले. व “शेक मात्र सारखा चालूं द्या.” असें सांगून एक मोठा स्पंजोपायलिनचा तुकडा पोट शेकण्याकरितां पाठविला. “भात घालूं नका, तांदूळ भाजून त्याची कणहेरी किंवा साबूदाणे पाण्यांत शिजवून मीठ घालून पेज द्या, दूध घालूं नका.” असें त्यांनीं सांगितलें होतें, त्याप्रमाणें औषध, शेक व खाणें चालू होतें. आमच्या घरचें असें माझ्याशिवाय दुसरें कोणी नव्हतें. तथापि आमच्या ऑफिसची सर्व मंडळी उभीच्या उभी होती. ही मंडळी नुसती हाताखालची झणूनच काम करीत होती, असें नव्हतें. त्यांची स्वतःचे ठिकाणीं जी भाक्ति व जो आदर होता, त्यामुळेंच ही मंडळी तत्परतेनें काम करीत होती.

औषधोपचार सुरू असतांनाही दुखण्याचा पाय मार्गें होईना. चारपांच चारपांच मिनिटांनीं उलट्या सुरू झाल्या. संध्याकाळची तीनचार वाजण्याची वेळ आली, तरी आमच्या ऑफिसच्या मंडळींनीं स्नान किंवा जेवण केलें नाहीं. सखू लहान, एक वर्षाचीही नव्हती. तिला आमच्या शिरस्तेदारांनीं बाहेरच्या बाहेर मोलकरणी कडून दूध घालून संभाळली, माझ्याकडे येऊं दिलें नाहीं. माझ्या विवंचनेपुढें मलाही तिची आठवण झाली नाहीं, झटलें तरी चालेल.

सकाळपासून तीन वाजेपर्यंत डॉक्टर बसून होते; ते मग जेवावयास घरीं गेले. “मध्ये मी एकदा संध्याकाळीं प्रकृति पाहण्यास येईन, पण रात्रीं आठ वाजण्याचे पुढें माझी खानेसुमारीकडे नेमणूक झाली असल्यामुळें मला येतां येणार नाहीं,” असें सांगून ते गेले. पण मला फार काळजी पडली व मी आमच्या शिरस्तेदारास झटलें “तुही मामलेदारांना जाऊन भेट व प्रकृतीची ही सर्व हकीकत कळवून मेहरवानीनें आजची रात्र डॉक्टरांना आमच्याकडे राहूं द्या,

त्यांच्याबद्दल आमच्या ऑफिसांतून दोन कारकून आह्मी कामाकरितें तुमच्याकडे पाठवितों, असा माझा निरोप सांगा. ”

याप्रमाणें सांगून मी आंत पडद्यांत आलें व पहारें तों आतें स्वतःच्या प्रकृतीचें मान अधिक काळजी वाटण्यासारखें दिसलें आणि तोंडाची कळा पालटली. अंगास घाम फार सुटूं लागला, हाताचे पंजे व नखें अगदीं काळीं पडलीं. हीं सर्व लक्षणें पाहून माझ्या काळजांनें तर आतां अगदींच ठाव सोडला. मला काळजी व भीति वाटत होती, ती स्वतःच्या लक्षांत येऊं नये ह्मणून दिवसभर उसनें आणलेलें धैर्य सुटलें; इतक्यांत डॉक्टर आले.

मी अत्यंत घाबरून ह्मटलें “ आतां मला धीर निघत नाही. पुण्यास डॉक्टर विश्रामजींस तार करतें. ते सकाळीं येईपर्यंत तुम्ही मात्र अशा स्थितींत आह्मांला सोडून जाऊं नका. मीं मामलेदारांकडे निरोप पाठविला आहे व तुमच्याबद्दल काम करण्यास दोन कारकून पाठवीत आहे. ” याप्रमाणें बोलून मीं पुण्यास डॉक्टर विश्रामजी व वन्सं यांना तार लिहविली. करमाळ्याहून रेल्वे स्टेशन तेरा मैल दूर असल्यामुळें घोड्याची गाडी जोडवून नाना आगाशांना पाठविलें, व “ तुम्ही तारा करून स्टेशनावरच थांब व पहारें चार वाजतां डॉ. विश्रामजी व वन्सं येतील त्यांनां ताबडतोब घेऊन या, ” असें सांगितलें.

डॉक्टर आंत विछान्याजवळ बसूनच होते. हे जातीनें मुसलमान असून वागणुकीनें फारच सालस व सुशील होते. औषधोपचार करावयाचे ते आस्थापूर्वक व काळजीनें करीत होते, तरी प्रकृतीचें मान घटकोघटकीं अधिक होऊं लागलें. फार घाम सुटत होता व हातांचे पंजे काळे पडलेच होते, त्यांत आतां तोंडही भस्म सारविल्यासारखें कळाहीन दिसूं लागलें. आतां पटकीचीं सर्व लक्षणें स्पष्ट दिसूं लागलीं. आवाज अतिशय खोल गेला. बोललेला शब्द तोंडाशीं कान.

लाविल्याखेरीज ऐकूँ येत नसे. बोलावयाचें तें काय ? दिवसभरांत “तूं घाबरूं नकोस, भिऊं नकोस, लक्ष लावून वाटलीवरचीं अक्षरें नीट वाचून मग औषध देत जा, घाबरेपणानें भलतेंच देशील,” वगैरे धीर देण्याचें बोलणें, दिवसांतून कितीएक वेळां चाललें होतें. प्रकृतीचें मान धडधडीत उघड दिसत होतें, त्यामुळें माझा जीव अगदीं भेदरून गेला होता व वारा प्याल्यासारखा झाला होता.

वर लिहिल्याप्रमाणें स्वतःचें धीराचें बोलणें ऐकिलें ह्मणजे माझ्या जिवांत नवीन जीव आल्यासारखें होऊन तशा स्थितींतही मला त्यांतल्या त्यांत हुषारी वाटे; पण तें बोलणेंही आतां बंद पडल्यामुळें माझा सर्वस्वी धीर सुटला. धरणी आणि आकाश यांशिवाय आपलेपार्शीं आतां दुसरें कोणी नाहीं. दयाळू आणि सर्वांच्या धावणीला धावणारा तो कनवाळू परमेश्वर या वेळीं कोठें आहे ? माझा विश्वास आजपर्यंत सर्वस्वीं त्याच्यावर आहे. त्याच्यावांचून या वेळीं मला दुसरें कोणी नाहीं, हें त्याला समजत नाहीं काय ? वगैरे मी आपल्या मनाशीं पुष्कळ बोलून रडलें व त्याच आवेशांत उठून नाडी पाहिली. जवळ डॉक्टर व कारकून बसले होते, त्यांना “मी जरा आंत जाऊन येतें,” असें सांगून, ज्या देवळांत आह्मी उतरलों होतो, त्याच महादेवाच्या गाभाऱ्यांत देवासमोर जाऊन बसलें.

ही वेळ रात्रीची तीन वाजण्याची होती. आंत एक ह्यातारी गुरवीण निजली होती, तिला बाहेर जाण्यास सांगितलें. पणतींतील नंदादीप अगदीं मंद जळत होता, तेंही मला बरेंच वाटलें. कारण, या वेळेस मनाची वृत्ति अशी झाली होती, कीं, देव आणि आपण यांशिवाय तिसरें येथें कोणी नको, दिवासुद्धा नसता तर वरें झालें असतें, असें वाटलें. होता तो मात्र मालविण्यास हात धजेना. तसें मनांतसुद्धां आणणें अशुभ आहे, असें वाटून मी देवापुढें थोडी अमिष्टासारखी बसलें. तांडांतून कसला उच्चार होईना ह्मणून देवापुढें

डाकें टेंकून हळूच पण पुष्कळ मन मोकळें करून रडलें. पुष्कळ रडून मनाचा भार थोडा कमी झाल्यावर मनाला वाटेल तितकें बोललें, प्रार्थना केली व शेवटीं मनाला सर्व प्रकारें दीनपणा आला होता तरी त्यांतल्यात्यांत त्राग्यानें “आह्मी दीन तुझ्या दारीं संकटांत येऊन पडलों आहां; तुला वाटेल त्या रीतीनें आह्मांला बाहेर काढ; तूं सर्वांतर्यामी ह्मणवितोस त्या तुला माझी करुणा आली नाही तर ह्या बाहेरच्या मोठ्या विहिरीला तरी खचित करुणा येऊन ती मला पोटांत घेईल, वगैरे काय हवें तें बडबडलें!” सर्व रीतीनें श्रांत झाल्यामुळें कीं काय कोण जाणे, दुखण्याची इतकी भयंकर स्थिति झाली असतांही कांहीं सेकंदें तेथेच माझा डोळा लागला.

तेवढ्यांत मला एक स्वप्न पडलें, कीं, मी कोठें तरी उंच डोंगरांत देवस्थान आहे तेथें गेलें आहे. देवळाखालींच कृष्णेचें पात्र आहे. तिचे कांठी वटपिंपळाचे वृक्ष जागोजाग असून त्यांना मजवृत्त पार बांधिले आहेत व मधून मधून मोठे घाट आहेत. अशा एका उंच घाटाजवळच पारावरील वटवृक्षाला दोन्ही हात टेंकून खालील मजा पहात मी उभी आहे. त्या दिवशीं विशेष कांहीं तरी मोठी पर्वणी होती ह्मणून हजारों स्त्रिया व पुरुष कृष्णाबाईत स्नान करीत होती. मी ज्या उंच व विस्तृत वटवृक्षाला दोन्ही हात टेंकून धरून उभी होतें, तो एवढा मोठा वृक्ष पडतोच कीं काय, असा पुढें पुढें वांकू लागला व त्यामुळें पाराचे चिरेच्या चिरे उखळूं लागले. हें पाहून मी अतिशय घाबरलें व दोन्ही हातांनीं त्या वटवृक्षाला कवटाळून धरून मोठ्या आक्रोशानें खालील ब्राह्मणांना हांका मारून व ओरडून सांगूं लागलें “अहो! पहा हा वृक्ष पडत आहे, कोणी खालून याला हात लावा, धिर द्या, हा पडला तर हजारों माणसांचे प्राण जातील,” असें ह्मणून माझ्यामध्ये होतें तितकें सामर्थ्य खचून मी तो वृक्ष आपल्याकडे ओढीत आहे. माझा जीव

घामाघूम होऊन तोंडाला कोरड पडली आहे, इतक्यांत खालील मंडळी नदीतून ओलेल्याने धावून येऊन हजारों माणसांनी त्या वटवृक्षाला खालून आपापल्या हाताचा टेंका दिला. असे झाल्यावर एकदोन मिनिटांत तो वृक्ष अधिक न वाकतां तितक्याचा तितका घट्ट राहिला. आतां तो वृक्ष खाली येत नाही, अशी खात्री झाल्यावर खालच्या माणसांनी हात सोडले व मलाही आनंद झाला. अजून माझा विळखा वृक्षाला आहे तोंच आमच्या शिरस्तेदारांनी येऊन मला हांक मारली.

मी घाबरून एकदम उठलें व तडक तशीच अंधरुणापाशीं गेलें खरी, पण मला कां बोलावलें ? काय स्थिति आहे ? वगैरेचा मला कांहींच उमज पडेना. मी वेड्यासारखी चोहोंकडे पाहूं लागलें, इतक्यांत डाक्टर मला ह्मणाले “ खालीं वांका, कांहीं बोलण्याची इच्छा आहे असें दिसतें. ”

मीं लागलीच खालीं वांकून स्वतःच्या तोंडाजवळ कान नेला. तेव्हां खोल शब्दांनीं हळूच ह्मटलें, “ मला बसता करा. मला उलटी होत आहे. ”

तें एकून मीं व डाक्टर मिळून हळूच बसतें केलें तोंच मोठ्या जोरानें उलटी झाली. अवसान सुटलें व एकदम मान टाकली. उसें उंच करून व हळूच टेंकून ठेवल्यावर डाक्टरांनीं नाडी पाहिली. संध्याकाळपासून जो गार घाम सुटला होता, तो आतां अगदीं बंद झाला. पण अंगाचा विशविशीतपणा व गारवा मात्र तसाच कायम होता. ह्मणून डॉक्टर मला ह्मणाले “ रात्रीपासून विचारीत होतां ती मात्रा आतां द्या. ”

मीं पुळशीच्या रसांत हेमगर्भाची मात्रा उगाळून दोनतीन बोटे चाटविलीं. नाडींत चलविचल होती व ती असावी तशी नव्हती. तशांत आणखी एकदा आजाराचा जास्त जोर झाला. आतां मात्र

स्वतःचा धीर सुटला व मला सांगितलें “ आतां माझे बरें नाहीं. कोठें पुणें आणि कोठें मी ? तूं अगदी एकटी आहेस ! ” असें हटल्यावर एकदम हुंदका आला. “ भिऊं नको. देव तुला आहे ! घरीं तार करून दुर्गाला बोलाव. ”

मीं पुनः हेमगर्भाची मात्रा चाटविली व डॉक्टरांनीं दिलें तें औषध पाजून वर थोडी कांजी पाजिली आणि मोठा धीर करून हटलें “ डॉक्टर ह्मणतात रात्रीपेक्षां आतां बरें आहे, धीर सोडूं नये, घरीं तार केली आहे. डॉ. विश्रामजी व वन्स आतां सकाळीं लवकर येतील. ”

ही वेळ सकाळचे पांच वाजण्याची होती. डॉक्टर व मी अशीं दोहों वाजूला नाडी धरून बसलों होतो. मीं नांवाला हात धरला होता; पण चित्त जाग्यावर नसल्यामुळे नाडीत होणारी चलविचल मला कांहींच समजत नव्हती. उलट, नाडी बंद झाली असें वाटून मी स्वतःच्या तोंडाकडे पाहून डॉक्टरांकडे पाहीं, तेव्हां ते घाबरून नका अशी हातानें खूण करीत.

अशीं पांचसात मिनिटें गेल्यावर आतां मात्र नाडी खचित बंद झाली असें माझ्या मनानें घेतलें, व कदाचित् मी मोठ्यानें ओरडलेंही असतें; इतक्यांत डॉक्टरांच्या लक्षांत येऊन ते ह्मणाले “ झोंप लागली आहे, भिऊं नका, ओरडूं नका, मी खोटें बोलत नाहीं. झोंप मोडली तर मात्र घात होईल. ही पहा झोंप लागली आहे व अंगांत ऊब येत आहे. तूं डोंबो केंद्रागचें बोलणें संपलें नाहीं तोंच स्वतःचा नेहमींच्या मुंबईस चि.वात्राभावोजंला ऐकूं आला व माझे मन स्थिरावलें. होती; त्याप्रमाणें ते व प्रिमिनिटें चांगली झोंप लागली. रात्रीपासून थंडरच्या स्टेशनवर येऊन मि. व अंग आतां ताप आल्यासारखें कढत मंडळी जेऊरासच आली. क जोरानें व लवकर लवकर पडूं लागले. डॉ. चलो. होती. अशा स्थितींत एक तास पक्की झोंप

लागल्यावर सुमारे सात वाजतां डा० विश्रामजीची गाडी आली. त्यांना व वन्संना पाहून मला धीर आला.

डॉक्टर विश्रामजी हे बिछान्याजळ आल्याबरोबर, हे आपले आप्त किंवा गुरु नाहीत याचे भान बिलकुल न राहून मी एकदम पुढे जाऊन त्यांचे पाय धरले व पायावर डोकें ठेवून ह्मणालें “ आतांपर्यंत या डॉक्टरांनीं मेहेरबानी करून प्रकृति संभाळून तुमच्या हातीं दिली आहे, आतां तुम्ही संभाळा. तुमच्या रूपानें देवच मला साह्य करण्यास आला आहे, असें मी समजतें. ”

विश्रामजींनीं जवळ जाऊन नाडी पाहिली. त्या वेळीं अर्धवट झोंपच होती, ह्मणून डाक्टरला घेऊन ते जरासे पलीकडे गेले व आतांपर्यंत औषध पाणी वगैरे काय दिलें याची चौकशी करूं लागले. वन्स अंथरुणाजवळ बसल्या होत्या. बराच वेळ गेल्यावर स्वतः डोळे उघडून वर पाहिलें. वन्स व विश्रामजी यांच्याकडे पाहून व त्यांना ओळखून ह्मटलें “तुम्ही आलांत ? काय ही माझी स्थिति ! ” आणि जो गहिवर आला, त्याबरोबर अशक्तपणामुळे क्षणभर मूर्च्छा आली.

विश्रामजींनीं थोडा वारा घालून सावध केल्यावर सांगितलें “मी आलों आहे, आतां कांहीं भ्यावयाला नको; जें काय संकट होतें तें काल होतें. आतां तें टळलें. ”

असें ह्मणून त्यांनीं आपल्या व्यागमधून एक बाटली काढून तींतील औषध एका ग्लासांत ओतलें व थोडेंसें पाणीसह कायम होतां करितां पुढें केलें. तेव्हां “मला बसतें करा, ” अंबेरीत होतां ती मात्रा आम्ही दोघींनीं बसतें केल्यावर डाक्टर

आपल्या हातांत घेऊन “ पिऊं का ? ” उगाळून दोनतीन बोटे होय ह्मटल्याबरोबर ग्लास तोंडाकडे नेला. असावी तशी नव्हती. जाणे, ग्लास तसाच पलीकडे ठेवून एकदम जोर झाला. आतां मात्र

“ अतें कां ? ” ह्मणून डाक्टरांनीं विचारल्यावर जरा चिडल्या-
सारख्या स्वरानें ह्मटलें “अशी कौणी माझी थडा करूं नका; माझा
एवढा नियम चालवा; याशिवाय मला कसलेंही औषध दिलेंत तरी
मी घेईन.”

यावर डा० विश्राम यांनीं पुष्कळ तऱ्हेनें समजूत घालून सांगितलें.
“मी हें औषध अगदीं निरुपायाशिवाय वापरित नाहीं. मला आपला
स्वभाव ठाऊक आहे. पण अंगांतील गारठा व वेळोवेळीं येणारी मूर्च्छा
कमी होण्यास दर दोन तासांनीं वीसपासून तीस थेंब घेतले पाहिजेत
व पुण्यास जाईपर्यंत हें माझें बोलणें ऐकलें पाहिजे. तेथें गेल्या
वर याच्या जागीं दुसऱ्या औषधाची योजना करीन.” याप्रमाणें
ऐकल्यावर मुकाट्यानें पण “ रामराम ” असे शब्द उच्चारून मोठ्या
कष्टानें औषध घेतलें.

याप्रमाणें तो दिवस तेथेंच काढून दुसरे दिवशीं आह्मी कर-
माळ्याहून निघून बैलगाडींतून जेऊरच्या स्टेशनवर आलों. स्वतःला
बैलगाडींतच मऊ गाद्या घालून ठेविलें होतें, व गाडीला थोडासुद्धां
धक्का न बसेल इतकी हळू ती चालविली होती. गाडीबरोबर
डा० विश्राम, मी, वन्सं वगैरे पायींच चालत होतो. दर वीस मिनिटांनीं
किंवा अर्ध्या तासानें डाक्टर नाडी पाहून औषध देत. याप्रमाणें अकरा
वाजण्याच्या सुमारास आह्मी जेऊर स्टेशनावर येऊन पोहोंचलों. तेथें
संध्याकाळपर्यंत मुकाम करून संध्याकाळच्या गाडीनें सेकंडक्लासचा
रिझर्व डबा करून रात्रीं दहा वाजतां पुण्यास येऊन पोहोंचलों.
मुंबईस चि.बाबाभावोजी शिकत होते त्यांना आदले दिवशीं तार केली
होती; त्याप्रमाणें ते व प्रिन्सिपाल वामन आबाजी मोडक असे जेऊ-
रच्या स्टेशनवर येऊन मिळाले. त्याचप्रमाणें पुण्याहून कीर्तने व दुसरी
मंडळी जेऊरासच आली होती. यांसकट आह्मी पुण्यास येऊन
पोहोंचलों.

आजारीपणाची बातमी अगोदर दोन दिवस शहरभर पसरली होती, त्यामुळे सर्व मंडळी काळजीत होती. आर्षीं "आज रात्र पुण्यास स्टेशनावर चांगला मेणा घेऊन या," अशी तार घरी केल होती, त्याप्रमाणे आमच्या घरचीं माणसें मेणा घेऊन स्टेशनावर आलीं. त्या वेळीं दुसरी मित्रमंडळी स्टेशनावर भेटण्याकरितां आलं होती. गाडी स्टेशनांत आल्याबरोबर मेणा आणून डब्याशीं लावला व धक्का न लावतां स्वतःला हळूच उचलून मेण्यांत ठेविलें व कोणाचीच प्रत्यक्ष भेट होऊं न देतां दारें बंद करून मेणा हळहळू घराकडे रवाना केला.

ह्या दुखण्यांत अशक्तपणा इतका आला होता, कीं, मनाला आनंद किंवा दुःख थोडे जरी वाटले, तरी लागलीच मूर्च्छा येई. त्यामुळेही पुढे भेटावयास येणाऱ्या मित्रांस व आत्तांस बरेच दिवस भेटूं देऊं नये अशी डॉ. विश्राम यांनीं ताकीद दिली.

हे दुखणें चांगलें बरें होऊन कामावर जाऊं लागण्यास सुमारें दोन महिने लागले.

भाग अठरावा.

पांच हौद मिशनमधील चहाप्रकरण व ग्रामण्य.

सन १८९० सालीं आक्टोबरच्या चवदाव्या तारखेस संध्याकाळीं सेन्टमेरीज कॉनव्हेंटमध्ये कांहीं समारंभ हाता. त्यासंबंधानें मिशनरी लोकांनीं शहरांतील पन्नासपाऊणशें गृहस्थांना आमंत्रण केले होते. त्याप्रमाणेंच कांहीं बायकांनाही आमंत्रणें होती. आर्षी बायका व पुरुष मिळून शंभर मंडळी होतो. कांहींनीं निबंध वाचले व कांहींनीं भाषणें केलीं. हे काम आटोपल्यावर झनाना मिशनमधील सिस्टर्सनीं आपल्या हातांनींच चहा आणून मंडळीस दिला. कांहींजणांनीं तर निव्वळ या बायकांचा मान राखण्याकरितां ह्मणून त्यांनीं पुढें केलेले

पेले आपल्या हातांत घेतले, व तसेच खाली ठेवून दिले व कांहींजण पेले हातांत घेऊन चहा प्याले. आक्षी बायका काय त्या दहाबारा-जणीच होतों. आमच्याकडे चहा आला, तेव्हां आक्षी सगळ्याजणींनी तो घेण्याचें नाकारलें.

असो. हा समारंभ आटोपल्यावर आक्षी आपल्या घरीं निघून आलों. पुढे दोनतीन दिवसांनीच ' पुणेंवैभवांत ' गोपाळ विनायक जोशी यांच्या सहीनें ही कॉन्व्हेंटमधील सर्व हकीकत प्रसिद्ध झाली व शेवटीं पत्रकारानें आपल्या नेहर्मांच्या स्वभावाप्रमाणें वस्तुस्थितीला सोडून पुष्कळ कुत्सित टीका केली होती, आणि ह्मटलें होतें, कीं, " हे रावसाहेब आणि रावबहादूर सुधारक लोक प्रत्यक्ष महारांनीं बनविलेल्या पण गोऱ्या मडमांच्या लुसलुशीत हातांनीं आपल्या हातांत आलेला चहा पिऊन मिटक्या मारीत व ढेंकरा देत आपापल्या घरीं निघून गेले, ही गोष्ट आमच्या पुणेकर सनातन धर्माभिमान्यांस आणि ब्रह्मवृंदांस रुचते तरी कशी ? हे रावसाहेब व रावबहादूर मोठमोठे हुद्देदार आहेत ह्मणून कीं काय, ह्यांच्या घरीं जाऊन वर्षांतून दहापांच वेळां पक्कानें झोडण्यास आणि भरपूर दक्षणा घेण्यास मिळते, तेव्हां त्यांचें नांव ही भिक्षूक मंडळी कशाला काढतात ? गप्पच बसावयाची. गोपाळराव जोशांसारखा एखादा निर्धन मनुष्य अमेरिकेंतून किंवा विलायतेहून जाऊन आला, कीं, लागले त्याच्या पाठीस. त्याच्या पंगतीला बसण्याचा शब्द काढला—तरी पाप लागतें. तें तर नांवच नको. पण त्याला प्रायश्चित्त देऊन मोकळें करण्यासही कबूल होणार नाहीत. यांना दुरून प्यावयाला पाणी घातलें किंवा यांच्याशीं नुसतें भाषण केलें, तरी ही गोष्ट धर्मबाह्य झाली असें ह्मणण्यास तयार होणारी आमची भिक्षूक मंडळी तांडपुजी, लुबरी झाल्यामुळे आजकाल सुधारक शेफारून गेले आहेत, " वगैरे वगैरे पुष्कळ लिहिलें होतें.

याच सुमारास आमच्या घरी एक मेजवानी झाली, तेव्हां चाळीस-पन्नास गृहस्थ जेवावयास आले होते. ते सर्व ब्राह्मणच होते; पण त्यांत डॉक्टर विश्राम रामजी घोले, रा. ब. नारायणभाई दांडेकर व रा. ब. गणपतराव मानकर येवढेच काय ते ब्राह्मणेतर होते. या दिवशी गोपाळराव जोशीही आले होते. त्यांनी दुसरेच दिवशी पुन्हां 'पुणेंवैभवां' त आमच्या घरच्या मेजवानीची सर्व हकीकत लिहून, जेवावयास बसलेली मंडळी कोणकोणत्या पंक्तीला बसली होती व पंक्ती कशा मांडल्या होत्या त्याचा नीट नकाशाही काढून दिला होता. गोपाळरावांचा स्वभाव जात्या उद्योगी असल्यामुळे दुसरा विशेष कांहीं उद्योग नसेल, तेव्हां अशा तऱ्हेचीं कामें करण्याकडे त्यांची वृत्ति लागलीच वळे. त्यामध्ये त्यांची बुद्धि अति शीघ्र चाले. अशा गोष्टींची त्यांना जातीनें आवड असल्यामुळे तीं करण्यांत त्यांना समाधान वाटे व करमणूकही होई, येवढाच काय तो फायदा. बाकी, त्यांना सनातन धर्माभिमानी काय व सुधारक काय, दोन्ही सारखेच. कारण, ते जातीनें धड हिंदू ना मुसलमान असेच बनले आहेत. असो.

हे छापून आल्याबरोबर पुण्यांतील भिक्षुक व गृहस्थ मंडळींत जी चळवळ झाली, त्यांत पुण्यांतील प्रसिद्ध घराण्यांतील श्री. बळवंतरामचंद्र नातू यांनी या कामाचा पुढाकार घेऊन श्रीशंकराचार्यांकडे गाऱ्हाणें केले. मग 'पुणेंवैभवां' तील लिहिण्यावर या मंडळीकडून कांहीं नकारार्थी उत्तर आले नाही तर या सर्व (चहापान करणाऱ्या) मंडळींना बहिष्कृत करावयाचें, असा भिक्षुक व गृहस्थ मंडळींनी सभा भरवून ठराव केला. आमच्याकडून यासंबंधानें कांहीं नकारार्थी मजकूर प्रसिद्ध होईल ह्मणून दोन आठवडे वाट पाहिली; पण तसें कांहींच न झाल्यामुळे वरील मंडळींनी 'अमुक दिवशीं सभा भरवून पांच हौद मिशनमध्ये चहा प्यालेल्या बाबत मंडळींना बहिष्कृत करावयाचें आहे,' वगैरे मजकुराचीं हस्तपत्रके वाटून नेमलेल्या दिवशीं सभा भरविली

च वावन्न मंडळीपैकीं बेचाळीस मंडळीस बाहिष्कृत केलें. बाकीच्या दहा मंडळींनीं वरील ब्रह्मवृंदाला खासगी पत्रें लिहून आपण हातांत पेले घेतले होते खरे, पण चहा प्यालों नाहीं, असें कळवून आपली दिलगिरी अदर्शित करून सुटका करून घेतली.

पुढें कांहीं दिवसांनीं श्रींनीं फिर्यादींतील मजकूर मनावर घेऊन आपल्याकडील एका शास्त्रीवोवांची योजना न्यायाधिकाचे कामीं करून त्यांना पुण्यास पाठविलें. ते पुण्यास आल्यावर त्यांनीं आरोपी (चहा पान करणारे) यांस नोटिसा केल्या व त्यांत तुमचें काय ह्मणणें आहे तें कळवावें, असें फर्माविलें.

याबद्दल सदरहू मंडळीकडून कैफियत घेऊन चौकशीस सुरुवात झाली. त्या चौकशीचे कामीं बाळ गंगाधर टिळक व रघुनाथ दाजी नगरकर हे चहावाल्यांच्या तर्फेनें वकील होते. फिर्यादी तर्फेनें पुण्यांतील दुसऱ्या पक्षाचे अभिमानी प्रसिद्ध वकील नारायण बापूजी कानिटकर हे होते. याप्रमाणें या चहाप्रकरणाच्या चौकशीस आरंभ झाला. गांवांत शुक्लपक्ष व कृष्णपक्ष असे दोन तट उत्पन्न झाले. त्यामुळें भिक्षुकांची व त्यांच्याहीपेक्षां अधिक आमच्या सासुरवासिनी व माहेर-वासिनी मुलींची त्रेधा उडाली.

असें झाल्यावर एके दिवशीं आमच्या वन्संनी स्वतःला विचारलें “या दहा मंडळींनीं जशीं पत्रें लिहिलीं, तसें आपणसुद्धां कां लिहूं नये ? तुम्हीं तर हातांत पेला घेतल्याबरोबर खालीं ठेवला. चहा तोंडालासुद्धां लाविला नाहीं हें आपण समक्ष पाहिलें असें यमुना परवां ह्मणत होती. मग ही खरी गोष्ट लिहिण्यास काय हरकत आहे ? न करितां लोकांकडून दोष व अपवाद कां घ्यावा ? ”

तेव्हां स्वतः ह्मटलें “वेडी आहेस; असें कसें करतां येईल ? मी जर मंडळींतला आहे, त्यांच्यापैकींच एक आहे असें ह्मणवितों, तर त्यांनीं जी काय गोष्ट केली, ती मी केली नसली तरी केल्या-

सारखेंच आहे. चहा पिणें किंवा न पिणें यांत कांहीं पापपुण्य आहे, असें मला वाटत नाही; पण ज्यामध्ये आपल्याबरोबर उठणारी बसणारी चार मंडळी गुंतली आहे, त्यांतून एकटे सुटून जाणें मला कधींच आवडणार नाही. जें झालें तें झालें. त्याच्याबद्दल इतकें काय मोठें आहे ! ”

यावर वन्स हणाल्या “तुम्हाला त्याबद्दल कांहीं वाटावयाचें नाही; पण आम्हांला घटकोघटकीं अडचण पडेल. उद्यां श्राद्धापक्षाससुद्धां ब्राह्मण मिळण्यास अडचण पडणार आहे, त्याला काय करावें ? ”

यावर स्वतः हटलें “याबद्दल तूं काळजी करूं नकोस. मनुष्य सर्व बाजूंनीं विचार केल्यावांचून कोणत्याही गोष्टीला प्रवृत्त होत नाही. येऊनजाऊन भिक्षुक मंडळीचीच अडचणना ? तुम्हांला किती माणसें पाहिजेत तितक्यांची तजवीज होईल. मग कांहीं कुरकूर नाहीना ? यासंबंधानें बराच खर्च ठेवावा लागेल; पण त्याला कांहीं उपाय नाही. ”

हें ऐकून वन्स गप्प बसल्या. पण स्वतःला मात्र ही तजवीज लौकर करण्याची विवंचना लागली. कारण, आपल्या कुटुंबांतील कोणत्याही मनुष्यास, त्यांत वडील बायकांना असंतुष्ट ठेवणें स्वतःच्या मनाला कधीं आवडलें नाही. घरांतील माणसें असंतुष्ट असणें हा घर चालविणाऱ्या मुख्य माणसाला कमीपणा आहे, अशी स्वतःची समजूत असे. क्वचित् वेळीं अशी गोष्ट घडून आलीच तर तिचा बोल आपल्याला लावून घेण्याची चाल असे.

या वेळीं आमच्या घरांत वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर, श्रीपतिबोवा भिंगारकर, घरचे कुलोपाध्याय व पुराणीक याप्रमाणें चार आश्रित तर कायमचे होतेच. यांशिवाय आणखी दोन वैदिक ब्राह्मण सालिना शंभर रुपये देऊं करून ठेवून घेतले. हेतु हा, कीं, ग्रामण्यामुळे.

भिक्षुकांची अडचण आपल्या घरांतील माणसांना जशी केव्हांही वाटू नये, तशीच आपल्या पक्षांतील इतर सर्व मंडळींचीही अडचण दूर व्हावी. यांपैकी कोणत्याही गृहस्थाच्या घरी होमहवनादि संस्कार, व्रतवैकल्ये व मुंजलशादि कार्यप्रस्थ निघाले असतां या आमच्या ब्राह्मणांनीं तेथे जाऊन ते चालवावे, पण कोणाचें अड्डं देऊं नये.

याप्रमाणें या दोन वर्षांत बऱ्याच लोकांच्या घरीं या आमच्या आश्रित मंडळींचा पुष्कळ उपयोग झाला. ही ब्राह्मणांची तजवीज झाली ह्मणून आमच्या घरांतील वडील बायकांना या ग्रामण्या-संबंधानें कुरकूर करण्यास फारशी जागा राहिली नव्हती.

पुढे या बेचाळीसजणांपैकीं कांहींनीं अशी तक्रार सांगायी, कीं, “या ग्रामण्यापासून आह्मां पुरुषांना तादृश त्रास होत नाही, पण आमच्या बायका मंडळींना विशेष त्रास झाला आहे. पहिल्या-पहिल्यानें वर्ष सहा महिने कांहीं न बोलतां त्यांनीं मोठ्या धीरानें काढले; पण अलीकडे मात्र त्या त्रासल्यासारख्या झाल्या आहेत. त्या ह्मणतात, जे चहा प्याले ते मोकळेच राहिले, आणि शिक्षा काय ती आमच्या मुलींना भोगायी लागत आहे. असें ह्मणून प्रत्येक सण आला कीं त्या असंतुष्ट असतात, व त्यांच्या डोक्यांला पाणी आल्याशिवाय रहात नाही. आज दोन वर्षांत गांवांत दिलेल्या आमच्या मुलींचें एकदासुद्धां माहेरी येणें झालें नाही. त्या कंटाळून वरचेवर निरोप पाठवितात, तें ऐकून आमच्या बायका मंडळींना फार वाईट वाटतें. ही गोष्ट एखादे वेळेस आह्मीं प्रत्यक्ष पाहिली ह्मणजे याबद्दल आतां पुढें काय करावें असें वाटून कांहीं सुचेनासें होतें.”

अशा गोष्टी वारंवार कानांवर येऊं लागल्यामुळें याबद्दलचा स्वतःचा कांहीं विचार चाललाच होता. तशांत सन १८९२ सालच्या वैशाख मासीं आमचे एक मित्र बाहेरगांवाहून मे महिन्याच्या

सुट्टीमध्ये आपल्या घरी पुण्यास आले होते. त्यांच्या घरांत वडील, मातोश्री, चुलता, चुलती, चारपांचजण भाऊ, भावजया, बहिणी, त्यांची सर्वांची मुलें व आमच्या मित्रांची मुलें असा मोठा परिवार होता. हे गृहस्थ चहाप्रकरणापैकी एक असून त्यांनी प्रायश्चित्त घेतलें नव्हतें.

याच वैशाखांत यांचे घरी एकदोन लग्ने व्हावयाची होती. यांचे एक चुलते यांच्या बरोबरीचे होते, पण मतानें यांच्या अगदीं उलट होते. यांचे वडील घरातील मुख्य, कुटुंब चालविणारे व मायाळु असल्यामुळे, वडील चिरंजीव व धाकटे बंधु हे दोघेही मतानें परस्पर अगदीं विरुद्ध होते, तरी या दोघांनाही समेटून धरून शांततेनें त्यांनीं घर चालविलें होतें. अशा वेळीं वडील चिरंजीवांचे घरीं येणें आणि प्रायश्चित्त घेतल्यावांचून घरांत रहाणें ही गोष्ट त्यांच्या (मित्रांच्या) वडिलांना फार संकटाची वाटून “आपल्या घरांत कार्य आहे तेव्हां शंकराचार्यांच्या निकालाची वाट न पहातां प्रायश्चित्त घेऊन मोकळे व्हा,” वगैरे ह्मणून त्यांनीं प्रायश्चित्त घेण्याकरितां आपल्या चिरंजीवांची परोपरीनें समजूत केली; पण ही गोष्ट चिरंजीवांना किंवा त्यांच्या पत्नीला ह्मणजे वडील सूनवाईना रुचेना. त्यांना वाटलें, कीं, “आह्मी जें काय केले, त्यांत कांहीं पाप केले नाही अशी आमची समजूत असून नुसतें या मंडळींना खुष करण्याकरितां किंवा लग्नामध्ये चार दिवस मिरविण्याकरितां प्रायश्चित्त घ्यावें हें कांहीं ठीक नाही.” असा विचार ह्या दंपत्यानें ठरवून या कामीं स्वतःचें मत काय आहे तें विचारलें.

तेव्हां स्वतः सांगितलें “त्यांची व तुमची दोघांची अडचण निघण्यास एक उपाय आहे. तो हा, कीं, तुम्ही आपलीं मुलेंमाणसें घेऊन सुट्टी संपेपर्यंत लोणावळ्यास आमच्या बरोबर रहाण्यास या.”

त्याप्रमाणें घरच्या माणसांचा विचार घेऊन मुलांसुद्धां हें दंपत्य आमच्याबरोबर लोणावळ्यास राहण्यास आलें. संकटामुळें कां होईना, या त्यांच्या येण्यानें मला मात्र फार आनंद झाला. कारण, त्यांचें कुटुंब व मी जुन्या मैत्रिणी आहों, व त्यांची आणि माझी जरी वर्षांतून दोनतीन दिवस गांठ पडत असे, तरी पण आह्मां दोघींना कांहीं दिवस तरी एके ठिकाणीं रहावयास मिळवें, असें मला फार वाटत होतें. तो योग यामुळें घडून आला व आह्मां दोघींचें महिना दीड-महिना एका घरांत राहणें झालें.

अर्थात्, ही गोष्ट त्यांच्या वडिलांच्या जिवाला फार लागली. वडील चिरंजीव सुट्टीमध्ये मुलेंमाणसें घेऊन घरीं आले असतांना, आपल्या येवढ्या मोठ्या कुटुंबांतून चिरंजीव, सूनवाई व तीन नातवंडे यांना बाहेर जावें लागलें, ही गोष्ट त्यांना चैन पडूं देईना. त्यांनीं चिरंजीवांना वारंवार पत्रें लिहावीं, कीं, “ तूं प्रायश्चित्त घेऊन घरीं ये व मला ह्यातारपणीं संतुष्ट कर. ”

चिरंजीव जरी सुधारक मताचे अभिमानी होते, तरी मनाचे कोंवळे व प्रेमळ असल्यामुळें हीं पत्रें वाचून त्यांना कसेंसेंच होऊन जाई. असे आठपंधरा दिवस गेल्यावर वडिलांचीं एकदोन पत्रें त्यांनीं जवळ दाखविलीं व तोंड गोरेंमोरें केलें. तें पाहून स्वतःला बरें वाटलें नाहीं. थोडा वेळ विचार करून ह्मटलें “ मी जर तुमच्या जागीं असतो, तर सर्व मानहानि व कमीपणा सोसून आपल्या वडिलांना संतोषित केलें असतें. ”

हें ऐकून ते ह्मणाले “ मग अशा तऱ्हेच्या अडचणींत आमच्या-पैकीं पुष्कळजण आहेत, तेव्हां सगळ्यांच्या बरोबर आपणच जर प्रायश्चित्त घेतलें, तर आह्मांला घेण्यास बरें वाटलें. ”

यानंतर पुण्याहून आणखी दहापंधरा मंडळी आली. तेव्हां प्रायश्चित्त घेण्याबद्दल पुष्कळ भवति न भवति होऊन शेवटीं नगरकरांनीं

सगळ्यांच्या तफेंने ह्मणून सांगितलें, कीं, “ आह्मां सर्व मंडळींच्या सुटकेकरितां आपण प्रायश्चित्त घ्यावें, असें आमचें ह्मणणें आहे. ”

हें ऐकून स्वतः ह्मटलें “ असें असेल तर मीही प्रायश्चित्त घेईन. त्याबद्दल माझी कांहीं अट नाही. तुम्ही पुण्याला जाऊन दिवस नक्की ठरवा व मला कळवा ह्मणजे एक दिवसाकरितां मी पुण्यास येईन. ”

याप्रमाणें ठरल्यावर, ही पुण्याहून भेटण्यास आलेली मंडळी परत गेली आणि चारपांच दिवसांनीं ‘ अमुक दिवशीं प्रायश्चित्त घेण्याचें ठरलें आहे, आपण पहांटेचे गाडीनें येथें यावें, ’ असें नगरकरांचें पत्र आल्यावर दुसरे दिवशीं पहांटेच्या पांचाच्या गाडीनें स्वतः व आमच्या घरीं राहण्यास आलेले मित्र, असे दोघे पुण्यास गेले.

हें स्वतःचें जाणें मला अतिशय दुस्सह वाटलें. कांहीं तरी विशेष गुन्हा केला असून कोणी तरी शिक्षा करण्यास घेऊन जात असावें, अशा वेळीं जें काय मला वाटलें असतें, त्यापेक्षां या वेळीं थोडेंसे जास्त दुःख नव्हे, पण मानहानि माझ्या मनाला वाटून मला रडूं आलें. वेळ पहांटेची असल्यामुळें मी तशीच विछान्यांत पडून राहून दहावीस मिनिटें आपल्या मनाला यथास्थित मोकळीक दिली. पहिला वेग थोडा कमी झाल्यावर मग या संबधानें मी विचार करीत पडलें. कोणत्याही रीतीनें मनाला समाधान वाटेना. ज्यांना अडचण पडली होती त्यांनीं पाहिजेतर प्रायश्चित्त घ्यावयाचें होतें; पण आह्मांला यामध्यें गुंतवून सर्वस्वी मानहानि कां केली ? आमचें प्रायश्चित्तावांचून काय अडलें होतें व स्वतःच्या भिडस्त स्वभावाचा अशा रीतीनें फायदा घेणारी ही मित्रमंडळी का ह्मणायची ! बरें, स्वतः तरी अशा गोष्टींत लोकांचें कां बरें ऐकलें ? या पुण्याच्या मंडळीकरितां काय हवें तें करावयास तयार व्हावयाचें, व लोकांकडून नांवें ठेवून घ्यावयाचीं, अशी पहिल्यापासून संवयच आहे. अशा तऱ्हेचे उद्वेगजनक

व कांहीं त्रासाचे विचार सगळा दिवसभर माझ्या मनांत घोळत होते, त्यामुळे माझा तो दिवस अगदीं उदास व खिन्नपणाचा गेला.

या वेळीं माझी दुसरी एक मैत्रिण आमच्या घरीं कांहीं दिवस राहण्यास लोणावळ्यास आली ती घरांतच होती; पण साऱ्या दिवसांत दहा शब्दसुद्धां आह्मी एकमेकींशीं बोललों नाहीं. कारण, या वरील विचारानें माझे मन उद्वेगलेलें असल्यामुळे कांहीं काम करण्यास किंवा कोणाशीं बोलण्यास सुचेना.

संध्याकाळच्या गाडीनें स्वतः परत आल्यावर मला एकदम समोर जाववेना. कारण, मला वाटलें, कीं, सकाळच्या गोष्टीबद्दल स्वतःला फार वाईट वाटलें असावें व मी समोर गेल्याबरोबर कदाचित् अधिक वाईट वाटेल व मग मला तर समोर उभेंसुद्धां राहवणार नाहीं. त्यापेक्षां होईल तितकें करून एव्हांसमोर जाऊं नये हेंच बरें. असा विचार करून मी कांहीं कामांत गुंतलेली असल्यासारखी आंतआंतच राहिलें; पण बाहेर काय चाललें आहे ह्मणून दोनतीन वेळ कानोसा वेतला व डोकावून पाहिलें, तों माझ्या नजरेस असें आलें, कीं, स्वतःची वृत्ति अगदीं रोजच्यासारखी शांत असून, टपाल पाहणें व वर्तमानपत्रें वाचणें हीं रोजचीं कामें एकामागून एक स्वस्थ मनानें चाललीं आहेत. स्वतःच्या मनाला कोणत्याही रीतीनें उद्वेग किंवा तळमळ दिसेना. हें पाहून मला फार आश्चर्य वाटलें.

पुढें जेवणाची वेळ झाल्यावर सर्व मंडळी जेवावयास बसली. जेवतेवेळींही अगदीं शांत वृत्तीनें रोजच्याप्रमाणें बोलत व हंसत जेवण झालें. मग तासभर तेथेंच बसून नित्याप्रमाणें बोलून व विचारपूस करून निजावयास जाणें झालें.

जों जों मी अशा गोष्टी पाहीं, तों तों मला फार नवल वाटे; व असें होतें कसें? सकाळच्या गोष्टीबद्दल कांहींच त्रास झाला नसेल कीं काय? असें तर होणारच नाहीं; त्रास तर झालाच

याहिजे; पण तो बाहेर न दाखवितां मनांतल्या मनांत ठेवून पुन्हा वृत्ति रोजच्यासारखी शांत व साधी राखणें आणि नित्यक्रमांत यत्किंचित्ही अंतर न पडूं देणें या गोष्टी सहज साधतात तरी कशा? याबद्दल माझे मलाच मोठें गूढ वाटूं लागले.

आज घरीं आल्यावर आपण स्वतःला अमुक अमुक विचारूं, अमुक बोलूं वगैरे करून ठेवलेला माझा विचार जागच्या जागींच विरघळला. “पुण्यांतील सर्व माणसें बरीं आहेतना?” येवढें मात्र मीं विचारलें. याशिवाय कांहीं बोललें नाहीं. बोलण्याचें माझ्या मनांत होतें, पण शब्दच निघेना. स्वतः सांगितलें नाहीं, पण मी गड्याला तूप लावण्यास बोलावून नित्यासारखी आलेल्या मराठी पुस्तकांपैकीं एक पुस्तक घेऊन वाचीत बसलें; तरीही स्वतः कांहीं ‘नको, होय’ ह्मटलें नाहीं. झोंप लागेपर्यंत लक्ष देऊन शांतपणें ऐकणें चाललें होतें. ऐकतां ऐकतां झोंप लागली असें पाहून मीं पुस्तक मिटलें व दिवा लांब ठेवून गड्याला “पुरे आतां, तूं जा,” असें सांगून अंधरुणावर पडलें आणि बऱ्याच वेळानें झोंपीं गेलें. नित्याप्रमाणें आम्ही पहांटे जागीं झालों, पण यासंबंधीं कोणी कोणाशीं बोललों नाहीं. नेहमींसारखें स्वतः श्लोक ह्मणून भजनास आरंभ केला व तें संपतांच उठून आपल्या नित्यक्रमाला जाणें झालें.

माझ्या मनांत मात्र इतका वेळ आपण होऊनच आतां कालच्या-बद्दल कांहीं तरी विचारोंवें असा विचार घोळत होता तो तसाच राहून गेला. पुढें आठनऊ वाजतां आमच्यासारखे, सुट्टीमध्ये लोणावळ्यास रहावयास आलेल्या मित्रांपैकीं दोनतीन मित्र भेटावयास आले, व आदले दिवसाच्या संबधानें बोलणें सुरू होऊन बोलतां बोलतां ती मंडळी जरा जोरांत आली, तरी स्वतःच्या वृत्तींत यत्किंचित्ही पालट पडला नाहीं. त्यांच्याशीं धालट अगदीं शांतपणानें व समजूत घालण्याच्या स्वरांत बोलणें चाललें होतें; पण या तापलेल्या मंडळींना

तें कांहीं रुचलें नाहीं. तिसरे दिवशीं टाइम्समध्ये एकदोघां मित्रांनीं आपल्या सहीनें खूप कडक टीका करून आमच्या या प्रायश्चित्तासंबंधानें पत्रें लिहिलीं होतीं. तीं पाहिल्यावर स्वतः आरंभापासून शेवटपर्यंत वाचलीं, तरी स्वतःला थोडासुद्धां उद्वेग वाटला नाहीं किंवा तोंडाबाहेर ब्र काढला नाहीं.

या गोष्टीला आणखी एकदोन दिवस झाले. स्वतःची इतकी शांत वागणूक पाहून मला मोठा चमत्कार वाटला, व राग आणि उद्वेग अगदीं नाहींसा होऊन माझी वृत्ति अगदीं थंड झाली. मग मीं एकदा सहज विचारलें “ हें प्रायश्चित्त कशाला घेतलें बरें ? चोहोंकडून आतां किती त्रास होत आहे. विरुद्ध वाजूच्या लोकांनीं कितीही नांवें ठेविलीं तरी त्याबद्दल मन तयार असतें ह्मणून तितकें वाईट वाटत नाहीं; पण परवां सकाळीं इतक्या जुन्या व आपल्या ह्मणविणाऱ्या मित्रांचे उद्गार ऐकून मला अतिशय वाईट वाटलें. दुसऱ्याचा उत्कर्ष सहन न झाल्यामुळें आंतून धडपड होऊन अशा एखाद्या संधीची ते वाटच पहात होते कीं काय, असें मला त्यांच्या उद्गारांवरून व बोलण्याच्या स्वरावरून वाटलें.”

तेव्हां स्वतः ह्मटलें “ आपण असा आपला गैरसमज कां करून घ्यावा ? ज्याचें त्यानें करित असावें. कोणीं कांहीं ह्मटलें ह्मणून आपण आपल्याचकरितां हें केलें, असें तर होत नाहींना ? खरीस्थिति आपल्या मनाला माहीत असली ह्मणजे झालें. जी मंडळी आपली ह्मणावयाची व ज्यांना आपल्या बरोबर घेऊन वागावयाचें, त्यांच्याकरितां लोकांकडून थोडा वाईटपणा आला ह्मणून काय झालें. ”

मीं ह्मटलें “ खरीं कारणें जीं आहेत तीं आपलीं आपल्याला माहीत; पण तीं परक्यांना कशीं समजावीत ? लोकांत उगीच गैरसमज माजून राहतो कीं नाहीं ? काल सकाळीं.....कुत्सितपणानें व अशा रागानें बोलत होते, कीं, जशी काय ही गोष्ट आलीं आपल्या

स्वार्थाकरितांच केली आहे ! ज्यांना इतक्या वर्षांच्या सहवासाने स्वतःच्या स्वभावाची खरी ओळख होऊं नये, ते आपल्याला मित्र तरी कसे ह्मणून घेतात ! मित्रत्व ह्मणजे एकमेकांच्या अंतःकरणाची योग्यता व किंमत समजली पाहिजे. तसें झालें नाहीं तोंपर्यंत हें नुसतें शब्दांतच राहते. ”

तेव्हां स्वतः ह्मटले “ त्यांचा स्वभाव जरा तसाच आहे. त्यांनीं कांहीं ह्मटले ह्मणून काय झालें ? त्यांना खरें काय आहे, हें समजत नाहीं कीं काय ! पण मनुष्य एकदा अभिमानाला पडले ह्मणजे त्या आवेशामध्ये तें तसेंच बोलत असतें; हा मनुष्यस्वभाव आहे. अशा वेळीं त्याला दुसऱ्या बाजूचा विचार रहात नाहीं. याच लोकांनीं शांत मनाने अधिक विचार केला तर आज जशा जोराने ते आमचेवर प्रहार करीत आहेत, तितका पुढें करणार नाहींत. त्यांनां नावे ठेवतेस, पण कालपर्यंत तूंच किती आठरल्यासारखी झाली होतीस बरे ? त्यांच्यापेक्षां तुला हें अधिक समजावयाला नको होतें का ? आमचे मुलगे किंवा मुली मुंजीलमाला खोळंबल्या नव्हत्या, किंवा घरांतील कोणतेही कृत्य ब्राह्मणाकरितां अडले नव्हते. ग्रामप्य झालें ह्मणून तुमच्या घरांत कधीं कांहीं अडले होते काय ? तुमचे जें चालावयाचे तें पहिल्या-सारखें सर्व नीट चाललें होतें. असें असून प्रायश्चित्त घेतलें हा आमचाच दोष आहे, असें तुलाही वाटलें. ही विकारवशता नव्हे काय ? अशा तऱ्हेचे समज कांहीं दिवस राहून ज्याला जसें वाटेल, तसें तसें तो बोलेल, हें आह्मी समजून आहों. मनुष्य जी गोष्ट करतो ती पूर्ण विचाराने करतो, घाईनें कोणतीही गोष्ट करीत नाहीं, अशी मनाची खात्री ठेवावी. एखाद्या गोष्टीची असावी तितकी माहिती नसली तर विचारून घ्यावी. यासंबंधाने मार्गील अनुभवा-

वरून तरी मन शांत ठेवावें. उगीच आपल्याला त्रास करून घेण्यांत तरी काय फायदा आहे ? ”

हें ऐकिल्याबरोबर मला अगदींच ओशाळल्यासारखें झालें आणि माहिती करून घेण्याच्या बुद्धीनें, आधीं विचारून न घेतां एकदम दोष देण्यासारखें मी कां बरें बोललें, याचा मला पश्चात्ताप होऊन पुनः पुनः फार वाईट वाटलें. असो.

मे महिन्याच्या सुट्ट्यामध्ये आमचे एक मित्र व त्यांची पत्नी आपल्या तीन मुलांसह आमच्याबरोबर लोणावळचास रहावयास आल्याचें मीं वर लिहिलें आहे. ते प्रायश्चित्त घेऊन लोणावळचास आले, त्या वेळेस स्वतः व्हरांड्यांत एका आरामखुर्चीवर बसून भावोजी वर्तमान पत्रें वाचीत होते, तें ऐकणें चाललें होतें. सदरहू गृहस्थ पाहिरी जवळ आलेले पाहून व हंसून स्वतः त्यांनां विचारलें “ कां, कसें काय झालें ? ”

त्याबरोबर लागलीच ते ह्मणाले “ आपण ह्मटल्याप्रमाणेंच मला दाखला आला. वडिलांच्या खऱ्या प्रेमाचा व त्यामुळें होणाऱ्या सुखाचा अनुभव मला या वेळेस आला. प्रायश्चित्त घेऊन मी उठल्याबरोबर आतां वडिलांना नमस्कार करा असें ब्राह्मणांनीं मला सांगितलें, ह्मणून मी दादांजवळ जाऊन नमस्कार करण्यास खालीं वांकलों व नमस्कार केला. तोंच दादांनीं मला पोटाशीं धरून अगदीं मिठी घातली, आणि ते गाहिवरून ह्मणाले ‘ इतक्या माणसांत तूं आज मला धन्य केलेस ! ’ असें ह्मणतांना त्यांच्या डोळ्यांतून पाणी येऊं लागलें व तें पाहून माझ्याही डोळ्यांतून पाणी आल्यावांचून राहिलें नाहीं. यापूर्वीं दादा इतक्या प्रेमानें वागल्याचें किंवा त्यांच्या डोळ्यांतून अश्रु आल्याचें मीं कधीं पाहिलें नव्हतें. अगदीं प्रायश्चित्त घेण्याच्या वेळेपर्यंत आपण करतो हें बरें नाहीं असें मलाही वाटत

होतें; पण ही दादांची वागणूक पाहून आपण केलें तें चांगलें केलें, असें मला वाटलें. ”

भाग एकोणिसावा.

सोलापुरचें दुखणें.

सन १८९३ सालीं जेव्हां आम्ही सोलापुरच्या स्वारीस जाण्यास निघालों, तेव्हां पहिला मुक्काम माढ्यास झाला. दोनतीन दिवस तेथें मुक्काम होता. त्या अवधीत एखोंद व्याख्यान व्हावें असा कांहीं मंडळींनीं येऊन आग्रह केला. तेव्हां होय ह्मणून दुसरे दिवशीं माढ्यास सुमारें तास सवा तास व्याख्यान दिलें. तेथून आम्ही सोलापुरास गेलों. तेथेंही या खेपेला मंडळींनीं व्याख्यान देण्याविषयीं इतका आग्रह कां केला कोण जाणे ! त्या वेळीं कसलीशी चळवळ होती व मंडळीचे डोळे कोणत्या विषयाकडे लागले होते हें मला बरोबर आठवत नाहीं; पण हिंदुस्थानांतील औद्योगिक प्रगति व व्यापार विषय असावा, असें वाटतें. कारण, सोलापुरास उघड्या मैदानांत तीन दिवस एकसारखीं याच विषयावर व्याख्यानें होत होतीं. प्रत्येक दिवशीं तास दीड तास व्याख्यान चाले व शेवटच्या दिवशीं तर हें व्याख्यान दोन सवा दोन तास एकसारखें आवेशानें झालें.

शेवटचें व्याख्यान झालें, त्या रात्रीच एक झोंप झाल्यावर पोटांत एकसारख्या कळा येऊं लागल्या. मीं पोट ऊन पाण्याच्या पिशवीनें शेकलें, चोळलें व नेहमींचीं माहीत होतीं तीं औषधें दिलीं, तरी पोट दुखणें राहीना. कळा एकसारख्या अतिशय येऊं लागल्यामुळें पहांटे चार वाजेपर्यंत अतिशय त्रास झाला. सकाळीं डॉ. किलॉस्कर यांना बोलाविलें. त्यांनीं येऊन अवश्य ते उपाय केल्यावर मग पोट दुखणें थोडें कमी झालें, पण अजीबात थांबलें नव्हतें; तथापि एक वाजल्यापासून पांच वाजेपर्यंत असह्य पोटदुखीच्या

दुखीच्या वेदना सोसल्यानें शरीर व जीव अतिशय गळून गेला होता. ह्मणून थकव्यामुळें ग्लानि आलेली होती. त्यांत झोंपही येऊं लागली, ह्मणून थोडी कण्हेरी खावयास घालून व औषध देऊन मी तेथेंच उशाशीं स्वतःला हळूहळू थोपटीत बसलें व 'आतां जितकी झोंप येईल तितकी चांगली; कारण, विश्रांतीची फार गरज आहे; कोणी गडबड न करितां स्वस्थ पडूं द्या, - मीं औषधही झोंपेचें दिलें आहे; तेव्हां झोंप लागली तरी काळजी करण्याचें कारण नाही. विश्रांति मिळूं द्या,' असें सांगून डॉक्टर निघून गेले. त्याप्रमाणें तो सर्व दिवस बहुतेक विश्रांतीतच गेला. दर दोन किंवा तीन तासांनीं थोडीशी कण्हेरी व औषध मात्र घालावयाचें. असा सर्व दिवस जाऊन त्या रात्रीं झोंपही बरी आली. दिवसभर अंगांत जो थोडासा ताप होता, तोही उत्तररात्रीला दोनतीन वाजतां उतरून उजाडतां उजाडतां अगदीं बरें वाटलें, तरी उठून बाहेर जाण्याची शक्ति नव्हती, ह्मणून जवळच पडदा लावला होता तेथें मुखमार्जनादि उरकून पुनः येऊन अंथरुणावर बसणें झालें. मीं थोडीशी साबुदाण्याची खीर व औषध दिल्यावर जवळ हवालदार उभा होता, त्याला स्वतः सांगितलें " शिरस्तेदारांना बोलाव व कालचे सद्यांचे कागद मागव. "

त्याप्रमाणें त्यानें केलें. शिरस्तेदार व इतर कारकून सद्यां- करितां आपापले कागद घेऊन आले. त्या सर्व कागदांवर स्वतः नेहमींप्रमाणें सद्या केल्या व टाइम्स उघडून स्वतः टेलिग्राम्स वाचले. पहांटे प्रकृतीला बरें वाटलें अशा समजुतीवर पांच वाजल्यापासून नऊ वाजेपर्यंत हे एकदम केलेले श्रम सोसले नाहींत. पाठ दुखूं लागली. पायाच्या पोटाच्या वळूं लागल्या व एकदम थंडी भरून आली; त्यामुळें पांघरून घेऊन स्वस्थ पडावें लागलें. दोन तासपर्यंत थंडी वाजल्यावर खूप सपाटून १०५।६ डिग्री ताप भरला,

तो संध्याकाळीं सहावाजेपर्यंत उतरला नाही. मध्यंतरीं दोन वाजतां मुंबईस हायकोर्ट जज्जाच्या जागीं आपली नेमणूक केली आहे असा गव्हर्नरसाहेबांकडून लखोटा आला; तो शिरस्तेदारांनीं फाडून माझ्याकडे आणून मला वाचून दाखविला व ही बातमी जवळ सांगावी अशा विचारानें ते दोनतीन वेळां येऊन पडद्याशीं डोकावून गेले; पण मी त्यांना नको ह्मणून हातानें खूण केली. मला अशी भीति वाटली, कीं, इतक्या तापांत अशा आनंदाची बातमी स्वतःला कळविली तर आनंद होऊन तापांत कदाचित् या आनंदाच्या बातमीमुळेंच झटका होईल. ह्मणून मीं तो हुकूम तसाच ठेवण्यास सांगितलें. मग रात्रीं अकरा वाजतां ताप उतरला व रात्रीं झोंप चांगली लागली.

सकाळीं हुषारी चांगली वाटूं लागली, ह्मणून शिरस्तेदारास मीं हुकूम आणून दाखविण्यास सांगितलें. हुकूम पाहिल्यावर स्वतःचे मनास कांहींच विशेष वाटलेंसें दिसलें नाही. अगदीं सहज वृत्तीनें शिरस्तेदाराकडे पाहून ह्मटलें “तर मग आपल्याला येथील काम आटोपून पुण्यास लवकर जावें लागेल असें दिसतें.”

शिरस्तेदार निघून गेल्यावर माझ्याशींही त्यासंबंधाचे कांहीं उद्गार निघाले नाहींत, हें पाहून मला माझे ठिकाणींच आश्चर्य वाटलें व आदले दिवशीं वाटलेल्या भीतीचें माझें मलाच हंसूं आलें. किती तरी मी वेडी ! कीं, अहोरात्र, तपेंच्या तपें जवळ असून मला स्वतःच्या स्वभावाची व त्यांत असलेल्या सदगुणांची परीक्षा होऊं नये व अशी क्षुल्लक भीति वाटावी ! ज्या ठिकाणीं दुःखाचा डोंगर कोसळला तरी डगमगावयाचें नाही, किंवा सुखाच्या लाटा येऊन आदळल्या तरी हर्षातिरेक व्हावयाचा नाही, दुःख किंवा आनंद विशेष बारीकरीतीनें निरीक्षण करून पाहणाऱ्या जवळच्या माणसास मात्र सम-

जावयाचें, बाकीच्या सहज पाहणाऱ्या माणसांच्या लक्षांत यावयाचें नाहीं, असा स्वतःचा स्वभाव असतां व तो मला माहीत असतांना याच वेळीं अशी वेढ्यासारखी भीति कां वाटली कोण जाणे. असो.

पुढें दोन दिवसांनीं आह्मी सोलापुराहून पुण्यास येण्याचा वेत केला. दुसरे दिवशींच सोलापुरची मंडळी डेप्युटेशन घेऊन आली, कीं, “ आमच्या गांवीं या नेमणुकीचा हुकूम आला आहे; तेव्हां याबद्दल पानसुपारी करण्याचा मान आमच्या गांवास पहिल्यानें मिळाला पाहिजे. पानसुपारी घेतल्याशिवाय आह्मी जाऊं देणार नाहीं.”

स्वतः आजारी असल्यामुळे हा निरोप त्यांनीं मला सांगितला व “ कोणत्या वेळीं वेत करूं याबद्दल स्वतःचा विचार घेऊन आह्मांस सांगा,” असें ह्मणाले. त्या वेळीं मीं स्वतःस या बाबतींत विचारिलें तेव्हां सांगितलें, “ मला अद्याप बसवत नाहीं व बोलण्याची शक्ति नाहीं, तोंपर्यंत कोणाची पानसुपारी घ्यावयाची नाहीं ”

हा निरोप मीं मंडळींना सांगितला, तरी त्यांनीं आपला हट्ट सोडला नाहीं. मंडळी ह्मणाली “ आह्मी बोलण्याचे श्रम देणारच नाहीं. स्टेशनावर पोहोचवावयास येऊं त्या वेळीं आगगाडी चालू व्हावयाचे आधीं आह्मी आपला पहिला हार घालूं, ह्मणजे झालें. ” त्याप्रमाणेंच त्यांनीं केले.

दुसरी मंडळी स्टेशनावर आली. बरोबर त्यांनीं हार, विडे, फुलें यांच्या पांढ्या भरून आणल्या होत्या. स्वतःला हें कांहीं माहीत नव्हतें. स्वतः सेकंड क्लासांत स्वस्थ पडून रहाणें झालें होतें. गाडी निघण्याच्या आधीं दोन मिनिटें श्रीमंत आप्पासाहेब वारद, नाग-पुरकर वकील, डॉक्टर किलोस्कर वगैरे मंडळी डब्यांत आली व विडा पुढें ठेवून स्वतःच्या गळ्यांत हार घातला. गाडी निघण्याची वेळ झाली, आह्मी जातो, असें ह्मणून मंडळी खालीं उतरली तोंच शिटी झाली व मंडळींनीं पांढ्यांतून फुलें घेऊन डब्याच्या आंत

फेंकून मोठ्याने स्वतःच्या नांवाचा त्रिवार जयघोष केला आणि गाडी स्टेशनमधून निघून गेली.

सोलापुराहून पुण्यास आल्यावर पुढे आठदहा दिवसपर्यंत स्वतःची प्रकृति फार अशक्त असल्यामुळे घरांतल्या घरांतच पडून रहावे लागले. बाहेर कोठे जातां आले नाहीं. तथापि मंडळीची गर्दी सकाळ संध्याकाळ जवळ असावयाचीच व या मुंबईच्या बदलीबद्दल आपण पुणेकरांनीं काय काय करावे याबद्दल हळूहळू आपसांत स्वतःला ऐकून न जाईल अशा रीतीनें वेत करित बसावयाची. या पुणेकर मंडळींना इतका आनंद झाला होता, कीं, त्याबद्दल प्रत्येकाला असे वाटे, कीं, जसा कांहीं हा अधिकार, हे वैभव आपल्यालाच प्राप्त झाले आहे. इतक्या रीतीनें स्वतःबद्दल अंतःकरणाची एकता व प्रेम दृढ झाले होते.

जरा बरे वाटू लागल्यावर एके दिवशीं सकाळीं पंधरावीस मंडळी डेप्युटेशन घेऊन आली व ह्मणाली “ उद्यांपासून आठ दिवसपर्यंत पानसुपारी वगैरे करण्याची आमच्या मनाप्रमाणें आह्मांला परवानगी असावी, या वेळीं आह्मी करूं तें चालवावयाचें; एवढ्या कामांत आपण कांहीं नाहीं होय ह्मणावयाचें नाहीं, आह्मी करूं त्याला रुकार असावा, एवढीच आमची विनंति आहे. ”

हे ऐकून स्वतः ह्मटले “ एवढा तुमचा आठ दिवसांचा काय कार्यक्रम ठरला आहे तो तर एकदा दाखवा, मग पाहूं. ”

तेव्हां मंडळी ह्मणाली “ यासंबंधानें आपल्याला कांहीं दाखवावयाचें नाहीं, किंवा कांहीं विचारावयाचें नाहीं, असा तर आमचा निश्चय आहे. अगदीच कळविल्यावांचून चालावयाचें नाहीं, ह्मणून कळविण्यास आलों आहों. ”

पुनः स्वतः ह्मटले “ नका दाखवूं, माझा कांहीं आग्रह नाहीं; पण तुह्मां पुणेकर मंडळीचें मला असे भय वाटतें, कीं, तुह्मी जें

करूं लागल तें अतिरेकाला नेतां, त्यांत तुह्यांला विचार ह्मणून रहात नाहीं. मग ती गोष्ट बरी असो किंवा वाईट असो. एकादा करावयाची ह्मटली, कीं, करावयाची. हें मला रुचत नाहीं. तेव्हां आतांच्या संबंधांत जें तुह्यांला करावयाचें असेल तें बेतानें व विचार करून करा, एवढेंच मी सांगतो. ” हें ऐकून मंडळी बरें ह्मणाली व आपापल्यांत हंसून उठून गेली.

मग दुसरे दिवसापासून या पानसुपाऱ्यांस व मेजवान्यांस आरंभ झाला. सर्वांहून हिरावागेत केलेल्या समारंभाला मंडळींनीं जो खर्च केला व दारूकाम उडविण्यामध्ये जो पैशाचा व्यय झाला, तो स्वतःला पसंत पडला नाहीं. कारण, या ठिकाणीं मंडळींनीं पैशाचा अपव्यय केला असें स्वतःला वाटलें व आणखी जें काय आपलें येथें रहाणें होईल, त्यामध्ये ही मंडळी एक एक गोष्ट अधिकच करीत जातील, तेव्हां जमेल तितक्या लवकर मुंबईस जावें, असा बेत ठरवून सोमवारीं रात्रीचे गाडीनें आह्मी मुंबईस निघून गेलों.

मंडळीच्या कार्यक्रमाप्रमाणें आमचा जाण्याचा दिवस बुधवारचा ठरला होता व त्या दिवशीं असेच कांहीं स्टेशनावर व प्लॅट्-फॉर्मवर फुलांचा रस्ता करून, शहरांतील व लष्करांतील सर्व जातींचीं मंडळी जमवून, बँड वगैरे आणवून मोठ्या थाटानें पोहोंचविण्याचा मंडळींनीं बेत केला होता. ही कुणकुण स्वतःच्या कानावर आली असावी व म्हणून एकाएकीं सोमवारीं जाण्याचा स्वतः विचार केला. संध्याकाळीं बाहेर जातेवेळीं सांगितलें “फक्त दोन पेठ्यांत राहिल इतकेंच सामान बरोबर घ्या व आज रात्रीं अकराच्या गाडीनें जाण्याची तयारी करा. बोभाटा मात्र बिलकूल करावयाचा नाहीं. मी क्लबांतून जेवून आल्याबरोबर आपण स्टेशनवर जाऊं. राहिलेलें सामान च पेठ्या उद्यां कोणी तरी घेऊन येईल. ”

त्याप्रमाणे आह्मी तयारी केली व त्याच रात्री अकरा वाजतां स्टेशनावर गेलो. तरी तेवढ्यांतल्या तेवढ्यांत तीसचाळीस मंडळी स्टेशनावर आली व त्यांनीं फुलें, हार वगैरे आणून शक्य तितकी धामधूम केलीच. आमची ऑफिसची मंडळी पोंचविण्यास आली होती, त्यांना मात्र निरोप घेतांना अतिशय वाईट वाटलें व आह्मांलाही तितकेंच अवघड झालें. या संबंधाची सर्व हकीकत त्या वेळच्या ज्ञान-प्रकाशांत वेळोवेळीं आलीच आहे.

या ठिकाणीं हें सांगितलें पाहिजे, कीं, मुंबईस जातेवेळीं पुण्यांतील व इतर ठिकाणच्या संस्थांना मदत देण्याकरितां स्वतः रु. २५००० ची रक्कम धर्मार्थ काढून ठेविली व तिची व्यवस्था राघोपंत नगरकर व आबासाहेब साठे यांजकडे सोपविली. असो.

आह्मी मुंबईस गेल्यावर पहिला महिना एकंदर सर्व जुन्या व नव्या मित्रमंडळीच्या भेटी घेण्यांत व घरांतील व्यवस्था लावण्यांत तेव्हांच निघून गेला. मग जानेवारीच्या अखेर स्वतःचे जुने जिवलग मित्र रा. व. शंकर पांडुरंग पंडित आजारी पडून मुलांमाणसांसह पोरबंदराहून मुंबईस औषधोपचाराकरितां आले. मुंबईच्या डॉक्टरांनीं त्यांची प्रकृति पाहिल्यावर सांगितलें, कीं, “यांनीं चारसहा महिन्यांची रजा घेऊन येथेंच राहून औषधोपचार केला पाहिजे,” ह्मणून पंडितांचा मुंबईस रहाण्याचा विचार ठरला व कायमचें बिऱ्हाड करून रहाण्यासाठीं ते बंगले पाहूं लागले. पण त्यांना कोणताच पसंत पडेना. एके दिवशीं सकाळीं असेच एकदोन बंगले पाहून ते आमच्या घरीं आले. व ह्मणाले “मीं गेल्या आठवड्यांत पुष्कळ बंगले पाहिले, पण सोइस्कर व आपल्याजवळ असा बंगला मला अजूनही मिळत नाही, त्यामुळें कंटाळा आला आहे. मुंबईस राहून आपल्यापासून दूर राहणें मला आवडत नाही. दिवसांतून एकदोन वेळ तरी आपल्याला एकमेकांना भेटतां येईल इतकें जवळ मिळालें तर मी वेगळें बिऱ्हाड

करीन. नाही तर मी आपल्या मंडळींना घेऊन येथेंच येऊन राहीन. हा बंगला पुष्कळ मोठा आहे.”

हें ऐकल्याबरोबर स्वतः ह्मटलें “वा ! असें झालें तर उत्तमच झालें. मीच तुमच्याजवळ याबद्दल गोष्ट काढावी असें कित्येक वेळां माझ्या मनांत आलें; पण ह्मटलें, कीं, तुम्हाला आमच्यासारखी चालढकल किंवा थोडीशी अडचण सोसण्याची कधीं संवयच नाही. त्यांत पहिल्यापासून तुम्हाला सर्व गोष्टी व्यवस्थित व वेळच्या वेळीं झाल्याच पाहिजेत, अशी संवय आहे. आजपर्यंत स्वतंत्रपणें वागलेले आहांत, तेव्हां आमच्या घरीं रहावयास या ह्मटलें तर तुम्ही भिडेनें होय झणाल, पण तुमच्या मंडळींना तें कितपत रुचेल कोण जाणे, असें मनांत येऊन मी आतांपर्यंत कांहीं बोललों नाहीं.”

हें ऐकून पंडित झणाले “छे छे, तसें कांहीं नाही. माझी मंडळी फार आहे, आपल्याला अडचण होईल झणून मी दुसरें घर पहात होतो; पण आतां विचार नकी ठरला. मी उद्यांच येथें रहावयास येणार. याप्रमाणें बोलून ते घरीं गेले व चारदोन दिवसांतच सर्व मुलें व वहिनी-बाई यांच्यासह रहाण्यास आले.

आमच्या घरीं आल्यापासून सकाळसंध्याकाळ स्वतःला पंडितांच्याजवळ बसण्याबोलण्याला वेळ मिळूं लागला, यामुळें पंडितांना बरीच हुषारी वाटूं लागली असें दिसूं लागलें; पण ही हुषारी केवळ मनाची होती. शरीराला आंतून जो रोगरूपी भुंगा पोखरीत होता त्याचें काम सपाट्यानें चालू होतेंच. त्यापुढें ही मनाची हुषारी किती दिवस टिकणार ? आंतील दुखण्याच्या वेदना वाटूं लागल्यामुळें त्यांना अधिक अशक्तता येऊं लागली व मनही अधिक अस्वस्थ वाटूं लागलें. ते एकटे असत त्या वेळेस या वेदनेनें कण्हत व अगदीं अस्वस्थ असत; पण स्वतःची त्यांच्याकडे जाऊन बसण्याची वेळ आली, कीं, ते लागलीच हुषार होत. स्वतःबरोबर बोलत असतांना

आपल्याला दुखणें आहे असें स्मरणसुद्धां पंडितांना नाहीं असें पाहणाराला दिसे. स्वतःची स्थिति मात्र अगदीं उलट झाली. पंडितांशीं बोलतांना मोठ्या धीरानें बोलावयाचें, पण त्यांच्याजवळून उठून आपल्या हॉलमध्ये आल्यावर सर्व वेळ त्यांच्या प्रकृतीचीच काळजी मनाला वाटे. घरीं सरकारी काम करते वेळेस, जेवतेखाते वेळे-सही सहजीं मोठाले सुस्कारे टाकलेले व 'राम राम' असे उदासपणानें उच्चारलेले शब्द वारंवार ऐकूं येऊं लागले. रात्रीं किती तरी वेळ आमचा यांच्यासंबंधानें बोलण्यांत जाई. अशा वेळीं मध्येच एखादे वेळीं उठून पंडितांच्या खोलींत जाऊन त्यांना झोंप लागली आहे कीं नाहीं, आज त्यांच्या प्रकृतीचें मान कसें आहे, हें मुकाट्यानें स्वतः पहावयाचें असे. कधीं कधीं तर या विवंचनेनें स्वतःला सगळ्या रात्रींत झोंप येत नसे.

अशा रीतीनें दिवस जातां जातां पंडितांना ता. १८ मार्च १८९४ रोजीं सकाळीं सहा वाजतां देवाज्ञा झाली ! विचाऱ्या उषावाईवर तर सर्वस्वी दुःखाचा डोंगर कोसळल्यामुळे त्यांच्या दुःखाला पारावारच राहिला नव्हता. पण स्वतःलासुद्धां या पंडितांच्या वियोगानें आपला प्रत्यक्ष मुलगा अगर भाऊ जावा इतक्या तऱ्हेचें दुःख झालें ! पंडितांच्यासारखा मानी, तेजस्वी, हुषार व निरलस मनुष्य मिळणें फार दुरापास्त आहे, असे स्वतःच्या तोंडून वारंवार उद्गार निघत. त्यांचें (पंडितांचें) स्वतःच्या ठिकाणीं इतकें निस्सीम प्रेम होतें, कीं, पुष्कळ दिवसांनीं ते भेटण्यास आले ह्यणजे अत्यंत सलगीनें, प्रेमानें लडिवाळ मुलासारखे स्वतःशीं वागत. जितके दिवस लांब राहिले असतील, तितक्या दिवसांच्या लहान-मोठ्या सर्व गोष्टी सांगावयाच्या व विचारून घ्यावयाच्या नादांत दोघेही तासच्या तास गढून गेलेले असत. ते बसले असतील त्याठिकाणीं मध्ये मी जर कांहीं कामाला गेलें तर पंडितांना खपत

नसे. यावरून मी स्वतःला कधीं तरी विचारी, कीं, “ सारखे स्वभाव असल्यावांचून स्नेह जमत नाही असें ह्मणतात, तर पंडितांचा स्नेह स्वतःशीं इतका कसा जमला ! दोषांच्या स्वभावांत अग्नी व पाणी इतके साम्य आहे. त्यांचे तर नेहमींचे वाक्य असें आहे, कीं, I would sooner break than bend आणि स्वतःचे तत्ववाक्य व वागणूक पंडितांच्या वागण्याच्या अगदीं उलट आहे. ”

तेव्हां सांगितले “ यावरून ते अधिक चांगले आहेत असेंच ध्यावयाचे. चांगल्या माणसांत तेजस्विता जास्त प्रमाणाने नजरेस येते. तुम्ही टीका करणारी मंडळी काय हवी ती टीका करा, पण आम्ही दोषे ‘ शिवस्य हृदये विष्णुर्विष्णोश्च हृदये शिवः ’ अशा तऱ्हेनेंच आजपर्यंत वागत आलों.

याच मार्च महिन्यांत माघ वद्य १३ ला चि. नानूचा जन्म पुण्यास झाला.

एके दिवशीं आमच्या आचाऱ्याचा भात कच्चा राहिला ह्मणून ह्या त्याच्या हलगर्जीपणाबद्दल मी त्याला पुष्कळ बोलले व राग भरले. ते ऐकून मुखशुद्धीच्या वेळेस स्वतः राग घालविण्याकरितां विनोदाने ह्मटले “ अं: ! थोडा भात किंवा पोळी कच्ची राहिली, ह्मणून त्या आचाऱ्याला इतके काय बोललीस ? नुसते धान्य जसेंच्या तसेंच खाऊन पचविणारी जीं माणसें, त्या आह्मांला भात किंवा पोळी थोडी कच्ची राहिली ह्मणून बाधते कीं काय !! आम्ही लढाई केलेलीं माणसें आहो. हातांवर हिरवा लिंबूर चोळून तोच खाऊन नुसते त्याच्यावर महिनेच्या महिने काढिले आहेत. त्या आह्मांला भात पोळी थोडीशी कच्ची राहिली तर त्याची पर्वा काय ! तूं आचाऱ्याला बोलत होतीस तेव्हांच मी ह्मणणार होतो; पण तूं आधींच रागावलेली ! त्यांत यजमानीपणाच्या डौलाने बोलत होतीस, तव्हां आपण कांहीं मध्येच बोलून तुझा विरस करूं नये,

असे वाटूनच त्या वेळीं मी कांहीं बोललो नाही. बाकी, स्वयंपाक विघडला तर त्याचा दोष स्वयंपाक्याला देत बसण्यापेक्षां जेवणाची सर्व व्यवस्था पहाणारालाच मी अधिक दोष देईन. नोकरांचीं कामे इतपतच व्हावयाचीं. त्यांच्यावर पाहणी करणारांनींही लक्ष ठेविलें पाहिजे. ”

“ लिंबूर खाऊन दिवस काढणारीं आम्ही लढाईतील माणसें, ” असें ह्मटल्याबद्दल मीं ह्मटलें “ रोजच्या जेवणांत एक घांस अधिक झाला तर तेवढा पलीकडे राखून ठेवावयाचा असतो; तोलून खाणारांनीं लढाई कसली करावयाची ! ! आतां लेखणींत मात्र लढाई उरली आहे. खरोखरीच लढाईची वेळ आली तर सगळ्यांची केवढी धांदल उडेल ! ! छाती दुखत असली ह्मणजे त्यावर मोहरी वाटून घातली किंवा टर्पेटाईन चोळलें, तर तेवढ्या जागेभर पुरळ उठतो व फोड येतात, त्या शरीराला लढाईच्या जखमा सोसल्या तरी कश ! ! ”

तेव्हां ह्मटलें “ सोसल्या कशा ! जागोजाग जखमांच्या खुणा आहेत. ह्या पहा खांद्यावरील जखमा ! ! छातीवर तर इतक्या जखमा आहेत कीं, त्या सर्व जखमांच्या ओरखड्यांचा एक हिंदुस्थानचा नकाशाच बनून राहिला आहे. मी उगीच नाही ह्मणत, नीट बघून तरी घे खरे आहे कीं नाही तें ! ! ” असें ह्मणून रुदरा वर करून मला छाती दाखविली.

मीही हंसतहंसत केवळ थट्टा करण्याचा बुद्धिनेंच जवळ जाऊन नीट न्याहाळून पाहिलें, (ह्या पूर्वीं माझे तिकडे कधींच लक्ष गेलें नव्हतें,) तों, खरोखरीच छातीच्या डाव्या भागावर हिंदुस्थानच्या नकाशासारखी अगदीं हुबेहुब ओरखड्यांची आकृति होती. हे ओरखडे पूर्वीं झालेल्या कसल्या जखमांचे नसून साफ गुळगुळीत कागदावर वॉटरलाइन्स असतात, तसे तेवढ्या जागेवर अंगचेच ओरखडे होते. हे पाहून बाहेरून जरी मीं हें सारें थट्टेवारी घालविलें, तरी पण

माझ्या मनावर एक प्रकारचा विलक्षण परिणाम झाला खरा. तो काय हें जरी मला आतां नीट शब्दांनीं सांगतां येणार नाहीं, तरी मला मनांतल्या मनांत अतिशय नवल वाटलें.

प्रार्थनासमाजांत स्वतःची उपासना असेल त्या दिवशीं मीं वरोवर असावें, असें स्वतःच्या मनांतून फार असे; व खरें ह्मटलें तर मला याच उपासनेच्या वेळीं मात्र विशेष काम असलें तरीही त्यांतल्या त्यांत सवड करून समाजांत जावेंसें वाटे. याबद्दल कित्येक वेळां माझ्या मैत्रिणी मला विनोदानें ह्मणत “ दर आदितवारीं उपासना असते, तेव्हां कांहीं तरी अडचणी येतात, त्यामुळें येण्यास फावत नाहीं; पण आज बरें फावलें ! ही उपासना असेल त्या दिवशीं कोणी पाहुणे येत नाहीत, कांहीं अधिकउणें काम निघत नाहीं; येवढें बरें आहे ! ”

उपासना झाल्यावर घरीं परत येतांना आह्मी गाडींत बसलों ह्मणजे स्वतः विचारावयाचें, कीं, “आज तुला काय काय समजलें तें सांग.”

मीं ऐकिलेली सर्व उपासना नीट सांगितली तर ह्मणावयाचें “ तर मग आजची उपासना बरी झाली असावी, असें वाटतें. ”

तीच, एखादे वेळेस प्रतिपादनाचा विषय जरा अवघड असला ह्मणजे उपासना कशी झाली तें मला सांगतां येत नसे. त्यामुळें स्वतः ह्मणावयाचें “ तर मग आजची उपासनाच चांगली झाली नाहीं ह्मणावयाची. उपासनेसंबंधानें आह्मीं असें प्रमाण बसविलें आहे, कीं, तुला समजली ह्मणजे ती उपासना चांगली झाली, व तुला समजली नाहीं ती उपासनाच चांगली झाली नाहीं, दुर्बोध झाली, असें मी समजतो.”

हें स्वतःचें बोलणें कसेंही असलें, तरी खरें पाहिलें तर स्वतःची उपासना इतकी अर्थपूर्ण, प्रेमळ व गंभीर होत असे, कीं, ती ऐकणाराला धन्य धन्य वाटावी, क्षणमात्र देहभान विसरून जावें व आपण प्रत्यक्ष देवाशींच बोलत आहों व तो आपली प्रार्थना ऐकत आहे असें

वाटून वृत्ति तन्मय व्हावी. केव्हां केव्हां त्या शांत व भक्तीने परिप्लुत झालेल्या वृत्तीमुळे स्वतःच्या चेहऱ्यावर जे एक प्रकारचे तेज दिसे, त्या तेजाने शोभणाऱ्या मुखाकडे एकसारखे पहात रहावे, दृष्टी काढूच नये, असे मला वाटे व मी वेड्यासारखी कित्येक मिनिटे तोंडाकडे सारखी पहात राहिली. भोंवतालीं बसलेली मंडळी काय ह्मणतील, असे क्वचित् मनांत येऊन दृष्टि खालीं झाली तरी ती पुनः लागलीच वर होई व आपले काम करू लागे. आतां अशा सर्वस्वी निराशेच्या स्थितींतसुद्धां ती वेळ व तो चेहरा मनांत आला ह्मणजे हल्लीं जी दीनावस्था प्राप्त झाली आहे, तिचा विसर पडून आपण त्या वेळचा अनुभव आज घेत आहो असे वाटून क्षणभर आनंद होतो व किती-वेळ तरी त्याच मूर्तीचे ध्यान व चिंतन करित स्वस्थ बसविसे वाटते. कांहीं कारणाने यांत व्यत्यय आला तर दिवसभर चुकल्याचुकल्या-सारखे वाटून मनास तळमळ लागते.

दररोज रात्री जेवण झाल्यावर घरांतल मुलांची अभ्यासाची चव-कशी करावयाची; तसेच वडील माणसांशीं तास अर्धातास बोलत बसून मग माडीवर जावयाचे आणि कांहीं तरी वाचन सुरू असावयाचे. वाचनाच्या नादांत झोंप लागावयाची. एरव्हीं झोंप यावयाची नाही, अशी संवय झाली होती. साडेदहा किंवा अकरा वाजतां झोंप लागल्यावर तीन सवातीन वाजतांच झोंप पुरी होई. मग अंधरुणांतच पडल्या पडल्या ईश्वरसंबंधी विचार अगर मनन चाले. हे झाल्यावर अंधरुणावरच उठून चारपासून पांचपर्यंत आपण स्वतः तुकारामाचे अभंग ह्मणून टाळ्या अगर चुटक्या वाजवून भजन करावयाचे. त्यांत अत्यंत भक्तिपर व देवाशीं लडिवाळपणाची सलगी केलेले नाम-देवाचे अभंग घोळूनघोळून पुनःपुनः ह्मणावयाचे. पुष्कळ वेळां ह्मणत असतांना कंठ दाटून गहिंवर येई. अशा वेळीं तोंडाने ह्मणणे बंद पडून कांहीं वेळ अश्रुधारा चालत असत. कांहीं वेळां आपल्याशींच तल्ली-

नतेनें अभंग ह्मणत असतांना आपण ह्मणत आहों त्या अभंगाचा दुसरा चरण जुळत आहे कीं नाहीं इकडे लक्ष नसे. प्रथम एका अभंगाचा चरण ह्मणावयाचा व दुसऱ्यांदा दुसऱ्याच अभंगाचा चरण ह्मणावयाचा. हे अभंग गाण्यांतील नसून त्या वेळीं आपल्या मनाची स्थिति असेल तसे जुळवून ह्मणावयाचे. त्यांचें यमक जुळतें कीं नाहीं, याकडे लक्षही नसे. अशा वेळीं मला फार हंसूं येई व मी ह्मणें " ह्या सगळ्या नवीन अभंगांची एक गाथा करून ठेऊं या. मी कल्याण शिष्यासारखें लिहिण्याचें काम पतकरून हे सगळे अभंग लिहून काढतें, ह्मणजे बरें होईल."

हे ऐकून असें उत्तर येई, कीं, "आह्मी आपलीं भावडीं माणसें. आह्मांला यमकें व तालसूर यांची माहिती नाहीं व त्यांची गरजही वाटत नाहीं. ज्याच्याकरितां आह्मी ते ह्मणतो त्याला ते सर्व समजतात. त्याचें लक्ष ह्या इतर गोष्टींत कधीं जात नाहीं."

याप्रमाणें पांच वाजेपर्यंत अभंग व भजन झाल्यावर कांहीं संस्कृत श्लोक व स्तोत्रें ह्मणून साडेपांच वाजतां अंथरुणांतून उठून मुख-मार्जनादि प्रातर्विधि अर्ध्या तासांत उरकून सहा वाजतां दिवाणखान्यांत आपल्या कोचावर बसून कामाला सुरुवात व्हावयाची. प्रथम दैनिक पत्रांतील तारा वाचून मग टपाल पहावयाचें व तें झाल्यावर साडेनऊ वाजतां स्नानास उठावयाचें. स्नान व जेवण झाल्यावर सुमारे १५ मिनिटें बोलत बसून मग उठून पोषाख करून साडेदहा वाजतां कोर्टीत जाण्याकरितां गाडींत बसावयाचें. अकरापासून पांचपावेतो हायकोर्टाचें काम चाले; पण मध्यंतरीं उपहाराची सुट्टी असे तेव्हां घरून फराळाचें घेऊन आगगाडींतून बजाबा ब्राह्मण वेळेवर जाई व डब्यांतून ऊन ऊन पदार्थ काढून खाण्यास देई. त्यांतील थोडेंसें खाऊन व पाणी पिऊन तेथेंच ईश्रीचेअरवर थोडी विश्रांति घेऊन पुनः जाऊन कामाला सुरुवात करावयाची. पांच वाजतां काम संपवून उठल्यावर गाडी

नुसती बरोबर ठेवून दोनतीन मैल पायीं चालावयाचें ह्मणजे पुनः फिरावयास जाण्याचा वेळ वांचे. सहा वाजतां घरीं आल्यावर सुमारे अर्धा तास बोलत बसून मग पुनः आपल्या नित्याच्या कामास ह्मणजे सकाळीं आलेल्या टपालाचीं उत्तरे लिहिणें व तें झाल्यावर वाचनास सुरुवात होई. रोजचीं पत्रे येतील त्यांचीं उत्तरे त्याच दिवशीं पाठविण्याकडे विशेष लक्ष असे.

सुट्टीच्या दिवशीं सकाळीं व केव्हां केव्हां दुपारीं भेटावयास येणाऱ्या मंडळीची गर्दी होई. ज्या तऱ्हेची जी मंडळी येईल, त्या त्या तऱ्हेची त्यांना माहिती विचारावयाची, सांगावयाची व ज्यांच्याकडून जीं कामे घेण्यासारखीं असतील तीं कामे त्यांच्याकडून करून घ्यावयाचीं. कोणी मोठ्या घराण्यांतील जुनी मंडळी, ब्राह्मण, मराठे, गुजराथी, भाटे वगैरे कोणत्याही दर्जाचे गृहस्थ भेटावयास आले, तरी त्यांच्याशीं त्यांच्या दर्जाप्रमाणें मानमान्यतेनें बोलावयाचें. त्यांच्या हातून व मार्फत एखादी सार्वजनिक लोकोपयोगाची गोष्ट झाली असली तर त्याबद्दल त्यांचा गौरव करावयाचा, त्यांना हौस व जास्त उत्तेजन वाटेल अशा शब्दांनीं त्यांची वाखणणी करावयाची, वगैरे पाहून मला केव्हां केव्हां हंसूं येई व करमणूकही वाटे. या गृहस्थांशीं बोलतांना त्यांच्या गांवीं अगर जातींत ज्या संस्थेची उणीव असेल, तशी एखादी संस्था आपण पुढें होऊन काढा व त्या संस्थेला तुमच्यासारख्या कळकळीच्या गृहस्थांचें नांव द्या, ह्मणजे अनायासानें स्मारक होऊन ही संस्था लोकोपयोगी होईल, असें उत्तेजनपर शब्दांनीं त्यांच्या मनांत भरवावयाचें.

ही आलेली मंडळी जाऊं लागली ह्मणजे आज कांहीं आपल्याला नवीन दिशा समजली, अशा उल्हासानें जात व आपल्या कामाला लागत. ही मंडळी उठून गेल्यावर मी मात्र सुद्धा दिवाणखान्यांत जाऊन विचारीं, कीं, 'आज आलेल्या मंडळीच्यावर

काय काय कामें लादलीं ? काम लादण्याची हातोटी पक्की साधली आहे. पुनः चमत्कार असा, कीं ज्यांच्यावर काम लादलें जातें तीं माणसें त्याबद्दल कंटाळत नाहींत. उलट आज आपल्याला कांहीं विशेष समजलें असें मानतात. ”

जून सन १८९५ त आह्मी महाबळेश्वराहून वाठारास येत असतां वाईच्या पुढें व वाठाराच्या अलीकडे एक रडतोडीचा घाट लागतो त्या घाटाजवळ आह्मी आलों. पूर्वीं स्वारींत फिरत असतांना स्वतःची चाल अशी असे, कीं, रोज बारा कोसांच्यावर बैलांना किंवा घोड्यांना जास्त मजल द्यावयाचीच नाहीं, व वाटेंत घाट लागला तर घाट संपेपर्यंत स्वतः पायीं चालावयाचें, गाडींत बसावयाचें नाहीं, व घोड्यांना हळूहळू पाउंडावर चालवीत आण, अशी कोचमनाला निश्चून ताकीद असे. या बहिवाटीला अनुसरून भाड्याची गाडी होती तरी घाट जवळ येतांच स्वतः खालीं उतरून चालण्यास आरंभ केला. चि. सखु व नानू हीं दोन्हीं मुलें सात व दोनअडीच वर्षांच्या वयाचीं होतीं. या दोघांना गाडींत ठेवून व शिपायाला त्यांच्याजवळ बसवून गाडी जपून घेऊन ये असें कोचमनाला बजावून मी बरोबर चालण्याकरितां खालीं उतरलें; पण आह्मी तुझ्याबरोबर चालतो असें दोन्हीं मुलें ह्मणूं लागलीं व खालीं उतरण्याची गडबड करूं लागलीं. त्यांचीं कशी तरी समजूत घालून मी पुढें चालूं लागण्याच्या पूर्वीं दहा मिनिटें सहज निघून गेलीं. स्वतः तर गाडीतून उतरल्याबरोबर चालूं लागण्यास आरंभ केल्यामुळें इतक्या अवधींत नजर पोहोचत नव्हती इतकें लांब जाणें झालें होतें; ह्मणून लवकर जाऊन गांठण्याकरितां मी होईल तितक्या जलदीनें चालत होतें व रस्त्यावर मनुष्य नसेल तेव्हां मधून मधून थोडीशी धावतही असें. इतकी घाई करण्याचें कारण, संध्याकाळची वेळ, आधींच स्वतःला दूरचें कमी न्याहाळतें, बरोबर कोणी मनुष्य

नाहीं, अशांत समोरून एखादी गाडी आली तर कदाचित् गाडीचा धक्का स्वतःला लागेल, या भीतीने माझी एवढी सर्व घाई चालली होती.

मी जवळ येऊन ठेपल्यावर जरा स्वस्थपणाने चालणे होऊं लागले. जात्याच स्वतःची उंची जास्त असल्यामुळे सहज पाऊल लांब पडे व ठेंगण्या माणसाने आपल्याकडून बरोबर चालण्याची कितीही घाई केली तरी निभाव लागत नसे. त्यामुळे दोघांत थोडेसे तरी अंतर पडे. या नेहमीच्या अनुभवाप्रमाणे आतांही आम्हां दोघांत सहजीं दहाबारा पावलांचे अंतर पडले. एरव्हीं मी जवळ आलेली पाहून रोजच्याप्रमाणे उभे राहून माझ्याकरितां हळूहळू चालण्यास आरंभ झाला असता; पण आजची वृत्ति वेगळी होती. संध्याकाळची वेळ, सूर्य नुकताच मावळल्यामुळे संधिप्रकाश पडला होता, व उंच घाटावरून खालच्या सभोंवतालच्या चित्रविचित्र देखाव्याकडे स्वतःची दृष्टि लागून राहिली होती. अशा गंभीर वेळीं “ऐसें भाग्य कई लाहता होईन । अवघें देखे जन ब्रह्मरूप” हा अभंग अगदीं तल्लीनतेनें घोकूनघोकून ह्मणणे चालले होते, यामुळे मी जवळ आले हें स्वतःच्या लक्षांत आले नाहीं.

अशा रीतीनें आम्ही थोड्या अंतराने चालत असतां घाटाच्या माथ्यावर आलों. तेथे एका पुलाच्या जवळच दाने मोठ्या इंगळ्या सुमारे चार साडेचार इंच लांबीच्या व एक दीड इंच रुंदीच्या असाव्या त्यांनीं आपल्या नांग्या पाठीकडे वळविल्या असून त्या करंगळी एवढ्या जाड होत्या. त्यांचा रंग काळसर गुळाच्या पक्क्या पाकासारखा होता. त्या दोन्ही इंगळ्या स्वैरपणाने एकमेकींच्या मार्गे चालल्या होत्या.

स्वतःच्या पावलाकडे माझी सहजीं नजर लागलेली असल्यामुळे माझ्या दृष्टीस पडल्या. त्याबरोबर दुसरे किंवा तिसरे पाऊल त्यांच्यावर पडेल अशी मला भीति वाटून मी अतिशय घाबरले व कदाचित्

मोठ्यानें ओरडलें असतें; पण काय झालें कोण जाणे, इंगळ्यांवर पाऊल पडण्यापूर्वीं आपण जाऊन गांठावें व हातानें पलीकडे करावें, अशा हेतूनें मी जोरानें धावत सुटलें; पण तेथपर्यंत जाऊन पोहोचण्याच्या आधींच स्वतःचें जाणें त्या इंगळ्या ओलांडून दोनतीन पावलें पुढें झालें होतें.

हा सर्व मजकूर लिहिण्यास पांचदहा मिनिटें लागलीं; पण ही गोष्ट प्रत्यक्ष घडण्यास दहापांच सेकंदही वेळ लागला नाहीं. धावत असतांना वाटेंत इंगळ्या आहेत, पाय पडेल, असें हांक मारून किंवा मोठ्यानें ओरडून मला सांगतां येईना. इकडे तर, आतां इंगळ्यांवर पाय पडणार असें मनांत येऊन माझा जीव आंतल्या आंत गोळा होऊन अगदीं कासावीस झाला. निमिषार्ध माझे डोळे आपोआप मिटले. पण लागलीच डोळे उघडून पहातें तों इंगळ्या ओलांडून पुढें गेलेलें पाऊल पहिल्यासारखेंच जोरानें पडत आहे हें पाहून मला अत्यानंद झाला, व एवढें मोठें अरिष्ट टळल्याबद्दल मीं देवाचे उपकार मानिले. हें सर्व किती वेळांत घडलें, हें सांगतां येणें कठिण आहे. मीं जवळ जाऊन घाबरेपणानें विचारिलें “ पायाला कांहीं टोंचलें नाहींना ? ”

हें माझे विचारणें जरा चमत्कारिक वाटलें व लागलीच थांबून माझ्याकडे पाहून ह्मटलें “ काय ? काय विचारतेस ? काय झालें आहे ? इतका दम कशानें लागला ? गाडी कोठें आहे ? ” वगैरे एकामागून एक प्रश्न भराभर विचारिले.

गाडीला कांहीं तरी अपाय झाला, किंवा घोडे उधळले, असें कांहीं तरी स्वतःच्या मनांत येऊन हें इतकें विचारलें असावें, हें माझ्या लक्षांत आल्याबरोबर मीं एकदम ह्मटलें “ कांहीं नाहीं, मागून गाडी सुरक्षित येत आहे. मी जरा घाईनें चाललें व चढ आहे ह्मणून दम

लागला; जरा वेळ बसावे तरी. तोंवर गाडी येईल. आतां चढ सगळा संपला. आतां गाडींत बसण्यास काय हरकत आहे ? ”

इतकें बोलणें झालें तरी खाली बसणें झालें नाहीं. तेव्हां मीं आर्जवानें ह्मटलें “ थोडा वेळ खाली बसावयाचें नाहीं का ? किती तरी दम लागला आहे. ”

तेव्हां ह्मटलें “ कोणाला दम लागला आहे ? मला ? मी विलकूल दमलों नाहीं. मुळीं पुरुषांचा जन्म श्रमाचीं कामें व कष्ट करण्याकरितांच आहे. आम्हांला दम लागून कसें चालेल ? दऱ्याखोऱ्यांतून व डोंगरकठारींतून हिंडणारीं आम्ही माणसें. तूं दमली आहेस ह्मणून रद्दबद्दी करित आहेस. मग मी दमलें आहे असें स्पष्ट ह्मण, ह्मणजे तुझ्याकरितां मी खाली बसतो. ”

मीं लागलीच ह्मटलें “ होय, मी खरीच दमलें आहे. माझ्याकरितां कां होईना, पण खाली बसावे. ”

मग सडकेच्या कडेला पांढरे दगड ओळीनें लाविलेले असतात त्यांजवर आम्ही उभयतां बसलों. गाडी येण्याला पुष्कळ अवकाश होता, ह्मणून त्या दोन इंगळ्यांची गोष्ट मीं सांगितली. ती ऐकून ह्मटलें “ आतां तुझ्या घाबरण्याचें कारण मला बरोबर कळलें. त्या वेळचा तुझा घाबरलेला आवाज व भ्यालेली मुद्रा पाहून मला चमत्कारिक वाटलें, व गाडीबद्दल काळजी वाटली. ”

मी ह्मणालें “ केवढें तरी आज अरिष्ट टळलें ! इंगळ्यांना नुसत्या पायाचा स्पर्श झाला असता तरी त्या चावल्या असत्या; मग काय वाट झाली असती ? अशा ऐन तिन्हीसांजच्या वेळीं आडरानांत औषध कोठून मिळणार होतें ? अशा वेळीं कोण सहाय झालें असतें ? ” असें बोलत असतांना मला गहिवर आला व एकदम रडेंहि आलें.

तेव्हां स्वतः थोडा वेळ अगदीं स्तब्ध राहून मग मला ह्मटलें “ आतां अरिष्ट टळलें आहेना ? आतां भिण्याचें कारण काय आहे ?

यावरून असें पहा, कीं, परमेश्वर सदोदित आपल्या सन्निध आहे व पावलोपावलीं आपल्याला संभाळीत आहे. इंगळ्यांवर पाय न पडतां जें पाऊल सहज पलीकडे गेलें असें तुला वाटलें, तें कसेंही असलें. तरी ही योजना त्याचीच आहे, यांत संशय नाही. त्यानें रक्षण करण्याचें मनांत आणिल्यास कोणाकडूनही अपाय होणें शक्य नाही. मात्र आपण तसा भाव ठेवला पाहिजे. हें शिकण्यासारखें नाही काय ? तुकारामबुवांचा एक अभंग आहे “ जेथें जातो तेथें तूं माझा सांगाती । चालविशी हातीं धरूनीयां “ हा अभंग किती सत्य आहे बरें ? धन्य ते पुरुष आणि त्यांचा निःसीम भाव. आपल्याला जेव्हां अनुभव येतो, तेव्हांच ही उक्ति पटते. आपण दुर्बल माणसांनीं त्यांच्यासारखा दृढ भाव मनांत धरला तर तें एक अत्यंत मोठें सामर्थ्य आहे व त्यांत आपलें कल्याण आहे.”

इतकें बोलणें होत आहे तों गाडी आली. रात्रीं आठ वाजण्याची पुण्याची गाडी साधली पाहिजे, म्हणून आम्ही गाडींत बसून वठारावर आलों व तेथून रेल्वेनें पुण्यास आलों.

भाग विसावा.

आजारी माणसांची काळजी.

कितीही दूरचे नातलग अगर चाकरमाणूस घरांत आजारी आहे अशी बातमी कानावर गेली, कीं, लागलीच तें आजारी माणूस ज्या खोलींत निजलें असेल त्या खोलींत स्वतः जाऊन त्याच्या समाचार घ्यावयाचा व “डाक्टर बोलावून त्याच्या औषधपाण्याची व्यवस्था तूं आपल्या देखरेखीखालीं कर, दुसऱ्याकडे सोंपवूं नको,” असें मला बजावून सांगणें होई; इतकेंच नाही, तर तो मनुष्य चांगला बरा होऊन समोर येऊन हिंडूंफिरूं लागेपर्यंत दररोज दोन वेळां जेवतांना चौकशी व्हावयाचीच, विसर पडावयाचा नाही. याबद्दल मला फार नवल

वाटे व मी एखादे वेळीं झणें “या इतक्या कामांत व अनेक तऱ्हेच्या विचारांत मन गढलेलें असतांना, एखादे वेळेस घरच्या माणसांशीं देखील बोलण्याला फुरसत होत नाही, पण अशा बारीकसारीक गोष्टीविषयीं दररोज दोन वेळां चौकशी करण्याची आठवण तरी रहाते कशी ! अमुक एक गोष्ट करावयाची अशी आठवण मुद्दाम ठेवीन ह्मटलें तरी मला ती रहात नाही. त्यांतून कामाची धांदल असली तर मुळींच रहात नाही. याबद्दल माझा मला देखील केव्हां केव्हां राग येतो शिवाय, या विसराळूपणाबद्दल रागें भरून घ्यावें लागतें तें निराळेंच. जें काम करावयाचें असेल ती वस्तु अगर तो मनुष्य डोळ्यांसमोर दिसल्यावांचून आपोआप आठवणच होत नाही. ”

तेव्हां ह्मटलें “ आठवण राहणें हें त्या कामाची काळजी वाटण्यावर व आपणावरच्या जबाबदारीवर फार अवलंबून असतें. या दोन गोष्टी-बद्दल मनाचा शिथिलपणा असला म्हणजे प्रत्येक कामाचा विसर पडावयाचाच. जी गोष्ट अंतःकरणापावेतो जाऊन पोहचते, म्हणजे काळजाला लागते, तिचेंच नांव काळजी. तिचा विसर बहुधा पडत नाही. जेव्हां आपलें मन विशेष दुःखानें, काळजीनें किंवा तीव्र वेदनेनें व्याप्त असतें, तेव्हां मात्र याला अपवाद येतो; पण अशी वेळ क्वचितच येते व आली तरी तिला कोणी दोषांत गणीत नाही. ”

सन १८९६।९७ सालीं जेव्हां मुंबईस पहिला प्लेग झाला, तेव्हां प्लेग या रोगाची माहिती कोणाला ऐकूनसुद्धां नव्हती, मग त्याच्या इतक्या उग्र स्वरूपाची कल्पना कशी येणार ? पहिल्यापहिल्यानें तर या रोगाची बातमी आह्मांला खरीच वाटली नाही. नीळ रापत नसली झणजे अशा कांहीं तरी अभद्रुत व असंभाव्य कंड्या निद्वारी लोक उठवितात, असें जुनीं वृद्ध माणसें झणत असत. त्या गोष्टीची आठवण होऊन मानमोडी, गुडघेमोडी, हाकमारी वगैरे रोगांबद्दल ज्या

कंड्या उठत, त्यापैकीच ही एक आहे असे वाटे; पण टाइम्स, गॅझेट, अँडव्होकेटमध्ये जेव्हां या रोगाच्या उग्रतेबद्दल कालमच्या कालम भरून येऊ लागले, तेव्हां आमचे तिकडे लक्ष गेलं. पुढे काहीं दिवसांनी कोठींत, स्नानगृहांत, तळमजल्यावरच्या मोठमोठ्या मोन्यांतून, तसेच बाहेर बागेच्या मोकळ्या जागेत मोठमोठे उंदीरही उगीचच्या उगीच बाहेर येऊन बसताना व थोडीशी धाप लागलीशी होऊन तेथल्या तेथेच मरतात, असे तीनचार नोकरांनी मला येऊन सांगितले; पण दैनिक पत्रांत हा मजकूर वाचीपर्यंत मला त्याचे काहींच वाटल नाही व मी जवळसुद्धां हा मजकूर सांगितला नाही. उलट नोकरांनां हटले “बरे झाले उंदीर आपोआप मरतात तर ! आतांशा उंदीरच चोहोकडे फार झाले. त्यांना मारण्यासाठीं कमिटीच्या लोकांनी गटारांत विष घातले असेल, ते खातात व घाबरून मरतात.”

असे सातआठ दिवस गेल्यावर एक दिवस टाइम्समध्ये असा मजकूर आला, कीं, प्लेगचे विष आपल्या घरांत आले हे समजण्याची मुख्य खूण हटली ह्मणजे उंदीर आपोआप मरू लागतात व असे उंदीर मरू लागले, कीं, त्या घरांत राहणे सुरक्षित नाही. एकदम ते घर सोडून दुसरीकडे राहण्यास गेले पाहिजे. हा मजकूर स्वतः पाहिल्याबरोबर मला मुद्दाम हांक मारून सांगितले “हा मजकूर तुं मुद्दाम वाचून पाहून त्याची खबरदारी घेत जा. आपल्यालाही केव्हां बाहेर जावे लागेल याचा नेम नाही.” मी सर्व ऐकून घेऊन गप्प राहिले.

सकाळची वेळ नेहमीं धांदलीची असे, ह्मणून मी पत्र दुपारीं वाचीन ह्मणून उचलून ठेवले व दुपारीं सवड होतांच वाचून पाहिले तों त्यांत लिहिल्याप्रमाणे प्लेगचे विष आपल्या घरांत आले आहे असे माझ्या लक्षांत आले. तेव्हां आतां या घरांत राहणे सुरक्षित नाही, घरांत आल्यावर हा मजकूर जवळ सांगून उद्यांच्या उद्यांच दुसरी-

कडे राहण्यास जावे, असा बेत करून घरीं आल्याबरोबर मीं सर्व मजकूर सांगितला. तो ऐकून घेतल्यावर दुसरे दिवशीं सकाळीं वाळकेश्वर, महालक्ष्मी, चौपाटी वगैरे ठिकाणीं आह्मीं पांचसहा घरे पाहिलीं, पण त्यांपैकी कोणतेंच घर आह्मांला पटेना. प्लेगचें वर्ष पाहिलेंच असल्यामुळे हायकोर्टांतील वकील लोकांनीं कोर्टास अर्ज केला, कीं, “प्लेगसाठीं स्थलांतर करणें आह्मांला जरूर आहे व तसें झालें ह्मणजे कोर्टांत अकरा वाजतां हजर होणें अशक्य होईल. याकरितां कोर्टानें आमची कांहीं तरी तजवीज करावी.” हा अर्ज कोर्टानें ऐकून अकराची वेळ होती ती साडेबाराची केली व आठवड्यांतून चारच दिवस काम चालेल व तिन दिवस सुट्टी मिळेल, असें ठरविलें. सोमवार, मंगळवार, बुधवार व गुरुवार असे चार दिवस कोर्ट चाले. गुरुवारी दोन वाजल्यापासून सोमवारी बारा वाजेपर्यंत सुट्टी असल्यामुळे मुंबई सोडून ज्या लोकांना बाहेर रहावयास जावे लागे त्या लोकांना ही सुट्टी फार सोयीची व सुखाची झाली. असो.

आह्मांला घर न मिळाल्यामुळे आह्मी अजून पहिल्याच बंगल्यांत होतो. एक दिवस सकाळीं उठून मी खालीं आले, तों आमच्या स्वयंपाकीणबाईचा मुलगा चालतांना थोडासा लंगडतो आहे, असें माझ्या दृष्टीस पडलें. हा वयानें सोळासतरा वर्षांचा होता, तरी स्वभावानें अगदीं भोळवट असे. तो दोन्ही मुलांबरोबर खेळत होता. त्याला हांक मारून विचारलें “कायरे केशव, लंगडतोस कां?”

हें ऐकून तो ह्मणाला “मला ताप नाहीं आला, कांहीं दुखत नाहीं,” असें ह्मणून घाबरेपणानें तो इकडे तिकडे बघूं लागला.

हें त्याचें पहाणें व घाबरलेली मुद्रा पाहून मला संशय आला, आणि सखू व नानू उभयतां मुलें त्याच्याजवळच होतीं त्यांना “माडीवर घेऊन जा आणि तेथेंच खेळीव, खालीं येऊं देऊं नको; पण

मला वरचा थर्मामिटर तेवढा आणून दे, ” असें मीं एका नोकराल सांगितलें.

त्याप्रमाणें तो मुलांना घेऊन गेला व थर्मामिटर मला खालीं आणून दिल्यावर मीं तो केशवास लावावयास दिला व विचारलें “ तुला कोठें दुखत आहे का ? गांठबीठ कोठें आली आहे काय ? ”

त्यानें साफ नाहीं ह्मणून सांगून जागोजाग सांधे दाबून दाखवून गांठ आली नाहीं अशी खात्री करण्याचा प्रयत्न केला; पण त्याच्या ह्या करण्यानें माझा संशय अधिकच बळावला व कांहीं युक्तीनें खरें काय तें काढण्याच्या विचारास मीं लागलें. त्याच्याकडून थर्मामिटर परत घेऊन मीं पाहिला तों पारा एकशेंदोन डिग्रीवर चढला होता. तेव्हां थर्मामिटरकडे व केशवाकडे पहात दोनतीन मिनिटें मीं तशीच स्तब्ध बसलें. केशवानें घाबरून ह्मटलें “ काय पाहतां ! नळींत ताप-बीप कांहीं नाहीं ना ? ”

तेव्हां मीं त्याच्याकडे पाहून लागलीच ह्मटलें “ काय केशव, तूं भोळा आहेस, पण मलाही फसवावयाला पाहतोस ! अरे मूर्खा, ताप काय, पण तुला गांठ आलेली या नळींत दिसत आहे; आणि तूं मला नाहीं ह्मणतोस ? ”

या वेळीं तो अगदीं रडकुंडीस येऊन घाबरून ह्मणाला “अहो खरोखरीच अगदीं सुपारीएवढी गांठ आहे; पण ती दुखत नाहीं. मला काय ठाऊक ती तुझाला नळींत दिसेल ह्मणून ? ”

हा सर्व प्रकार पाहून खरें काय तें समजल्यामुळें मला थोडेंसें जरी बरें वाटलें, तरी एकंदरीत काळजी व भीति फार वाटली. “ त्या पलीकडल्या खोलींत जाऊन नीज, बाहेर येऊं नको व घरभर हिंडूं नको, ” असें मीं त्याला बजावून पाठवून दिलें, व पुढें काय करावें या विवंचनेंत पडलें.

स्वयंपाक अगदी तयार झाला होता. जेवून कोर्टात जाण्याची वेळ झाली होती. या वेळीं हा प्रकार सांगू कीं नको, सांगितला तर जेवण जाणार नाही व उपासमार होईल, पण न सांगून तर चालणार नाही; कारण, संध्याकाळीं या बंगल्यांत जेवावयाचें किंवा निजावयाचें नाही, असें माझ्या मनानें घेतलें. ह्मणून रोजच्या जागीं पानें न मांडतां मोठ्या दिवाणखान्यांत सर्व खिडक्या उघडून व फिनेल टाकून मग मांडविलीं. रोजच्यापेक्षा थोडा उशीर झाला होता, त्यामुळे जेवणाकडे किंवा आज जागा कां बदलली याकडे पहिल्यानें लक्ष नव्हतें; पण मागला भात घेतला त्या वेळीं विचारलें “आज जेवणाची जागा कां बदलली?”

तेव्हां मीं ह्मटलें “आज घरांत उंदीर निघाले आहेत. संध्याकाळची सोय कोठें करावयाची?”

तेव्हां सांगितलें “आजपासून तीन दिवस कोर्टाला सुटी आहे. दुपारच्या गाडीनें आपण लोणावळ्यासच जाऊं. जरूर लागतील तेवढेच जिन्नस व मुलांना घेऊन तूं बोरीबंदरावर ये. मी कोर्टातून परभारें स्टेशनावर येईन व मग आपण पुढें जाऊं.”

तीन वाजेपर्यंत मी घरांतील सर्व व्यवस्था लावून व बंदोबस्त करून त्या आजारी मुलाला व त्याच्या आईला इस्पितळांत पाठविलें. पहारेवाल्याला व शिपायाला “उघड्या देवडीवर होईल तितकें करून वेळ काढा, होईल तोंवर बंगल्यांत जाऊं नका, संभाळा मात्र,” असें सांगून मीं घरांतील जोखमेच्या मालाच्या पेठ्या भरून बरोबर घेतल्या. पहारेवाला व शिपाई यांशिवाय स्वतःचा रीडर, सखूचा मास्तर व चारपांच विद्यार्थी मिळून सहासात जणांची जेवणाची, निजण्याची व राहण्याची सोय चारपांच दिवसांकरितां आमच्या समोरच्या शेट वीरचंद दीपचंद यांच्या तबेल्याच्या माडीवरच करून दिली व त्यांना लागणारे सामानसुमान आणण्यास पैसे देऊन

मी स्टेशनावर गेलें, तों नुकतेंच येणें झालें होतें व गाडीचीही वेळ झाली होती ह्मणून आह्मी सर्व जाऊन डब्यांत बसलों आणि रात्री दहा वाजतां लोणावळ्यास उतरलों.

इकडे मुंबईस त्याच रात्री बंगल्यांत पहारा करणारा परदेशी पहारेवाला व आह्मी लोणावळ्यास आणलेल्या शिपायाचा मातादीन नांवाचा भाऊ असे दोघेही प्लेगनें एकदम लागले अशी मुंबईहून लोणावळ्यास दुसरे दिवशीं नऊदहा वाजतां तार आली. माझा भाचा लोणावळ्यास आला होता त्याला व दुर्गाप्रसाद शिपाई या दोघांना मीं परत मुंबईस पाठवून तेथील बंदोबस्त करण्यास सांगितलें. ही बातमी तांत्रिक जवळ कळविली होती, पण काळजी वाटण्यासारखा किंवा तिकडे लक्ष वेधण्यासारखा मजकूर सांगितलाच नाही या दोघांना मात्र मीं एकीकडे बोलावून सांगितलें “ तुह्मी आपल्याला जपा. तेथें गेल्याबरोबर आजारी माणसांना इस्पितळांत पोहोंचवा. मॅजिस्ट्रेटला चिठी दिली आहे, त्याप्रमाणें ते पेन्शनर पोलीस पाठवितील, त्याला बंगल्याचा पहारा करण्यास सांगून तुह्मी बाहेर विद्यार्थी रहात आहेत त्या बंगल्यांत रहा. ”

ही सर्व व्यवस्था मी स्वतःला न कळवितां परस्पर करवीत असें. ह्याचें कारण, कोणीही आजारी असलें, तरी स्वतः वास्तपुस्त घेऊन त्याची नीट व्यवस्था लागेपर्यंत चैन पडावयाचेंच नाही, असा स्वभाव होता. इतर आजारांची गोष्ट वेगळी; ही स्पर्शजन्य सांथ आहे, हिच्यापासून स्वतःला जितकें दूर राहता येईल तितक्या तऱ्हेनें आपणच व्यवस्था केली पाहिजे, स्वतःकडून अशा वेळीं आपल्याला जपण्याकरितां दूर रहाणें होणार नाही, हें मला माहीत होतें, ह्मणून होतां होईल तों या आजारी माणसांची बातमीच कळूं देऊं नये; आपल्याला समजेल तितक्या काळजीनें योग्य बंदोबस्त करावा

ह्मणजे झाले; त्यांत मात्र हयगय करतां कामा नये, इतकें माझ्या मनानें घेतलें होतें व त्याच धोरणानें मी हें सर्व करीत होतें.

आह्मी मुंबईहून निघण्यापूर्वी आमच्या स्वयंपाकीणवाईचा मुलगा लागला आहे अशी बातमी जर स्वतःच्या कानावर गेली असती तर त्या दिवशीं घरांतून लोणावळ्यास येणें झालें नसतें; इतकेंच नव्हे, तर त्याला इस्पितळांत पाठवितेवेळीं इतकी ती रडत होती व आर्जव करीत होती, कीं, तें स्वतः पाहिलें असतें तर त्या स्पर्शजन्य रोगाची पर्वा न करतां त्या मायलेकरांना इस्पितळांत पाठवूं नको, घरांतच राहूं दे, असें साफ सांगितलें असतें व एकदा असें सांगितल्यावर ती गोष्ट करणें आह्मांला भागच होतें, अशी माझी पक्की खात्री होती. ह्मणून लोणावळ्यास पोहोचून दुसरे दिवशीं तार येईपर्यंत ही बातमी मी जवळ कळविली नाही. पण तार आल्यावर हें गुप्त भांडवल फुटलें व मला पुष्कळ रागें भरून घ्यावें लागलें; पण कळलें तर किती राग येईल हें मला आधींच माहीत होतें व सगळ्या गोष्टी जाणूनबुजून केल्या असल्यामुळें रागें भरून घेतल्याचें फारसें वाईट वाटलें नाही. आतां हीं दोन्हीं माणसें (वासुदेव व दुर्गाप्रसाद) पाठविण्याची व्यवस्था स्वतःला साधारण कळवून केली होती, तरी ते मुंबईला रवाना झाल्यावर संध्याकाळपर्यंत “अशा वेळीं आपण मुंबईस असतो तर फार बरें झालें असतें,” असे तीनचार वेळ माझ्याजवळ उद्गार निघालेच. यावरून मला वाटलें, कीं, बाहेरून शांतपणें जरी राजच्यासारखे सर्व व्यवहार चाललेले दिसत आहेत, तरी मन मुंबईस आहे.

इकडे ते दोघे मुंबईस जाऊन ट्राममध्ये बसले, तेव्हां दुर्गाप्रसाद ह्मणाला “वासुदेवराव ! माझ्या जाघेंत थोडेंसें दुखत आहे व थंडी वाजत आहे.”

हैं ऐकून वासुदेवाला वाटलें, कीं, मुंबईस पाठविल्यानें भिऊन जाऊन ह्याला हा उगीच भास होत आहे. ह्मणून त्याचें बोलणें त्यानें थट्टेवारी नेलें. घरीं जातांजातां त्यांनीं कमिटीची गाडी बोलविली व बंगल्यांत असलेले दोघे आजारी इसम इस्पितळांत पाठवून देऊन हे दोघे विद्यार्थ्यांचे माडींतच राहिले. ज्याच्या जांघेंत दुखत होतें, त्या दुर्गाप्रसाद शिपायाला त्याच रात्रीं बारा वाजतां थंडी वाजून येऊन ताप भरला व पहांटे चारपांच वाजेपर्यंत त्याच्या दोन्हीं कानशिलांखालीं बेलफळाएवढाच्या दोन गांठी आल्या. हें आह्मांला तिसरे दिवशीं शनिवारीं दुपारीं बारा वाजतां तार आल्यावरून समजलें. तार स्वतःच्या हातीं पडली तेव्हां जेवावयास वसावयाची वेळ होती. पण तार वाचल्याबरोबर अतिशय काळजी वाटली व तोंड अगदीं लहान होऊन एकदम म्हटलें “मी आज दोन वाजतांच्या गाडीनें मुंबईस जातो व तेथील सर्व बंदोबस्त करून येतो.”

मी म्हटलें “स्वतः जावयाचें आणखी बंदोबस्त तो काय करावयाचें ?”

तें ऐकून व त्रास येऊन म्हटलें “असें वेड्यासारखें काय विचारतेस ? वेळ समजावी कीं नाहीं ? ह्या वेळेस दुसरी व्यवस्था ती काय करावयाची असते ? एखादी चांगली जागा पहावयाची आणि तेथें लागणारें सामान व विद्यार्थी यांना ठेवावयाचें, ह्मणून मला आजच्या आज गेलें पाहिजे.”

ती काळजीची व त्यामुळेंच रागाची वेळ होती तरीही हें बोलणें ऐकून मला हंसूं आलें; पण मी वाढीत होतें, ह्मणून मला चटकन स्वयंपाकघरांत जातां आलें. नाहीं तर अशा वेळीं मला हंसूं आलेलें पाहून अतिशय राग आला असता. मला तरी ह्या वेळीं स्वतःचें बोलणेंच हंसूं येण्याला कारणीभूत झालें. स्वभाव इतका मायाळू व काळजीखोर असल्यामुळें या आजारी माणसांच्या बातमीनें मनाची

अगदीं इतकी खळबळ उडून गेली होती, कीं, आपण जी गोष्ट करण्याचें मनांत आणिलें आहे ती आपल्या हातून कितपत होईल, अशा जातीची किंवा घरसंबंधीं कोणत्याही तऱ्हेची गोष्ट आजपर्यंत आपण स्वतःवर घेऊन कधीं केली आहे काय, ह्याचा विचारसुद्धां स्वतःच्या मनाला शिवला नाही, याचेंच मला हंसूं आलें, दुसरें कांहीं नाही. तरी तें मीं आवरून धरून कांहीं उत्तर दिलें नाही. जेवण होईपर्यंत जितकें बोलणें झालें, तितकें मीं ऐकून घेतलें व स्वतःचें जेवण झाल्यावर त्याच ताटांत मीं आपलें वाहून घेऊन जवळच पण थोडीशी पलीकडे जेवावयास बसलें.

नेहमीं सुट्टीच्या दिवसांत माझें जेवण होईपर्यंत मुखशुद्धि करीत व इकडल्यातिकडल्या गोष्टी बोलत तेथेंच बसावयाचें असे. त्याप्रमाणें मी जेवावयास बसल्यावर मुंबईच्या गोष्टी निघाल्या. त्यावरून मघाच्यापेक्षां स्वतःच्या मनाला जरा शांतता आली आहे असें पाहून मीं हळूच विचारलें “ मग आज मुंबईचें काय ठरलें ? ”

स्वतः कांहींच उत्तर दिलें नाही. विचार चालला आहे असें दिसलें. ह्मणून पुनः मींच ह्मटलें “ मला सांगितलें तर आज मी पुढें जातें. मघांशीं ह्मटलेलें सगळें काम करतें. जागा पाहून विन्हाड बदलून विद्यार्थ्यांची व आपली सर्वांची सोय करून जमल्यास रात्रीच्या गाडीनें परत येईन, नाही तर तार करीन. मुलांना मात्र मी बरोबर नेत नाही. तीं येथेंच जवळ राहूंदेत. त्यांच्या येण्यानें माझ्या कामाचा घोंटाळा होऊन त्यांचेही हाल होतील. कल्याणास एक जागा आहे, व दुसरी भांडुपास आहेना ? मी दोन्ही जागा जाऊन पहातें व कोणती तरी एक पसंत करून स्वतःच्या इच्छेप्रमाणें सर्व कांहीं करतें. त्याची कांहीं काळजी नको. अशा गोष्टी आजपर्यंत स्वतः कधींच केल्या नाहीत, त्या आतां कशा बरें होतील ? याकरितां मलाच जा ह्मणावें, ह्मणजे मी जातें. ”

असें माझे आर्जवाचे बोलणे ऐकल्यावर जरा विचार करून ह्मटले “ बरे, तूं ह्मणतेस तसेंच कर. पण तूं एकटी जाऊन काय करशील, व तुझ्याशिवाय मुलें येथें कशीं रहातील ? ”

मीं ह्मटले “ त्याला काय उपाय ? कराव्या लागत आहेत त्याच गोष्टी आपण करित आहों. शिवाय, दोन्ही ठिकाणीं आपल्या ओळखीचीं बरींच माणसें आहेत तीं मदत करतील. मुलांच्या राहण्याबद्दलची काळजी नको. तीं माझ्यापेक्षां जवळच अधिक आनंदानें राहतील. ” हें ऐकून घेतल्यावर दोहोंच्या गाडीनें मला जाण्याची परवानगी दिली.

वेळ थोडा राहिला होता, व आतां माझे मुख्य काम ह्मणजे सखूची व नानूची समजूत करण्याचें होतें. त्यांचें आर्जव करून त्यांना खेळ काय पाहिजे, खाऊ काय पाहिजे, हें विचारून “ येते-वेळा तुमचे सर्व जिनस आणीन, विसरणार नाहीं, ” असें मीं कबूल केल्यावर मोठ्या मिनतवारीनें त्यांनीं एकदाचें होय ह्मटले. पण पुनः मला मुलांनीं वजावून सांगितलें, कीं, “ तूं उद्यां दुपारपर्यंत आली नाहींस तर आम्ही जेवणार नाहीं व तुझ्याशीं बोलणार नाहीं व पुनः तुला एकटीला कुठें जाऊं देणार नाहीं ! ”

हें त्यांचें बोलणें सर्व कबूल करून मीं एकदाचें पाऊल बाहेर काढलें. प्रथम कल्याणास गेलें. तेथें दोनतीन बंगले पाहिले, पण ते मला पसंत पडले नाहीत. तेथें तुरळक प्लेगकेसीस होत होत्या असेंही ऐकलें. ह्मणून तशीच पुढें भांडुपास गेलें. स्टेशनापासून पायांनीं सुमारे सात मिनिटांच्या वाटेवर धुळ्याचे श्री. बाबासाहेब गरुड यांचा मोठा बाग व बंगला आहे, तो मीं जाऊन पाहिला. बंगला फार मोठा व हवाशीर होता, पण अगदीं नादुरुस्त व ओसाड दिसत होता; तरी कंपोंड मोठें, बाग चांगली व हवा मोकळी असल्यानें तीच जागा पसंत केली व “ आतांच्या आतां कोणी मनुष्य

मुंबईस पाठवून सारवणारे मजूर व चुना लावणाऱ्या लोकांना बोलावून कामाला लावा, जास्त पैसे पडले तरी हरकत नाही; पण रात्रीतून सर्व जागा झाडून, सारवून व चुना लावून सकाळीं रहाण्याजोगी झाली पाहिजे,” असें त्या बंगल्यांत रहाणाऱ्या कारकुनाला सांगितलें. त्यानें “सकाळला सर्व तयारी करतो,” असें कबूल केल्यावर मीं काशीनाथाला एक चिठ्ठी लिहिली, कीं, “मीं भांडुपास गरुडांचा बंगला पसंत केला आहे. उद्यां सकाळच्या गाडीनें वासुदेव मास्तर व बाळकोबा यांना सर्व सामान घेऊन भांडुपास पाठीव व तूं संध्याकाळीं कोटीतून आल्यावर लिहिण्यावाचण्याचें सर्व सामान व अवश्य लागणारीं तेवढीं बुके भांडुपास घेऊन ये. उद्यां आदितवार आहे. संध्याकाळपर्यंत ही सर्व व्यवस्था लागल्यावर तुम्ही आह्मांला तार करा, ह्मणजे आह्मी गडीब्राह्मण घेऊन सोमवारीं सकाळीं परस्पर भांडुपासच येऊं.”

हे सर्व झाल्यावर रात्रीं दहाच्या गाडीनें निघून एक वाजतां लोणावळ्यास येऊन उतरलें. घरीं आल्यावर दिवसभर जीं कामें केलीं, तीं सर्व सांगितलीं. तेव्हां सर्व हकीकत ऐकून फार बरे वाटलें असावे असें दोनचार वेळ निघालेल्या उद्गारांवरून मला वाटलें.

दुसरे दिवशीं संध्याकाळीं “सर्व तयारी आहे,” अशी भांडुपाहून तार आली, तेव्हां त्याच रात्रीं बारांच्या गाडीनें गडी व बजाबा यांस पुढें रवाना करून आह्मी दुसऱ्या गाडीनें भांडुपास आलों. ह्या दिवसांत लोणावळ्यास व भांडुपास भांडीं, विछाने, कपडे, साहित्य व नोकर ह्यांची दोहींकडे सारखी व्यवस्था ठेविली असल्यामुळे आह्मी जाऊं त्या वेळेस ओझे घेण्याचा वगैर त्रास विलकूल पडत नसे. नुसतें इकडून तिकडे फिरावयास गेल्यासारखेंच जावयाचें. सोमवारीं सकाळीं नऊ वाजतां भांडुपास येऊन पोहोचलों. स्टेशनावर वासुदेव व मास्तर आले होते. आह्मी बिन्हाडीं गेल्यावर “काशीनाथाला वाचावयास बोलाव,” असें सांगितलें; पण तो मुंबईस गेला आहे असें कळलें.

(आह्मी आज येथें यावयाचीं आहों असें माहीत असून काल संध्याकाळीं येथें आलेला मुलगा आज पुनः मुंबईस कां गेला ? आज स्वतःचा खोळंबा होईल ह्याची काळजी त्याला असूं नये का? असें वाटून मला त्याचा राग आला; पण स्वतःला याबद्दल कांहीं वाटलें नाहीं. उलट विचारलें “ मुंबईस गेला असला तर जाऊं दे, पण प्रकृतीनें बरा आहेना ?”)

इतकें झाल्यावर मग स्नान व जेवण होऊन कोर्टांत जाण्या करितां स्टेशनावर जाणें झालें. त्या दिवशीं काशीनाथ दुपारीं जेवायला देखील आला नाहीं. दोन वाजतां आमचा बजाबा फराळाचा डबा घेऊन नित्याप्रमाणें कोर्टांत गेला, तो त्याला शिरस्तेदारांनीं सांगितलें, कीं, “काशीनाथाची चिठी आली आहे, व त्यानें लिहिलें, आहे कीं, ‘ मी आदितवारीं भांडुपला गेलां होतो, पण सोमवारीं पहाटेस ताप येऊन गोळा उठला ह्मणून ही गोष्ट तेथें कोणास न कळवितां मी मुकाट्यानें उठून लंगडत लंगडत स्टेशनावर येऊन गाडींत बसलों व भायखळ्यावर उतरून हिंदुहॉस्पिटलमध्ये आलों आहे. मी बरा आहे. देसाई डाक्टर मला चांगलें औषध देतील असें बजाबाबरोबर वहिनीबाईंस कळवा. ही चिठी मीं स्वतःला (रावसाहेबांस) लिहिली असती, पण विनाकारण फार काळजी लागेल व माझी प्रकृति तितकी काळजी करण्यासारखी नाहीं. तीनचार दिवसांत मला बरें वाटेल ’ वगैरे” व ही चिठी त्यांनीं बजाबाजवळ दिली.

बजाबा संध्याकाळीं सुमारे सहा वाजतां भांडुपला आला. त्यानें ही सर्व हकीकत मला सांगितली. ती ऐकून मी अतिशय काळजींत पडलें. मन अगदीं गोंधळल्यासारखें होऊन कांहींच सुचेनासें झालें. कारण, ही बातमी आतां रात्रीच जवळ कळली तर जेवण जाणार नाहीं. रात्रभर झोंप येणार नाहीं इतकेंच नव्हे, तर आतां रात्रीच, उजाडण्याची वाट न पाहतां इस्पितळांत जाऊन त्याला पाहण्याचा

बेत होईल. सूर्यास्तापासून सूर्योदयापर्यंत प्लेगचा संसर्ग दुसऱ्याला फार वाधतो, असें मीं ऐकलें होतें. तेव्हां अशा वेळीं प्लेगच्या रोग्या-जवळ स्वतःचें जाणें होऊं नये अशी माझी इच्छा होती, ह्मणून अशा संकटांत पडलें. बरें, न कळवावें, तर माझ्यावर नुसता दोषच राहणार नाही, पण रागसुद्धां होईल. कारण, हा मुलगा आमचा दूरचा (सासूवाईच्या माहेराकडून) आप्त होता. शिवाय, इंग्रजी लिहिणें व वाचन चांगलें असून समजूतही चांगली असे. हा एकदा काम करावयास बसला ह्मणजे पांचपांच सहासहा तास मांडी हालवीत नसे, कीं, कंटाळत नसे. याची वागणूक इतरांशीं दांडगाईची असून स्वभावानें बेपर्वाई होता. एक स्वतःवर त्याची भक्ति असल्यामुळें स्वतः-शिवाय आपल्याला हुकूम करणारें दुसरें कोणी नाही असें तो समजत असे. इतकें होतें, तरी तो कामांत हुषार असल्यामुळें त्याच्या वर स्वतःची फार मर्जी असे. एखादे वेळेस मींही त्याच्या विरुद्ध रागानें कांहीं सांगितलें, तर लागलीच ह्मणणें होई, कीं, “ तो अजून पोर आहे, हिरवट आहे, त्याचें इतकें मनावर तें काय ध्यावयाचें आहे ? त्याला काम पडतें ह्मणून तो रागावत असेल, बोलत असेल, तिकडे दुर्लक्ष्य केलें ह्मणजे झालें. काम करणारीं माणसें बहुधा रागीटच असतात. ”

या गोष्टी मला माहीत होत्या ह्मणून काशीनाथ आजारी झाल्याचें त्या रात्री मीं मुद्दाम कानावर जाऊं दिलें नाही. खरें ह्मटलें, ह्मणजे आल्याबरोबर वाचनाकरितां त्याला बोलवावयाचें; पण गुरुवारपासून ह्या माणसांच्या आजाराच्या बातमीनें स्वतःची झोंप नाहीशी झाली होती. त्यांत आदितवारी रात्री दोन वाजतां लोणावळ्यास गाडींत बसवें लागल्यामुळें आधींच झोंप घेतां आली नाही व मागून गाडींत बसल्यावरही लागली नाही, ह्मणून ती सर्व रात्र झोंपेवांचून गेली होती; त्यामुळें. घरीं आल्यावर फार थकवा आल्यामुळें वाचनाचें नांव काढलें नाही-

घरीं आल्याबरोबर जेवण झालें, पण अगदींच थोडें खाल्लें व विछान्यावर पडून मला सांगितलें “ आज माझें डोकें व अंग फार दुखत आहे. जरा वेळ अंग चेप आणि बदामाचें तेल डोक्याला चोळ हणजे झोंप लागली तर लागेल. ”

मग गड्याला बोलावून पायांला लोणी चोळण्यास बसवून मी अंग चेपूं लागलें. बराच वेळ अंग चेपल्यावर डोक्याला व कानशिलाला बदामाचें तेल चोळीत बसलें. त्या चोळण्याच्या नादानेंच सुमारे दहा वाजतां स्वतःला चांगली झोंप लागली व मला किती तरी बरें घाटलें. त्या रात्री मला मात्र झोंप आली नाही हटलें तरी चालेल. मी पहाटेस चार वाजतां उठलें. वेणी अंगधुणें उरकून घेऊन स्वयंपाकाचें सर्व साहित्य चुलीपाशीं काढून ठेविलें व स्वयंपाक काय करावयाचा तें आचार्याला सांगितलें. तोंपर्यंत फटफटण्याचा सुमार झाला, हणून हळूच जाऊन मुलांना उठवून आणिलें. सखूची वेणी व अंगधुणें उरकून घेऊन परकर पोलका नेसविला व “ तुला आज वासुदेव शिकवील, तुझ्या मास्तरांना मी मुंबईस नेणार आहे. लवकर परत येईन बरें, ! नानू व तूं खेळा, भांडूं नका, ” असें सांगितलें. तें ऐकून घेऊन ती आपल्या उद्योगाला लागली. इकडे नानूलाही कपडे बदलून दुसरा पोषाख घालून कोको पाजून फिरावयास नेण्याकरितां शिपायाच्या स्वाधीन केलें. इतकें झाल्यावर स्वतःची चहाची वेळ झाली हणून चहा देऊन मीही घेतला आणि बाकी राहिलेला विद्यार्थी मुलांना देऊन “ तुम्ही सर्वजण घ्या, मला उशीर होतो, मी जातें, नऊसाडेनवाला परत येईन, ” असें सांगून मुलांच्या मास्तराला बरोबर घेऊन मी स्टेशनावर गेलें व भायखळ्यावर उतरलें. तेथे भाड्याची गाडी करून हिंदुहॉस्पिटलमध्ये गेलें.

मथूबाई व केशव पूर्वी ह्याच हॉस्पिटलमध्ये आली होती. मी पहिल्यांदा जाऊन केशवासच पाहिलें. त्याला सहा गोळे आले होते,

पण ताप बेताचा होता व तो लवकरच बरा होण्याच्या स्थितीत होता. त्याची आई शुश्रूषेला होती, हा त्याला मोठा आधार होता. त्याला पाहून तशीच मी काशीनाथाला ठेविले होते तेथे आले आणि पहाते तों त्याला खाटेला बांधून टाकलेले होते, जवळ चार विद्यार्थी व डॉक्टर देसाई उभे होते. त्याला ताप १०५ डिग्री असून एकसारखी तहान व भूक लागत होती. डॉ० देसाई यांनी हळूच मला सांगितले “तो बेफाम आहे, पण अजून शुद्धीवर आहे; तरी तो ह्यापुढे जास्त बहकेल. त्याने उठतां कामा नये. कदाचित् हार्ट फेल होण्याची भीति आहे; पण तो कोणाचेच ऐकत नाही व कोणाला आवरत नाही म्हणून त्याला बांधावे लागले आहे.”

माझ्याशी डॉ. देसाई बोलत असतांना काशीनाथ एकसारखा टक लावून पहात होता, पण त्याची खात्री नव्हती. तव्हां मीच पुढे होऊन त्याला विचारले “काय, काशीनाथ ! बरा आहेस ? आतां तुला कसे वाटत आहे ? डॉक्टर म्हणतात कालच्यापेक्षां आज तू पुष्कळ बरा आहेस.

असे मी बोलत असतांना त्याने आपले डोळे चोळून व ताठ उघडून माझ्याकडे पाहिले. तो मोठ्याने हंसला व म्हणाला “काय ! वहिनी तुही आलांत ? तुम्हाला माझ्या समाचारास पाठविले ?”

मी हटले “होय, आतां स्वतःसुद्धां कोटीत जातांना तुझ्याकडे येऊन तुला पाहून पुढे जाणे होईल.”

हे ऐकून व डॉक्टर यांजकडे पाहून मोठ्या आढ्यतेने तो म्हणाला “Look at my master ! How kind he is specially to me. He has sent his own wife to see me, in this Plague Hospital. Besides he is coming personally to see me. He would have come even yesterday but busy as he is, gets no time, you know. He is always busy in the

day and night, till he gets fast asleep. I am his reader, you know. I read so many hours a day, I never sit still. But you have made me prisoner, don't you know who I am ? I am Justice Ranade's reader. He will never do without me. You have no business to detain me. I am his private secretary. Don't you know whose man I am ? Will he like if I sit still doing nothing ? I must get up and attend to my work. I shall not listen to anybody. ” असें ह्यणून

तो मोठ्यानें ओरडावयास लागला व उठण्यासाठीं तडफडूं लागला.

असें झाल्यावर डॉ. देसाई यांनीं मला खूण केली त्यावरून मी बाहेर निघून आले व “जैन हॉस्पिटलकडे गाडी घे, ” ह्यणून गाडीवाल्यास सांगितले. त्याप्रमाणें तिकडे गेल्यावर वैद्य आडनांवाचे गुजराथी डाक्टर होते त्यांना निरोप पाठविल्यावर ते बाहेर आले आणि आमचे आजारी नोकर जेथे होते तेथे मला घेऊन गेले. त्या हॉस्पिटलमध्ये आमचे तीन परदेशी नोकर होते. मातादीन व पहारेवाला दोघे वेशुद्धच होते, त्यांना पाहून मी दुर्गाप्रसादकडे आले, तो तो अर्धवट शुद्धीत असून कांहीं बोलत होता, पण वर्णोच्चर स्पष्ट होत नसल्यामुळे तो कांहीं बोले तें उमजत नसे. डा० वैद्य यांनीं मला सांगितले “या मनुष्यानें औषध किंवा दूध बिलकूल पोटांत जाऊ दिलें नाहीं.”

हें ऐकून मीं दुर्गाप्रसादाला हांक मारिली व “ मी तुला येथे पाहण्याला आले आहे, तूं मला ओळखले काय ? ” असें विचारले.

त्यानें होय ह्यटले व डोळे उघडून पाहण्याचा प्रयत्न केला. त्याचे डोळे अगदीं लाल झाले असून ताठल्यासारखे दिसत होते. मीं त्याला ह्यटले “तूं औषध किंवा दूध कां बरे घेत नाहींस ? भिऊं नकोस,

डाक्टर चांगले आहेत. ते तुला वाईट औषध द्यावयाचे नाहीत. मी येथे आहेना, मग थोडे दूध घे बरे. उद्यां डाक्टर तुला बंगल्यावर पाठविणार आहेत. ” हें ऐकल्यावर त्याने आ केला व दोनतीन औंस दूध घेतले.

मग दुसऱ्या वाडींतिल रोगी पाहून मी स्टेशनावर येऊन सुमारे साडेदहा वाजतां भांडुपास आले. त्या वेळीं स्वतःचें स्नान होऊन पाटावर बसून मी कोठें गेलें याची चौकशी चालली होती. बाळकोबानें पानावर भात वाढला व जेवणाला आरंभ झाला. मला पाहून विचारलें “ तूं कोठें गेली होतीस ? ”

आतां काय उत्तर द्यावें या विचारांत मी आहे, इतक्यांत दोन्ही मुलें ह्मणूं लागलीं “ तूं लवकर येईन ह्मणालीस पण आली नाहीस ? ”

तेव्हां ही संधि बरी आहे असें मनांत आणून मी स्वतःला उत्तर न देतां आधीं मुलांशीं बोलूं लागलें. तोंवर अर्धें जेवण होऊन मागला भात घेण्याची वेळ आली होती. तेव्हां मी ह्मटलें “ जैन हॉस्पिटलमध्ये दुर्गाप्रसाद वगैरे मंडळीस पाहण्यास गेलें होतें. त्यांची स्थिति ह्मणण्यासारखी कांहीं चांगली नाही, असें डॉक्टरचे बोलण्यांत आलें. ” असें बोलतां बोलतां चारदोन मिनिटांनीं ह्मटलें “ आपला काशीनाथसुद्धां आजारी होऊन हिंदु हॉस्पिटलमध्ये गेल्याचें बजाबानें मला रात्रीं सांगितलें होतें. त्यालाही पहावें ह्मणून सकाळींच लौकर उठून गेलें होतें. डॉ० देसाई यांनीं त्याची व्यवस्था चांगली ठेविली आहे. त्याचा ताप १०५ डिग्री असून त्याला नारळाएवढा एक गोळा आला आहे. तो अर्धवट शुद्धीत असून बेफाम आहे. कोणाला आवरत नाही, ह्मणून डाक्टरांनीं त्याला खाटेला बांधून टाकलें आहे. ”

मी काशीनाथाची हकीकत सांगूं लागेपर्यंत मागल्या भाताचे दोनतीन घास खाणें झालें होतें. काशीनाथाचें नांव घेतांक्षणींच

जेवणाचा हात तसाच आंखडून धरून मी सांगत होते ती हकीकत स्तब्धपणाने ऐकून घेतल्यावर एक मोठा सुस्कारा टाकला, डोळे भरून आले व “ आपण या पंधरा दिवसांपूर्वी बंगला सोडला असता तर अशी वेळ आली नसती. हा मुलगा चांगला होतकरू आहे, फारच कामाचा, अशीं नेटाचीं मुलें फारच थोडीं असतात,” असें ह्मणून पुष्कळ हळहळून जेवण एक घास पुढे न घेतां तसेंच आंचवणें झालें.

त्या दिवशीं मुखशुद्धि, सुपारी वगैरे खाण्याकडे लक्ष नव्हतें, ह्मणून तें जशाच्या तसेंच पडून राहिलें. घाईघाईनें पोषाख करीत चोपदारास सांगितलें “ जातां जातां काशीनाथाला पाहून तसेच पुढें जाऊं. ”

चोपदार हळूच ह्मणाला “ आतां जातेवेळीं भायखळ्यावर उतरलों तर कोर्टांत जाण्याला फार उशीर होईल. ”

तेव्हां त्याला स्वतः ह्मटलें “ बरें तर, संध्याकाळीं येतांना भायखळ्यावर उतरावयाचें, हें लक्षांत ठेव. ”

त्यानें होय ह्मणून दप्तर व काठी हातांत घेतली व स्वतःही छत्री उघडून स्टेशनकडे जाणें झालें.

दुपारीं सुमारे तीन वाजतां हॉस्पिटलांतलि डाक्टराकडून कोर्टांत निरोप आला, कीं, “ आपल्या पांच नोकरांपैकीं तीन नोकर आज मेले आहेत. त्यांच्या मूठमातीची व्यवस्था करविणार किंवा हॉस्पिटलकडून करवावयाची, तें कळवावें. ”

चिठी वाचून एक कारकून व चोपदार परस्पर हॉस्पिटलकडे पाठवून दिला व दुसऱ्या चोपदारास चिठी देऊन मजकडे पाठविलें. तो चोपदार माझ्याकडे आल्यावर मला सर्व वर्तमान कळलें व फार चाईट वाटलें. चिठींत लिहिल्याप्रमाणें लागलीच पन्नास रुपये देऊन त्याला रवाना केलें. काशीनाथाची व्यवस्था तुम्ही लावा व दुसऱ्या

दोषांची व्यवस्था त्यांच्या जातवाल्यांकडून आपले पैसे देऊन करवा असें स्वतः सांगितलें होतें, त्याप्रमाणें त्यांनीं व्यवस्था केली.

त्या दिवशीं संध्याकाळीं कचेरींतून घरीं आल्यापासून प्रकृति अधिक अस्वस्थ झाली. झोप विलकुल नाही. आपल्या हातून कांहीं तरी चूक घडल्यासारखी मनाला रुखरुख लागून राहिली. तशांत राववहादूर चिंतामण नारायण भट या जिवलग मित्राच्या मृत्यूची वार्ता आल्यामुळें अतिशय दुःख झालें व मनाला इतकी उद्विग्नता आली, कीं, दोनचार दिवस एकापुढें एक होणारीं नित्याचीं कामें करण्याससुद्धां सुचेनासें झालें. कित्येक वेळ स्वतः लिहिण्यास बसणें झालें असतां लिहिणें आपोआप बंद करून तोच विचार करीत संचित वसावयाचें. बराच वेळ गेल्यावर आपण हें काय करीत आहों हें लक्षांत येऊन पुनः कामास लागावयाचें. “चिंतामणराव माझे लहान भाऊ होते, माझा उजवा हात होता, माझीं सर्व कामें हातीं घेऊन खऱ्या नेटानें तेच चालवितील असा माझा भरवंसा होता, ते तसेच खरे निश्चयी व काम करणारे होते,” असे वारंवार उद्गार निघून हळहळावयाचें, सुस्कारे टाकावयाचे व डोळ्यांतून पाणी चालावयाचें. कामाशिवाय हात कधीं जो रिकामा रहावयाचा नाही, त्या ठिकाणीं काम करतांना मध्येंच दहादहा, पांचपांच मिनिटें संचित बसणें दिसूं लागलें. नेहमींपेक्षां बोलणें कमी झालें. अन्नावर वासना नसे. नेहमीं आवडणारीं ताजीं फळें आणि बदामपिस्ते हेंही खाण्याकडे लक्ष नाही, अशी स्थिति झाली. पुढें पुढें आठदहा दिवसांनीं तर अन्न अगदींच नकोसें झालें. कांहीं केलें तरी गोड लागत नसे. जेवावयास बसणें झालें ह्मणजे अतिशय आंबट दर्हीं, चहाचे दोन किंवा तीन चमचे एवढें घेऊन तेवढ्या दह्यांत भिजेल इतकाच भात व पळीभर पिठलें एवढ्यावरच काय तें जेवण येऊन बसलें. दुसरे सर्व पदार्थ असून

वर्ज केल्यासारखे होते. नेहमीं किती तरी तोंडींलावणीं आवडत. तिखटामिठाचे पदार्थ कितीही केले तरी ते हवे असत, त्यांचा कंटाळा ह्मणून यावयाचा नाही. दोन्ही वेळ हरभऱ्याच्या पिठाचे पदार्थ अगर् डाळीचे एक दोन पदार्थ असल्यावांचून जेवण धड व्हावयाचें नाही. इतर कितीही भाज्या, कोशिंबिरी व, तोंडींलावणीं असलीं व त्यांत जर एक हरभऱ्याचा पदार्थ नसेल तर केलेले सर्व पदार्थ व्यर्थ वाटावयाचे व ह्मणावयाचें, कीं, “ स्वयंपाक काय केला आहे ! एक जिनस खाण्यासारखा नाही. ” अशी जी नेहमींची संवय, त्या ठिकाणीं नुसता पिठलें भात, व तोही थोडा ! यामुळें अशक्तता व तोंडावर पांढुरकी स्पष्ट दिसूं लागली व मला रात्रंदिवस काळजी व भीति वाटूं लागली. काय केलें ह्मणजे पदार्थ गोड लागेल ! कांहीं तरी गोड लागून घासभर अन्न पोटांत गेलें तर झोंप येईल; पोटांत अन्न नाहीं ह्मणून झोंप येत नाहीं, मग आज काय बरें करूं ? अशा विवंचनेंत व काळजींत आणि केव्हां केव्हां मनांत योजलेले पदार्थ करण्यांत कचेरींत गेल्यापासून परत येईपर्यंत माझा सर्व वेळ जात असे. हा नाही तो पदार्थ गोड लागेल ह्मणून दहापांच जिनस मीं रोज रोज करावेत, पण स्वतः ते कांहींच खावयाचे नाहींत व गोडही लागावयाचे नाहींत, असें पाहून मला फारच वाईट वाटे व काळजी दुणावे. एखादे दिवशीं हें स्वतःच्या लक्षांत येऊन ह्मणावयाचें, कीं, “ तूं इतके निरनिराळे पदार्थ करतेस पण मी ते खात नाहीं, त्यांचें माझ्याकडून चीज होत नाहीं, असें तुझ्या मनांत येऊन तुला वाईट वाटत असेल हें अगदीं बरोबर आहे. पण मी खरेंच सांगतो, माझ्या तोंडाला चव नाही, त्याला मी काय करूं ? कोणताही पदार्थ तोंडांत घातला तरी नुसती राख घातल्यासारखी वाटते. तूं इतक्या मेहनतीनें केलेले पदार्थ खाल्ले नाहींत तर तुला वाईट वाटेल असें मनांत आणून मला वासना नसतांना नुसतें तुला बरें वाटावें ह्मणूनच मी थोडेसे तरी

पदार्थ तोंडांत घालतो, पण चवच नाही, त्याला माझा काय इलाज आहे ? बरे तूत कांहीं करूं नकोस ह्मटलें तर तेंही तुला बरे वाटत नाही, व केल्याशिवाय तूं रहात नाहीस, याला काय करावें ! ”

याप्रमाणें महिना सवा महिना असाच गेला. मार्च महिन्यापासून मे महिन्याच्या सुट्टीला जोडून त्या वर्षी हायकोर्टानें चार आठवडे सुट्टी जास्त देऊन मार्चपासून कोर्ट बंद केलें, हें एक आह्मांला फार फायदार्चिं झालें. “ यंदां महाबळेश्वरीं जावें, प्रकृति बरी नाही, तीं तेथें गेल्यावांचून सुधारणार नाही, तेथील हवा उत्तम आहे, वर्षभराचे श्रम परिहार करील व प्लेगही नाही. या सगळ्यापेक्षां मोठी सोय ह्मणजे यंदा अडीच पावणे तीन महिन्यांची सुट्टी आहे; याकरितां कांहीं झालें तरी यंदा आह्मी महाबळेश्वरास जाऊं, ” असा माझा अतिशय आग्रह पडला. झोंप नाही, व अन्नही नकोसें झालें. याची उपेक्षा जास्त दिवस झाली तर हें दुखणें क्षयावर जाईल, अशी माझी कल्पना असल्यामुळें माझ्या मनानें अतिशय धास्ती घेतली, व कांहीं तरी करून महाबळेश्वरीं जाण्याचा वेत होईल, असा माझा प्रयत्न सुरू झाला. पांचसहा दिवस रोज त्याच त्या गोष्टी निवून पुष्कळ खल झाल्यावर आमचा महाबळेश्वरीं जाण्याचा वेत ठरला.

मुंबईच्या माणसांला महाबळेश्वरीं पांचगणीच्या अलकिडे दहा दिवसांचें क्वारंटाईन ठेविलें होतें. महाबळेश्वरीं जाणाऱ्या गृहस्थांला आपल्याबरोबर आश्रित व नोकर किती जाणार आहेत, त्यांपैकीं पुढें किती जाणार, बंगला कोणता घेतला आहे वगैरे सर्व हकीकत कळवून महाबळेश्वरच्या बझारमास्तरचा पास आणावा लागे, व तो पुढें जाणाऱ्या मंडळीबरोबर पाठवावा लागे. तेव्हां “ आतां महाबळेश्वरीं पुढें माणसें कोण कोण जावयाचीं तें ठरवून त्यांच्याबरोबर सामान-सुमान व भांडीं जीं घावयाचीं असतील तीं तयार कर; हायकोर्ट बंद व्हावयास अजून दहा अकरा दिवस आहेत; तेव्हां आज उद्यांच

आपली माणसें पाठविलीं पाहिजेत ह्मणजे तीं आपण जाऊं त्या सुमाराला मोकळीं होतील, ” असें स्वतः सांगितलें. महाबळेश्वरी वंगला ठरविण्यावद्दल तेथील हाउस एजंट दत्तोपंत दीक्षित यांना पत्र लिहिलें होतें. त्याचें उत्तर दुसरे दिवशीं आलें, कीं, “ आपण लिहिल्याप्रमाणें वंगला नक्की केला आहे. मनुष्ये लवकर पाठवा. मी येथील सर्व व्यवस्था करतो. ”

त्याप्रमाणें दुसरे दिवशीं संध्याकाळीं एक ब्राह्मण, गडी व कारकून यांच्याबरोबर अवश्य लागणारें तेवढें सामान देऊन त्यांस भांडुपाहून रवाना केलें. पुढें मंडळी तेथें पोहोचून तेथील सर्व व्यवस्था झाली आहे असें आठदहा दिवसांनीं दीक्षितांनीं पत्र पाठविलें. नंतर आह्मीं दुसरे दिवशीं महाबळेश्वरीं जाण्याचें ठरविल्यावर मीं मुद्दाम अतिशय विनवून व आर्जवानें सांगितलें, कीं, “या वेळीं केवळ काळजीनें व दगदगीनेंच प्रकृति इतकी थकली आहे व बरीच ढकललेली आहे, तर हे दोन महिने लिहिण्यावाचण्याचें कांहीं एक काम बरोबर न घेतां महाबळेश्वरच्या ताज्या व थंड हवेंत दोन्ही वेळां फिरून येऊन स्वस्थ मनानें विश्रांति घ्यावी, ह्मणजे अंगांत नवें रक्त येईल व सर्व दुखणें जाऊन अधिक शक्ति येईल.” तेव्हां नुसतें “होय,” ह्मणून कबूल केलें. पण तें कबूल करणें निश्चयाचें वाटलें नाहीं, ह्मणून मीं पुनः ह्मटलें “असें काय बरें! माझ्या समजुतीपुरतें ‘होय’ ह्मणून आपल्याभोवतीं चाललेली वटवट बंद करून टाकावयाची एवढा विचार मला दिसतो. खरें होय ह्मटलें आहे असें मला वाटत नाहा.”

हें ऐकून मोठ्यानें हंसून ह्मटलें “बरोबर बोललीस; तुझे तूंच बोललीस ह्मणून ठीक झालें. आह्मीं असा एखादा शब्द काढिला असता तर तो तुला आवडला नसता. बाकी, बायकांच्या बोलण्याला वटवट कसें ह्मणावें, ह्मणून आह्मी शब्द काढीत नाहीं. विश्रांति घ्यावयाची ह्मणजे

काय, हेंच मला समजत नाही. आम्ही जें काय रोज करतो त्यांत आमचें कामही होतें आणि विश्रांतीही यांतच मिळते, असें मी समजतो. तुझी विश्रांतीची कल्पना काय आहे ती सांग पाहूं? आम्हां पुरुषांना ती कितपत पटेल याचा संशयच आहे. तुम्ही बायका पुण्यवान् आहांत ह्मणून देवानें तुमची प्रकृति आमच्या उलट पण चांगली केली आहे. सगळी दगदग, सगळा त्रास सोसण्याकरितां त्यानें आम्हां पुरुषांची जात निर्माण केली आहे आणि वरांत सावलीला वसून आराम करण्याकरितां व सुख भोगण्याकरितांच तुम्हां बायकांना जन्म दिला आहे. आम्हीं मोजूनमापून खालें तरी तें आम्हांला वेगळे श्रम केल्यावांचून पचत नाही, व दिवसांतून निदान सहासात तासांचीं कामें एकापुढें एक असल्यावांचून आम्हांला चैन पडत नाही, वेळ जात नाही. तेंच तुम्हांला पहा, कितीही व कांहींही खा, मेहनत केल्यावांचून नुसतें वसूनही पचतें. घरांतील कांहीं काम अगर लिहिणें वाचणें कांहीं नाही. तरी सोंगट्या, बुद्धिवळें व गंजिफा यांच्यावर तुमचा वेळ जातो व करमणूक होते. इतकेंही असून तुमच्याकडे देवानें एक मोठा अधिकार ठेविला आहे. तो हा, कीं, तुम्हीं कांहीं केलें नाही तरी चालेल, पण आम्हां पुरुषांशीं तुम्हीं बुद्धिवाद मात्र करावा. त्यांत तुम्ही मोठ्या कुशल आहांत! ”

हें सर्व बोलणें जरी हंसत व चेष्टेनें चाललें होतें, तरी मी मध्यें कांहीं बोललें नाही व हंसलें नाही. मला ठाऊक होतें, कीं, जी गोष्ट मनांत करावयाची नसेल त्याबद्दल दुसऱ्याला न दुखवितां युक्तिवादानें कुंठित करून गप्प वसावयास लावावयाचें व शेवटीं आपल्या मनांत असेल तेंच करून मोकळें व्हावयाचें असा जो स्वभाव आहे, त्या धोरणावर आतांची गोष्टसुद्धां जाऊं पहात आहे. तेव्हां या वेळीं जास्त बोलूं नये हें बरें, असें वाटून थोडा वेळ गप्प वसून दुसरे दिवशीं जाण्याची घाई असल्यामुळें मी आपल्या कामाला गेलें.

इकडे स्वतः एशियाटिक सोसायटीला चिठ्ठी लिहून आपल्याला जितकीं पुस्तके पाहिजे होतीं तितकीं पुस्तके आणवून नीट बंदो-बंदीनें बरोबर घे असें वाचणाऱ्या मुलाला सांगितलें. त्याप्रमाणें त्यानें सर्व बांधून घेतलीं इकडे माझीही सर्व तयारी होऊन ठरल्याप्रमाणें आम्ही भांडुप सोडून महाबळेश्वरीं येऊन पाहोंचलों.

बंगला, झाडी व पाण्याची सोय चांगली होती. तें पाहिल्याबरोबर आम्हांला बरें वाटलें. गेल्या पांचसहा दिवसांपासून बाळकोबा मात्र ताप व खोकल्यानें फार आजारी आहे, त्याला अगदीं उठवत नाहीं, डाक्टर येऊन त्याला रोज पहातात व औषध देतात असें मला गड्यानें सांगितलें, तें ऐकल्याबरोबर मी मुकाट्यानें उठून हातपाय धुवून व संध्याकाळची वेळ असल्यामुळें वस्त्रांतर करून स्वयंपाकाच्या तयारीला लागलें. ह्या खेपेला महाबळेश्वरीं मुलांना संभाळण्याकरितां हणून दोघी मुली बरोबर घेतल्या होत्या. त्यांचा ह्या वेळीं मला चांगला उपयोग झाला. त्यांना भांडीं व साहित्य काढून देण्याला सांगून मी स्वयंपाकाला लागलें.

ह्या वेळेस पुण्याच्या प्लेगला व तपासणीला त्रासून माझे चुलत चुलत सासरे विठ्ठकाका आमच्याबरोबर महाबळेश्वरीं आले होते. त्यांचें वय सत्तरबहात्तर असून हाडकाठी फार उंच होती व बांधाही मजबूत होता. हे गेलीं वीसबावीस वर्षे पुण्यास आमच्याजवळच रहात असत. हे स्वभावानें करारी व कडक होते व श्रीपांडुरंगाचे उपासक होते. त्यांचा रात्रंदिवस ईश्वरभजनांत, चिंतनांत व मननांत वेळ जात असे. ही हकीकत पुढें ओघाओघानें येईलच.

माझा स्वयंपाक झाल्यावर मी निरोप पाठविला, तेव्हां सर्व मंडळी जेवावयास आली. जेवण झाल्यावर विठ्ठकाकासुद्धां सर्व मंडळी आंचवून आपल्या ठिकाणीं गेली. स्वतः मात्र मुखशुद्धीकरितां तेथेंच बसावयाचें होतें. मीं नेहमीसारखें तेंच ताट अलकडे घेऊन

आपलें वाहून घेतलें व “ मला आतां कांहीं नको, तुम्ही जेवावयास वसा, ” असें त्या दोघी मुलींना सांगून मी जेवावयास वसलें. वाळको-वाच्या आजारासंबंधी बोलणें निघून मला सांगितलें “ आज दुपारीं आपल्या काकांची एक गम्मत झाली. आमच्या रानड्यांचे सर्वच पुरुष मजबूत व हिम्मतवान, पण त्यांचा दम आमच्यामध्ये आज नाही, व आमच्यापेक्षां पुढलीं मुलें कमकुवतच ठरणार. आधींच पुण्याच्या तापसणीला त्रासून काका आमच्याबरोबर महाबळेश्वरीं आले व तेथेही तपासणी आहे हें पाहून त्यांना बरें वाटलें नाहीं. त्यांना थोडा त्रास झाला. आमची गाडी तपासणीच्या नाक्यावर उभी करून डाक्टर आह्मांला तपासण्याला आले. मला व मुलांना तपासल्यावर डाक्टर काकांकडे वळले व नळी लावण्याकरितां त्यांनीं त्यांच्यापुढें केली. काका ह्मणाले ‘ काय, मी नळी लावूं ? आणि नळींत तुम्हाला काय समजणार आहे ? माझे आयुष्य किती आहे तें सांगतां ? तुमच्या हातीं आहे काय ? तुम्ही पोटाचे नोकर, मला ताप आला आहे कीं नाहीं एवढेंचना तुम्हाला पहावयाचें आहे ? पहा तर मग ! ’ असें ह्मणून त्यांनीं डाक्टरचें मनगट घट्ट धरलें. डाक्टर जातीचा मुसलमान पण पोक्त व सभ्य होता. त्यानें त्यांच्या तोंडाकडे पाहिलें व हंसून ह्मटले ‘ सोडा बुवा आमचा हात ! तुम्हाला तापबीप कांहीं नाहीं. आमच्याहून तुम्हीच बळकट आहांत. ’ इतकें ऐकल्यावर विठ्ठूकाकांनीं त्याचा हात सोडला, मग आमची गाडी चालू झाली. ”

याप्रमाणेंच आणखीही त्यांच्या सामर्थ्याच्या लहानपणीं स्वतः पाहिलेल्या एकदोन गोष्टी सांगितल्या. इतकें बोलणें चाललें असतांना माझे जेवण झालें व आम्ही दोघेही उठलों.

दुसऱ्या दिवसापासून पुढें आठ दिवस दोन्ही वेळचा स्वयंपाक मलाच करावा लागे. त्या वेळीं त्यांतल्या त्यांत स्वतःला आवडणारे

कांहीं पदार्थ मी मुद्दाम करीं. पण महाबलेश्वरीं येऊन पांचसहा दिवस झाले तरी प्रकृतीला वाटावे तितकें बरें वाटलें नाहीं. झोंप थोडीशी तरी लागूं लागली, पण तोंडाला स्ट्रॉबेरीवांचून कशाचीच चव लागेना. येथें आल्यापासून स्ट्रॉबेरीचीं फळें मात्र आठदहा तरी पोटांत जाऊं लागलीं व मुंबईपेक्षां थकवा कमी होऊन बोलण्या-चालण्यांत अधिक हुपारी दिसूं लागली. असे आणखी पांचसात दिवस गेल्यावर एके दिवशीं रात्रीं मामंजी फराळ करावयाचे नव्हते ह्मणून स्वयंपाक केल्यावर मीं मुलींना सांगितलें “ तुम्ही सगळें वाढा, मी आज येथें बोलत बसते. ”

त्याप्रमाणें मंडळी पानावर आल्यावर मुलींनीं वाढावयास घेतलें व मी तेथें जवळच पाट घेऊन बसलें. पहिल्या भाताचे पांचसहा घास खाल्ल्यावर दोनतीन तोंडीलावणीं खाऊन पाहिल्यावर मला विचारलें “ आज स्वयंपाक कोणी केला आहे ? पदार्थ चांगले झाले आहेत ! आज माझ्या तोंडाला थोडी चव आली आहे. ”

मला वाटलें, ही नेहमींसारखी चेष्टा आहे. ह्मणून मीं हटलें “ स्वयंपाक कोणी का करीना ? त्याचा उपयोग काय ! तोंडाला चव लागेल तेव्हांना ? कोणताही पदार्थ केला तरी चव लागत नाहीं व जात नाहीं, तोंपर्यंत स्वयंपाक करणाराची किंमत काय ? ” असें ह्मणून मी गप्प बसलें.

तेव्हां सांगितलें “ खरोखरीच, मी तुझी थट्टा करीत नाहीं. माझी चव आज परत आलीशी वाटते; आजचे सारे पदार्थ मला बरे लागत आहेत. ”

असें बोलणें होत असतांना पदार्थाकडे हात जाऊन पदार्थ खाणें होत आहे इतक्यांत दुसऱ्यांदा वाढावयास आलेल्या भाज्या व आम-टीही घेतली, असें पाहून मला मनांतल्या मनांत फार आनंद झाला. गेल्या अडीच तीन महिन्यांत माझ्या मनाला हृद्दोगासारखी जी एक

काळजी लागून राहिली होती, ती आतां थोडीशी दूर झाली. आज आपल्यावर ईश्वरानें कृपा केली आहे असें वाटून तेथेंच क्षणभर स्तब्ध बसून मीं मनांतल्या मनांत त्याचे किती तरी आभार मानले, प्रार्थना केली व तुझ्या कृपेनें हे माझे असेच सुखाचे दिवस जावोत, असें मागणें मागितलें. ह्या वेळेस माझ्या डोळ्याला पाणी आलें. पण दुसऱ्या कोणाचे लक्षांत येण्यापूर्वीच मीं आपले डोळे पुसून दुसरें बोलणें काढलें.

त्या रात्री दोन घांस जास्त गेल्यामुळे रात्री झोंप चांगली येऊन सकाळीं पुष्कळ हुषारी वाटली. तोंडधुणें चाललें असतांना बरोबर फिरावयास जाण्याकरितां आवासाहेव काथवटे, शिवराम हरि साठे, श्रीराम पंत जठार वगैरे मित्रमंडळी नित्याप्रमाणें आली, तेव्हां त्यांना स्वतः सांगितलें “ गेल्या आठदहा दिवसांत काल रात्री माझ्या तोंडाला चव लागली व झोंपही चांगली लागली. तेव्हां आज आतां पुष्कळ फिरण्यास कांहीं हरकत नाही. ”

त्या दिवसापासून जेवण चवीनें जाऊं लागलें, चांगलें पचन होऊं लागलें, व झोंपही चांगली येऊं लागली, यामुळे दुसऱ्या पंधरा दिवसांच्या आंत स्वतःची प्रकृति उत्तम झाली व परमेश्वराच्या कृपेनें ह्या वेळची माझी मोठी काळजी व भीति दूर होऊन आह्मी आनंदानें मुंबईस परत आलों.

विठ्ठल बाबाजी रानडे ऊर्फ विठ्ठकाका हे माझे चुलत चुलत सासेरे होत. हे आमच्या सांगलीच्या घराण्यांतील चौघां भावांपैकी एक होते. आमचे मामंजी वारल्यानंतर दोन वर्षांनीं ह्मणजे १८७९ सालीं हे पुण्यास आमच्या घरीं येऊन राहिले, ते शेवटपर्यंत आमच्या जवळच होते. हे पूर्ववयांत स्वभावानें तामसी व हेकेखोर होते ह्मणतात. तसेंच शरीरानें भले धिप्पाड व उंच असून बळकटही होते. हे सर्व चुलतभाऊ व त्यांचीं मुलें बहुतेक आमच्या मामंजीं-

जवळच असत. या मंडळींना भुदरगड, पन्हाळा, गडहिंगलज, आळते वगैरे निरनिराळ्या ठिकाणीं मामंजींच्या दृष्टीखालीच लहान-लहान नोकऱ्या असत. ते नोकरीवर राहून बायकामुलें आमच्या कोल्हापुरच्या घरीं ठेवीत, त्यामुळें त्यांच्या शिकण्याची व निर्वाहाची सर्व तजवीज आमच्या मामंजींनाच करावी लागे.

अशाचपैकी या विठूकाकांना एक पंधरावीस रुपयांची नोकरी होती. ती त्यांनीं त्यांचा वरिष्ठ साहेब कांहीं अपमानासारखें बोलला ह्मणून एकदम राजीनामा देऊन सोडली व वैतागानें जे तीर्थयात्रेस ह्मणून निघाले ते वर सांगिल्याप्रमाणें १८७९ सालीं पुण्यास परत येऊन एका ठिकाणीं असे स्वस्थ चित्तानें राहून रात्रंदिवस आपल्या भजनपूजनांत निमग्न राहिले. या वेळीं त्यांचें वय सुमारे ६५ वर्षांचें होतें. त्यांनीं सर्व हिंदुस्थानांतिल यात्रा १५ वर्षे एकसारख्या पायांनीच केल्या होत्या. या सर्व हिंडण्यामध्ये व प्रवासामध्ये जे प्रसंग आले व साधुसंतांच्या भेटीचे योग आले, त्या सर्वांवरून त्यांना सर्वांपेक्षां भक्तिमार्ग अधिक श्रेष्ठ वाटून त्यांची त्याच मार्गावर श्रद्धा बसली. नवविधाभक्तींत सांगितल्याप्रमाणें ते अहोरात्र देवाचें ध्यान, भजन, पूजन, गीतापठण व नामदेव, तुकाराम वगैरेंचे अभंग ह्मणण्यांत सदा निमग्न असत. पूजेचें फारसें अवडंबर नव्हतें. ते ती केव्हांच आपल्या खोलींत करीत. एक वेळ स्नानाकरितां व दोन्हीं वेळ जेवणाकरितां मात्र ते आपली खोली सोडून बाहेर येत. बाकी दार लावून आपल्या खोलींत अभंग ह्मणून भजन करीत बसत किंवा तें झाल्यावर आपण आपल्याशींच दुसऱ्याशीं प्रत्यक्ष बोलल्याप्रमाणें मोठमोठ्यानें बोलत. केव्हां रागानें, लोभानें, केव्हां तुझी लबाडी मला कळली ह्मणून आश्चर्याच्या उद्गारानें, केव्हां मोठ्यानें हंसून देवाच्या अगाध कर्तृत्वाचें व लीलेचें कौतुक करीत. केव्हां केव्हां दयाळू ह्मणवून घेतोस, पण भेटत कां नाहीस, ह्मणून

रुसल्यासारखें बोलत व कधीं कधीं तर सद्वदित होऊन व हुंदके देऊन प्रत्यक्ष रडत देखील. अशी त्यांची स्थिति असे. घरांतील व इतर मंडळीपेक्षां मला त्यांच्या या गोष्टी एकदोन वेळ सहजीं ऐकावयास मिळाल्यामुळे मला तो ऐकण्याचा नाद लागला. सकाळीं अगर संध्याकाळच्या शांत वेळीं, केव्हां केव्हां रात्रीसुद्धां त्यांच्या खोलीच्या बंद केलेल्या दाराशीं मी कान लावून ऐकत उभी राहिली व हे असें बोलतात वगैरे जवळ सांगें. ते 'देवाशीं आपण बोलतो' अशी भावना ठेवून जें भाक्तिपूर्वक बोलत, तें ऐकावेंसें वाटे. एखादे वेळेस हें त्यांचें बोलणें ऐकत असतां माझे अंतःकरण सद्वदित होऊन गहिंवर येई.

त्यांच्याबद्दल महाबलेश्वरीं त्या दिवशीं ज्या एकदोन गोष्टी मला स्वतः सांगितल्या झणून मागे झटले आहे, त्यांपैकीं एक त्यांच्या शक्तीबद्दल व धाडसाबद्दल आहे. त्यांना नोकरी होती त्या वेळेस एक वेळ त्यांच्या कचेरींतील साहेबानें ज्या मराठी कारकुनाची २५ वर्षे नोकरी झाली असेल त्याला पेन्शनांत काढावें, असा हुकूम पाठविला. तो आल्यावर २५ वर्षे ज्यांची नोकरी झाली होती, तितक्या लोकांची याद केली व तुह्यांला पेन्शनांत काढणार असें तितक्यांना सांगण्यांत आलें, आणि याद साहेबाला पाठविण्यांत आली. कचेरींतल्या मुख्य कामगाराला विठ्ठकाकांनीं विचारलें " इतक्या लोकांना इतक्यांत साहेब पेन्शन कां देत आहेत ? "

त्यांनीं उत्तर दिलें " साहेबांचें झणणें असें आहे, कीं २५ वर्षे ज्यांनीं नोकरी केली त्यांचें वय झालें. ते अशक्त होतात व कामाला नालायक ठरतात. याकरितां अशांना पेन्शनमध्ये काढून नवीन, तरुण, होतकरू कारकुनांची भरती करावी. "

विठ्ठकाकांनीं तें सर्व ऐकून घेतलें व ते दुसरे दिवशीं सकाळींच उठून साहेबांच्या बंगल्यावर जाऊन बाहेर उभे राहिले. आठ साडेआठ

वाजतां सहिब फिरावयास जाण्याकरितां बंगल्याबाहेर आले व सडकेवर येतात तों विठ्ठकाकांनीं त्यांना रामराम केला. साहेबांनीं “कोण?” ह्मणून विचारलें, तेव्हां त्यांनी सांगितलें “मी विठ्ठल बाबाजी रानडे, अमुक कचेरीतील कारकून आहे.” साहेब म्हणाला “तुमचे काय काम आहे? या वेळेस मी बाहेर जात आहे, आणखी केव्हां तरी येऊन भेट.”

“माझे बंगल्यावर येण्यासारखें काम नाही व आपल्याला कांहीं सांगावयाचेंही नाही. आपण दोन मिनिटें आहांत तेथेंच उभे रहा ह्मणजे झाले.” असें ह्मणून त्यांनीं धोतराचा काचा मारला व अंगरख्याच्या बाह्या वर चढवून तेथेंच पलीकडे रस्त्यावर चार बैलांनीं ओढण्याजोगा एक दगडी रूळ पडला होता, त्याजवळ जाऊन व त्याच्या दांड्या दोन्ही हातांनीं धरून तो रूळ साहेब उभे होते तेथें दरदर ओढीत आणला.

साहेबांना जरा आश्चर्य वाटलें व त्यांनीं विचारलें “हें काय करतां ?”

त्यावर विठ्ठकाका ह्मणाले “साहेब, मी आपल्या कचेरीत असें ऐकलें, कीं, २५ वर्षे नोकरी केलेल्या चटसाच्या कारकुनांना आपण त्यांचें वय झालें, ते अशक्त झाले ह्मणून पेन्शनांत काढीत आहांत. अर्ज करावा तर आपलेकडे माझी गरिबाची दाद कशी लागणार ? लेखी अर्ज करण्याच्या भानगडींत पडण्यापेक्षां हा मी समक्ष अर्ज केला आहे. अशक्तपणाबद्दल साहेब पेन्शन देणार असतील, तर हा रूळ साहेबांनीं वाटेल तर ओढून पहावा, ह्मणजे खात्री होईल.” असें ह्मणून रामराम करून विठ्ठकाका निघून गेले.

दुसरे दिवशीं पेन्शनरच्या यादींतून विठ्ठल बाबाजी रानडे यांचें नांव कमी करून त्यांना कामावर राहूं द्यावें, असें साहेबांनीं त्या कचेरीतील वरिष्ठाच्या नांवें पत्र पाठविलें. “सगळ्यांना पेन्शनांत काढण्याचा हुकूम झाला असतां तुम्हालाच ठेवण्याचा हुकूम कसा

झाला ? ” ह्मणून मामंजींनीं विठूकाकांना विचारिलें. तेव्हां त्यांनीं आदले दिवशीं सकाळची सर्व हकीकत सांगितली.

हे विठूकाका ह्मणजे स्वतःचें वय तीन वर्षांचें असतांना जेव्हां माझ्या सासूबाई निफाडाहून आवेगांवीं बैलगाडीतून येत होत्या, तेव्हां वाटेंत गाडीतून स्वतः खाली पडल्यावर आईची गाडी पुष्कळ लां- गेली होती, मग मागून घोड्यावर बसून येणाऱ्या विठूकाकांना हांक मारून 'मी पडलों' ह्मणून सांगितलें, व ज्यांनीं घोड्यावर उचलून घेतलें, ते हे विठूकाका, इतकें सांगितलें ह्मणजे यांची ओळख पटेल.

भाग एकविसावा.

सन १८९९, महाबळेश्वरची स्वारी.

सनस्ट्रोक.

सन १८९२ सालीं, आम्ही महाबळेश्वरीं जाण्याच्या आधीं, एप्रिलांत युनिव्हर्सिटीच्या दोनतीन बैठकी होऊन त्यामध्ये युनिव्हर्सिटीच्या वरच्या परीक्षेत मराठी वाङ्मयाचा प्रवेश व्हावा, हा प्रश्न काढिला होता व त्याची बरीच चर्चा झाली होती, तेव्हां वेळांत वेळ करून याचसंबंधानें होईल तितकें लिहावयाचें व हा प्रश्न बहुमतानें पास करून घ्यावयाचा, अशा उद्देशानें लिहिणें चाललें होतें. हे स्वतःचें काम, व दुसरें शुगर बाउंटीच्या प्रश्नासंबंधानें लिहिण्याविषयीं स्वतःला लिहून आलें होतें, तेव्हां महाबळेश्वरीं जाते वेळीं कांहीं पुस्तकें बरोबर घेण्याकरितां एशियाटिक सोसायटीकडून यादी मागवून व तिच्यावर खुणा करून तीं आणून व पार्सल करून महाबळेश्वरीं लवकर पोहोचतील अशीं पाठवा ह्मणून कारकुनाला सांगितलें आणि आम्ही महाबळेश्वरीं निघून गेलों.

वर्षभर काम करून थकलेल्या मनाला विश्रांति देण्यास, मित्र-मंडळींच्या सहवासाचा लाभ घेण्यास, आणि शरीराला व मनाला सामर्थ्य व पुष्टा देणारें हवापाणी, ताजीं फळें, भाज्या वगैरेंचा उपभोग घेण्यास महाबळेश्वरीं जावयार्चें, व त्या सर्वांहूनही, स्वतःच्या विशेष आवडीचें मृष्टिसौंदर्य पहाण्यास सकाळसंध्याकाळचा शांत वेळ बालवावयाचा, असा निघते वेळचा मूळ उद्देश होता. मराठी बाळमय व शुगर बाउंटी हीं दोन कामें बरोबर होतींच. त्याप्रमाणें सकाळीं व संध्याकाळीं दोन अडीच तास नेमार्ने फिरावयात जाण्याचा नित्य क्रम सुरू असे. एक हयगय व अनियमितपणा काय तो जेवणांत व विश्रांति घेण्याच्या कामांत असावयाचा. ह्या ठिकाणीं कोणाचें कांहीं चालावयाचें नाहीं. एखादे दिवशीं जेवण्याला उठण्यास अधिक उशीर लागला ह्मणजे मी जवळ जाऊन ह्मणें “किती तरी उशीर झाला आहे ! बाहेरून फिरून येण्यास आधींच दहा वाजतात. मग त्याच्यापुढें आणखीं कामाला कसें बसावयाचें ? उशीर झाला ह्मणजे जेवण जात नाहीं, पाणी पाणी होतें, शिवाय मुलेंही भूकभूक ह्मणून दुरेसें करितात.”

हें मीं ह्मणण्याची व काम संपण्याची एकदम वेळ आली तर उठतां उठतां ह्मणावयाचें “चला बुवा उठलों ! रिकामें बसून आयतें जेवावयाचें आणि तेंही वेळेवर नाहीं ! उशीर झाला ह्मणजे बायकांची जात नाजक, त्यांनां पित्त होतें, हें आमच्या लक्षांतच येत नाहीं !”

काम संपलें नसेल, व उठण्याला उशीर असला, तर ह्मणावयाचें “हें पहा, आह्मी आपलीं नादी माणसें ! एकदा कशाचा तरी नाद लागला ह्मणजे लागला. तुह्मी आमच्या नादीं कशाला लागतां ! जेवून घ्या झालें. नेहमी आह्मी नाहीं का आधीं जेवीत ? एखादे दिवशीं तुह्मी जेवलांत ह्मणून काय झालें ? इतकी स्वतंत्रता नसेल तर राणीचें राज्य तें कसलें !”

हें बोलणें हंसत हंसत व थट्टेनें चाले, तरी तें ऐकल्यावर पुढें बोलण्याची प्राज्ञा कोणाची व्हावयाची आहे ? मुलेंसुद्धां जागच्या-जागीं गप्प बसावयाची. ”

असाच बहुतेक क्रम पहिले दोन आठवडे चालू होता. पुढें एका सकाळीं ऊन्ह फार कडक पडलें होतें व बाहेरून फिरून येण्यास अकरा वाजून गेले, ह्मणून मी काळजी करीत बसलें होतें; आणि ओळखीच्या दोनतीन ठिकाणीं शोधास माणसें पाठविलीं. ह्या वेळीं महाबळेश्वरीं सोठे, काथवटे, जठार आदिकरून पुण्याची व इतर ठिकाणची मित्रमंडळी बरीच होती. ही सर्व मंडळी दररोज सकाळीं पहिल्यांदा आमच्या घरीं येऊन व स्वतःला घेऊन फिरावयास जात. बोलतांचालतां वाटेंत किती वेळ गेला, हें लक्षांत न येऊन घरीं लवकर येण्याचा बेत केला असला तरी साडेदहा सहज होत. आज रोजच्या पेक्षांही फार उशीर झाल्यामुळें मला काळजी वाटली. शोधास पाठविलेल्या माणसांपैकीं एकानें येऊन मला सांगितलें, कीं, “ मंडळी आतांच फिरून येऊन काथवट्यांच्या बंगल्यांत बोलत बसली आहे. ” हें ऐकून मी स्वस्थ राहिलें.

पुढें सुमारे अर्ध्या तासानें घरीं येणें झालें. छत्री मिटलेली हातांत तशीच, कपाळावर व तोंडावर घाम आलेला, उन्हांनें तोंड नेहमींच लाल होत असे; पण आज त्या लालीवर बराच काळसरपणा आलेला होता.

घरीं येण्याबरोबर रोजच्यासारखे कपडे उतरण्यासाठीं मी पुढें गेलें. वरचे कपडे काढिल्यावर आंतील बंडी अगदीं पिळून टाकण्या-जोगी भिजलेली असून वरची फलाणीची बंडीही भिजून चिंब झाली होती. ओल्या अंगावर वारा लागेल ह्मणून मी भराभर खिडक्या बंद करून घेतल्या व सगळे कपडे उतरून खरखरीत व स्वच्छ टावेलानें सर्वांग पुसून कोरडें केलें व दुसरा सदरा अंगांत

वातला. हें हातानें करीत असतांना आज काय बरें होत आहे ? जास्त थकवा कां दिसतो ? असें माझ्या मनांत येऊन मीं दोनतीन वेळां जवळ विचारलें “ आज इतका घाम कां आला ? फार लांब जाणें झालें होतें का ? का फार ऊन लागलें ह्मणून इतका थकवा आला आहे ? नेहमींप्रमाणें छत्रीही उघडली नसेल ना ? ”

हें ऐकून नुसतें माझ्या तोंडाकडे पाहिलें. उत्तर दिलें नाहीं. कारण, काय उत्तर द्यावें हें सुचत नसल्यासारखें व मन गोंधळल्यासारखी मला वृत्ति दिसली. डोळे उघडे होते. माझ्याकडे व इकडेतिकडे पहाणें चाललें होतें, पण आंतला पाहणारा आपल्या जागेवर नाहीं, तो आपलें काम करीत नाहीं, असें केवळ शून्य दृष्टीनें पाहणें चाललें होते.

कधींच नाहीं मग आज असें कां ? हा प्रश्न माझ्या मनापुढें उभा राहून एकदम पोटांत घस्स झालें. तरी मी बाहेर कांहीं न दाखवितां बजाबाला हांक मारून “ दूध कढत करून लवकर आण, ” असें सांगून तेथेंच कोचावर स्वतःचे पाय हळू हळू दावीत बसलें. हा वेळपर्यंत घरीं येऊन सुमारें दहा मिनिटें झालीं होती, तरी वृत्ति जागेवर आली नव्हती. पण नेहमींच्या संवयीनेंच काय कोण जाणे, “ टपाल आणारे, ” ह्मणून रोजच्यासारखी मुलांना हांक मारली.

मुलांनीं टपाल आणिलें व ब्राह्मणानें दूध आणिलें तें मीं निववून पिण्यास दिलें. भावोजींनीं टपालापैकीं एक पत्र फोडून वाचून दाखविलें. हें पत्र पुण्याहून वन्संकडून आलें होतें. त्यांत पुण्याच्या घरांत असलेल्या विद्यार्थ्यांपैकीं रामा नातू ह्मणून दूरचा आप्त होता, तो प्लेगनें लागून वारल्याची हकीकत होती. पत्र वाचावयास भावोजींनीं आरंभ केला. त्यांत रामा नातूचें नांव व दुखण्याची हकीकत माझ्या लक्षांत येतांच मीं भावोजींना पत्र पुरतें वाचूं नका,

अशा दोनतीन खुणा केल्या; पण ते मोठ्याने वाचण्याच्या भरांत असल्यामुळे त्यांचे लक्ष तिकडे गेले नाही, त्यांनी पत्र तर संबंध वाचलेच; पण ही सुदैवाची गोष्ट ह्मणावयाची, कीं, पत्रांतील मजकूर स्वतःच्या कांहींएक ध्यानांत आला नाही. कारण, स्वतः जरा रागाने ह्मटले “आबा, अरे तूं काय वाचतोस ? नीट वाच, मला कांहीं समजले नाही.”

भावोजींनी तेंच पत्र पुनः वाचण्यास घेतले व अर्ध्यापर्यंत आले, तों पुनः स्वतः ह्मटले “आज तुला झालें आहे तरी काय ? असें काय वाचतोस ? तूं वाचलेला एक शब्द देखील समजत नाही.”

आज उन्हांने डोक्याला कांहींतरी विकार झालेला आहे असें यावेळीं मात्र माझ्या स्पष्ट ध्यानांत आले व मीं भावोजींवर रागावल्यासारखें करून ह्मटले “असे काय हो वाचतां ? एक वाक्यसुद्धां मध्यें अडल्यावांचून वाचतां येत नाही ! अशाने आपली धांदल होते व ऐकणारालाही त्रास होतो. तिकडे जाऊन नीट पत्र लावून या व मग वाचून दाखवा. जा, उठा.”

असें मीं मोठ्याने ह्मणून स्वतः नको होय ह्मणण्यापूर्वी लवकर उठून जा अशा अर्थाची हाताने खूण केली. ती पाहतांच ते उठून गेले व मीं दहापंधरा मिनिटे तरी कोचावर स्वस्थ पडून विश्रांती घ्यावी ह्मणून स्वतःला आग्रह केला.

मी काय हाणते याचा अक्षरशः जरी अर्थ मनांत आला नसला, तरी शरीर फार थकल्यामुळे विश्रांति हवीच होती, ह्मणून अधिक आढेवेढे न घेतां तेथेच कोचावर अंग टाकले, तेव्हां एक स्वच्छ हलकें पांघरूण अंगावर घालून मी मानेपासून पायांपर्यंत हळूहळू सर्व अंग चेपीत बसले. त्या चेपण्याच्या नादांत पंधरावीस मिनिटे चांगली झोंप लागली. अंग कांहीं तापले नव्हते. झोंप लागल्यावर सर्वांगाला घाम आला. डोकें मात्र खूप तापले होते व तोंडावरील

लाली कमी झाली नव्हती. घाम आला होता, तो मी हळू हळू पुसून काढला, तरी झोपमोड झाली नाही. आणखी दहाबारा मिनिटे झोप होऊन आळस व जांभया देऊन डोळे उघडले. त्यावरून अंग दुखत असावे, पण आतां पहिल्यापेक्षां दृष्टि मात्र चांगली झाली आहे, असे मला वाटले. “आतां जेवण्यास उठावयाचे आहेना, साडेबारा झाले,” असे मी ह्मणतांच चटकन् उठून स्नानाच्या खोलीत येणे झाले.

मी पुनः ह्मटले “आज स्नान नाही केले तर बरे होईल. आजचा दिवस हातपाय धुवून वस्त्रांतर केले तर नाही का चालावयाचे ! मी हवे तर ओल्याने अंग पुसून काढते.”

यावर सांगितले “छे, छे, आज ऊन लागून घाम फार आला आहे, तेव्हां आज तर स्नान केलेच पाहिजे.”

मी अधिक कांहीं बोलले नाही. आंधोळीचे पाणी तयारच होतें. थंडी होऊं नये ह्मणून लवकर स्नान घालून आटपते घेतले.

स्नान झाल्यावर पानावर बसून पहिल्या वरणभाताचे तीनचार घास घेतले नाहीत, तोंच जोराने अंगावर शहारे उठून थंडी वाजू लागली; तेव्हां “मी आतां जेवीत नाही, मला थंडी वाजत आहे, असे ह्मणून हात आंखडला. लागलीच ब्राह्मणाने तस्त पुढे करून अंचविण्यास पाणी घातले व मी इकडे येऊन गड्याकडून विछाना तयार करविला व खिडक्या लावून घेतल्या. स्वतः अंथरुणावर येऊन निजल्यावर हवे होतें तितकें पांघरूण घालतांच झोप आली. ताप ह्मणण्यासारखें अंग विशेष तापले नव्हतें; पण डोकें मात्र पहिल्या पेक्षां अधिकच तापले व इतका वेळ वाटलेला संशय दृढ झाला. आज उन्हापासून डोक्याला कांहीं तरी विकार झाला आहे खास. ताप येणे, अंग दुखणे व डोकें तापणे हे सारे विकार त्याच्या अंगभूत आहेत.

महाबळेश्वरीं येण्याच्या पूर्वी मुंबईस कोर्टाच्या वेळेशिवाय आपल्या विश्रांतीचा बहुतेक वेळ हीं नवीन हातीं धरलेलीं दोन कामें करण्यांत घालविला, त्यामुळें अवश्य तितकी विश्रांति मिळाली नव्हती. तशांत, येथें आल्यापासून आज पंधरा दिवस दररोज सकाळचें दोनतीन तास ऊन लागलें. असें माझ्या मनानें पक्कें घेतल्यावर डाक्टर पाटणकर यांना बोलावणें पाठविलें व या वेळच्या दुखण्याबद्दल माझी कल्पना काय आहे ती सारी त्यांना सांगितली. डाक्टरांनीं विछान्याजवळ जाऊन स्वतःची प्रकृति पाहिली व बाहेर येऊन ते मला ह्मणाले “ तुमची कल्पना बरोबर आहे, असें मलाही वाटतें. ह्या आजारावर पुष्कळसें ब्रोमाईड दिलें पाहिजे व मुख्य विश्रांति मिळाली पाहिजे.”

मीं ह्मटलें “ याची मला काळजी पडली आहे. कांहीं झालें तरी खरा प्रकार काय आहे, तें मात्र स्वतःला बिलकूल कळूं द्यावयाचें नाहीं. ‘ थंडीवाऱ्याचा व हिंवाचा ताप आहे; मीं डायफ्रेटिक् पाठवितों तें आपण तीन तीन तासांनीं घ्यावें व जमेल तितकें पडून रहावें. एकदोन दिवस तरी उठण्याचे श्रम करूं नयेत,’ असें जवळ सांगा व डायफ्रेटिकमध्ये ब्रोमाईड द्या. दोहीची चव जवळ जवळ सारखी असल्यानें तें त्यांत संपादेल; शिवाय, नुसतें ब्रोमाईड दिलें तर चौकशी होईल आणि आपल्या डोक्याला कांहीं विकार झाला कीं काय, अशी शंका मनांत आली तरी तिचा परिणाम मनावर होईल, व हीच गोष्ट होऊं द्यावयाची नाहीं, असें मीं डाक्टरांना बजावून सांगितलें.

ते होय ह्मणून जवळ गेले व ह्मणाले “ ताप कांहीं नाहीं, हिंवाचा आहे; डायफ्रेटिक पाठवितों तें घ्यावें ह्मणजे बरें वाटेल; होईल तितकें एकदोन दिवस विछान्यावरच पडून रहावें. घामावर वारा लागणें बरें नाहीं.” असें सांगून डाक्टर निघून गेले.

दररोज पंचेचाळीसपासून पन्नास ग्रेनपर्यंत ब्रोमाईड देण्यांत आल्यावर पांचसहा दिवस पडसें झालें व प्रकृतीलाही बरें वाटूं लागलें.

दुखणें आल्यापासून पहिल्यासारखी चांगली स्मरणशक्ति येण्यास व पूर्ववत् प्रकृति होण्यास जवळजवळ पंधरा दिवस लागले. तोंपर्यंत नित्य संवयीप्रमाणें करावयाच्या ठरलेल्या सगळ्या गोष्टी एकापुढे एक व्हावयाच्याच. फक्त पत्रे लिहावयास मजकूर सांगते वेळीं मात्र मनाचा विसंगतपणा अजून कायम आहे असें मला समजून येई. पत्र लिहावयाचें एकाच्या नांवानें व मजकूर भलत्याचाच असावयाचा. हें पाहून नेहमींच्या पत्रें लिहिणाऱ्या मुलांना जरा चमत्कारिक वाटे. असें होऊं लागल्यावर मी त्या मुलांना एकीकडे बोलावून आणून बजावून सांगितलें “ तुम्ही पत्र लिहिण्यास बसलां ह्मणजे जसा मजकूर सांगणें होईल तसाच अक्षरशः लिहून काढीत जा. असें कां असें जवळ विचारूं नका, किंवा लिहितांना कचरूं नका. किंवा लिहिलेलीं पत्रे माझ्याजवळ आणून द्या, ह्मणजे तीं कोणाला व मजकूर काय लिहावयाचा तें मी सांगेन.” कारण, स्वतः पत्र लिहावयास सांगतांना मुलांनीं कांहीं उलट विचारिलें आणि आपली काय चूक होत आहे हें स्वतःच्या लक्षात आलें तर एकदम मनाला धक्का बसून त्यावर परिणाम होईल, या भीतीनें सर्व बाजूंनीं मला फार जपावें लागे.

याप्रमाणें सातआठ दिवस गेल्यावर एके दिवशीं रात्री सुमारे साडेदहा वाजतां स्वतःला चांगली झोंप लागली होती. मला अलीकडे बहुतेक जागरणच असे. त्यांत त्या दिवशीं मी अधिक थकलें होतें ह्मणून स्वतःच्या पायाला ‘आज तूं तूप चोळ’ असें गड्याला सांगून मी शेजारच्या मुलांच्या पलंगावर निजलें व लागलीच झोंपी गेलें. सुमारे अर्ध्या तासानें मोठ्यानें हंसण्याचा आवाज माझ्या कानावर पडून मी खडबडून जागी झालें. दुखण्याची धास्ती मनांत असेच; पण डोळ्यावर फार झोंप असल्यानें काय प्रकार आहे याचा उमज पडेना. इतक्यांत दुसऱ्यांदा तसेंच मोठ्यानें हंसणें झालें. हंसणें कोणाचें तें ओळखून मी अतिशय घाबरलें व माझी अगदीं बोबडी.

वळली. तरी तशीच स्वतःच्या पलंगाजवळ जाऊन “ काय झाले ? काय होत आहे ? ” ह्मणून घाबरलेल्या बोंबड्या शब्दांनीच विचारले.

तेव्हां स्वतः ह्मटले “अग, भिऊं नको, मी जागा आहे, पण दिवा आणून तुझा शहाणा गडी काय करीत आहे तें एकदा पहा. ”

गडी तूप लावीत होता हें मला माहीत होतें. ह्मणून मी ह्मटले “ हें काय ? गडी काय करणार ? तो तूप चोळीत आहे. ”

तेव्हां ह्मटले “ आधीं तूं दिवा आणून बघ तर खरी ! मग तुला हंसण्याचें कारण कळेल. ”

मी बाहेरून दिवा आणला आणि पाहतें तों गणू गडी स्वतःचा एक पाय आपल्या मांडीवर घेऊन तूप चोळीत आहे व डोकें पायाला टेंकेपर्यंत पेंगत आहे. पण दोन्ही पायांत मोजे तसेच होते व मोजावरूनच तूप चोळणें चालले होते. हें पाहून मलाही फार हंसू आले, व गड्याच्या या बावळेपणाबद्दल मी त्याला हांक मारून जागे केले.

दुसरे दिवशीं सकाळपासून पंधरा दिवसांपूर्वी गेलेली स्वतःची स्मरणशक्ति आज परत आली, अशी माझी खात्री झाली कारण, दुसरे दिवशीं सकाळीं चहालां सर्व मंडळी एकत्र जमल्यावर रात्री घडलेला गणू गड्याचा शहाणपणाचा प्रकार स्वतः हंसून भावोजी-जवळ सांगितला व त्या दिवसापासून दिवसेंदिवस प्रकृतीला अधिक बरें वाटत चालले. तेव्हां आणखी दोनतीन दिवसांनीं मुंबईहून एशि-याटिक सोसायटीतून आणलेल्या बुकांची पेटी जी पार्लमेंट दहाबारा दिवसांपूर्वी आली होती व केवळ या दुखण्याकरितांच मी आजवर लपवून ठेविली होती, ती आतां काढून दिली. दुखण्यामध्ये पेटीचें स्मरण होऊन अजून पेटी कां आली नाही, ह्मणून पांचसहा वेळ चवकशी केली. पण भावोजीना, शिपायांना, व मुलांना पेटी आल्याचें जवळ सांगावयाचें नाही अशी मी ताकीद दिलेली असल्यामुळे याबद्दल कोणी

कांहीं बोललें नाहीं. याबद्दल भावोजीकडून मुंबईला स्वतः पुस्तकें लवकर पाठवा अशा मजकुराचीं एकदोन पत्रे लिहविलीं होतीं; पण तीं त्यांनीं माझ्याकडे दिलीं. याप्रमाणें सर्व बाजूंनीं बंदोबस्त राहिल्यानें थोडक्यावरच तें दुखणें निभावलें, व माझे भाग्य होतें ह्मणून आणखी कांहीं दिवस मला सहवासाचा लाभ मिळाला.

या सालीं संसारिक बहुतेक सर्व गोष्टींबद्दल उदासिनीता जास्त दिसूं लागली. जरी संवयीप्रमाणें एकापुढें एक कामें होत असत, तरी त्यांत स्वतःचें मन गढलेलें नसे इतकेंच नव्हे, तर असावें तितकें तिकडे लक्षही लागत नसे. हें वर वर पाहणारांच्या लक्षात येण्याचा संभव नव्हता; पण विशेष बारीक रीतीनें पाहणारांच्या मनांत आल्यावांचून राहात नसे. ह्या वर्षांत स्वतःच्या प्रकृतीचें मान जरा नरमच होतें. शिवाय, कांहीं पारमार्थिक चिंतनांत स्वतःचें मन निमग्न असावें असें दिसे. कारण, प्रकृतीच्या अस्वस्थतेमुळे व्यवहारात लक्ष लागत नसे; पण जे आवडते विषय राजकीय, सामाजिक, औद्योगिक, त्यांच्याही वर्तमानपत्रांतून येणाऱ्या हकीकतीकडे आताशा पहिल्यासारखें लक्ष नाहीं असें दिसूं लागलें. पुस्तक किंवा वर्तमानपत्र वाचावयास ह्मणून हातांत घेतलेलें कित्येक वेळ हातांतल्या हातात राहून मन दुसऱ्या कांहीं विचारांत निमग्न आहे, असें दिसे. जेवावयाला बसल्यावर नेहमीं विनोदानें पुष्कळ गोष्टी बोलावयाच्या, चेष्टा करावयाच्या, मुद्दाम मीं केलेले पदार्थ असतील त्याला बळेंच नावें ठेवून हंसावयाचें आणि मला ह्मणावयाचें “अं, सकाळपासून वेळ घालवूनही असलेच का पदार्थ केले? आह्मी पुरुष देखील असले पदार्थ केव्हांच करून टाकूं!”

कोणत्याही गोड पदार्थापेक्षां हरभऱ्याच्या डाळीचे तिखटगिठाचे पदार्थ अतिशय आवडत असत; त्यांपैकीं चांगला झालेला पदार्थ असेल त्या दिवशीं मागला भात संपल्यावरसुद्धां पुनः तो पदार्थ

थोडासा मागून खावयाचा असे. पण हा प्रकार अलीकडे कमी झाला होता. सगळ्या गोष्टी मनानें स्वतः नियमबद्ध केल्या असाव्यात, असें माझ्या लक्षांत येऊं सागलें. ह्यासंबंधीं केव्हां कांहीं विचारल्यास ऐकल्या न ऐकल्यावारीच न्यावयाचें; होतां होईल तों त्याबद्दल उत्तर द्यावयाचें नाहीं. जेवण, मुखशुद्धि, चहा, फराळ वगैरे सर्वच आहार किती व्यावयाचा, याबद्दल कांहीं तरी मनामध्ये ठरविलेलें असावें. त्यामुळे आवडतें फळसुद्धां जास्त खाल्लें जात नसे.

एके दिवशीं पुष्कळ दिवसांत न मिळालेलीं अशीं काळीं द्राक्षें उत्तम मिळालेलीं होतीं. स्वतःला द्राक्षें फार आवडत असत ह्मणून मीं दहाबारा द्राक्षें बशींत घालून मुखशुद्धीकरितां ठेविलीं; पण जेवण झाल्यावर यांपैकीं पांचसहा द्राक्षें खाऊन बाकीचीं तशींच वगळून ठेविलीं. हें पाहून मीं ह्मटलें “ द्राक्षें आज फार चांगलीं मिळालीं आहेत व तीं आज किती दिवसांनीं तरी मिळालीं आहेत. मग त्यांतील वगळावयाचीं काय ह्मणून ! तेवढीं तरी खावीत. ”

तेव्हां ह्मटलें “ तुझा स्वभाव चमत्कारिक आहे. पुष्कळ खार्वे, पुष्कळ प्यावे, असें तुला वाटतें; पण असें पुष्कळ खाल्याप्याल्यानें जिभेची कधीं तरी तृप्ति व्हावयाची आहे काय ! तृप्ति करण्याच्या नादीं लागलों तर तिची तृप्ति एकीकडे राहून लालसा मात्र अधिक वाढेल. ही मी माझीच गोष्ट सांगत नाहीं. पण प्रत्येक माणसानें यासंबंधीं थोडेबहुत नियम ठेवावेत, हें चांगलें. ” असें सहज ह्मटलें.

त्यावरून आजपर्यंत जो संशय मला वाटत होता, त्याची आतां खात्री झाली, कीं, स्वतःच्या सर्व गोष्टी नियमानें बांधिल्या आहेत. त्या समजून घेण्याकडे आतां माझे मन जास्त लागलें व खरें काय तें लवकरच कळून आलें. दररोजचा चहा प्यावयाचा असे त्याचेही घोट मोजलेले असत. त्यापेक्षां अधिक घ्यावयाचे नाहींत. दर-

रोजचा चहा जवळ नेला हणजे निववून बशीत घालून हातांत घावा लागे. मन कामांत गढलेले असेल अशा वेळीं बशी हातांत दिली तरी मोजके घोट घ्यावयाचे, जास्त घ्यावयाचे नाहीत. बोलण्याच्या नादांत किंवा कामांत मन गुंतलेले असले तरी, बशीत ओतलेल्या चहाचा एक घोट जास्त असला तरी तो वगळून ठेवावयाचाच. तसेंच केव्हांही एखादा आवडणारा पदार्थ मुद्दाम केला व तो चांगला साधला असला हणजे त्याचे दोन घास तरी पोटांत अधिक जावेत हणून मी तो आग्रहाने वाढी. तेव्हां मुकाट्याने त्यांतील थोडासा पुढे घेऊन बाकीचा एकीकडे सारून ठेवावयाचा. हे पाहून मी विचारीं “ पदार्थ बरा झाला नाही का ? ”

एकदा दोनदा जरी विचारले तरी आपण कांहीं तरी दुसऱ्या नादांत आहोत असे दाखवून उत्तर घ्यावयाचेच नाही; पण मी पुनः पुनः विचारले तर हंसून हणवावयाचे “ पदार्थ कोणी केला आहे सांग. तूं केला असलास तर उत्तम झाला आहे असे हणतो. ”

“ मी केला हणून तो चांगला हणवायला नको. पानांत वाढलेला पदार्थसुद्धा थोडासा पुढे घेऊन बाकीचा एकीकडे सारून दिला आहे. ह्यावरून पदार्थ चांगला झाला नाही हे दिसतच आहे, ” असे मी हणें.

ह्यावर हणवावयाचे “ खरोखर पदार्थ चांगला झाला आहे, पण पदार्थ चांगला झाला आहे हणून तोच खावयाचा की काय ? खाण्याची कांहीं मर्यादा पाहिजे. ”

रोजच्या मुखशुद्धीकरितां ऋतुमानाप्रमाणे उत्तम मिळणारीं फळे आणावीं लागत. मला कधीं आठवत नाही, कीं, आज अमुक एक फळ चांगले हणून आणखी मागून घेऊन खाल्ले आहे. रोज खावयाचे तितकेच खावयाचे. जास्त असेल तर ते वगळून ठेवावयाचे. एखादे दिवशीं घाईमुळे चाखून न पहातां मुखशुद्धीचे मी तसेंच ठेविले व वाईट

लागलें तर बशी मुकाट्यानें सारून ठेवावयाची, कांहीं बोलावयाचें नाहीं, व पुन्हां त्या वेळीं दुसरें चांगलें फळ खाण्याविषयीं आग्रह केला तरी त्या दिवसी तें खावयाचें नाहीं.

एक वेळ पुण्याहून नारायणभाई दांडेकर यांनीं आपल्या बागेतील हापूस व पायरीचे आंबे पाठविले व पत्र लिहिलें, कीं, “माझ्या हातांनें लाविलेल्या झाडाचे हे आंबे आहेत. यांपैकीं चारदोन तरी आपण खावे, ह्मणजे मला बरें वाटेल.”

या आंब्यांपैकीं एक आंबा मी घेऊन त्याच्या सर्व फांकी बशीत घालून दिल्या. जेवण झाल्यावर बशी हातांत घेऊन या फोडीपैकीं एक फोड खाल्ती आणि “आंबा चवीला फार चांगला आहे,” असें ह्मणून त्याचां फार वाखाणणी करून ह्मटलें “तुम्ही सगळीं जणें खा व गडी माणसानांही घ्या बरें !” असें ह्मणून बशीतून नियमाप्रमाणें आणखी एक फोड काढून घेऊन बशी पलीकडे सारून दिली.

हें पाहून मला नवल वाटलें आणि मी ह्मणालें “जेवणांत पिठलें, फळांत आंबा, कोणाला आवडत नाहीं असें नसेल, असलें तर क्वचित्च असेल, नाहीं ?”

तेव्हां स्वतः ह्मटलें “अग आवडत नाहीं कोणाला ? चांगला पदार्थ असला ह्मणजे कोणालाही आवडणारच ! मींसुद्धां आंब्याच्या फोडी खाल्त्या नाहींत काय ?”

तेव्हां मीं ह्मटलें “याचेंच मला नवल वाटतें, कीं, आंब्यांसारखीं वस्तु पचण्यास फार अवघड नाहीं. प्रकृतीही या वेळीं चांगली आहे; शिवाय, ते उत्तम असून मित्राकडून आलेले आहेत. इतक्या सगळ्या बाजू चांगल्या असून फक्त दोनच फोडी खाल्त्याना ? या सान्या फोडी एकाच आंब्याच्या आहेत. आजचा दिवस तेवढ्या सगळ्या खाल्त्या असत्या तरी चाललें असतें. मीं चाखून पाहिला, तेव्हांच

माझ्या मनांत आले, कीं, आजचा आंवा फार आवडेल व कदाचित् आणखीही मागण होईल. ”

तेव्हां हटले “ फळ खरोखरीच चांगले आहे, ह्मणून मीं मुद्दामच राखून ठेविले आहे. तूं खा आणि मुलांना दे. आणखी एकदोन फोडी सहज खाऊद्या असत्या; पण आज मीं माझ्या जिभेची परीक्षा पाहिली. याबद्दल एक आठवलेली गोष्ट सांगतो. लहानपणीं आम्हीं मुंबईस शिकत होतो. आमच्या शेजारच्या खोलींत मायदेव नांवाचा एक मित्र व त्याची आई अशीं दोघे असत. त्यांचे घराणे पूर्वी फार संपन्न होते. खालींप्यालेलीं तीं माणसे होती; पण त्यांचा तो काल आतां राहिलेला नव्हता. मायदेवाचा बाप वारल्यावर त्याचे इनाम होते ते खालसा झाल्याने त्याची अतिशय ओढ झाली होती व या वेळीं तर या मायलेकरांना पंचवीसतीस रुपयांच्या स्कॉलरशिपवरच निर्वाह करावा लागत होता. ही बाई पहिली श्रीमंती भोगलेली होती. तिला हे दिवस फारच कठिण वाटत. ती एखादे वेळेस मुलांने भाजी आणली नसली तर मोठ्याने आमच्या देवत ह्मणे, कीं, ‘ ही जीभ मोठी सोकावलेली आहे. मी तिला पुष्कळ सांगते, कीं सातआठ भाज्या, सातआठ कोशिंबिरी, दोनतीन पकाने वाढलले ताट व त्याच्याच शेजारीं शिकरण, तूप, खीर, मद्य वगैरेनीं भरलेल्या वाट्यांचे दिवस आतां गेले ! त्यांची आठवण काढून आतां काय उपयोग ? पण नाही, चार सहा पदार्थ केल्यावांचून तिचे चालतच नाही, व याला तर भाजीसुद्धां आणण्याचा कंटाळा ! याचे आपले चालते भाजीशिवाय, पण माझे चालत नाही, ’ इत्यादि बोलावयाची. यावरून पहा, कीं, जिभेला सवड दिल्याने एकदा का तिची चटक वाढली ह्मणजे दिवस अनुकूल नसले तरी ती अगदीं आंवरत नाही. याकरितां मनुष्याने नेहमीं चालतील त्याच संवयी ठेवाव्यात. ह्मणजे कोणतीही स्थिति जड

जात नाही. नाही तरी प्रत्येक मनुष्याने जसजसे वय होईल व समजू लागेल तसतसे आपल्यामधील पशुवृत्ति कमी करण्याकडे व दैवी गुण वाढविण्याकडे आपल्या मनाचा ओढा ठेवावा. चांगली गोष्ट साध्य करण्यास फार कष्ट लागतात ह्मणून तिच्या साहाय्य आपल्याला थोड्याबहुततरी यमनियमांचे अवलंबन करावे लागते.”

मी ह्मटले “ एवढासा नियम धरला तरी याचा केवढा बोभाटा होतो ”

तेव्हां ह्मटले “ तुम्ही वायका मुळीं लोकांना कळण्याकरितां व भूषणाकरितांच चातुर्मासांत हे नियम करतां. अशा गोष्टी करावयाला अमुकच दिवस कशाला पाहिजेत ? मनांत येईल तेव्हां न बोलतां त्या कितपत साधतात ते पहावे ह्या गोष्टीचा बभ्रा न करतां मुकाट्यानें करतां येतात. रोज थोडथोड्या तरी या गोष्टी करावच्याच, असा आपण मनाने निश्चय केला ह्मणजे त्या उशीरां तरी साध्य हातेलिच. दैवी गुण वाढविण्याला व मनाला उन्नत करणाऱ्या गोष्टी ज्याच्या त्याला अधिक कल्याणप्रद होतील. दुसऱ्याच्या असल्या गोष्टी कदाचित् लक्षांत आल्या तरी त्यांचा इतका बोभाटा व वाच्यता कां करावी ? फार झालें तर एकीकडे विचारावे. असल्या गोष्टी सगळ्यांच्या देखत व सदोदित बोलण्याच्या नसतात. दिवसभर काम करून निजतेवेळीं आज आपल्या हातून चांगलीं कामे किती झालीं यांचा ताळा आपल्या मनाशीं पहावा. चांगलीं कामे वाढविण्याकडे मनाची प्रवृत्ति ठेवावी व वाईट तितकीं कामे न करण्याचा आपल्या मनाशीं निश्चय करून त्याबद्दल देवाचे साहाय्य मागावे. प्रथम प्रथम या गोष्टी जड जातात, मन इकडे खुषीनें वळत नाही; पण निश्चयानें ही संवय लावून घेतली ह्मणजे पुढें पुढें या गोष्टी मनाला आवडूं लागतात. आपण ईश्वराचे अंश आहो असें जर ह्मणवितों, तर त्याचे गुण दिवसेंदिवस आपल्यामध्ये यावयास नकोत

काय ? जे अधिकारी भाग्यवान् पुरुष आहेत, ते कडकडीत यम-नियम व योगसाधन करतात, पण आमचें तितकें भाग्य नाही. हजारों व्यवसायांत गढून गेलेलीं आह्मी माणसें, त्यांत कानानें व डोळ्यानें अधु, तेव्हां त्यांच्याइतकें आह्मांला जरी साधणार नाही, तरी आपल्या अल्प सामर्थ्याप्रमाणें बारकिसारीक कांहीं तरी गोष्टी करीत असावें, झालें, यांत विचारावयाचें काय ? ”

मीं ह्मटलें “ या सगळ्या गोष्टी ऐकून मला किती तरी बरें वाटलें; पण नेहमींसारखेंच नादी लावून मीं विचारलेल्या प्रश्नाचें उत्तर द्यावयाचें अजीबाद टाळलेंच ! बरें, चहाचे घोट मला जसे समजले तसें जेवणाचेंही समजेल. जरा जास्त लक्ष ठेवलें ह्मणजे झालें. तें तर आपल्या हातीं आहेना ? ”

तेव्हां स्वतः ह्मटलें “पण मी तुला आधीं एक विचारतो तें सांग. तुझी लहानमोठ्या सर्व बायका घरांत सदोदित रिकाम्या असतां, किंवा काय खातां, काय पितां, किती वेळ झोंप घेतां, कोणी आलें तर त्यांच्याशीं कसें व काय बोलतां वगैरेबद्दल आह्मीं कधीं कांहीं चवकशी केली आहे काय ? मग आह्मां पुरुषांची चवकशी तुह्यांला कां असवी? आह्मी काय खातो, किती खातो, चहा किती पितो, मंडळिशीं काय बोलतो, कसें बोलतो, रात्रीं बिछान्यावर विचार करीत आहों कीं झोंप लागली आहे, याची उठाठेव तुह्यांला कां? पुरुष काय हवें तें करोत, तिकडे ह्मणून लक्ष द्यावयाचें नाही, अशी पहिल्या बायकांची चाल असे; पण तुझे पहिले तों उलट. माझ्या प्रत्येक हालचालीवर तूं एक गुप्त पोलीसच होऊन बसली आहेस ह्मणावयाचें ! ”

याप्रमाणें बोलणें झाल्यावर आह्मी आपापल्या कामाला लागलों. पण दुसरे दिवसापासून स्वतःच्या जेवणाचे घास मुकाट्यानें मोज-प्याचा मला नाद लागला. कित्येक दिवस गेल्यावर नियमानें बहुतेक बत्तीस घांस जेवण होत आहे, अधिक होत नाही, असें मला समजून

आले. या सर्व गोष्टी सहजी वर वर पाहणाराच्या लक्षांत कधीच यावयाच्या नाहीत. मुद्दाम लक्ष लावून पाहणारालाच मात्र त्या कळावयाच्या, अशा असत.

सन १९०० च्या मे महिन्यांत आम्ही महाबळेश्वरीं न जातां लोणावळ्यासच राहिलो होतो. तेथे सकाळीं संध्याकाळीं बाहेरून फिरून येण्यास उशीर होई व अंगाला पुष्कळ घाम आलेला असे. तशांतच घरीं आल्याबरोबर आंत येऊन कपडे बदलून पुनः लागलीच बाहेर व्हरांड्यांत स्वतः वाचीत किंवा ऐकत जेवणाची वेळ होईपर्यंत बसणें होई. जून महिन्याच्या आरंभीं एकदोन वळवाचे पाऊस पडल्यावरही, स्वतः नित्यक्रमाप्रमाणें दोन वेळ फिरून येतांच बाहेर पुनः व्हरांड्यांत बसणें होई. आधींच हवेंत थोडासा एकदम गारठा आला होता व घाम आलेल्या अंगावर उघड्या व्हरांड्यांतील गारठा लागल्यामुळे किडनीचा आजार झाला.

लागलीच आम्ही मुंबईस गेलो. औषधोपचार व शोक केल्यावर आजाराचा जोर कमी झाला; पण ह्या वेळीं त्यांत एक भर पडल्यानें आजार उलटला व बरेच दिवस त्याचा त्रास भोगावा लागला. जून-अखेर एका आदितवारीं सकाळचा सगळा वेळ कांहीं कोर्टाचें काम व त्याचसंबंधानें कायद्याचीं बुकें पाहून त्यावर खुणा करण्यांत गेला. दुपारीं जेवण झाल्यावर मला मुद्दाम हांक मारून सांगितलें “ आज मला कांहीं विशेष काम आहे, कोणी भेटावयास आले तरी मी आज कामांत आहे असें सांगण्यास चोपदारास सांग आणि तूं मुलांना आज इकडे येऊं देऊं नकोस.” असें म्हणून कामाला आरंभ केला.

मी चोपदाराला निरोप सांगून ह्मटलें “ तुमच्यापैकीं एकजण कदाचित् कांहीं काम लागेल म्हणून जवळ असा, व मी पलीकडील खोलींत मुलांना घेऊन जाते. हांक मारली तर मला ऐकूं येणार नाही म्हणून सांगते.” असें म्हणून मी दुसऱ्या दालवांत मुलांना घेऊन गेलें.

पुढे सुमारे तीन साडेतीन वाजतां फळाच्या फोडी व द्राक्षे घातलेली बशी मी हळूच जवळ ठेविली व “चहा आणू का ?” असें विचारलें.

या वेळीं लिहिणें अगदीं एकाग्रतेनें चाललें होतें, ह्मणून वर न पहातां ह्मटलें “आतां माझ्याशीं एकही शब्द बोलूं नको, मी कामांत आहे. माझे काम झाल्यावर मी तुला मुद्दाम हांक मारीन.” तेव्हां मी मुकाट्यानें निघून गेलें.

पुढे सुमारे तास पाऊण तासानें मला हांक मारून सांगितलें “आतां तुझे फराळ, चहा, पाणी काय असेल तें घेऊन ये,” असें ह्मणून तोंड व हातपाय धुवून येऊन स्वतः बाहेर जाण्याकरितां कपडे घालण्यास सुरुवात केली.

मी चहा व दुसरे कांहीं पदार्थ वर घेऊन आलें होतें तों इतक्यांत प्रार्थनासमाजांतून शिवराम शिपाई येऊन ह्मणाला “आज उपासना आपल्याला करावयाची आहे असें सेक्रेटरी यांनीं सांगितलें आहे.”

हें ऐकून मला थोडा राग आला व मी ह्मटलें “सांगितलें आहे, असें ह्मणण्यापेक्षां हुकूम केला आहे असें ह्मटलेंस तर अधिक शोभेल ! काय, त्यांना त्रिठीसुद्धां लिहवली नाही ? तुझ्या हातीं निरोप आणि तो पांच वाजतां !!”

शिवराम विचारा काय बोलणार, तो गप्प राहिला. पण स्वतः ह्मटलें “त्याच्याकडे काय आहे. त्याचें निरोप्याचें काम. त्या विचान्याला काय बोलवें, शिवराम तूं जा, मी येतो आहे ह्मणून सांग.”

असें ह्मणून माझ्याजवळ प्रार्थनासंगीत मागितलें. तेव्हां पुस्तक पुढे करून मी थोडें रागानें ह्मणालें “मला माहीतच होतें, कीं, सगळी धांदल काय ती खाण्यापिण्याच्या वेळीं यावयाची. इतका वेळ कोर्टाचें काम झालें; आतां समाजाचें धर्माचें काम आलें. एकीकडे कपडे घालणें चाललेंच आहे, माझ्या हातांतले जिन्नस व चहा गार होत आहे, पण तिकडे पहाण्यास देखील वेळ होत नाही !”

इतकें ऐकून पोषाख करणें थांबविलें, व माझ्या हातांतील फराळाचें घेऊन थोडेंसें खाल्लें व चहा घेतला. तेव्हां मीं विचारलें “आज पांचसहा तास एकसारखें बसण्याजोगें मोठें काम काय होतें?”

तेव्हां ह्मटलें “आतां तूं माझ्याबरोबर प्रार्थनासमाजांत येतेसना? मग गाडींतच सांगेन.”

मी होय ह्मणून आंत गेलें व मुलांना कपडे करून शिपायाबरोबर फिरावयास पाठवून गाडींत येऊन बसलें. थोडा वेळ स्वतःचें प्रार्थनासंगीत पहाणें झाल्यावर माझ्याकडे पाहून ह्मटलें “मघाशीं तूं आजच्या कामाबद्दल विचारलें होतेंस. आजचा खटला फार महत्त्वाचा आहे. आम्हां जज्जांमध्ये पांचसहा दिवस खल झाला, तरी आम्हां सर्वांचें एकमत होईना. तथापि उद्यां त्याचा निकाल सांगावयाचा आहे व तो मींच लिहावा अशी माझे जोडीदार जज्जांची चिठ्ठी काल संध्याकाळीं आली होती. त्यामुळे आज सकाळीं व संध्याकाळीं जरा जास्त बसावं लागलें. खटला खुनाचा आहे व त्यांत धारवाडाकडील सहा ब्राह्मण आहेत.”

इतकें बोलणें होत आहे तोंच आमची गाडी प्रार्थनासमाजाचे जवळ येऊन उभी राहिली व आम्ही उतरून समाजांत गेलों. सकाळपासून काम करून थकवा आला होता तरीही त्या दिवशींची प्रार्थना व उपासना नेहमींसारखी अतिशय प्रेमळ व भक्तिपूर्ण झाली.

तेथून परत येतेवेळीं गाडींतच पोट तिडल्यासारखें होऊन थोडें दुखूं लागलें व कदाचित् ताप येईल, असें दिसूं लागलें. रात्रीचें जेवण झाल्यावर नित्यासारखें कांहीं वाचून घेतलें नाहीं. “मला थंडी वाजत आहे व अंग दुखत आहे, जरा चेप ह्मणजे बरें वाटेल,” असें मला ह्मटल्यावर मी अंग चेपीत बसलें. सरासरी एक तासानें अंगांत बराच ताप भरला व दर पांच चार मिनिटांनीं वारंवार उठावें लागत असल्यामुळे गव्हाचें पोल्टीस व कढत पाण्यानें

भरलेल्या रबरबॅगचा शेक, पोटाकडील व पाठीकडील 'किडनी' च्या भागावर सारखा ठेविला होता; पण वर सांगितल्याप्रमाणे वारंवार उठावे लागत असल्यामुळे झोप मात्र अगदी आली नाही.

दुसरे दिवशीं मी विचारले "अलीकडे दहाबारा दिवस चांगले वाटू लागले होते, मग आज हे कसे कशाने झाले? पोटावर पाठीवर एकसारखा वारा लागला की काय?"

तेव्हां हटले "वारा नाही लागला. पण थोडासा आळस केला ती चूक केली असे वाटते. दुपारीं जजमेंट लिहित बसलो होतो तेव्हां मनांत जुळलेल्या विचारामध्ये व्यत्यय येऊ नये, एकदा सर्व लिहून काढावे, असे वाटून लिहिणे संपेपर्यंत मध्ये उठून बाहेर जाऊन येण्याचा आळस केला. पण हे सर्व लिहिणे आटोपण्यास चार तास लागले, हे त्या वेळीं मला समजले नाही, त्यामुळे असे झाले."

मी हटले "अलीकडे हाच थोडासा विकार झाला आहे. त्यांत त्याची हयगय झाली मग काय? जजमेंट लिहावयाचे झाले हणून काय झाले? अशा कामालाही मध्ये उठू नये की काय? थोड्या हयगयीमुळे आतां किती बरे इजा सोसावी लागत आहे! काल सगळा दिवस दगदग झाली. संध्याकाळीं विश्रांति मिळावी तीही नाही. समाजाचे काम आपले तयारच. बरे, रात्रीं झोप चांगली लागली असती तर थकवा कमी होऊन सकाळला हुषारी वाटली असती; पण तेंही नाही. शिवाय, काल व आज पुनः कोर्ट आहेच. असे सत्व पाहिल्यासारखे केले तर शरीर विचारे काय करील? मन सदासर्वदा ताब्यांत आहे, तें हवे तसे वागते; पण त्यामुळे शरीराचे मात्र सर्व बाजूनीं हाल होतात, व तें थकून जाते."

माझे हे सर्व बोलणे शांतपणे ऐकून घेतले. नेहमीची संवय अशी असे, की, बोलणारे मनुष्य जरा आवेशाने किंवा रागाने बोलत

असलें तर त्याचें तें सारें बोलणें थोडें हंसून शांतपणें ऐकून घ्यावयाचें आणि त्याचें बोलणें संपल्यावर असें उत्तर द्यावयाचें, कीं, त्यापासून विचारणाराला आपला दोष दिसून यावा व मनांतल्यामनांत लाजल्यासारखें व्हावें.

माझे वर लिहिल्याप्रमाणें बोलणें झाल्यावर बऱ्याच वेळानें ह्मटलें “हें बघ, मी आधीं एक तुला विचारतो त्याचें उत्तर मला दे.”

मी ह्मटलें “मला कांहीं विचारावयास नको व मी उत्तरही देत नाहीं. युक्तिवादानें दुसऱ्याला कुंठित करण्याची इकडे संवयच आहे.”

ह्या माझ्या बोलण्याकडे लक्ष न देतां स्वतः ह्मटलें “वेड्यासारखें आपलें तेंच काय घेऊन बसलीस ? जरा ऐकून तरी घे. आपल्या थोड्याशा श्रमानें कदाचित् एखाद्याचा जीव वांचेल, असें जर असलें तर तूसुद्धां याहून जास्त इजा सोसण्यास तयार झाली असतीस कीं नाहीं ? ”

मी ह्मटलें “मीच नाहीं, आणखी कोणीही आनंदानें तयार होईल.”

तेव्हां स्वतः ह्मटलें “असें जर मग आहे, तर मघाशीं विचार केल्यावांचून उगीच आपल्याशीं रागावलीस ! आजाराची काय कोणाला होस आहे ? सदासर्वदा प्रत्येक गोष्ट मनुष्य विचार करून करीत आहे असें माहीत असून मग उगीच त्रास करून कां बरें घ्यावा ? परवांच्या खटल्यांत माझ्या जोडीदाराच्या मतानें फांशी ठरली आहे. एक माझे काय तें मत वेगळें पडलें. ह्मणून कालचें जजमेंट लिहिण्यास जरा अधिक वेळ द्यावा लागला व श्रम करावे लागले. मनांत जुळलेले विचार असतात ते कागदावर उतरून घेईपर्यंत मध्येंच उठलें किंवा कोणाशीं बोलण्यानें व्यत्यय आला, तर ते विचार विस्वलित होतात व पुनः जुळण्यास त्रास पडतो; म्हणून मध्येंच उठावें असें मला जरी एकदादोनदा वाटलें, तरी उठण्याचा आळस केला.” असें ह्मटल्यावर नित्यक्रमाला आरंभ झाला.

रात्री ताप आला होता तरी जेवण झाल्यावर कोर्टीत जाणें झालेंच. संध्याकाळीं घरीं आल्यावर सांगितलें “आज दोघांजणांचा जीव वांचला. त्यांना फांशी ठरली होती, त्या जागीं काळ्यापाण्याची शिक्षा झाली.”

ह्या जून महिन्यापैकीं सुमारे तीन वार, चार दिवस बरे व चार दिवस प्रकृतीची कुरकुर, अशांतच गेले. पुढें २० जुलईपर्यंत ह्यणजे जवळ जवळ एक महिना स्वतःची प्रकृति अगदीं चांगली होती. ह्या महिन्यांत जेवणखाण असावें तसें असून झोंप चांगली येत असे. त्याप्रमाणें कोर्टीतील काम, घरचें नित्याचें वाचन, व्यायाम, व रात्री निजते वेळीं एखादादुसरा बुद्धिबळाचा डाव खेळून मग निजावयाचें, असा सारखा क्रम होता. तारीख २० जुलईला संध्याकाळीं घरीं आल्यावर सांगितलें, कीं, “आज माझे पोट बरें नाहीं, अस्वस्थ वाटतें. रात्रीतून बरें वाटल नाहीं तर सकाळीं कांहीं औषध घ्यावें लागेल.”

त्या रात्री जेवतेवेळीं पहिल्या भातावांचून दुसरें कांहीं खाल्लें नाहीं. वर जाऊन निजल्याबरोबर प्रथम तर झोंप चांगली लागली. सुमारे दोन वाजतां मला जागें करून सांगितलें “मला बाहेर जावयाचें आहे, दिवा ठेवण्यास सांग,” असें ह्यणून पायांत जोडा घातला.

माझ्या हातांत दिवा होता, तोच घेऊन मी पुढें झालें व दिवा ठेवून खालीं गेलें व चुलीवरचें ऊन पाणी आणून वर मोरीवर चूळ भरून टाकण्यास ठेविलें. स्वतः चूळ भरून टाकिली व तसेंच येऊन विछान्यावर पडणें झालें आणि मला हटलें “अजून माझ्या प्रकृतीला बरें वाटत नाहीं असें वाटतें. कालपासून पोट बिघडण्याचा मला संशय वाटतच होता; त्याप्रमाणेंच झालें.”

असें झटल्यावर मीं माणसांना उठवून शेकण्याकरितां आघणाचें षाणी रवराचे पिशवींत भरून आणा ह्मणून सांगितल्याप्रमाणें त्यांनीं पिशव्या भरून आणल्यावर मी शेकीत बसलें. सकाळीं आठ वाजे-पावेतो असेंच चाललें होतें. डॉ० अगदीं उजाडतां येऊन प्रकृति पाहून त्यांनीं जें औषध दिलें तें हा वेळपर्यंत दोनतीन वेळ पोटांत गेलें होतें. पण बरें वाटेना, ह्मणून चीफ जस्टिसांना चिठी लिहिली, कीं, “आजारामुळे आज मला कोर्टांत येतां येत नाहीं आणि उद्यांपासून एक महिन्याची रजा पाहिजे आहे, ती मंजूर व्हावी. ”

ह्याप्रमाणें पत्र गेल्यावर चीफ जस्टिसांचें रजा मंजूर केल्याचें उत्तर आलें. पुढें दोनतीन दिवसांनीं प्रकृतीला जरा अधिक बरें वाटल्यावर एक महिनाभर वांद्यास समुद्रकांठच्या हवेवर जावें असें डॉक्टरचें मत पडल्यावर आम्ही वांद्यास रहावयास गेलों. तेथें डॉक्टर रोज येत होते व औषध सुरूच होतें. त्यामुळे नवीन दुखण्यानें अशक्तपणा आलेला होता, तो कमी झाला. पण रात्रीं दहा आणि साडेदहा यांच्यामध्ये हातांपायांस मुंग्या आल्यासारखें पण थोडे जोरानें आंतलि शिरांना झटके येऊन एकाएकीं छातींत बांध घातल्यासारखें होई. त्यामुळे दहापंधरा मिनिटें अगदीं घाबरल्यासारखें होऊन चैन पडेनासें होई. कांहीं तरी उग्र वास घेतल्यावर अगर जांभई किंवा ढेंकर आल्यावर हा बांध कमी होऊन बरें वाटे व लागलीच झोंप येई. मग पुनः दुसरे दिवशीं रात्रीं दहा वाजेपर्यंत ह्या आजाराची ओळखही नसे. बाकीच्या गोष्टी नित्यक्रमाप्रमाणें एकापुढें एक व्हावयाच्या, त्यांत किंवा रोजच्या जेवणखाणांत अंतर पडलें नाही.

रजा संपून वांद्याहून परत मुंबईस आल्यावर रोज कोर्टांत जाणें सुरू झालें. ह्यामुळे ह्या नवीन जडलेल्या घातुक आजाराचें आह्मांला वाटाचें तितकें भय वाटलें नाही. पण हा आजार १९०० ऑगस्ट-

पासून जो जडला तो शेवटपर्यंत पुरला. वांघ्यास हा आजार जडल्या पासून स्वतःला मात्र या आजाराचा कांहीं विशेष संशय आला व याचा संबंध कोणीकडे आहे हें समजून घेण्याची रात्रंदिवस विवंचना लागली. दोनतीन डॉक्टर दररोज निरनिराळ्या वेळीं येत व ते औषध देत; त्यांना पुष्कळ वेळां विचारणें होई, कीं, “मला तुम्हा औषधे देत आहां व मी तीं घेत आहे; पण गुण कांहींच वाटत नाही. चालू आजारावर तुमच्या औषधांचा परिणाम होत नाही. ह्याकरितां तुम्ही दोघे तिघे एका जागीं बसून व आजाराची चिकित्सा नीट करून मग औषध काय द्यावयाचें तें ठरवा.”

याप्रमाणें तिघांच्या मताप्रमाणें ठरविलेलें औषध महिनाभर घेतलें तरीही गुण वाटला नाही व आजाराच्या नेमलेल्या वेळेंत व स्वरूपांत यात्किंचित्ही अंतर पडलें नाही. त्यामुळें स्वतःची काळजी वाढली. खऱ्या शब्दांत बोलावयाचें ह्मणजे ह्या ऐहिक गोष्टींविषयीं काळजी दिवसेंदिवस कमी होत चालली व त्या जागीं उदासीनता येऊन बसली. आधींच अलीकडे या वर्षांत व्यावहारिक लहानमोठ्या गोष्टींत थोडी बहुत उदासीनता होतीच; त्यांत ती आतां प्रत्येक गोष्टींत अधिक दिसूं लागली. कोर्टाच्या कामाशिवाय इतर सर्व वेळ वाचनच चालत असे; पण त्यांत सगळा वेळ सारखें लक्ष असेलच असें दिसत नव्हतें. कारण, एकीकडे वाचन चालू असतांनाच वृत्ति दुसऱ्याच कांहीं विषयांत गढून गेली आहे, असें, वाचणाऱ्या मुलांनें चुकी केली तरीही ह्या वेळीं ती लक्षांत येत नसे यावरून मला वाटे. घरगुती कांहा गोष्टीबद्दल जवळ विचारावयास गेलें तर ह्मणावयाचें “संसारासंबंधीं घरगुती कांहीं गोष्टीविषयीं मला विचारून उगीच त्रास देऊं नकोस, हीं कामं तुमचीं आहेत, तीं तुमचीं तुम्हीं पहावीत !” अशाच रीतीनें कांहीतरी उत्तर द्यावयाचें.

भाग बाविसावा.

सन १९००, सप्टेंबर महिना.

ऑगस्ट महिन्यामध्ये वांद्रास असतांना जो नवीन आजार जडल्याचें वर लिहिलें आहे, त्यावर डॉक्टराचे औषधोपचार चालू होते त्यांपैकींच हातापायाला व सर्वांगाला एक प्रकारचें औषधी तेल रोज रात्री चोळून जिरवावें ह्मणून सांगितलें होतें. त्याप्रमाणें रोज रात्री जेवण झाल्यावर मी व मुली आणि केव्हां केव्हां वन्संही हें तेल चोळित असूंया वेळींचि. सखू, तारा, नानू व शांता तेथेंच खेळत व बोलत असून, सासू-बाईसुद्धां सर्व मंडळी या वेळीं दिवाणखान्यांत येऊन बसत असत. एकीकडे तेल चोळण्याचें काम, व एकीकडे दिवसभर काय काय कामें केलीं त्यांची चौकशी, त्याबद्दल टीका करण्याच्या बुद्धीनें स्वतःचें चेष्टेचें व विनोदाचें भाषण, आणि हीं चारीं मुलें भोंवतालीं खेळत असतांना त्यांचें कौतुक करणें यांत दहा साडेदहापर्यंत वेळ काढावयाचा. वडील बायका ज्या दिवशीं कांहीं कामांत गुंतल्या असतील त्या दिवशीं आम्ही बुद्धिबळ खेळावयाचीं. कधीं कधीं मुलें निजलीं असतील त्या दिवशीं मीं, मुलींनीं व वन्संनीं पाळीपाळीनें गाणीं ह्मणावयाचीं. आमच्या सगळ्यांमध्ये वन्संचा गळा फार चांगला व मधुर होता; आणि भगवद्भक्तांचीं प्रेमळ व भक्तिपर गाणीं, मिराबाईचीं व कबिराचीं पदे, वगैरे त्यांना पुष्कळ येत असत. त्यांच्या गाण्याला नवीन शिक्षणाचा कांहीं संस्कार नसल्यामुळे त्या आपलीं गाणीं जुन्या व साध्या तऱ्हेनेंच पण फार चांगलीं ह्मणत. त्यांच्या गाण्यापैकीं रंगाबाई, कान्हूपात्रा, ह्यातारी, चिंधी, आढी, गांठोडें वगैरे गाणीं स्वतःला फार आवडत असत व तींच गाणीं वन्संना ह्मणावयाला सांगावयाचें होई. चारही मुलांपैकीं सगळ्यांत लहान जी शांता (ही आवा भावोजीची मुलगी) ती अतिशय बोलकी व खेळकर होती. तिचें बोलणें लाडकें व नाजूक असून स्वभाव मोहक, मनमिळाऊ व गोड असे. ती सगळ्यांशीं

प्रेमानें वागे व तिजवरही प्रत्येकाचें प्रेम असे. पण आह्मां सर्वांपेक्षां स्वतःला ती भारी आवडत असे व तिचाही आपल्या आईबापांपेक्षां स्वतःकडेच सगळा ओढा असे. ही जात्या फार नकली असे. वाटेल त्यांची नकल ती विनचूक करी व सगळ्यांना फार हंसवीत असे. तिला एकदा स्वतः जवळ घेऊन विचारलें, कीं, अमुक अमुक माणूस कसे बोलतो चालतो तें दाखीव. असें झटलें, कीं झाली सुरुवात. बजाबापासून तों सासुबाईंच्यापर्यंत एकामागून एक सगळ्यांच्या नकला हुबेहुब करून स्वतःला व आह्मां सर्वांना खूप हंसावयाला लावावयाची, व दुसऱ्या तीन मुलांची चेष्टा करून त्यांची फजिती करावयाची.

अशा रीतीनें कांहीं खेळ, कांहीं करमणूक, कांहीं गोष्टी व कांहीं गाणीं या सर्वांत मिळून जेवण झाल्यापासून साडे दहापर्यंत वेळ काढावयाचा. हेतु हा, कीं, दहा व साडेदहा यांचे दरम्यान छातींत जो विकार होत असे तो 'ऑर्गनिक' नसून नुसता 'नर्व्हसनेस' चा आहे असें डाक्टरचें झणणें असल्यामुळें अमुक वेळेलाच आपल्याला हा आजार व्हावयाचा असा विचार व त्याबद्दलची हुरहुर स्वतःच्या मनांत सतत वागत असल्यामुळेंच हा आजार त्याच नेमल्या वेळीं होतो असें आह्मांला वाटे, झणून दुसऱ्या कांहींतरी गोष्टींत स्वतःचें मन गुंतवावें झणजे त्या वेळचा विसर पडेल, इतकाच काय तो आमचा सर्वांचा हेतु होता. याप्रमाणें मन गुंतविण्याचा प्रयत्न केला, तरी एक दिवससुद्धां त्या आजाराची वेळ टळली नाही. दहा साडेदहा वाजतां छातीमध्ये बांध बसल्यासारखें होऊन जीव गुदमरावयाला लागावयाचा व हातापायांमध्ये मुंग्या येऊं लागून जोरानें झटके आल्यासारखें व्हावयाचें. मग कांहीं उग्र वास घेतल्यावर बऱ्याच वेळानें दोनचार ढेंकरा व जांभया आल्या, कीं, हें सर्व मिटून बरें वाटावयाचें; पण एवढ्या श्रमानें

शरीराला थकवा येई व लागलीच जाऊन अंधरुणावर निजणें होई. असें नित्य चालत असे.

मी माझ्यासंबंधानें अशी फारशी हकीकत लिहूं नये ह्मणून आरंभापासून हा विचार मनांत ठेवून चाललें आहे; पण चमत्कार हा, कीं, संसारांत वायकोचा संबंध अगदीं सावलीसारखा असल्यामुळे तें कितीही टाळूं ह्मटलें तरी टाळतां येत नाही. ह्मणून स्वतःची गोष्ट अगर मनाची स्थिति नीट समजण्याकरितांच जेथे माझा संबंध आला आहे, तेथे मात्र चालतच नाही ह्मणून ठेवीत आहे. माझ्याही जुन्या आजाराची कुरकुर या वेळीं सुरू होती, असें ह्मणण्यापेक्षां त्या आजाराचा अधिक जोर होता, असें ह्मणणें जास्त शोभेल. केव्हां आजार सुरू होईल व केव्हां अडवील, याचा नेम नसे.

या वर्षाच्या जून अखेरपासून स्वतःची प्रकृति एकसारखी चांगली अशी नव्हतीच. जून महिन्यांत जो किडनीचा आजार झाला त्यामुळे मला रात्रंदिवस जवळ विछान्याशीं सुमारे आठ दिवस उभेंच राहावें लागलें, असें ह्मटलें तरी हरकत नाही. मधून मधून मी पलंगाशेजारीच खुर्चीवर बसून रहात असें; पण दर पांचपांच मिनिटांस स्वतःला उठावें लागत असल्यामुळे मला दहापंधरा दिवस सतत काम पडल्यानें अठराएकोणीस वर्षे असलेला माझा एक जुना आजार अलीकडे बळावूं पहात होता, त्याला हें अनायासें कारण मिळून तो मात्र अधिक बळावला.

एके दिवशीं नित्याप्रमाणें मी तेल लावण्यास जवळ गेलें, व खाली वांकून आतां तेल लावणार, तोंच पोटांत एक मोठी कळ येऊन त्यासरशीं मला एकदम खाली बसावें लागलें. हातापायांच्या सर्व शिरा अगदीं आंखडल्यासारख्या होऊन पुष्कळ वेळ जागच्या जागीं खिळून रहावें लागलें. अलीकडे मला मिस बेन्सनचा औषधोपचार सुरू होताच; पण दुसरे दिवशीं तिनें प्रकृति पाहिल्यावर

साफ सांगितलें, कीं, “ हा आजार फार वर्षांचा जुना आहे. नुसत्या औषधोपायानें हा बरा होणार नाही, ऑपरेशन केलें तरच बरा होईल. ”

हें ऐकून स्वतः ह्मटलें “ आधीं तुमचे औषधोपाय तर चांगले चालूं देत. ऑपरेशन करण्यास आमचा धीर होत नाही. ऑपरेशन केल्यावांचून जितके दिवस जातील तितकें बरेंच, असें मला वाटतें; पण उपाय नसलाच तर मग पुढें पाहूं. ”

मग “ माडीवरच्या माडीवर हिंडवलें तर हिंडा, पण जिऱ्याची चढउतर अगदीं करावयाची नाही, ” असें मिस बेन्सननें मला बजावून सांगितलें. त्याप्रमाणें मी वरच्यावरच साधारण हिंडून फिरून असें.

पांचसहा दिवसांनीं पुष्कळ बरें वाटूं लागलें ह्मणून मी पुनः तेल चोळण्यास जवळ गेलें; तें पाहून स्वतः ह्मटलें “ नको बुवा, तूं नको तेल लावूंस. पुऱ्हां त्या दिवसासारखें झालें ह्मणजे तुला त्रास व आह्माला काळजी. यापेक्षां तूं स्वस्थ बसून आपली प्रकृति संभाळ, ह्मणजे झालें. ”

हें ऐकून मला फार वाईट वाटलें व खेद झाला, कीं, सध्या स्वतःला बरें नाही. ज्या वेळीं माझ्या कामाची खरी गरज त्या वेळीं हें माझ्या आजाराचें कुलंगडें कोठून आलें बरें? आजार काय आजकालचा नवा आहे? आज अठरा वर्षे त्याचा त्रास थोडाबहुत मी काढीत आलें, पण आतांच्यासारखें त्यानेंही कधीं अडविलें नव्हतें. मग आतांच त्याला हें वेड कोठून आलें आहे कोण जाणे. नेहमीं आजारी आजारी ह्मणून जर असेंच रहाण्याची मला वेळ आली, तर माझी जगण्याचा उपयोग तरी काय? ऑपरेशनला भ्यावयाचें ह्मणजे त्यांतून मी बरी होईन कीं नाही, हीचना शंका? मी बरी झालें व माझ्या हातून स्वतःची

सेवा घडली, व दुखण्याबहाण्याच्या वेळेस माझा स्वतःला उपयोग झाला, तरच माझे जगण्याचें सार्थक आहे. नाहीतर जगून नुसतें असें बसून रहाण्यापेक्षां व खेद करण्यापेक्षां मेले तर काय वाईट ? या स्थितीपेक्षां मला तर मरण बरें वाटते.

असे विचार माझ्या मनांत येऊन ते मनाला फार लागून राहिले, व चैन पडना ह्मणून मी वन्सना वर बोलाविलें व त्यांनीं ह्मटलें “काल मिस बेन्सन काय ह्मणत होत्या तें कळलें ना ? त्यांचें ह्मणणें ‘ऑपरेशन केल्यावांचून हा आजार अगदीं बरा व्हावयाचा नाही.’ आहे असें खुद्दरुद्द चालावयाचें असें आहे व इकडे तर ऑपरेशन करावयाला आम्ही कबूल नाही, आम्हांला भय वाटते, तुमच्या हातून होतील तितके औषधोपचार करा, असें मिस बेन्सनला स्वतः सांगितलें. माझा आजार काय नवीन आहे ? त्याची इतकी काळजी कशाला हवी आहे ? मी कांहीं अशक्त झालें नाही. मला ऑपरेशन सोसेल. त्यांत सगळ्यांना इतकी भीति ती काय वाटते ? या आजाराच्या निमित्तानें कण्हत कुंथत एके ठिकाणीं पडून राहणें मला अगदीं लाजिरवाणें वाटते. इस्पितळांत हजारों माणसें ऑपरेशन करितात, तीं मरतात कीं काय ? उगीच कांहीं तरी स्वतःच्या मनानें भीति घेतली आहे, झालें. ”

त्या ह्मणाऱ्या “ भीति खरोखरच नसली तर करावें. आम्हाला त्यांतलें कांहीं समजत नाही. पण दादांना याबद्दल अधिक काळजी व भीति वाटत आहे, तेथें काय करावें ? त्यांचा स्वभाव जात्या मायाळू व काळजीखोर आहे. शिवाय, दुखण्याचें अंग आहे, त्यांतच आणखी तुझी काळजी नवीन उपस्थित कशाला करावयाची ? ”

हें ऐकून मी निरुत्तर झालें व गप्प बसलें. पण मनाची तळमळ कांहीं केल्या कमी होईना. असें निरुपयोगी जगणें काय करावयाचें !

असे वाटून त्या रात्री मला चागली झोंपसुद्धां आली नाहीं. मनानें अस्वस्थच होतें.

दुसरे दिवशीं सकाळीं दहा वाजतां जेवणाकरितां स्वतःचें खालीं जाणें झालें, व अकरा वाजतां जेवून हायकोर्टांतही जाणें झालें. मला जिण्याची चढउतर करावयाची नसल्यामुळे मी वरच जेवले. सुमारे बारा वाजतां रोजच्या सारख्या मिस बेन्सन आल्या व माझ्याजवळ येऊन मला उपचार करूं लागल्या, तों काय झालें कोण जाणे, माझा आजार एकदम सुरू झाला व हातपाय ताठल्यासारखे होऊन तेफुगूं लागले. पंधराविस मिनिटांत हातांतील बांगड्या इतक्या दाटूं लागल्या, कीं, त्या पिचवून काढण्याची वेळ आली. मला आंतून शुद्धि होती व काय होतें तें मात्र सांगतां येत होतें. अरेबियन नाईट-मधल्या दगडी पुतळ्याच्या गोष्टीसारखें माझे पायाकडून कंबरेपर्यंत अंग घट्ट होत चाललें, व घट्ट झालेला भाग बधिर होऊन स्पर्श समजेनासा झाला. तसेंच, जिभेला मुंग्या येऊं लागल्या. ही सर्व स्थिति पाहून मिस बेन्सनही अगदीं घाबरून गेल्या, व त्यांनीं हायकोर्टांत एक चिठी लिहून पाठविली, कीं, "मिसेस रानडे यांची प्रकृति एका-एकीं जास्त बिघडली आहे, आपण लवकर घरीं यावे." ही चिठी स्वतः वाचल्याबरोबर उठून घरीं येतां येतां बरोबर एकदोन डॉक्टर घेऊन येणें झालें.

ही वेळ चार वाजण्याची होती, व तीन वाजण्याच्या पूर्वीच मला थोडा उतार पडूं लागला होता. आतां तितकी भीति नाहीं असें पाहून तीन वाजल्यावर मिस बेन्सन आपल्या घरीं गेल्या. इकडे स्वतःबरोबर आणलेल्या डॉक्टरांनीं आंत येऊन माझी नाडी पाहिली व आजाराची सर्व हकिकत ऐकून घेऊन दोन्ही डॉक्टरांनीं जवळ सांगितलें, कीं, "ऑपरेशन करवावें हा उत्तम मार्ग. असेंच चाललें तर यामुळे केव्हां तरी धनुर्वात होण्याचा संभव आहे."

हें ऐकून स्वतःला अतिशय काळजी व भीति वाटली व लागलीच मिस वेन्सनला चिठ्ठी लिहिली, कीं, “ उद्यां सकाळीं तुम्ही डॉक्टर डिमक व आणखी दुसरा कोणी अनुभवी डॉक्टर घेऊन नऊ वाजतां येथें या, ह्मणजे चौघांच्या विचारानें काय ठरवावयाचें तें नक्की ठरवूं.”

शिपायाजवळ चिठ्ठी दिल्यावर आंत येऊन माझ्या पलंगापाशींच रात्री जेवणाची वेळ होईपर्यंत बसणें झालें. त्या दिवशीं राजचें वाचन किंवा सकाळच्या टपालाचीं उत्तरे लिहिणें वगैरे कांहीं केले नाहा. माझे हात आपल्या हातांत घेऊन संचित्त बसणें झालें, तें मला बरें वाटेना. ह्मणून मीं होऊन कांहीं तरी विचारून बोलविण्याचा प्रयत्न केला. कारण, बोलूं लागल्यावर तरी ही दुखण्याची काळजी कमी होईल, नाही तर थोडा वेळ तरी विसर पडेल. पण नाही; मी विचारान तेवढ्यापुरतेंच होय किंवा नाही ह्मणून संपवावयाचें, अधिक बोलावयाचें नाही. समोरच्या दिवाणखान्यांत सखू, नानू, तारा व शांता हीं आपापसांत बोलून कांहीं खेळ खेळत होती, तें पाहून मीं शांताला हांक मारली. आतां तिच्याशीं बोलण्यांत तरी स्वतःचा वेळ बरा जाईल, असें मला वाटलें. शांता आंत आली. मी तिच्याशीं बोलूं लागणार तोंच मला सांगितलें “तूं आज बोलण्याचे श्रम घेऊं नकोस. तूं बोललीस तर मी मुलांना बाहेर पाठवीन. मी इतका वेळ तुझ्याजवळ आहे, तो मी नसतो का तुझ्याशीं बोलत बसलों ? पण तुला बोलतां कामा नये. स्वस्थ पडून विश्रांतिच घेतली पाहिजे; ह्मणून मी मुद्दाम येथें बसून राहिलों आहे.”

जेवणाची तयारी आहे असें सांगण्यास आठ साडेआठ वाजतां बजावा आला. त्याला सांगितलें “आधीं हिचें ताट वाहून आणावयाला मुलींना सांग, हिचें जेवण झाल्यावर मग मी येईन.” त्याप्रमाणें माझे जेवण झाल्यावर स्वतः खाली जाऊन व जेवून पुन्हां लागलीच माझ्याजवळ येऊन बसणें झालें.

यावरून माझ्या मनांत आले, कीं, आज मला झोंप लागेपर्यंत माझ्या-
जवळून हालावयाचेंच नाही, असा स्वतःचा बेत दिसत आहे. ह्मणून
मी अगदीं चळवळ न करतां स्वस्थ पडून राहिलें. सुमारे अर्ध्या
तासानें मला झोंप लागली असें स्वतःला वाटल्यावर मग हळूच उठून
दिवाणखान्यांत जाणें झालें.

त्या दिवशीं रात्रीं वाचन किंवा अंगाला तेल लावून घेणें वगरे
कांहीं केलें नाही. रोजची झोंपेची वेळ होईपर्यंत एका कोचावर सचित
बसून कांहीं विचार चालला होता. झोंपेची वेळ झाल्यावर
आपल्या अंथरूणावर निजणें झालें. मी निजलें होतें त्याच हालमध्ये
मधोमध एक लांकडी पडदा असून त्याच्या पलीकडे स्वतःचा पलंग
होता. त्यामुळे थोडी चळवळ झाली तरीसुद्धां माझ्या कानावर येई.
रोजच्या वेळेवर विछान्यावर जाऊन निजणें झालें खरें, पण त्या रात्रीं
झोंप विलकुल आली नाही. या कुशीवरून त्या कुशीवर वळतांना नेह-
मींच्या संवधीप्रमाणें ' राम राम ' उच्चारलेले शब्द माझ्या कानीं पडत.
शिवाय, त्या रात्रीतून चारपांच वेळां माझ्या पलंगापाशीं स्वतः
येऊन मला झोंप लागली आहे कीं, नाही ह्मणून हळूच कानोसा
घेतला. अगदा पहिल्यांदा येणें झालें त्या वेळीं "कां यायचें, झोंप
नाहीं का लागली?" असे विचारणारे शब्द माझ्या अगदीं ओठापर्यंत
आले व मी बोलणार तोंच माझ्या मनांत आले, कीं, या विचारण्यानें
कदाचित् मला अजून मुळीं झोंप लागली नाही असें स्वतःस वाटून
येथेंच बसून राहणें होईल. याकरितां आपण अगदीं गप्प पडून रहावें,
असें वाटून मी स्वस्थ पडून राहिलें. स्वतः येऊन खालीं वांकून
कानोसा घेतल्यावर पाय न वाजवितां हळूच परत जाणें झालें.
याप्रमाणें सगळी रात्र आमची दोघांचीही जागूनच गेली.

सकाळीं उठल्यावर मला येऊन विचारलें "रात्रीं झोंप बरी लागली
होती का? आतां कांहीं थकवाबिकवा वाटत नाहीना?"

मी ह्मटले "छे, कांहीं वाटत नाही; झोंप चांगली लागली होती."

असें ऐकिल्यावर सांगितलें "मी वाहेर जाऊन कामाला बसतो. तूं स्वस्थ पडून विश्रांति घे. मुलांशीं किंवा कोणाशीं बोलूं नको."

मी 'बरे' ह्मटल्यावर स्वतः वाहेरील दिवाणखान्यांत जाऊन कामाला आरंभ केला.

सुमारे नऊ वाजतां मिस् वेन्सन व दोघे डॉक्टर बोलाविल्याप्रमाणें आले. त्यांना आंत आणून माझी प्रकृती दाखविली व "आतां आपण वाहेर बसून बोलूं," असें ह्मणून तिघांनाही वाहेर नेले.

मग वाहेर या सगळ्यांचें काय बोलणें झालें कोण जाणे. ऑपरेशन दुसऱ्या दिवशींच करावयाचें ठरलें असावें. कारण, स्वतःचा चेहरा अगदीं उतरून जाऊन मन काळजीच्या विचारानें उद्विग्न झाल्यासारखें दिसत होतें. तरी तो कोर्टाचा दिवस असल्यामुळेच खालीं जाऊन स्नान व जेवण आटोपून कोर्टांत जाणें झालें. कोर्टातील काम आटपल्यावर त्या दिवशीं पायीं न चालतां गाडींत बसून लागलींच घरीं येणें झालें. माडीवर आल्याबरोबर पोषाख काढण्यास सुद्धां वाहेर दिवाणखान्यांत न थांबतां माझ्या पलंगाजवळच खुर्चीवर येऊन बसणें झालें.

पोषाख उतरल्यावर माझ्या प्रकृतीची विचारपूस केली व बराच वेळ थांबून मला ह्मटलें "मग ऑपरेशनचें काय करावयाचें? डॉक्टर अनमानित बोलतात, खात्री देत नाहीत. ह्मणून नुसत्या धाडसानें ऑपरेशन करविण्यास परवानगी द्यावयाला मन धजत नाही, भीति वाटते."

हे शब्द बोलतांना आवाज अगदीं हळू झाला, व मन किती तरी आंवरून धरिलें होतें. पण बोलण्यांत थोडा तरी गहिंवरल्यासारखा आवाज आलेला माझ्या कानीं पडल्याबरोबर, याबद्दल मला मुळींच भीति वाटत नाही हें दाखविण्याकरितां व स्वतःला धीर

वाटण्याकरितांच मी किंचित् हंसून पण मोठ्या हुषारीच्या स्वराने हटले “ अंः, त्यांत काय आहे ? इतकी भीति कसली वाटते ? कोरोफार्म देतील व ऑपरेशन करतील. त्याची इजा मला तर कांहीं समजावयाची नाही. येऊनजाऊन स्वतःला पाहवणार नाही, तर जरा मन घट्ट करून दिवाणखान्यांतच बसून रहावे, ह्मणजे झाले. नाही तरी ऑपरेशनच्या खोलींत कोणी यावयाला नकोच. डॉक्टरिणी-शिवाय दुसऱ्या कोणालाच त्या खोलींत येऊं घावयाचें नाही, असें मी मिस बेन्सनजवळून आज सकाळीं वचन घेतलें आहे. कांहीं झालें तरी ऑपरेशन करावयाचेंच, मला कांहीं भीति वाटत नाही. स्वतः उगीच नसती काळजी करूं नये. माझ्या हातून नेहमींसारखीं चार कामें झालीं तर माझ्या जगण्याचें सार्थक. नाही तर श्रीमंताच्या घरांत वस्त्राभरणानें मंडित अशा पांगळ्या बायका कण्हत कुंथत बसलेल्या असतात, व आपल्याच सेवेकडे चारदोन माणसें गुंतवितात, तसें वैभव मला नको आहे. त्यापेक्षां मी मुळींच बरी झालें नाही तरी हरकत नाही. ”

तेव्हां हटले “ असे वेड्यासारखे भलतेसलते विचार डोक्यांत भरवून घेऊन काय बरें आपल्याला त्रास करून घेत आहेस ? आपलाच हट्ट काय चालवावा ? दुसऱ्याच्या मनाचा त्यांत थोडा तरी विचार ठेवावा. स्वस्थ पडून किंवा एके ठिकाणीं बसून जर आज ऑपरेशन करणें टळत असेल तर बरें नाही का ? घरांत हिंडून फिरून आपल्या हातानें कामें न झालीं तरी बसल्या बसल्या सर्व व्यवस्था पहातां येईल. शिवाय, लिहिण्यावाचण्याची करमणूक तुझी तुला आहेच. खुर्चीवर बसून दोन माणसांनीं ती खालीं नेलीं ह्मणजे गाडीतून बाहेर फिरावयाससुद्धां जातां येईल. तेव्हां मला तर हेंच पसंत आहे. नीट विचार कर, ह्मणजे तुलाही मी ह्मणतो तेंच खरें वाटेल. उगीच आग्रह धरून आपला जीव डोक्यांत कां घालावा बरें ? ”

हें बोलणें चाललें असतांना मी नुसती तोंडाकडे एकसारखी पहात होतें, त्यामुळें प्रत्येक वाक्य बोलतांना स्वतःच्या मनाची स्थिति कशी झाली होती, ती हुबेहुब माझ्या डोळ्यावर असल्यानें माझ्या अंतःकरणांत कसेंसेंच होऊन डोळे पाण्यानें भरून आले, व लागलीच मी कांहीं बोलणार होतें पण बोलवेना ह्मणून जरा थांबतें, तों चोपदारानें स्वतःला येऊन ह्मटलें “डॉक्टर बेन्सन खाली आल्या आहेत, त्या आपली भेट घेऊं इच्छितात.”

तेव्हां सांगितलें “बोलाव त्यांना वर, मी बाहेर आलोंच,” असें ह्मणून उठतां उठतां मला ह्मटलें “मी जरा जाऊन येतो, तूं स्वस्थ मनानें नीट विचार कर.”

बाहेर गेल्यावर मिस बेन्सनशीं पुष्कळ वेळ बोलणें चाललें होतें. कांहीं विचार घेण्यासाठीं ह्मणून वन्सनाही वर बोलविल्या होत्या. मग त्या सर्वांचें काय बोलणें झालें तें कळलें नाहीं. पण शेवटीं ऑपरेशन करण्याचें ठरलेंच. कारण, बोलणें आटोपल्यावर डॉक्टरीण आंत येऊन तिनें मला कांहीं औषध पिण्यास दिलें व “आतां रात्री जेवूं नका, फार तर थोडेंसें दूध घ्या; पण सकाळीं मात्र दूध अगर चहा कांहीं घेऊं नका,” ह्मणून सांगितलें. मीं होय ह्मणून औषध घ्यालें व डॉक्टरीण निघून गेली.

मिस बेन्सन निघून गेल्यावर स्वतः पुन्हां माझ्याजवळ येऊन बसणें झालें; पण आम्ही एकमेकांशीं एक शब्दही बोललों नाहीं. जेवणाची तयारी असल्याचा निरोप आल्याबरोबर मला त्या दिवशीं जेवावयाचें नव्हतें हें माहित होतें, ह्मणून स्वतः एक मोठा सुस्कारा टाकून मुकाट्यानें जाणें झालें. जेऊन आल्यावरही माझ्या तेथेंच येऊन बसणें झालें. माझे हात आपल्या हातांत घेऊन कांहीं तरी विचार चालला होता व दृष्टि कोणीकडे तरी लागली होती. असा किती वेळ गेला, त्या वेळीं आम्हां दोघांनाही समजलें नाहीं; पण अकराचा ठोका

पडल्यावर “हे किती वाजले ?” ह्मणून स्वतः विचारलें. अकरा वाजले असें कळतांच ह्मटलें “ खरें कीं काय, घड्याळ पुढें असेल ! आज रोजची साडेदहाची वेळ कशी टळली ?”

तेव्हां आमच्याही सगळ्यांच्या तें मनांत येऊन आश्चर्य वाटलें. पण यावरून स्वतःचा रोज रात्री साडेदहा वाजतांच नेमानें होत असलेला आजार ‘ऑर्गनिक’ नसून डॉक्टर सांगतात तसाच ‘नर्व्हस्-नेस’चा खचित आहे; आज स्वतःचें लक्ष ठिकाणी नव्हतें, त्यामुळें वेळ टळून गेली तरी रोजचा आजार झाला नाही, असें माझ्या मनांत येऊन मला तर फार बरें वाटलें. आणखी थोडा वेळ वाट पाहून मग स्वतः जाऊन आपल्या पलंगावर निजणें झालें.

आजही आदल्या रात्रीसारखीच झोंप आली नाही. नुसती या कुशीवरून त्या कुशीवर चळवळ चालली होती व नेहमीं प्रमाणेंच पण आज जरा जास्त उदासवाणीनें ‘राम राम’ असा उच्चारलेला शब्द मधूनमधून ऐकूं येत होता. तें ऐकूनच व गेल्या दोनचार दिवसांपासून स्वतःच्या मनाची झालेली स्थिति व संध्याकाळचें बोलणें जें मोठ्या कष्टानें मन आंवरून धरून थोड्या व तुटक शब्दांनीं चाललें होतें, तें सर्व मला या वेळीं आठवून अगदीं भडभडून आलें. त्यासरशीं जें रडें आलें तें कांहीं केल्या आवरेना. उद्यां जर मी गेलें तर स्वतःला असह्य दुःख होईल, मन अत्यंत उदास व खिन्न होईल. आपल्या स्वतःच्या कोणत्याच गोष्टी आजपर्यंत स्वतः कधीं पाहिल्या नाहींत, कोणत्या वेळीं काय पाहिजे तें आठवणीनें आजपर्यंत मीच करीत असें, तें आतां कोण करील ? रात्रीचे रात्री कांहीं होऊं लागलें तर तें कोणाला कळेल ? घरांतिल सर्व माणसें काळजीचीं व अगत्याचीं आहेत, पण स्वतःकडून उच्चार होईल तेव्हांना त्यांना कळेल. अशा संकोचवृत्तीनें नित्य किती तरी हाल होतील. एरव्हीपेक्षां जरासें बरें नसलें तरी जेवणखाण, औषधपाणी, अंग व डोकें चेपणें वगैरे

उपचार माझ्याशिवाय कोणी केलेले कधी आवडत नाहीत. मग आतां कसे होईल ? आज तीनचार महिने तर स्वतःचें दुखणें चालले आहे. चाकी, अशा वेळीं मी गेलें तर त्यांत काय वाईट आहे ! इतकें सुख व वैभव भोगल्याचें सार्थक होईल व धन्य धन्य ह्मणतील. हेंच मी परमेश्वराजवळ आजपर्यंत मागत आले आहेना ! संसारांतील मुख्य सुखाचा भाग जीं अपत्ये तीं आह्मांला मुळींच नाहीत. तरी आह्मी दोषेही त्यानें ठेविलेल्या स्थितींत आनंदानें आहों. कधी उदासीन राहिलों नाही, किंवा सुस्काराही टाकला नाही. उलट, ती वाण भरून काढण्याचीही आह्मी तजवीज केली आहे. तेव्हां आतां आमच्या या असलेल्या स्थितींत कांहीं बदल न करतां शेवटीं मलाच देव आधीं नेईल, असाच विश्वास आजपर्यंत मी ठेवीत आले आहेना ? कारण, माझ्यामध्ये कुलीन घराण्याशिवाय स्वतःचा संबंध जुळल्यासारखें रूप, रंग, गुण किंवा विद्या यांपैकी कांहींच नसून केवळ परमेश्वराच्या कृपाप्रसादानेंच मला ही जन्माची जोड मिळून माझे जीवित धन्य झालें आहे. ही जन्माची जोड तोच कायम राखील, असा मला पूर्ण भरवंसा आहे.

असा आपल्या आपल्याशीं मी विचार करीत असतांना आदले दिवशीं संध्याकाळीं माझ्याशीं बोलतां बोलतां स्वतःच्या तोंडून “दुसऱ्याच्या मनाचा थोडासा तरी विचार ठेवावा,” हें जें वाक्य जपून व हळू उच्चारलें गेलें होतें-तरी त्यांतील गहिंवरलेल्या व घोगऱ्या आवाजाची आणि खिन्न झालेल्या चेहऱ्याची मला आठवण होऊन त्या शुद्ध प्रेमाची व माझ्या या चाललेल्या उलट विचाराची मी जेव्हां तुलना केली, तेव्हां मला अगदीं चमत्कारिक होऊन माझा मला थोडा तिरस्कारही वाटला. आपल्या मार्गे स्वतःच्या मनाची होणारी स्थिति मनांत आल्याबरोबर मन अगदीं विव्दळ झालें, व वाटलें, कीं, आह्मां उभयतांपैकी कोणी तरी दुःख सोसलें पाहिजे अशी जर

धरमेश्वराची इच्छा असेल तर स्वतःकरितां मी कांहींही सोसावे, पण माझ्याकरितां स्वतःला कांहीं दुःख होऊं नये, त्या कोंवळ्या मनाला तें अगदीं सहन होणार नाही. बायकांचें खरें व्रत झटलें ह्मणजे आपल्या-पासून आपल्या प्रिय पतीला केव्हांही व कोणत्याही बाबतींत दुःख होऊं नये, हीच तिची आमरणात् इच्छा असावी व लहान-मोठ्या सर्व गोष्टींत या धोरणानें तिचा प्रयत्न होत असावा. हेंच बायकांचें खरें सौभाग्य व हेंच व्रत. जिला पतीच्या अंतःकरणाची चांगली ओळख झाली आहे, व जिला त्या निस्सीम प्रेमाची किंमत कळत आहे, तिला आप मेलें व जग बुडालें अशा अप्पलपोट्या विचारानें समाधान कसें वाटावे ? असें ह्मणून मी मनांतल्या मनांत ईश्वरचिंतन करीत स्वस्थ राहिलें.

स्वतः निजून उठून माझ्या पलंगापाशीं येऊन बसणें झालें, आणि “रात्री झोंपचीप कशी लागली होती ?” ह्मणून विचारलें. मींही अगदीं शांतपणानें “चांगली लागली होती,” असें उत्तर दिलें. स्वतः अर्धा तास तेथें बसणें झालें. पण ऑपरेशनचें किंवा दुसरें कांहीं बोलणें झालें नाही, किंवा माझ्या देखत सुस्कारासुद्धां टाकावयाचा नाही, असा निश्चय दिसला. ही मन आवरून धरलेली स्थिति फार वेळ टिकणार नाही असें वाटूनच कीं काय कोण जाणे, माझ्या जवळून एकदम उठून जाणें झालें. हें मलाही जरा बरेंच वाटलें; कारण, आधीं जरी मीं शांतपणानें रहाण्याचा निश्चय केला होता, तरी स्वतः येऊन माझ्या विछान्यावर बसल्यावर तो ढांसळून जाऊन अंतःकरणाची कालवाकालव सुरू झाली होती. उठून गेल्यावर मी तोंडावर पांघरूण घेऊन दहावीस मिनिटें स्वस्थ पडलें. अशा रीतीनें मनाला हवी होती ती मोकळीक मिळाल्यानें तें जरा स्थिर झालें. खरें झटलें ह्मणजे आरंभापासून ऑपरेशन करविण्याबद्दल स्वतःची सर्व

रीतींनीं नाखुषी असतांना मीच फार उचल केली असें असून आतां माझे मन कां कचरूं लागलें, तें मला समजेना. असो.

प्रातर्विधि उरकल्यावर पुन्हां स्वतः माझ्याजवळ येऊन बसणें झालें. मग चहा तेथेंच घेतला; पण एकमेकांकडे नुसतें पहाण्यापलीकडे कांहीं बोलणें वगैरे झालें नाहीं. स्वतः मात्र कांहींतरी बोलण्याचा विचार चालला असावा, असें दिसलें. पण बोलवलें नाहीं. इतक्यांत पुण्याहून राघोपंत नगरकर आले आहेत, असें चोपदारानें येऊन सांगितलें. तें ऐकून मुकाट्यानें उठून बाहेर जाणें झालें. ऑपरेशन करावयाचें ठरल्यावर जवळ कोणीतरी मित्रांपैकीं बोलण्यावसण्यास आसावें, ह्मणून वन्सनीं राघोपंत नगरकरांना मुंबईस येण्याविषयी लिहिलें होतें, ह्मणून ते अवचित त्याच दिवशीं आले. दहा साडेदहा वाजल्यावर ऑपरेशनची तयारी करण्याकरितां दोन माणसें पुढें आलीं. त्यांनीं सांगितलें, कीं, “मिस बेन्सन आणि दुसऱ्या डॉक्टरिणी वारा वाजतां येतील.”

हा निरोप ऐकून स्वतः स्नान व जेवण उरकून घेण्याकरितां खालीं जाणें झालें. मंडळी खालीं जेवावयाला बसल्यावर मिस बेन्सन व दुसऱ्या डॉक्टरिणी आल्या. तेव्हां मीं मिस बेन्सनला एकीकडे सांगितलें “खालीं मंडळी जेवावयास गेली आहे ती परत येण्याच्या पूर्वीच तुम्ही मला क्लोरोफॉर्म देऊन ऑपरेशन सुरू करा.”

यावर “परवानगी घेतल्याशिवाय मी आरंभ कसा करूं ? कदाचित् राग होईल,” असें त्या ह्मणाल्या.

तेव्हां मीं सांगितलें “अशा वेळीं विचारलें नाहीं तरी तें कां विचारलें नसावें हें स्वतःच्या लक्षांत येईल व राग येणार नाहीं. याकरितां मी सांगतें तें एका व होईल तितकी जलदी करा. मंडळी वर आल्यावर आम्हांला कोणालाच धैर्य होणार नाहीं. उगीच घोटाळा पडून तुमचा वेळ मात्र पुष्कळ जाईल. याकरितां लौकर आटपा.

स्वतः कांहीं झटले तर मी आग्रह धरिला हणून माझे नांव सांगा. मग तर कांहीं नाहीना ? ”

हें ऐकतांच त्यांनीं क्लोरोफॉर्मची तयारी करण्यास सांगितलें. क्लोरोफॉर्म देणाऱ्या दोघी बायका बरोबर आल्याच होत्या. त्यांनीं थोड्या वेळानें ‘तयारी आहे’ असें सांगतांच मिस वेन्सननें मला टेबलावर निजण्यास सांगितलें. मी मनांतल्या मनांत स्वतःला व देवाला नमस्कार करून स्वस्थ मनानें टेबलावर निजलें व मग त्या दोघी बायकांनीं मला क्लोरोफॉर्म दिला. डॉक्टर कृष्णाबाई केळवकर या त्या वेळीं पास झाल्या नव्हत्या, तरी शेवटच्या वर्षातील विद्यार्थीण असल्यामुळें मिस वेन्सनच्या जवळ मदतीला उभ्या होत्या. क्लोरोफॉर्मचा अंमल येऊन मी बेशुद्ध होण्याच्या पूर्वीं माझ्या मनांत आलें, कीं, आजचा हा प्रकार उलट झाला, तर मात्र स्वतःचा निरोप घेऊन व विचारून मी टेबलावर आलें नाहीं हें माझ्या मनांतल्या मनांत राहून जाईल. तसें झालें तरीही माझ्या मनांत राहिलेली गोष्ट स्वतःच्या मनाला खचित कळेल, कधीं राहणार नाहीं, वगैरे विचार करीत असतांना मी बेशुद्ध झालें—ती सुमारे पावणेदोन तासांनीं ऑपरेशन संपल्यावर या तिघीचौघी बायका टेबलावरून उचलून मला पलंगावर ठेवूं लागल्या तेव्हां प्रथम शुद्धीवर आलें व स्वतःला बोलावण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें स्वतः येऊन व बराच वेळ तेथें बसून “आतां भिऊं नको, ऑपरेशन संपलें, मी तुझ्याजवळून जात नाहीं, येथेंच बसतो, ” वगैरे धीर येण्यासारखें सांगून तेथेंच पलंगावर बसून राहणें झालें. मी स्वतःचे दोन्ही हात आपल्या हातांत घट्ट धरून ठेविले होते; पण अर्धवट शुद्धीत असल्यामुळें मला बोलण्याची उमका झाली नाहीं. कांहीं तासांनीं मला बरें वाटून मी अगदीं चांगली शुद्धीवर आलें व दूध घेतल्यावर स्वतःचे दिवाणखान्यांत जाणें झालें. पुढें

मी तीन आठवडेपर्यंत विछान्यांतच पडून होते. पलंगावर किंवा खुर्चावर बेंसावयाचें नाहीं, असें मिस बेन्सनचें सांगणें होतें.

ह्या ठिकाणीं सांगावयाची विशेष गोष्ट ह्मणजे ही, कीं, जुलई महिन्या पासून स्वतःला रोज रात्रीं दहा आणि साडेदहा यांच्या दरम्यान-जी 'स्पॅझम' येत असे, ती माझे ऑपरेशन झालें त्या दिवसापासून तीन आठवडेपर्यंत मुळींच आली नाहीं, त्यामुळे आम्हां दोघांना व घरांतील सर्व मंडळीला बरें वाटलें; पण हें बरें वाटणें पुढें आणखी एक आठवडाभरही पुरतें टिकलें नाहीं. यावेळीं दिवाळीची सुट्टी झाल्यामुळे स्वतः मलाही बरोबर घेऊन माथेरानास जाण्याचा बेत केला. सामानसुमान, आचारी, गडी व ब्राह्मण यांना पुढें पाठवून देऊन दुसरे दिवशीं मिस बेन्सन आल्यावर तिला स्वतः सांगितलें, कीं, "उद्यांपासून मला तीन आठवड्यांची सुट्टी आहे. या सुट्टीत मीं हिला घेऊन माथेरानास जाण्याचा विचार केला आहे. बरोबर जीं काय औषधें घावयाचीं असतील तीं लिहून द्या व उपाय काय करावयाचे असतील ते तिला सांगा."

तेव्हां त्या ह्मणाल्या "आणखी पंधरा दिवस त्यांना कोठें नेतां येणार नाहीं. आजपर्यंत चालू असलेले उपायच कांहीं दिवस चालू असले पाहिजेत."

हें ऐकल्यावर स्वतःची बरीच निराशा झाली. तें पाहून मलाही वाईट वाटलें, पण कांहीं उपाय नव्हता. "माणसें व सामान आदले दिवशीं पुढें पाठविलें असल्यामुळे आतां त्यांना परत बोलावणें बरें दिसत नाहीं, याकरितां स्वतः पुढें जावें व मी दहाबारा दिवसांनीं मागाहून येईन. गेल्या महिन्यांत पंधरा दिवस जाग्रणानें व काळजीनें थकवा आलेल्या मनाला त्या हवेनें हुषारी येईल व बरें वाटेल ह्मणून या वेळीं जावेंच, मी होईल तितकें लौकर येईन," असें ह्मणून

मीं आग्रह केल्यावर जाण्याचें कबूल केलें. दुसरे दिवशीं दुपारीं भावोजींना घेऊन माथेरानास जाणें झालें.

या गोष्टीला आठदहा दिवस झाले. दररोज खुशालीचीं पत्रे येत जात होतींच. तीनचार दिवसांनीं एक पत्र आलें, त्यांत पूर्वीसारखी पुन्हां 'स्पझम' येऊं लागली आहे, बरोबर त्याच वेळेवर येते व पूर्वीसारखीच पंधरावीस मिनिटे टिकते, असें लिहिलें होतें. हें वाचून आम्हां सर्वांना अतिशय काळजी वाटली व होईल तितकें दोन्ही मुलांना (सखू व नानू) घेऊन आपण लौकर जावें, मुलांच्याशिवाय करमत नसेल, मुलें तेथें असलीं ह्मणजे करमणूक होऊन बरें वाटेल, असा विचार करून माझ्याकडे मिस बेन्सन आल्याबरोबर मीं त्यांना ह्मटलें " स्वतःची प्रकृति बरी नाही. आज महिनाभर अगदीं राहिलेला आजार तेथें गेल्यावर पुन्हां सुरू झाला आहे, तेव्हां माझ्याच्यानें आतां येथें राहवत नाही. माझ्यांत थोडी कसर राहिली तरी चिंता नाही. मी पुढें औषध घेईन, पण आतां मला मुलांना घेऊन गेलेंच पाहिजे. कांहीं गोळ्या किंवा पुड्या विशेष खटपटीशिवाय घेतां येण्यासारखें औषध असेल तर, व तें घेतलेंच पाहिजे असें असेल तर, मला द्या, नाही तर तूर्त कांहींच नको; माझे मन स्वस्थ नाही, ह्मणून मी उद्यांच जाण्याचा बेत करितें. "

ह्याप्रमाणें वन्संचा व सासूबाईंचा विचार घेऊन मी दुसरे दिवशीं उभयतां मुलांसह माथेरानास गेलें. तरी 'स्पझम' येण्याचा विकार जो पुन्हां सुरू झाला तो तसाच होता; पण माझ्या कल्पनेप्रमाणें सखू व नानू यांच्यापासून स्वतःला पुष्कळ करमणूक झाली. चि० नानू पांचसहा वर्षांचा लहान होता व सखूला आतां अकरा वर्षे पुरीं झालीं होतीं. ती अलेक्झांड्रा हायस्कूलमध्ये इंग्रजी तिसरी इयत्ता शिकत होती. तिचा मराठी सर्व अभ्यास घरीं मास्तर ठेवून करविला होता. ती फार बुद्धिमान्, हुषार आहे, तशीच शहाणी, देखणी

आणि मर्यादशील आहे, अशी स्वतः तिची नेहमीं वाखाखणी करावयाची असे, व स्वतःला ती मनापासून फार आवडे. तिच्या गरीब स्वभावाबद्दल जेव्हां तेव्हां कैवार ध्यावयाचा. मी तिला रागें भरलें, तर मलाच उलट स्वतःकडून तिच्यासंबंधांत रागें भरून ध्यावें लागे. चि० नानूचा स्वभाव हूड, धीट, तापट पण पक्का निश्चयी व अभिमानी असून तो बुद्धीनें चलाख असल्यामुळे त्याला चवथ्या वर्षापासूनच लिहितांवाचतां येऊं लागलें. त्याप्रमाणें तो कविताही चांगल्या ह्मणे. सर्वापेक्षां गोष्टी ऐकण्याची व सांगण्याची त्याला फार गोडी असे. तो एकदा एकलेली गोष्ट विनचूक सांगे. घरांत कोणीही मुली अगर मुलगे पाहुणे आले, कीं, याचा आपला गोष्टी सांगा ह्मणून त्यांच्यामागें लकडा असावयाचाच. तसेंच, आपलें तें सर्व दुसऱ्यापेक्षां चांगलें आहे, अशी त्याची लहानपणापासून समजूत व महत्त्वाकांक्षा असे. दुसऱ्या मुलांची चांगली आणि नवी वस्तु असली व आपली खरोखरीच वाईट व जुनी असली तरी तो चिडावयाचा नाही. उलट, आपलें चांगलें व तुझें वाईट ह्मणून दुसऱ्या मुलांना चिडवून खूप हंसावयाचा. या त्याच्या स्वभावाचें स्वतःला कौतुक वाटे.

रोज जेवण झाल्यावर दोन्ही वेळ तास दोन तास या मुलांना घेऊन बसणें होई. सखूचें इंग्रजी व मराठी वाचन ध्यावयाचें, तिला कांहीं वाक्यें विचारावयाचीं व तिच्याकडून गाणीं ह्मणून ध्यावयाचीं. त्याप्रमाणेंच नानूकडूनहि कविता ह्मणून घेऊन कांहीं गोष्टी सांगून ध्यावयाच्या. याप्रमाणें स्वतःचा बराच वेळ जाई. तिसऱ्या प्रहरचें फराळाचें व चहा सखूला करावयास सांगावयाचा. तिनेंच तें केले आहे असें तिला विचारून फार छान केले आहेस असें ह्मणून तिची पाठ थोपटावयाची. ती “ मोठेपणीं फार उत्तम स्वभावाची बायको होईल, तूं तिला सगळा दिवस बोलतेस, पण तीच तुला उद्यां शिकवूं लागेल,” असें स्वतः मला ह्मणावयाचें. अशा रीतीनें दोन्ही मुलां-

कडून होणाऱ्या करमणुकीत स्वतःचा पुष्कळ वेळ जाई. वाकी, मुंबईहून कांहीं पुस्तके आणली होती तीं भावोजी वाचून दाखवित. अशा रीतीने सुट्टीचे दिवस माथेरानास संपवून आम्ही मुंबईस परत आलों.

माथेरानास असेपर्यंत स्वतःच्या मनाला जी हुषारी दिसत होती ती मुंबईस आल्यावर हा आजार पुन्हां कशांनें सुरू झाला याबद्दल डॉक्टरांना स्पष्ट विचारून घ्यावयाचें, नाही तर तो कशापासून आहे हें आपलें आपण आतां शोधून काढावयाचें, असा स्वतःच्या मनाला नाद लागला. “माझ्या आजाराला तुम्ही नांव तरी काय देतां,?” असें दोघांतिवां डॉक्टरांना स्वतः निरनिराळ्या वेळीं विचारलें; पण त्यांनीं नीटसें उत्तर दिलें नाहीं. यावरून ते मुद्दाम नांव सांगत नाहींत, असें स्वतःला वाटलें. तेव्हां आतां कोणाला कांहीं न विचारतां आपला आजार काय आहे हें आपणच शोधून काढावयाचें, असा निश्चय करून मेडिकल कॉलेजांतून कांहीं पुस्तके आणवून तीं सर्व वाचून पाहिलीं.

एके दिवशीं संध्याकाळीं मुद्दाम मला हांक मारून इकडच्या तिकडच्या कांहीं गोष्टी बोलतां बोलतां विष्णुपंत रानडे नांवाच्या आपल्या एका जुन्या मित्राची मला पुढील गोष्ट सांगितली. सुमारे पसतीस वर्षांपूर्वीं विष्णुपंत रानडे ह्मणून आमचे एक जुने मित्र येथेंच रहात असत. ते स्वभावानें फारच चांगले, शांत व उदार बुद्धीचे होते. तसेच ते शरीरानें उंच, धिप्पाड व बळकट होते. त्यांना व्यसन कसलेंही नसे. एक वेळ घोड्यावरून पडल्याचें नुसतें निमित्त होऊन त्यांना Angina-Pectoris नांवाचा आजार जडला. पुढें ते तीन वर्षे होते, पण कोणत्या वेळीं काय होईल याचा नेम नव्हता. याकरितां ‘होईल तितकें घरांतल्या घरांत विछान्यावर पडून वेळ काढावा; वाचनासारखी करमणूक थोडा वेळ केली तर चालेल, पण एकदम

श्रमाचें काम कांहीं करावयाचें नाहीं,' असें डॉक्टरांनीं त्यांना सांगून ठेवलेले असल्यामुळे ते बहुतेक घरांतच वसून असत, बाहेर कोठेंच जात नसत. जरूरीच्या वेळेशिवाय ते केव्हांही एकटे नसत. कोणीना कोणी तरी त्यांच्याजवळ असावयाचेंच. इतके सर्व रीतींनीं ते जपत होते, तरी शेवटीं बहिर्दिशेला गेले असतांना तेथेंच त्यांचा अंत झाला. अशा रीतीनें मनुष्याचें केव्हां काय होतें याचा नेम नाहीं. ”

ते ऐकून मला अगदीं चमत्कारिक वाटले व मीं ह्मटले “ पण ही गोष्ट कशाकरितां सांगितली ? आपल्या आजाराशीं या गोष्टीचा काय संबंध आहे ? ”

तेव्हां स्वतः ह्मटले “ कांहीं तरी वेड्यासारखा तर्क घेऊन विचारीत वसतेस. संबंध कसले आहेत ? बोलतां बोलतां आठवलेली गोष्ट सहज एकमेकांजवळ सांगत नाहीं का ? तर ह्मणजे असेंच कां सांगितले ? आठवलेली गोष्ट सहज ऐकलेली असावी ह्मणून तुला सांगितली. दिवसेंदिवस तुझा हा कांक्षेखोर स्वभाव वाढत चालल्यानें तुझ्याशीं बोलण्याची पंचाईत झाली आहे. ”

मीं ह्मटले “ मी सगळ्याच का गोष्टींत कांक्षा घेतें ? आजपर्यंत स्वतःला दुखणीं का कधीं आलीं नाहींत? वर्षा दोन वर्षांनीं जिवावरचें असें दुखणें जातच आहे. असें असतांना याचवेळच्या दुखण्याबद्दल अशी काय समजूत करून घेतली आहे, कोण जाणे ! प्रत्येक गोष्टींत निराशेचे उद्गार व उदासपणाची वागणूक पाहून बरें कसें वाटावें ? माझ्या बरें वाटण्याचें एक राहें घावें, पण रात्रंदिवस हाच विचार बाळगल्यानें त्याचा परिणाम स्वतःच्या प्रकृतीवर होत नाहीं का ? पहिल्या प्लेगमध्ये ह्याहीपेक्षां काळजीचा आजार होता. त्या वेळेस तर माझा जिव अगदीं भिऊन गेला होता. दोन महिने अगदीं अन्नद्वेष झाला होता व झोंप नाहींशी झाली होती. तरीसुद्धा महाबळेश्वरीं गेल्याबरोबर तेथील हवेनें एक आठवड्यांत किती तरी बरें वाटले. त्यापेक्षां

आतांचा आजार कांहीं जास्त नाही. कांहीं तरी मनानें घेतलें आहे, त्यामुळें डॉक्टरचें सांगणेंही खरें वाटत नाही, त्याला काय करावें ?”

हें बोलणें स्वस्थपणें ऐकून घेतलें व ह्मटलें “ तसें कांहीं नाही, मनानें कसलें घेतलें आहे ? आज दुपारीं पुस्तकांत कांहीं आजारा-संबंधानें वाचीत होतों त्यावरून ही गोष्ट आठवली, ती तुला सांगितली. आज सकाळीं मला वर्तमानपत्रें पहावयास झालें नाही. त्यांत विशेष काय आहे तें पाहून ठेव व जेवतांना मला सांग.”

हें सांगण्याचा हेतु काय होता तो मी समजलें, व अशा गोष्टीची चर्चा अधिक नसलेलीच बरी असें मनांत येऊन स्वतः सांगितल्या-प्रमाणें मी वर्तमानपत्रें हातांत घेऊन दुसऱ्या दिवाणखान्यांत गेलें.

दुसरे दिवशीं दुपारीं डॉक्टर राव व नायक आले. त्यांना स्वतः विचारिलें “ तुम्ही आजपर्यंत दोषेतिषेजण जीं जीं औषधें देत आहां तीं मी घेत आहे, पण माझा आजार काय आहे याची परीक्षा निदान नीट करून औषधाची योजना केली आहेना ? तुम्हांला या आजाराचे नांव सांगावयाचें नसेल तर माझा कांहीं तसा आग्रह नाही; पण औषध जें पोटांत घ्यावयाचें तें निदान त्याच रोगावर आहे इतकें जरी असलें तरी पुरे. औषधाचा गुण येईल कीं नाही याचा कोण विचार करीत बसलें आहे ? व त्या गोष्टी कोणाच्या हातांत आहेत ? तुमच्या समजुतीप्रमाणें तुम्हीं रोगाचें निदान नीट करून औषधाची योजना नीट करावी, आणि तुम्ही लिहून घाल तें आम्हीं मुकाट्यानें प्यावें, एवढेंच काय तें तुमच्या आणि आमच्या हातांत आहे. औषध घेतलें नाही, हयगय केली, असा या जवळच्या मंडळीचा दोष येऊं नये ह्मणून मनुष्य औषध घेतो, दुसरें काय ?”

इतकें ह्मटलें तरी डॉक्टर राव कांहीं बोलले नाहींत. स्वस्थ बसले. तें पाहून स्वतः ह्मटलें “ तुम्ही नांव सांगत नसलां तर मी तुम्हांला नांव सांगतो. माझ्या आजाराचें नांव Angina-Pectoris असें

नाहीं काय? याबद्दल गेले पांचसहा दिवस मी वरीच पुस्तकें वाचून पाहिलीं, आणि त्यांत सांगितलेलीं लक्षणे मला होणाऱ्या विकाराशीं ताडून पाहिलीं; त्यावरून माझ्या आजाराचें हेंच नांव आहे, अशी माझी खात्री झाली आहे. हा विकार माझ्या एका मित्राला झाला होता. ”

हें ऐकून डॉक्टर राव एकदोन मिनिटें गोंधळल्यासारखे झाले; पण तें बाहेर न दाखवितां लागलीच ह्मणाले “आपण जीं लक्षणे ताडून पाहिलीं, त्यांवरून आपल्याला Angina-Pectoris वाटते, तें बरोबर आहे. असें जरी आपणास वाटत आहे, तरी तें खरें नसून आपल्याला कल्पनेनें त्या आजाराचा भास होत आहे. याच आजाराला Pseudo Angina-Pectoris असें खरें नांव आहे. हा आजार रोग्याला नुसत्या कल्पनेनें हुवेहुब खऱ्या आजारासारखा भासतो व सर्व लक्षणे पटतात; तरी पण तें कांहीं खरें नसतें. अशा तऱ्हेचे पुष्कळ रोग आहेत, कीं, जे खरे नसून रोग्याच्या मनावर त्यांचा बराच परिणाम होतो. त्यांपैकीच हा एक आहे व ह्मणूनच ह्याला वर सांगितलेलें Pseudo Angina-Pectoris असें ह्मणतात.”

असें त्यांनीं ह्मटलेलें ऐकून स्वतः ह्मटलें “यांत कांहीं तरी Pseudo आहे खरें. आजार तरी Pseudo आहे, नाहीं तर माझी समजूत करण्याचा तुमचा प्रयत्न तरी Pseudo आहे, असेंच ह्मणावें लागतें.”

भाग शेवटचा.

शेवटचें वर्ष-लाहोरची काँग्रेस.

सन १९०० या वर्षी प्रकृति चांगली नसल्यामुळे काँग्रेसला जाण्याला डॉक्टर परवानगी देतात कीं नाहीं, याबद्दल धाक वाटत

होता. तथापि स्वतःच्या मनाचा काँग्रेसला जाण्याकडे सर्वस्वी ओढा होता. जरी या वेळीं आजार होता तरी दरसालप्रमाणें या वर्षीही सोशल कॉन्फरन्सचे रिपोर्ट मागविण्याचें, लांबलांब पत्रें लिहिण्याचें, व आलेलीं पत्रें वाचून त्यांचीं उत्तरें पाठविण्याचें काम दररोज नित्यनियमाप्रमाणें चाललेंच होतें, त्यांत अंतर पडत नसे. निरनिराळ्या संस्थांकडून आलेल्या रिपोर्टांचा सारांश काढण्याचें काम सुरू होतेंच. शेवटीं शेवटीं हें काम करण्यांत कित्येक तास जाऊं लागले. कॉन्फरन्सपुढें वाचण्याकरितां वसिष्ठ आणि विश्वामित्र हा लेख लिहिण्यांत पांचसहा दिवस नेटानें बसावें लागलें कामाशिवाय उरलेल्या वेळांत लाहोरला जाण्यासंबंधानें तयारीचे वेत व गोष्टी बोलवयाच्या. जाण्याची वेळ दोनतीन दिवसां-वर आली. “मी यंदां बरोबर येणार आहे, स्वतःची प्रकृति बरी नाही अशा वेळीं एकटें जाणें झालें तर मला अगदींच चैन पडणार नाही. मी आपली बरोबर येणार,” असें जवळ एकदां ह्मणून ठेवा-वयाचें व मग आपली तयारी करून यावेळीं बरोबर जावयाचेंच, असा मीं वेत केला होता; पण “तुला यंदां माझ्याबरोबर यावयाचें आहे,” असें, मीं गोष्ट काढण्याच्या पूर्वीच स्वतः आपण होऊन ह्मटलें. तें ऐकून माझा जीव अगदीं खालीं पडला, व मीं मोठ्या उत्सुकतेनें आपली तयारी केली. तशीच स्वतःकरितां लागणाऱ्या सर्व वस्तू व कपडे नीट आठवणीनें घेऊन बांधाबांध केली. त्या वेळीं सासूबाई, वन्सं, सौ. गंगाबाई, सौ. लक्ष्मीबाई, आबासाहेब व त्यांचीं मुलें मुंबईसच असल्यामुळें आह्मी लाहोरला जातेवेळीं चि० सखू व नानू यांना बरोबर न घेतां फक्त दोघांनींच जावें, असें ठरलें होतें; पण पुन्हां काय वाटलें कोणजाणे, रात्रीं निजते वेळीं मला विचारलें “सर्व तयारी करून घेतली आहेसना? सखूला बरोबर घेण्याचा माझा विचार झाला आहे. तिचे कपडे बांधून घे. उद्यां पुण्याहून मंडळी

येतील त्यांना 'सीट्स' रिझर्व्ह करावयास सांगेन. तिकडे थंडी फार असते, गरम पांघरुणें जास्त घे. सखूचेही गरम कपडे अधिक घे.”

मीं ह्मटले “नानूला येथें ठेवून नुसत्या सखूलाच बरोबर न्यावयाची हें बरें कसें दिसेल? नेलें तर दोघांनाही न्यावें. नाही तर दोघांनाही येथें ठेवावें, ह्मणजे कोणाचें कांहीं नाही. ’

तेव्हां सांगितलें “ या पंचायतींत तूं पडूं नकोस. मी सांगतों तसें कर. जी गोष्ट करावयाचीच आहे तिची वाटाघाट करीत बसूं नये. सांगितलें तसें करावें. नानूलाही बरोबर घेतला असता पण तिकडे थंडी फार आहे. बरोबर दोनच नोकर घेत आहों. तो लहान असल्या-मुळें एक नोकर तर त्याच्याकडेच अडेल. शिवाय, तुझाही बराच वेळ त्याच्याकडे जाईल. त्यामुळें तुला सर्व व्यवस्था व स्वटपट एक-टीलाच करावी लागेल, व माझ्या आजारामुळें तें सर्व जमणार नाही. याकरितां त्याला येथें ठेवावा. सखूला आतां पुष्कळ समजू लागलें आहे, ती तुला त्रास देणार नाही. तिला बरोबर घेतली तर तिची तुला पुष्कळ मदत व सोबत होईल. म्हणून तिला येथें ठेवण्यापेक्षां बरोबर घ्यावी असें मी म्हणतों. तिची तयारी कर. ”

मीं बरें ह्मटले व सकाळीं उठून तिची सर्व तयारी केली. सखूला हें कळल्यावर तिला अतिशय आनंद झाला; पण नानूला एकटा येथें ठेवून जाण्याचें मनांत आल्यावर मला अतिशय वाईट वाटलें. मी या झालेल्या बेताबद्दल बाहेर कांहींच बोललें नाही, व निषेपर्यंत बोल-वयाचें नाही असाच माझा निश्चय होता. आह्मी फक्त दोघेंजणेंच जाणार, मुलांना बरोबर नेत नाही, हेंच सगळ्यांना कळलें असल्या-मुळें जीं तीं माणसें सखूला चिडवीत, व यामुळें ती घटकेघटकेला मुळमुळूं रडत असे, व जेव्हां जेव्हां संधि मिळेल तेव्हां जवळ जाऊन “ मला बरोबर न्यावी, ” ह्मणून आर्जव करी. मलाही तिला ठेवण्याचें जिवावर आलें होतें; पण एकट्या नानूला कसा ठेवूं असें वाटून

त्याच्याकरितां तिलाही ठेवण्यास तयार झाले होते. नानू लहान असल्यामुळे त्याला हे कांहीं फारसें समजत नव्हते. घरांतील मंडळी चिडवूं लागल्यावर “ मी तुझ्याबरोबर येतो, ” असें तोही मला एकदांदोनदां म्हणाला; पण एका लहानशा पाकिटांत पांच रुपये घालून “ हे तुला चित्रे घेण्याकरितां पैसे घे, हे पाकिट तूं आपल्याजवळ ठेव, कोणाला देऊं नको, ” असें मीं ह्मटल्याबरोबर तो आनंदानें नाचूंडूं लागला.

पुण्याहून काँग्रेसला जाण्याकरितां नगरकर, गोखले, भिडे, वगैरे पांचसहाजण मंडळी सकाळच्या गाडीनें आली. दुपारीं आमच्या ‘सिट्स्’ रिझर्व्ह करण्याकरितां भावोजीना स्वतः सांगितले. त्याप्रमाणें ते स्टेशनवर जाऊन सिट्स् रिझर्व्ह करून आले, व उद्यां संध्याकाळीं निघावयाचें, असें त्यांनीं सांगितले. सकाळपासून रात्रीं निजेपर्यंत स्वतःचा तो सर्व दिवस एकसारखें बसून काम करण्यांत व पुण्याहून आलेल्या मंडळीशीं बोलण्यांत गेला. दुपारीं दहापांच मिनिटं पडून विश्रांतिसुद्धां घेतली नाहीं. त्यामुळे त्या रात्रीं नित्याची ‘स्पॅझम’ जरा जोरानें आली, व जास्त वेळ टिकली. म्हणून रोजच्यापेक्षां आज थकवाही जास्त आला. अंधरुणावर पडून आज तास झाला, दीडतास झाला, तरीही झोंप लागेना. गेल्या सर्व आठवडाभर लिहिण्याचें काम जास्त पडल्यामुळे, डोक्याला त्रास झाल्यानेंच झोंप येत नाहीं, असें माझ्या मनांत येऊन मी उठले व खालीं जाऊन लोणी घेतले, आणि येतां येतां पहारेवाल्याला सांगितले, कीं, “ बागेतून एरंडाचीं कोवळीं पानें पांचसात तोडून आण.” त्याप्रमाणें त्यानें पानें आणून दिल्यावर मी वर जाऊन स्वतःच्या डोक्याला व कानशिलाला बराच वेळ लोणी चोळून एरंडाचीं पानें ताळूवर ठेविलीं; आणि कोणाकडून तरी झोंप लागावी ह्मणून पायांला लोणी चोळीत बसले. स्वतःही अगदीं स्वस्थ पडून झोंप घेण्याचा प्रयत्न केला, पण झोंप लागेना. एकाचा ठोका

पडला, झोंप लागण्याचें एकीकडेच राहून छातींत कळा येऊं लागल्या. इतका वेळ झोंप लागली नाही तरी अंथरुणात स्वस्थ पडून शरीराला नुसती विश्रांति मिळत होती, तीही आतां मिळेनाशी झाली. छातींत कळा येऊं लागल्यानें आडवे निजण्याची सोय नव्हती. पलंगावरच उठून बसून व एक तक्क्या घेऊन त्याला टेंकून बसावे लागले. त्या-प्रमाणें उठून बसल्यावर मी खालीं गेलें व चूल पेटवून थोडेंसें पाणी कढत करून रवराच्या पिशवींत ओतून घेतलें, आणि बजाबाला उठवून सांगितलें, कीं, “तूं आणखी पाणी तापवून दुसरी पिशवी भरून घेऊन ये.” मग मी माडीवर गेलें, व दुखत असलेल्या भागाच्या पाठीकडे होऊन पाण्याची पिशवी दिली; आणि छातीवर मोहरीची पट्टी घातली. तरी कांहीं केल्यानें कळा बंद होईनात. सकाळीं सहा वाजतां कळा बंद झाल्या, व सात साडेसातपर्यंत डीळा लागला.

कळा बंद होऊन डोळा लागल्याबरोबरच मी डॉक्टर भालचंद्र यांना बोलावणें पाठविलें होतें. नगरकर, गोखले वगैरे मंडळीस ही हकीकत सांगितली. आतां लाहोरला जाण्याचें कसें करावें, अशा पंचायतींत आम्ही पडलों. साडेसात वाजतां स्वतःची झोंप झाली, व प्रातर्विधि उरकून आठ वाजतां दिवाणखान्यांत येणें झालें, तेव्हां “रात्रीं छातींत दुखले काय? झोंप आली नाही काय?” असें पुण्याच्या मंडळींनीं विचारतांच सांगितलें. कीं, “छे हो, मला असें नेहमीं होतें, त्यांत काय एवढें मनावर ध्यावयाचें! मला तसाच थोडासा विकार जडला आहे, त्यामुळें असें कधीं कधीं होतें.”

इतकें बोलणें होत आहे तोंच डॉक्टर भालचंद्र आले, व स्वतःची प्रकृति पाहून व हकीकत ऐकून ह्मणाले “कांहीं झालें तरी एवढा थंबचा प्रवास करण्याला माझी सल्ला बिलकूल नाही; इतकेंच नाही, पण आपण यंदां जाऊं नयेच, असें माझे निश्चून सांगणें आहे.”

हे ऐकून स्वतःला अतिशय वाईट वाटलें. डॉक्टर गेल्यावर किती वेळ तरी कोणाशीं कांहीं एक न बोलतां अगदीं संचित वसणें झालें. मग गोखल्यांकडे पाहून ह्मटलें “ जाण्याचें कसें करावयाचें तें ठरवा.”

तेव्हां गोखले ह्मणाले “ आह्मांला प्रकृतीसंबंधानें काय बोलतां येणार ? डॉक्टर भाटवडेकर ह्मणतात त्याप्रमाणेंच करावें, हें बरें. काय करावयाचें तें मला सांगितलें तर मी जाऊन आपल्या सांगण्याप्रमाणें सर्व करीन.”

तेव्हां ह्मटलें “तुह्मी करालहो. आतां हें सर्व तुमच्यावरच पडणार आहे; पण या वेळीं मीं येऊं नये असेंच तुमचें सगळ्यांचें मत असेल तर मला एक टेलिग्राम तरी पुढें पाठविला पाहिजे.”

यंदा जाऊं नये हेंच बरें, असें सगळ्यांनीं ह्मटल्यावर दौत, लेखणी व कागद घेऊन टेलिग्राम लिहिला व तो मंडळींना वाचून दाखवून ‘अठरा वर्षांनीं माझ्या जाण्यामध्ये खंड पडत आहे,’ असें बोलतांना गळा अगदीं दाटून आला व डोळ्यांतून एकसारख्या अश्रुधारा वाहूं लागल्या.

झालें. याप्रमाणें लाहोरला जाण्याचा बेत रहित झाला. कॉन्फरन्स-मध्ये वाचण्याकरितां जो लेख लिहिला होता, तो गोखल्यांच्या बरोबर देऊन चि० आबासाहेब यांना मंडळींच्या बरोबर लाहोरास पाठविलें.

त्याच दिवशीं संध्याकाळीं सर्व मंडळी निघून गेल्यावर दुसरे दिवशीं आह्मी लोणावळ्यास निघून आलों. लोणावळ्यास आल्यावर पुण्याची मित्रमंडळी भेटावयास आली. त्यांनीं स्वतःला पुण्यास राहून औषध घेण्याबद्दल पुष्कळ आग्रह केला, तेव्हां सांगितलें “मी तूर्त मुंबईस राहूनच औषध घेऊन पहाणार आहे. तेथें बरें वाटूं लागल्या वर मग पुण्यास यावयाचा विचार करीन.”

पुढें तीनचार दिवसांनीं लाहोरास काँग्रेसला गेलेली मंडळी परत आली. त्यांनीं काँग्रेसची व कॉन्फरन्सची सर्व हकीकत सांगितली व

दुसरे दिवशीं ती मंडळी पुण्यास निघून गेली. ती हकीकत ऐकून मनावरचा थोडा भार कमी झाल्यासारखें होऊन पुष्कळ बरे वाटलेसें दिसले.

नंतर या सभेची हकीकत टाइम्स, अँडव्होकेट, सोशल रिफॉर्मवर, पंजाबी वगैरे पत्रांत साग्र दिली होती. त्यांतील गोखले व चंदावरकर यांचीं भाषणें वाचून, लागलीच “आतां यापुढें हा भार घेण्यास तुम्ही दोघेही योग्य आहांत हें पाहून मला फार संतोष वाटला; यासंबंधानें मला वाटत असलेली काळजी आतां कमी झाली,” वगैरे मजकुराचीं आपल्या हातानें दोघांना दोन पत्रें लिहिलीं.

एकंदर ह्या खेपेला आमचा लोणावळ्याला मुक्काम काय तो दहा दिवस होता. त्या अवधींत स्वतःच्या प्रकृतीचें मान चांगलें तर नव्हतेंच, पण दिवसेंदिवस बारीकसारीक विकार जास्तच वाढत चालला. तशीच मनाची उदासीनता तर विलक्षण झाली होती. माझ्याशीं किंवा वन्सशीं बोलावयाचें ह्मणजे अमुक एक खर्च पुष्कळ आहेत ते कमी करा, बाग खंडानें लावा, गुरें कमी करा, मुंबईचा पसारा व जागजागच्या शेतीचा पसारा होईल तितका आटोपता घ्या, आतां मी सहा महिन्यांची रजा घेणार आहे, व ती संपली ह्मणजे तिला जोडूनच पेन्शन घेणार आहे; तेव्हां मुंबईस परत लवकर येणें होईलसें दिसत नाही, ह्मणून मुंबईस असलेले सामान पुण्यास नेऊन टाकावें, असें माझे ह्मणणें आहे. अशा तऱ्हेचें निरवानिरवाचें पण बाहेरून अगदीं सहज सोयीच्या गोष्टी सांगत असल्यासारखें बोलावयाचें. हे वेळोवेळचे उद्गार ऐकून स्वतःची विरक्त झालेली वृत्ति पाहून मला अतिशय वाईट वाटे व दुःख होई; तरी पण तें बाहेर दाखवावयाचे नाही, अशा निश्चयानें दाबून ठेवावें लागे.

सुट्टी संपतांच आम्ही लोणावळ्याहून मुंबईस परत गेलों, व आठ तारखेला सहा महिन्यांची रजा देण्याबद्दल स्वतः हायकोर्टाला अर्ज लिहिला. तेव्हां मला मुद्दाम वर बोलावून सांगितले “आज मीं सहा

महिन्यांच्या रजेचा अर्ज लिहिला आहे व रजा संपल्यावर लागलीच पेन्शन घेणार आहे. तेव्हा पेन्शनशिवाय सातआठशे रुपयांपर्यंत आपली एकंदर आयात राहिल. त्यांत तुला पुण्याचा खर्च व येथला आपला खर्च चालवितां येईलना ? ”

मीं ह्मटले “ मुंबईत घर खरेदी वेईपर्यंत जरा अडचण आहे. तेथं घरभाड्यालाच तीनशे साडेतीनशे रुपये दरमहा लागतात. करितां तूर्त पुण्याचें खटलें मोडून आपण सर्वच एके ठिकाणीं राहिलों तर सगळें नीट होईल. ”

तेव्हां स्वतः सांगितलें “ तसें नाहीं. पुण्यांतील घर मोडावयाचें नाहीं व तेथील माणसेंही हलकावयाचीं नाहींत. त्यांच्या आजपर्यंतच्या संवयीप्रमाणें कथाकीर्तन, पुराण वगैरे सर्व गोष्टी तेथेंच त्यांच्या मनासारख्या होतील आणि त्यांना अधिक बरे वाटेल. मला आतां मुंबईसच रहावयाचें आहे. तेव्हां दोन्ही खर्च एवढ्यांत भागतीलना, एवढेंच विचारण्याकरितां तुला बोलाविलें. ”

मीं ह्मटले “ भागतील, अगदीं भागतील. कां नाहीं भागणार ? अमुक एका गोष्टीवांचून आमचें अडतें आहे अशी आह्मांला संवयच नाहीं. विनाकारण कांहीं खर्च आहेत ते कमी करतां येतील. सदोदित चालेल तेंच करावें, असें जर नेहमींचें ह्मणणें आहे व तसेंच आह्मांला वळण लाविलें आहे, तर थोडे कमी पैसे असले ह्मणून मला कांहीं तें जड जाणार नाहीं. आहे ही रक्कम कांहीं कमी नाहीं. तरी पण एखादें घर होईल तितकें लवकर घेतलें तर बरे होईल. येथें घरभाड्याचा खर्च फार मोठा येतो. ”

हें ऐकून स्वतः ह्मटले “ घर घेण्याच्या तर मी विचारांत आहेच. जमल तेव्हां खरे. आजपर्यंत पांचसहा घरे पाहिलीं तीं कांहीं वाईट नव्हतीं. तुला जुनें घर आवडत नाहीं. सोईवार नवें घर चांगल्या वस्तींत मिळणें व तें तुहांना सगळ्यांना पसंत पडणें, ह्या दोन्ही गोष्टी

एकदम जमून येतील, तेव्हां घर घेण्याचा योग येईल.” असे बोलणे झाल्यावर रजेचा अर्ज लिहिलेला पाठवून दिला.

दुसरे दिवशीं चीफ जस्टिसचें रजा मंजूर केल्याबद्दल पत्र आलें. तें वाचून पाहिल्यावर मला सांगितलें “आतां आपल्या तैनातींत असलेले शिपाई व चोपदार यांना कांहीं देऊन आज कोर्टांत जाऊन हजर होण्यास सांग. रजा घेतल्यानंतर सरकारी शिपाई आपल्या तैनातीला नको आहेत.”

मी “बरें आहे,” ह्मणून लागलीच शिपायांना वर बोलाविलें, व त्यांना कांहीं इनाम देऊन सांगितलें “आज तुम्हां चौघांना अकरा वाजतां कोर्टांत जाऊन हजर होण्यास सांगितलें आहे.”

हें ऐकतांच त्यांचीं विचान्यांचीं तोंडे अगदीं उतरून गेलीं. चोपदार तर अगदीं गर्हिवरला, व मला ह्मणाला “वाईसाहेब, साहेबांनीं रजा घेतली, ह्मणून काय झालें? आह्मांपैकीं दोघांना कोर्टांत पाठवून दिलें ह्मणजे बाकीचे दोघे आह्मी तैनातीला राहूं. रजा घेतली तरी शिपाई तैनातीला ठेवण्याची चाल आहे. फक्त साहेबांनीं जरा चिड्डी पाठविली, ह्मणजे झालें.”

मी ह्मटलें “कोर्टाची असेल पण आमची अशी चाल नाही. ह्मणून तुम्ही याबद्दल जवळ कांहीं विचारूं नका. सांगितल्याप्रमाणें आज कोर्टांत हजर व्हा. तितकी गरज वाटली तर पुनः तुम्हांला मागवून घेऊं.”

हें ऐकल्यावर ते विचारे अधिक काय बोलणार? अगदीं सद्गदित होऊन माझ्या पायां पडले आणि तसेच थोरल्या दिवाणखान्याकडे स्वतःच्या पायां पडण्यास गेले. ते एकामागून एक स्वतःच्या पायांवर डोकें ठेवून पायां पडले. सगळ्यांच्या मागून चोपदार पायां पडतांना मात्र त्याला हुंदका आंवरेंनासा होऊन तो रडूं लागला. हा चोपदार फार चांगला माणूस असे. नेहमीं तो स्वतःच्याच

तैनातीत असून त्याची स्वतःवर भक्ति असे. तो ह्मणाला “ आज आपल्या हुकुमाप्रमाणे कोर्टीत हजर होतो; पण आह्मांला आपल्या पायापाशीं लौकर मागवून घ्यावे. ”

इतकें ह्मटल्यावर त्याच्यानें अधिक बोलवेना. तो दुसरीकडे तोंड वळवून रडूं लागला. हें पाहून स्वतःचें अंतःकरण सद्बदित झालेलें दिसलें. नुसतें निश्चल दृष्टीनें त्याच्याकडे पाहिलें मात्र, पण बोलणें कांहीं झालें नाहीं. मी स्वतःच्या कोचाजवळच उभी होतें. तेथून लौकर निघून जा ह्मणून हळूच मीं चोपदाराला व शिपायांना खूण केलेली पाहून ते लोक अगदीं जड पावलानें आमच्याकडे वळून वळून पहात निघून गेले. या वेळीं माझा गळा अगदीं दाटून आला व तथें उभें रहावेना ह्मणून मी एकदम पलीकडल्या ग्यालरींत गेलें व इतका वेळ जुलुमानें आंवरून धरलेल्या मनाला प्रवाहाच्या रूपानें मोकळीक देऊन जरा हलकें केलें. मग डोळ्यांला बरेंचसें गार पाणी लावून व थोडा वेळ इकडे तिकडे करून दोघां मुलांबरोबर बोलत त्यांना व शांतेला घेऊन दिवाणखान्यांत आलें.

या वेळीं स्वतःचा चेहरा अगदीं गंभीर होऊन मन कांहीं विचारांत गढल्यासारखें दिसलें. मी शांतेला घेऊन हंसत व बोलत गेलेली पाहून तिला घेण्याकरितां ह्मणून स्वतः हात पुढें केले व तिला माझ्या-जवळून घेतली आणि मला ह्मटलें “तूं बैस, येथेंच कोचावर बैस. अशी उभी कां ? ”

तें ऐकतांच मी कोचावर बसलें. पण मांड्यां मनांत आलें, कीं, ज्या गोष्टीला मी जपत होतें, तीच वेळ आली. आतां मन जरा घट्ट केलें पाहिजे. स्वतः मुलांशीं जरा बोलल्यासारखें करून माझ्याकडे पाहिलें व ह्मटलें “ हें पहा, आज आपण शिपाई परत पाठविले आहेत. तेव्हां तुमच्याकरितां आठनऊ रुपयांपर्यंत एखादा शिपाई नोकरीवर ठेवा. ”

मी ह्मटलें “शिपाई कशाला हवा ? गडी ब्राह्मण, कोचमन, पहारेवाला वगैरे सर्व नोकर आहेतच. मग आणखी शिपाई वेगळा कशाला हवा ? ”

तेव्हां सांगितलें “ कशाला हवा असें नाही. आमचें शिपाया-वांचून कधींच अडत नाही व त्याची आह्माला गरजही नाही; पण तुझाला लहानपणापासून शिपाई बरोबर असल्याशिवाय कोठें जाण्या-येण्याची संवय नाही. शिवाय, मुलांनाही शिपायांचीच अधिक संवय असल्यामुळे आतां त्यांना चुकल्याचुकल्यासारखें होईल. ह्मणून ह्मणतो, एखादा शिपाई ठेवला ह्मणजे सगळ्यांचीच सोय होईल. खर्च होतो ह्मणून संकोच करण्याचें कांहीं कारण नाही. ”

हें बोलतांना बोलणें जरा ओढत व आवाज हळू झाल्यासारखें मला वाटलें. तेव्हां मी धीराच्या आवाजानें थोडे हंसून ह्मटलें “वा ! स्वतःला शिपायाची गरज नाही व त्यावांचून अडत नाही, मग आमच्यासाठीं आणि मुलांसाठीं मुद्दाम वेगळा मनुष्य ठेवावयाचा कीं काय ? आमचेंसुद्धां शिपायावांचून कांहीं अडावयाचें नाही. गाडींतून जातांना शिपाई बरोबर हवाच असें नाही, त्याबद्दल इतकें कांहीं वाटावयाला नको. सहा महिन्यांची अडचण आहे; मग पुन्हां शिपाई घेतीलच. ”

हें मी बोलत असतांना स्वतःची वृत्ति आंतून सद्गदित झाली होती; पण तें माझ्या लक्षांत येऊं नये ह्मणून बळेंच कांहीं तरी शांतेशीं बोलणें चाललें होतें. मला तरी तेंच पाहिजे होतें. स्वतःकडे माझे लक्ष नाही असें दाखवून मीही शांतेची चेष्टा करून हंसुं लागलें. जरी आम्ही दोघेंही बाहेरून उसना धीर आणून दुखण्याची भीति नाही, आपल्याला कांहीं इतकी काळजी वाटत नाही, असें परस्परांना भासविण्याची शिकस्त करीत होतो, तरी अंतःकरणाची स्थिति लपली जात नव्हती. अशा रीतीनें अर्धा पाऊण तास गेल्यावर

जेवणाची वेळ झाली ह्मणून स्वतः स्नानाकरितां उठणें झालें व मीही मुलांना घेऊन खालीं गेलें. स्नान झाल्यावर जेवतांना वन्स ह्मणाल्या “रजा मंजूर झालीना ? बरें झालें. आतां विश्रांती मिळेल व प्रकृतीला बरें वाटेल. मात्र या डॉक्टरांच्या औषधापेक्षां वैद्याचें औषध सुरू करावें, हें बरें.”

तेव्हां स्वतः ह्मटलें “तें असो. वैद्य काय व डॉक्टर काय ? कांहीं तरी चाललें आहे झालें. पण आतां येथून सर्व पुण्याला पाठवा. गाडी, घोडा, गुरें वगैरेंची तूर्त पायरस्त्यानें पुण्याला रगानगी करून द्या, ह्मणजे पुष्कळ गोंधळ कमी होईल. तसेंच बरेंचसें सामान पायरस्त्यानेंच पाठवावें, ह्मणजे सामानाच्या गाड्या व जनावरें बरोबर जातील.” वगैरे बोलणें या दिवशींच झालें.

पुढें दोनतीन दिवसांनीं बंगल्याच्या मालकाला स्वतः एक पत्र लिहिलें, कीं, मीं सहा महिन्यांची रजा घेतली आहे व त्या अवधींत मला बाहेरगांवीं जावयाचें आहे, ह्मणून या महिनाअखेर बंगला सोडण्याचा माझा विचार आहे. असें पत्र वाचून बंगल्याच्या मालकांनीं To Let ह्मणून दुसरे दिवशींच पाटी लाविली. तें पाहून स्वतः शिवाय आम्हां सर्वांना बरें वाटलें नाहीं. आम्ही घरांत रहात आहों तोंपर्यंत तरी पाटी लावावयाची नव्हती. कारण, या महिनाअखेर आम्ही भाडे भरितच आहों. आम्ही गेल्यावर वाटेल तर पाटी लावावयाची होती, असें माझ्या मनांत येऊन व मला अपमान वाटून राग आला. ह्मणून आम्ही दुपारीं जेवण झाल्यावर बोलत बसलों, तेव्हां घरवाल्यानें आज बंगल्याला पाटी लाविली आहे असें मीं सांगितलें. तें ऐकून स्वतः ह्मटलें “मग त्यांत वाईट काय झालें ? तुझाला घर सोडावयाचेंच आहे, मग लागली ह्मणून काय कमीपणा वाटला ? त्यांना भाडेकरी लवकर मिळावयास नको का ? ह्मणून

त्यांनी पाटी लाविली. हा त्यांच्या हुषारीचा भाग आहे. त्यांत तुमचें काय गेलें ? ”

हें ऐकून मला चमत्कारिक वाटलें, वाईट वाटलें, व मी कांहींच बोललें नाहीं. पण वन्सं ह्मणाल्या “ मग इतक्यांत घर सोडण्याचें घरवाल्याला पत्रच कां लिहिलें बरें ? रजा संपून परत आल्यावर पेन्शन घेण्याचा विचार ठरला ह्मणजे मग वाटेल तर हा बंगला सोडावा? पण आतांच सोडून काय करावयाचें आहे ! आपण गांवाला गेलों तरी हें सामानसुमान सहा महिन्यांकरितां कोठें न्यावयाचें आहे ? सहा महिने केव्हांच संपतील आणि एकदा हें घर दुसऱ्याने घेतलें ह्मणजे पुनः असें घर मिळण्यास फार पंचाईत पडेल.”

पहिल्यानें स्वतः एकदोनदां उत्तरें दिलीं नाहींत. पुनः पुनः आह्मीं हें घर न सोडण्याबद्दल गोष्ट काढली, तेव्हां जरा त्रासून ह्मटलें “ मनुष्यानें बोलूं नये ह्मणून नेम केला तर तुम्ही त्रास देऊन बोलावयास लावतां. समजत असून वेड कां पांघरावें ? मी जें सांगेन तें मुकाट्यानें करावयाचें टाकून उलट कांहीं तरी विचारीत बसतां, याचा अर्थ काय ? माझ्या प्रकृतीचें मान तुम्हांला दिसत नाहीं का ? ही रजा संपून मी परत येईन असें तुम्हांला वाटतें काय ? ”

मीं ह्मटलें “ हें काय मनांत भरून घेतलें आहे कोण जाणें ! १८२७ सालीं याहीपेक्षां प्रकृति वाईट होती तरी महाबळेश्वरीं गेल्यावर सातआठ दिवसांत बरें वाटूं लागलें. त्या वेळीं प्रकृति अगदीं उत्तम झाली; तसेंच महाबळेश्वरीं गेलों ह्मणजे या वेळींही बरें वाटेल. हेंच मनांत भरवून घेतल्यानें या विचाराचा परिणाम प्रकृतीवर होणार नाहीं का ? या कामांत डॉ. राव व भाटवडेकर यांचेंसुद्धां बोलणें खरें वाटत नाहीं, तेंथें काय करावें ? ”

हें ऐकून कांहींएक उत्तर न देतां माडीवर जाणें झालें. मी आणि वन्सं तशाच बोलत बसलों. स्वतःची समजूत अशी झाली असल्या-

मुळेंच रोज रात्री येणारी 'स्पॅझम' जास्त येते. तो 'नर्व्हस डिसीज' आहे, असे डॉक्टर नेहमी सांगतात व आह्यांला तेंच खरें वाटतें. पण याबद्दल स्वतःची समजूत कशी पडेल, या विवंचनेत आह्या बराच वेळ तशाच बसलों होतो. हें दुखणें परिणामाचें खास नाही. अतिशय दगदग व त्रास पडल्यानें इतकें वाढलें आहे. महाबळेश्वरी अगर दुसरे कोठें हवेवर गेलों व कामाचा बोजा कमी होऊन चांगली पुरेशी विश्रांति मिळाली, कीं, लागलेंच बरें वाटूं लागेल. खरें पाहिलें तर काळजी करण्यासारखें दुखणें काय आहे? ताप नाही, खोकला नाही, अन्नाची अरुचि नाही, एक रोज रात्री नेमल्या वेळीं हिंवा-सारखें येणारें हें दुखणें मात्र नवीन जडलें आहे, हें खरें आहे. हें कशापासून आहे, याबद्दल स्वतःला काय कळलें आहे व इतकी काळजी कां वाटत आहे हें मात्र आपल्याला समजत नाही. पण याबद्दल खरोखरीच कांहीं काळजी करण्यासारखें नाहीना? असें मी सगळ्या डॉक्टरांना एकीकडे विचारून घेतलें आहे व त्यांनींही मला खात्रीनें सांगितलें आहे, कीं, हें दुखणें खरोखरीच भिण्यासारखें नाही. स्वतःला कल्पना वाटते तसें दुखणें काळजाचें नसून फक्त बाहेरील शिरागत आहे. हें खरें आहे असें ह्मणावें तर स्वतःची ही उलट समजूत अगदीं ठाम कशी झाली? खात्री करून घेतल्यावांचून अशी समजूत कधीं व्हावयाची नाही. मग हें आहे तरी काय? डॉक्टर तर आपल्याला फसवीत नसतीलना? असें काल परवांपासून माझे मनांत येऊन अगदीं चैन पडेनासें झालें आहे. जवळ बोलते वेळीं कितीही धीर आणला तरी सर्व दिवस एकसारखें धस् धस होतें, व नसती काळजी वाटून व कांहीं तरी मनांत येऊन मन अगदीं वळवळन जातें. आतां करावें तरी काय, तें समजत नाही." इतकें बोलल्यावर मला पुढें बोलवेना.

हें पाहून वन्सनाही फार वाईट वाटलें. पुष्कळ वेळ असाच गेल्यावर त्या ह्मणाल्या “ डॉक्टरांनीं कांहीं सांगितलें तरी दुखणें काळजी करण्यासारखें दिसतें. देवाला आपली सगळ्यांची काळजी आहे, तो संभाळील. खरा डॉक्टर व वैद्य तोच आहे, बाकी डॉक्टर व वैद्य सर्व नांवाचेच. त्यांच्या हातांत असेल तितकें ते करतात. अंबाबाईला अनुष्ठान चाललेंच आहे, तिला सर्व काळजी आहे. तिच्यावर भार ठेवून तूं स्वथ मनानें रहा. असा धीर सोडूं नकोस. डॉक्टरविकटरचें आह्मांला कांहीं समजत नाहीं; पण तूं हुषारीनें वागलीस ह्मणजे तुझ्याकडे पाहून आह्मांलाही धीर येतो. ती तूं असा धीर सोडूं नकोस नाई. घरच्या लक्ष्मीनें असें वेळीं अवेळीं डोळ्यांतून पाणी काढूं नये.”

इतकें बोलणें झाल्यावर औषध देण्याची वेळ झाली ह्मणून मी वर उठून गेलें. औषध दिलें, बराच वेळ जवळ बसलें, इकडच्या तिकडच्या गोष्टी बोललें, सकाळीं कांहीं पत्रें आलीं होतीं त्यांचीं उत्तरें काय लिहूं ह्मणून विचारून घेतलें. बाहेरून हें सर्व करीत होतें, पण अंतःकरण ठिकाणावर नव्हतें. चांगली जवळ बसलेली असतांना व गोष्टी बोलत असतांना कांहीं कारणाशिवाय छाती भरून डोळ्याला पाणी येऊं लागवें. मी मोठ्या धीरानें ही स्थिति झांकीं व कांहीं तरी निमित्तानें दुसरीकडे पाहीं अगर चटकन् ग्यालरींत उठून जाई. असें होऊं नये ह्मणून मीं आपल्या मनानें किती प्रयत्न केला तरी त्याचें कांहीं चालत नसे. आतां ही स्थिति स्वतःच्या लक्षांत येऊं द्यावयाची नाही, एवढीच काय ती माझी उत्कट इच्छा असल्यामुळें. त्या धोरणानें वागणें हेंच माझ्या हातांत होतें व तितकें मी करीत होतें.

नाहीं तरी अलीकडे ऑक्टोबर महिन्यापासून स्वतःच्या मनाची स्थिति वेगळीच झाली होती. ऑगस्ट, सप्टेंबर, ऑक्टोबर या तीन

महिन्यांत आपल्या दुखण्याबद्दल स्वतःला जी काळजी वाटत असे, 'हा आजार कशापासून झाला आहे, कोणत्या औषधाने याला बरे वाटेल, याबद्दल आपले अनुमान काय आहे, डॉक्टरचें ह्मणणें काय आहे, डॉक्टरचें ह्मणणें काय पडतें' वगैरेसंबंधानें रोज सहज बोलणीं चालत त्यांत काळजीचा व चौकशीचा भाग दिसे; पण औदासिन्य किंवा निराशा दिसत नसे. तेव्हांही नित्याप्रमाणें कामकाजांत सर्व वेळ जाई; पण मन कामांत गुंतलेलें असेल तेव्हां कोणी घरचें अगर बाहेरचेंही मनुष्य आलें तरी काम एकीकडे ठेवून अगर बंद करून त्याच्याशीं बोलत बसावयाचें नसे. लिहिणें अगर वाचन जें काय चाललें असेल तें चालावयाचेंच. त्यांतच एकदां बसा ह्मणून ह्मणावयाचें व मधून मधून "बोला मी ऐकत आहे," अशा अर्थानें त्याच्याकडे पहावयाचें, अगर कांहीं तरी पुढें विचारण्याच्या अर्थानें एखादें वाक्य बोलावयाचें, ह्मणजे सांगणाराचें बोलणें पुन्हां सुरू होई. अशा रीतीनें दोन्ही कामें चालत. घरच्यापैकींही कोणी वर गेलें, कीं, "कां आलांत ? काय काम आहे ?" वगैरे चौकशी करावयाची, थोडें बोलावयाचें व मग आपल्या कामाला पुन्हां सुरुवात करावयाची, असें धरलें होतें. तें आतांशा सर्व उलट दिसूं लागलें. आतांशा दुःखण्यासंबंधानें स्वतः काळजीचा एक उद्गारही काढावयाचा नाही. दुसऱ्यानें कांहीं दुखण्याबद्दल विचारलें, तर, नुसतें ह्मणावयाचें, कीं, "आहे, बरे चाललें आहे. कधीं बरे, कधीं वाईट असावयाचें. शरीराबरोबर व्याधि ही असावयाचीच. त्याचें काय ? जोपर्यंत कामंध्याकडे मन लागतें, तोपर्यंत कांहीं हरकत वाटत नाही. औषध चाललेंच आहे, वाटेल थोडे दिवसांनीं बरे. "

आतां जी इजा होईल ती मुकाट्यानें सोसावयाची, होतां होईल तों दुसऱ्याला कळूं द्यावयाची नाही, असा निश्चय दिसे. सारा दिवस वाचन व लिहिणें नित्याप्रमाणें बिनचूक चालावयाचें. वेळ बिलकुल

फुकट जाऊं द्यावयाचा नाही. दिवसभर सारखें एके ठिकाणीं बसल्यानें अगर छातींतील आजारामुळें असेल, संध्याकाळच्या वेळीं हातपाय दुखत व पाठीला ओढ लागे, त्या वेळींसुद्धां वाचन बंद करावयाचें नाही. अधिक दुखत असेल तो भाग मात्र चेप किंवा चोळ ह्मणून सांगावयाचें. एखादे दिवशीं छातींत कळा येत व हातांपायांस झटके बसत. तरीही इजा होत असून बाहेर दाखवावयाची नाही, मुकाट्यानें सोसावयाची व मन शांत ठेवावयाचें. मी पाय अगर पाठ चेपीत जवळ बसलें असेन तेव्हां प्रकृतीसंबंधानें जर कांहीं बोलत असेन तर चारदोन वेळ विचारल्यावर एखाद्या गोष्टीचें उडवाउडवीचें उत्तर द्यावयाचें, नाहीतर वाचण्याच्या नादांत ऐकूं आलें नाही अशावारीच न्यावयाचें. वाचन चाललें असतांनासुद्धां मन सारा वेळ कांहीं गंभीर व खोल विचारांत गुंतलेलें असे; तथापि शांत आहे, असें दिसे. मानसिक सामर्थ्यापुढे शारीरिक व्यथेचें कांहीं चालूं द्यावयाचें नाही, असा जसा कांहीं निर्धारच केला असल्याचें वारंवार दिसे. विछान्यावर पडल्यावर मात्र हा निर्धार चालत नसे. मग इकडून तिकडे वळतांना कण्हावयाचें. अमुक एक जास्त दुखत आहे तें चोळ, शेक किंवा चेप, असें ह्मणावयाचें. या चेपण्याच्या व चोळण्याच्या नादांत कधीं कधीं झोंप लागे व ती तीनचार तासपर्यंतही टिके. कधीं कधीं मुळींच झोंप लागत नसे त्या वेळीं मात्र उगीचच्याउगीच विछान्यावर स्वस्थ पडून झोंप लागल्यासारखें दाखवावयाचें. हेतु हा, कीं, जवळ बसणाऱ्या माणसाला सारखें जागरण पडूं नये. आपल्याला झोंप लागली असें वाटलें ह्मणजे तास दोन तास त्यालाही झोंप मिळेल. अशा रीतीनें तीन किंवा चार तास मधून मधून झोंप लागावयाची. तरी सकाळीं उठण्याचा अवकाश, प्रातर्विधि आटोपून नित्यक्रमास सुरुवात व्हावयाची.

रजा घेतल्यापासून अलीकडे चारपांच दिवस दुपारचीं जेवणें झाल्यावर आह्मी तास दोन तास सर्वजणें एक ठिकाणीं बोलत बसत असूं. यावेळीं स्वतः सहज ह्मणून उद्गार काढलेले शब्द नेहमीं गंभीर, व्यर्थी असून प्रत्येक वाक्यापासून ऐकणाराला उपदेशच मिळावा, असे असत. आतांशा काळजीचें किंवा निराशेचें कांहीं बोलावयाचें नसे. धीरानें बोलावयाचें, दुखण्याची कांहीं भीति नाही असें दाखवावयाचें, मुलांशीं बळेंच बोलावयाचें व हंसावयाचें, असें चाले खरें, पण हें सर्व वरवर आह्मांला बरें वाटण्याकरितांच होत आहे, असें माझ्या मनांत येऊन मला मात्र बरें वाटत नसे.

अशा रीतीनें एकामागें एक दिवस चालले. चवदाव्या तारखेच्या सकाळीं दोन्हीं पावलांवर बरीच सूज आलेली दिसली. रोजच्या-प्रमाणें दोन्ही तिन्ही डॉक्टर येऊन गेले. त्यांना सगळ्यांना मी ह्या सुजेचें कारण विचारलें. तेव्हां त्यांनीं सांगितलें “सूज आली आहे याबद्दल कांहीं काळजी करावयास नको. अशक्तपणामुळे रक्त बरोबर खालीं उतरत नाही इतकेंच. ”

तरी चवदाव्या तारखेचा सारा दिवस आमचा काळजींत गेला. रात्रीं जेवण झाल्यावर अर्धा तास वाचन झालें. रोजच्यासारखें औषधी तेल मी अंगाला चोळीत असतांना मुलींनीं गाणीं ह्मटलीं व वन्सनींही भक्तिपर कविराचीं व मिराबाईचीं कांहीं पदे ह्मटलीं; तोंच साडेदहा-चा ठोका पडला व नित्याची ‘स्पॅझम’ येण्यास सुरुवात झाली. पंधरा-वीस मिनिटें झालीं तरी आज जांभई किंवा शिंक येईना. दोनतीन माणसें पंख्याचा वारा जोरानें घालीत होती, पण चैन पडेना. अधिकच जीव गुदमरूं लागला. अशा वेळीं वास देण्याकरितां डॉक्टरांनीं एक प्रकारच्या लांबट गोळ्या देऊन ठेविल्या होत्या. त्यांपैकीं एक एक रुमालांत घालून फोडून वास दिला. दोनतीन गोळ्या हुंगा-वयास दिल्यावर मग कोठें एकदाची एक शिंक आली व दोनतीन

जांभया आल्या आणि हा आजार थांबला. प्रत्येक दिवशी ही वेळ निघून गेली ह्मणजे आजचा दिवस पार पडला, असें माझ्या मनांत येऊन मी देवाचे आभार मानीं. बाकी, जसें स्वतःला हें दुखणें परिणामाचें आहे असें वाटे, तितकेंच उलट मला तसें वाटत नसे. आंतून माझ्या मनाला धास्ती वाटे, तथापि देव आपल्या भक्तांना अत्यंत संकटांत पाडून मग त्या दुर्धर संकटांतून त्यांची सुटका करतो, अशा ज्या त्याच्या सहज लीला आपण नेहमीं वाचतो किंवा ऐकतो, त्यापैकींच हीही वेळ नसेल कशावरून ? करमाळ्याच्या भयंकर दुखण्यांतून त्यानें वांचविलें, तो आतां का उपेक्षा करील ? असें कधीं होणार नाही, अशी माझी दृढ समजूत असल्यामुळे असा भयंकर प्रसंग माझ्यावर तो आणणार नाही व हें दुखणें वरें होईल, अशी शेवटपर्यंत मला आशा होती.

याप्रमाणें त्या रात्री तीन साडेतीन वाजेपर्यंत झोंप आली नाही. मग स्वतःला झोंप लागली. ह्मणून मीही आतां घटकाभर निजण्याच्या विचारांत होतें. इतक्यांत वन्सं आल्या व ह्मणाल्या “कायग, कांहीं झोंपवीप लागली होती का ? रात्री कांहीं अधिक त्रास झाला नाहीना ?”

मीं ह्मटलें “त्रास फारसा झाला नाही; पण रात्रीची ‘स्पॅझम’ रोजच्यापेक्षां जोराची आली व जास्त वेळ टिकली. त्यानें थकवा फार आला आहे. तीन साडेतीन वाजेपर्यंत मुळींच झोंप आली नाही. आज मोठा पंखा सारखा चालूच आहे. आज त्या माणसांनाही झोंप मिळाली नाही. स्वतःला तरी आतां अर्ध्या तासापूर्वींच झोंप लागली आहे.”

तेव्हां त्या ह्मणाल्या “तूं आतां बसूं नकोस. मुलांच्या पलंगावर तासभर जाऊन पड जा. जा आतां. बसूं नको. मी येथेंच बसून रहातें, खालीं जात नाहीं, तूं स्वस्थ मनानें घटकाभर पड.”

असें ऐकून मी उठलें व पलीकडे जाऊन निजलें. प्रथम अर्धा पाऊण तास झोंप लागली, पण मला हांक मारिली असा भास होऊन

मी खडबडून जागी झालें तों फटफटलें होतें. ह्मणून तशीच उठलें व प्रातर्विधि उरकून देवाला नमस्कार करून स्वतःच्या पलंगावजळ गेलें तों स्वतःची झोंप नुकतीच होऊन डोळे उघडले होते व तोंडानें हळू हळू नित्याचे श्लोक ह्मणणें चाललें होतें. तोंड निस्तेज दिसत होतें व त्याजवर विलक्षण थकवा दिसत होता. तें पाहून माझ्या पोटांत चरचरलें. ह्मणून मी पायांशीं जाऊन पांघरूण काढण्याचें निमित्त करून दोन्ही पावें पाहिलीं, तों गेल्या दोन दिवसांपेक्षां आज दोन्ही पायांवर सूज अधिक दिसली. हें पाहून माझ्या काळजानें अगदीं ठाव सोडला. हातपाय कांपूं लागले व छातींत विलक्षण धडकी भरली. तरी मी तशीच पाठीकडे वसून पाठ व पाय चेपले. त्यामुळें स्वतःला थोडें बरें वाटून स्वतः लागलीच उठून प्रातर्विधि उरकून दिवाण-खान्यांत नित्याप्रमाणें बसणें झालें व वाचणाऱ्या मुलानें वाचनालाही सुरुवात केली. सुमारे १०॥ वाजेपर्यंत हें काम झाल्यावर मग स्नानास उठणें झालें. स्नान घालण्यास मी होतेंच. स्वतःची नजर सहज पायांकडे जाऊन मला ह्मटलें “आज काय सूज जास्त आली आहे?”

मी ह्मटलें “नाहीं कांहीं, फार वेळ एका जागीं बसणें झाल्यानें ते भारावले असतील.”

जेवावयाला बसल्यावर वन्सना पुन्हां सूज आल्याचें सांगितलें तेव्हां त्या ह्मणाल्या “आतां डॉक्टरांचें औषध पुरे करावें. त्यांना नाडीज्ञान नसतें कांहीं नसतें, नुसती नळी लावून काय समजणार आहे ! तसेंच दुखण्याचें अंग आहे, काम जरा कमी करावें. सगळा दिवस वाचनाचा तरी कंटाळा नसेल का येत ? त्यांचें ह्मणणें आहे तर कांहीं विसावा घेऊन पाहावा.”

हें वन्सचें बोलणें ऐकून थोडा वेळ कांहीं उत्तर दिलें नाहीं. जेवण चाललें होतें, पण त्यांतही लक्ष नव्हतें. घास तोंडांत न जातो तो

किती वेळ तरी हातांतच वेळत रहावयाचा. एकदा उचलावयाचा, पुनः खाली ठेवावयाचा. हा पदार्थ जवळ घे, तो दूर सार, अशांतच वेळ घालविणें चाललें होतें. मन कांहीं तरी विचारांत निमग्न होतें खास. हें वन्संच्याही लक्षांत येऊन कांहीं तरी बोलावें ह्मणून त्या ह्मणाल्या “मग आतां महाबळेश्वरीच जावयाचें ना ! तेथेंच गेलें ह्मणजे बरें वाटेल; पण काम वाचन वगैरे फार करतां कामाचें नाहीं. डॉक्टर सांगतात तशी स्वस्थ पडून विश्रांति घेतली तर बरें वाटेल, नाहीं तर येथल्यासारखें चालविलें तर कोठेंही गेलें ह्मणून काय, सारखेंच !” असें ह्मणून त्या गप्प बसल्या.

तेव्हां स्वतः ह्मटलें “काय तुमची समजूत आहे कोण जाणे ! मला तर राहून राहून याबद्दल आश्चर्य वाटतें. तुझाला असें का वाटतें, कीं, नुसत्या हद्दानें जाणूनबुजून मी हें दुखणें वाढवीत आहे ? हा तुमचा दोष राहूं नये हें एक, व दुसरें आयुष्य असेपर्यंत मनुष्याला आपला उद्योग करतां यावा, ह्या दोन्ही उद्देशांनीं तर रात्र-दिवस जीं कोणी द्याल तीं औषधें मी घेत आहे. बाकी, औषधें व डॉक्टर काय करणार आहेत ! तीत्र इजा कमी करणारीं तीं साधनें व यंत्रें आहेत, इतकेंच खरें समजावयाचें. हें का तुझाला समजत नाहीं ? हीसुद्धां जेव्हां तेव्हां असेंच ह्मणते, कीं, विश्रांति घ्यावी, विश्रांति घ्यावी. विश्रांति ह्मणजे काय ! ज्यामध्ये मन रमतें, समाधान पावतें, वारीकसारीक वेदना सहज विसरल्या जातात, त्या संवयीच्या व करमणुकीच्या वाचनासारख्या गोष्टी सोडल्यानें विश्रांति मिळेल काय ? ज्याला उगीच बसण्यांत विश्रांति वाटून सुख लागणार असेल तें त्याचें सुख त्यालाच लखलाभ असो ! हातून कोणत्याही प्रकारचें काम न होतां नुसतें पडून राहून निरर्थक आयुष्य घालविण्याची पाळी आली तर तें आजच संपलें तरी हरकत नाहीं, असें मनुष्याला वाटेल. ” असें ह्मणून एक मोठा सुस्कारा टाकिला.

वसगळ्यांचें जेवण झालें आहे कीं नाहीं हें पाहिल्यावर ह्मटलें “ उठरो तुम्ही, माझेही झालें आहे. ” असें ह्मणून, माझ्याकडे पाहून व उगीच हंसल्यासारखें करून ह्मटलें “ आज तुमचा स्वयंपाक मन लावून खावा असा झालाच नाहीं. त्यांतून आज मलाही चांगलीशी भूक लागली नाहीं. ”

मीं कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. कारण, इतका वेळ ऐकलेल्या बोलण्यानें व विशेषेंकरून त्या शेवटच्या वाक्यानें माझे मन अतिशय उद्विग्न झालें होतें. केवळ स्वतःचें जेवणच होत होतें ह्मणून मीं मन अगदीं आंवरून धरून निरुपायानें इतका वेळ तेथें उभी होतें. पण आतां धीर निषेणा. मुखशुद्धीचीं फळें व सुपारी जवळ ठेवून मीं तशीच निघून वर गेलें. वर जाऊन दाराला आज आंतून कडी लावली व एका पलंगावर पडलें. त्यासरशी मला जी जोरानें उकळी आली ती कांहीं केल्या किती वेळ तरी आंवरेंना. पुष्कळ वेळानें तो वेग कमी झाला; पण मन अगदीं सैरभैर झालें होतें. काय संकट आहे व मीं हें काय करीत आहे, हें माझे मलाच समजेनासें झालें. वेळेवारी, मीं असें काय करीत आहे, असा माझा मलाच राग येऊन मीं आपला आपल्याशीं निषेध केला व खालीं निघून गेलें; पण मनाला चैन पडेना. सारखी हुरहुर लागली. उगीचच्या उगीच गळा दाटून येऊन डोळ्यांला धारा लागावयाच्या. त्याला कांहीं वेळ किंवा ठिकाण लागतच नसे. असें झालें कीं, ती स्थिति मला आवरतां आवरतां पुरेसें होई. घटकेंत आशा व घटकेंत निराशा व तिच्यामागून कुकल्पना यांनीं काहूर करून माझे चित्त अगदीं बावरल्यासारखें करून सोडलें होतें. रोजचीं करावयाचीं तीं सर्व कामें मीं हातानें करीं; पण हें केवळ सर्व संवयीनें होई. मन ह्मणून कशांतही लागत नसे. फार वेळ कोठेंच बसवत नसे. अंमळ एकीकडे जाऊन पडेन व मनाला थोडें शांत वाटेल ह्मटलें तरी चैन पडत नसे. खालीं वायकां-

मध्ये जाऊन बसावे तों चुकल्याचुकल्यासारखे वाटून वर केव्हां जाईनासें होऊन मी चटकन उठें व दिवाणखान्यांत जवळ जाऊन बसें, तरी मनाची स्थिति सारखीच. आपल्या मनासारखे जगांत कोणीही वैरी नसेल ! मन चिंती तें वैरी न चिंती असें ह्मणतात तें अगदीं खरें आहे, असें मला क्षणोक्षणीं वाटे. माझ्या दुष्ट मनाने कांहीं वेड्यावांकड्या कल्पना करूं नयेत ह्मणून मी किती तरी शिकस्त करित असें. मनांत वाटे, कीं, माझे मन उगीच रहात नाही, त्याला उपाय काय करूं ? कोणाला शरण जाऊं ? कोण माझी मावली होऊन हें संकट निवारण करील ? देवा ! माझी लाज तुला असूंदे. आजपर्यंत थोडीं का जिवावरचीं दुखणीं गेलीं ? तेव्हां तेव्हां तूच माझ्या धांवणीला धावलास व स्वतःचे वेळोवेळीं रक्षण करून ज्या मला या भाग्याच्या शिखरावर चढविलेंस, त्या आज मला तू त्या शिखरावरून खाली पायानें लोटून देशील काय ? कधीं लोटणार नाहीस, असा मला भरंवसा आहे. नारायणा ! मला समजू लागल्यापासून माझ्या सर्व सुखाचा व आनंदाचा ठेवा कायतें एवढेंच ठिकाण आहे हें तूच जाणत आहेस. तें तूच संभाळ ! एवढी भिक्षा घाल. यापेक्षां अधिक मोठें सुख मीं दुसरें कशांतच मानिलें नाहीं. संसारांत मला मुलेंवाळें नाहीत, ही उणीवसुद्धां मला कधीं भासली नाही. इतकी मी याच सहवासांत संतुष्ट व गर्क आहे. राजेरजवाडे, संस्थानिक जहागीरदार यांच्या बायका संततिसंपत्तीनें व अधिकारवैभवानें कितीही थोर असल्या तरी माझ्यापेक्षां त्यांचें सुख अधिक खास नसेल. स्वतःची जोड मिळाल्यानें मला आज जी धन्यता व जें समाधान होत आहे तिला उपमा नाही. देवा, हें सारें देणारा तूच आहेस व रक्षण करणाराही तूच समर्थ आहेस. ”

याच तऱ्हेचे विचार सारखे माझ्या मनांत घोळूं लागल्यानें कोठेंच चैन पडेनासें झालें. इकडे स्वतःचीही अशीच कांहीं तरी विशेष

स्थिति झाली असावी. मनाला सुख दुःख किंवा आशा निराशा कांहींही वाटत असले तरी सहज चेहऱ्यावर या विकारांची छाया कधीं दिसावयाची नाही, असें नेहमींच असे; मग आतां तर जागून बुजून सगळ्या गोष्टी, तशाच मनाच्या व शरीराच्या वेदनासुद्धां केवळ संयमनानें आकळून धरल्या असाव्या, असें माझ्या मनांत येऊ लागले. अलीकडे अलीकडे मी मात्र सदैवदित जवळ वसावे, इकडे तिकडे जाऊं नये, असें स्वतःला वाटत असे व मलाही जरी असेंच वाटे तरी क्षणोक्षणी बदलणारी मनाची अनावर स्थिति झांकण्याकरितांच कांहींतरी निमित्त करून मधून मधून मला थोडा वेळ उठून जावे लागे. अशी मी उठूं लागले ह्मणजे माझ्या हाताचें बोट धरून ठेवून ह्मणावयाचें, कीं, “कांहीं नको जावयाला. कांठें जातेस आतां ? नुकती दुखण्यांतून उठली आहेस, उगीच खालीं वर हेलपाटे किती घालावयाचे. काय करावयाचें असेल तें मुलींना सांगावें, नाही तर एवाद्या नोकराला वर उभें राहण्यास सांगावें, ह्मणजे तुला ये जा करावयास नको.”

असें ह्मटल्यावर मी नुसतें होय म्हणून तशीच बसें; पण मनाची स्थिति अधिक चमत्कारिक होई. सगळा दिवस मी बहुतेक जवळच बसें, बोलें; पण होतां होईलतों बोलतांना तोंडाकडे ह्मणून पहावयाचें नाही. दृष्टादृष्ट होण्याची वेळ चुकवावयाची, असें धोरण असे:

हें माझे झालें; पण स्वतःच्या मनांतसुद्धां असेंच कांहीं असेल असें मला आपलें वाटे. सर्व वेळ मनामध्ये दुष्ट व सुष्ट कल्पनांचें काहूर माजल्यामुळें माझे मन भेदरल्यासारखें झालें होतें. कदाचित् दृष्टादृष्ट झाली तर या मुद्दाम आंवरून धरलेल्या स्वतःच्या मनाचा सुद्धां बांध लागलीच ढांसळेल, स्वचित रहाणार नाही, मग माझी ती कथा काय, असें मला वाटे. भुंग्यानें पोखरून ठेवलेल्या पण वरून अगदीं शाबूत व मजबूत दिसणाऱ्या तुळईसारखी मनाची अवस्था

झालेली अशीं आम्ही दोघेही मोठ्या कष्टानें दिवस काढीत होतो. तरी मी अगदीं वेडी ! अजूनही हें दुखणें बरें होईल अशा आशेच्या नादांतच मी कित्येक तास काढीं व तेवढाच वेळ मला सुखाचाही वाटे.

पण ईश्वरी इच्छा निराळीच होती ! तिची कल्पनाही मला नव्हती ! ह्मणून अंतःकरण करपून टाकणाऱ्या काळजीतही ज्या स्थितीला मी सुख ह्मणून मानीत होतें तें सुख पुढें पुरतें चौवीस ताससुद्धां टिकलें नाही ! ज्या देदाप्यमान तेजोमय सौभाग्यसूर्याच्या प्रकाशांत मी मोठ्या भूषणानें व खऱ्या आनंदानें एकसारखीं २७ वर्षे वागत होतें, ते प्रत्यक्ष सेवा घेणारे दिव्य सूर्यरूपी पाय मला अंतरल्यामुळे अत्यंत दुःखरूप निविड अंधारांत चांचपडत रहाण्याचा प्रसंग येऊन पोहोचला. तो दिव्यसूर्य एकाएकीं मावळून सर्वत्र निविड काळोख पडला ! शिव ! शिव ! ! किती मी भाग्यहीन ! ! !

* * * * *

कई तो दिवस देखेन मी डोळां ।

कल्याण संगळामंगळाचें ॥ १ ॥

आयुष्याच्या शेवटीं पायांसर्वें भेटी ।

कळिवरें तूटी झाल्या त्वरें ॥ २ ॥

सरो हें संचित पदरींचा गोवा ।

उताविळ देवा मन झालें ॥ ३ ॥

पाउलापाउलीं करितां विचार ।

अनंत विकार चित्ता अंगीं ॥ ४ ॥

ह्मणवुनी भयाभीत होतो जीव ।

भाकितसे कीव अट्टाहासें ॥ ५ ॥

दुःखाच्या उत्तरीं आळविले पाय ।

पाहणें तों काय अजुनी अंत ॥ ६ ॥

तुका ह्मणे होईल आइकिलें कानीं ।

दीन उद्धरणीं धांव घालीं ॥ ७ ॥